

מעליונות אווירית למהלומה רב־ממדית השימוש בכוח האווירי ומקומו בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל

איתי ברון

מעליונות אווירית למהלומה רב־ממדית

השימוש בכוח האווירי ומקומו
בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל

איתי ברון

מעליונות אווירית למהלומה רב־ממדית

השימוש בכוח האווירי ומקומו
בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל

איתי ברון

המכון למחקרי ביטחון לאומי

משלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם בשנת 2006. למכון שתי מטרות מוצהרות: הראשונה היא לערוך מחקרים בסיסיים בנושאי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית, וזאת על פי אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר, והשנייה – לתרום לדין הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים שנמצאים, או ראוי שיימצאו, בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהלי המטרה של המכון למחקרי ביטחון לאומי הם דרג מקבלי ההחלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת קהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון בישראל ובעולם והציבור המתעניין באשר הוא. המכון מפרסם מחקרים שלדעתו ראויים לתשומת הלב הציבורית ושומר על מדיניות נוקשה של אי־משוא פנים. הדעות המובעות בפרסומים הן של המחברים בלבד, ואינן משקפות בהכרח את העמדות של המכון, של נאמניו או של האישים ושל הגופים התומכים בו.

עורכת הסדרה: ד"ר ענת קורץ, מנהלת המחקר, המכון למחקרי
ביטחון לאומי
עורכת לשון: ד"ר יעל ברהמס
הגהה: מירה ילין
הביאה לדפוס: נעם רן, המכון למחקרי ביטחון לאומי
עיצוב גרפי: מיכל סמו קובץ, המשרד לעיצוב גרפי,
אוניברסיטת תל אביב
עיצוב העטיפה: יגאל טליאנסקי, המכון למחקרי ביטחון לאומי
תמונת השער: REUTERS/Amir Cohen
דפוס: דיגיפריט זהב בע"מ

המכון למחקרי ביטחון לאומי

חיים לבנון 40
ת.ד. 39950
רמת־אביב
תל־אביב 6997556

info@inss.org.il
<http://www.inss.org.il/he>
ISBN: 978-965-92918-6-1

כל הזכויות שמורות © ינואר 2022

תוכן העניינים

7

מבוא ותמצית

פרק 1 – תשתית עיונית

19

תשתית עיונית

19

המושג 'כוח אווירי'

20

דואה, טרנצ'רד ומיטשל: תקיפה אסטרטגית

22

וורדן: מערכה אווירית

25

דפטולה: מבצעים מבוססי אפקטים

27

פייפ: שלילת יכולות צבאיות

28

גורדון: אסטרטגיה אווירית ותרבות מבצעית

29

ון קרפלד: דעיכת הכוח האווירי

30

גריי: אפקטים אסטרטגיים

פרק 2 – 1948–1968: מהקמת חיל האוויר למלחמת ששת הימים

35

הקמת חיל האוויר במלחמת העצמאות

39

מלחמת סיני ולקחיה

42

מקומו של חיל האוויר בתפיסת ההפעלה המקורית

44

הפעלת חיל האוויר בתקריות ובגיחות צילום

45

הגעת סוללות ההוק

46

לקראת מלחמת ששת הימים

48

מלחמת ששת הימים

פרק 3 – 1969–1982: ממלחמת ההתשה למלחמת לבנון הראשונה

55

מלחמת ההתשה

61

בניין הכוח לקראת מלחמת יום הכיפורים

62

הפלת המטוס הלובי

64

מלחמת יום הכיפורים

73

לקחי מלחמת יום הכיפורים

75

מבצע אנטבה

76

התפתחות סדר הכוחות

77

מאבק אווירי בשמי לבנון

81

מבצע 'אופרה': תקיפת הכור בעיראק

82	שינויים חברתיים ותרבותיים
84	מלחמת לבנון הראשונה
87	פרויקט הלבא ופרשיית רמי דותן

פרק 4 – 1983–2000: 'הבוץ הלבנוני', מבצעי האש ושינויים אצל האויב

93	אחרי מלחמת לבנון הראשונה
94	משבר התמרון
97	האינתיפאדה הראשונה ומלחמת המפרץ הראשונה
99	מערכת ה'חץ'
100	מבצעי האש בשנות ה־90
103	פיתוח התפיסה להשמדה שיטתית באמצעות חימוש מדויק
104	טיפוסי עימות חדשים
105	'הבוץ הלבנוני', לקראת היציאה מלבנון
106	דור אויבים חדש

פרק 5 – 1999–2006: מ'קבלן פיצוצים' ל'אדריכל'

115	התפתחויות טכנולוגיות
115	מבצעי תקיפה בלבנון לפני הנסיגה
117	התפתחות השיח על תפקיד הכוח האווירי
121	תפיסת הפעלה של חיל האוויר
123	תפיסת הפעלה חדשה לצבא
125	מלחמת המפרץ השנייה

פרק 6 – 2000–2005: האינתיפאדה השנייה

130	שלבי הפעלת הכוח האווירי
131	הפעלת הכוח האווירי בתחילת העימות
132	המתקפה על הרשות הפלסטינית
134	מבצע 'חומת מגן'
135	סיכולים ממוקדים
137	מבצע 'ימי תשובה'
138	במבט לאחור
139	הטיסה מעל מחנה ההשמדה אושוויץ

פרק 7 – 2006: מלחמת לבנון השנייה

143	הזדמנות שהוחמצה
144	הדרך למלחמה
147	מלחמה מטיפוס שונה
148	מטרות המלחמה
149	הדיונים ביום הלחימה הראשון
151	השלב הראשון של המלחמה
152	השלב השני של המלחמה
153	השלב השלישי של המלחמה
154	מאפייני הפעילות של חזבאללה
155	מדוע ניתנה עדיפות להפעלת הכוח האווירי?
156	במבט לאחור
159	כלי טיס בלתי מאוישים

פרק 8 – 2007–2021: הכור בסוריה, איראן, עזה והמערכה שבין המלחמות

163	תקיפת הכור בסוריה
165	בניין הכוח נגד איראן
167	בעיית עזה
168	מבצע 'עופרת יצוקה'
170	מערכת 'כיפת ברזל'
171	מבצע 'עמוד ענן'
172	מבצע 'צוק איתן'
174	אסטרטגיית צה"ל
176	המערכה שבין המלחמות
178	המהלומה הרב־ממדית
182	עליונות אווירית
184	מבצע 'שומר החומות'

פרק 9 – סיכום: מבט לעבר, להווה ולעתיד

189	מבט לעבר ולהווה: הסיפור של חיל האוויר
196	מבט לעתיד: חיל האוויר והמלחמה הבאה

נספח – הוויכוח בין בריק לגורן ולידלין על העדיפויות לכוח האווירי

201

מבוא ותמצית

השימוש שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה לאורך שבעה עשורים עמוסי אתגרים ופעילויות, משקף בדרך כלל חשיבה יצירתית, קבלת החלטות נועזת ויכולת ביצוע מרשימה ומדויקת. לאורך התקופה הפך חיל האוויר מגוף קטן ודל במטוסים ובטייסים, שהייתה ספקנות רבה בנוגע ליכולתיו ולחשיבותו, למרכיב מרכזי מאוד בעוצמה הצבאית הכוללת של ישראל. שורה של שינויים והתפתחויות הובילו לכך שמאז שנות ה-90 מעניקה הצמרת המדינית והצבאית של ישראל עדיפות ברורה לשימוש בכוח האווירי במבצעים ובמלחמות על פני שימוש בכוחות היבשה. מלחמת לבנון השנייה בשנת 2006 ביטאה באופן הברור ביותר את העדיפות הזאת, והאכזבה מן האופן שבו התנהלה ומתוצאותיה הובילה לוויכוח סוער, שעודנו מתקיים, על תפיסת הלחימה הכוללת של ישראל ועל מקומו של הכוח האווירי במסגרתה. עם זאת, גם בשנים שאחריה ניכרת בבירור העדיפות להפעלת הכוח האווירי ולבניין כוחו של חיל האוויר.

עניינו של ספר זה הוא הן השימוש שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה לאורך השנים והן בשינוי שחל במקומו בתפיסת המלחמה הישראלית הכוללת. שינוי זה משתקף באופן ברור ב'תפיסת ההפעלה לניצחון' שמקדם מאז שנת 2019 הרמטכ"ל אביב כוכבי, ולפיה אמור חיל האוויר לעמוד במרכז 'המהלומה הרב-ממדית' שהיא מרכיב עיקרי במאמץ להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה (לצד 'התמרון הרב-ממדי' ו'ההגנה הרב-ממדית'). במאמר שפרסם מפקד חיל האוויר עמיקם נורקין (2020) הוא תיאר בהרחבה צורת לחימה המבוססת על 'רצף מהלומות' (עמ' 231) שתכליתן העיקרית היא להשיג 'פגיעה מהירה ומשמעותית ביכולות ובאפקטיביות הפעולה של האויב, על מנת לאלצו להסכים לסיום מהיר של הלחימה. זאת, באמצעות פגיעה מהירה ומפתיעה ביכולות מפתח' (עמ' 231). הרעיון לפי נורקין הוא "שלאחר כמה מהלומות, ישאף האויב לסיום הלחימה על מנת להימנע מספיגת נזק נוסף או עקב הבנתו שהוא אינו יכול להשיג את יעדיו ולממש את האסטרטגיה שגיבש" (עמ' 231). השגת פגיעה זו נשענת על היכולת "לייצר, לתכנן, לשלוט ולתקוף במדויק, היקף גבוה מאוד של מטרות (מאות רבות) בזמן קצר (דקות רבות)" (עמ' 234).

המאמר של נורקין ראוי לניתוח ביקורתי, אך חשיבותו היא בכך שהוא מספק תיאור של גישה שלמה ויציבה יחסית שהתפתחה בעשורים האחרונים והניחה את הבסיס התפיסתי לעדיפות הגלויה שניתנת בישראל להפעלת הכוח האווירי ולבניינו. לפי גישה זו הכוח האווירי נהפך למרכיב העיקרי של צורת לחימה האמורה להתנהל בעיקר באמצעות אש (מן האוויר) ומודיעין מדויק. גישה זו מנוגדת לתפיסה שרווחה בעשורים הראשונים לאחר הקמת מדינת ישראל וצה"ל, שלפיה הכוח האווירי הוא אכן גורם חיוני מאוד ומרכיב מרכזי בהרתעה הישראלית, אך תפקידו העיקרי במלחמה הוא להגן על שמי המדינה ולסייע למאמץ ההכרעה הצבאית שמובילים כוחות היבשה המתמרנים. הגישה שתיאר נורקין החלה להתפתח בחיל האוויר ובמטכ"ל בשנות ה-90 של המאה ה-20, הבשילה בעשור הראשון של המאה ה-21 וקיבלה ביטוי מעשי יותר בעשור האחרון. ההחלטות שקיבלו כל הממשלות מאז שנות ה-90 על הפעלת כוח צבאי במבצעים רחבי היקף שיקפו את יישומה של גישה זו.

בספר זה נידונות השאלות כיצד התפתחה גישה זו, מהן מקורותיה ומהן השלכותיה ועד כמה היא רלוונטית לאתגרים הנוכחיים והעתידיים של ישראל. המושג 'כוח אווירי' מורה בספר הן על מכלול האמצעים המשמשים

ללחימה בממד האווירי (מטוסי קרב, מטוסי תובלה, מסוקי סער וקרב, כלי טיס בלתי מאוישים, מערכות הגנה אווירית והגורמים המסייעים – מודיעין, שליטה, תחזוקה) והן על העוצמה שהם מפקים ומפעילים. העדיפות הברורה כל כך שניתנת לכוח האווירי בעשורים האחרונים אינה תופעה ישראלית ייחודית, אך מבט השוואתי מלמד שהמקרה הישראלי הוא קיצוני במיוחד. הסיפור של חיל האוויר הישראלי הוא אפוא גם מקרה מבחן מרתק שיכול לספק תשתית מועילה לדיון הכללי יותר על מאפייניו, על יכולותיו ועל מגבלותיו של כוח אווירי. העדיפות לכוח האווירי בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל התפתחה בהדרגה לאורך השנים, והיא תוצאה של שינויים חברתיים ופוליטיים, של התפתחויות טכנולוגיות ושל תמורות במאפייני המלחמה ובאופי האויבים שערים מתמודדת ישראל. אבל את שורשיה אפשר לזהות כבר במעמד הייחודי שנתנו לחיל האוויר האבות המייסדים של תפיסת הביטחון הישראלית. הצמרת המדינית של ישראל זיהתה כבר בראשית הדרך את יכולותיו הייחודיות של הכוח האווירי ואת חשיבותו, התמידה בעדיפות שהעניקה לו והקצתה לבניינו משאבים רבים לאורך כל התקופה. בעזרת הדרג הצבאי הבכיר, ובעיקר בעזרת מפקדי חיל האוויר, היא גם ידעה לעשות בכוח האווירי שימוש יעיל בניסיון (בדרך כלל מוצלח) להתמודד עם בעיות אסטרטגיות, שחלקן היו עתירות סיכונים ומורכבות. הביטוי 'צבא זר אך ידידותי' מיוחס לרמטכ"ל רפאל איתן ומשקף את היחס המורכב של אנשי היבשה לחיל האוויר. ואכן הדרג הצבאי הבכיר גילה לעיתים ספקנות רבה בנוגע ליכולותיו של הכוח האווירי, אך גם הוא התגייס בדרך כלל לבניין כוחו, ראה בו מרכיב חשוב בסל היכולות הצבאיות וידע לעשות בו שימוש הן במלחמות והן במבצעים ייחודיים בין המלחמות.

הנטייה להפעיל את הכוח האווירי במבצעים שבין המלחמות היא אחד מן המאפיינים המובהקים ביותר העולים מן ההתבוננות במקרה הישראלי מאז שנות ה־60 (לאחר עשור של הימנעות מהפעלתו עקב החשש מהסלמה). נטייה זו באה לידי ביטוי בעשורים שאחר כך במשימות תקיפה ייחודיות, דוגמת תקיפת הכורים בעיראק (1981) ובסוריה (2007), במבצעי יירוט, שחלקם נועדו לעיצוב כללי משחק ולאיתותים מסוגים שונים, ובמבצעי חילוץ ארוכי טווח, דוגמת מבצע 'יונתן' (1976) והמבצעים להעלאת יהודי אתיופיה. הפעלת הכוח האווירי בדרך זו הניחה גם את הבסיס התפיסתי לשימוש האינטנסיבי בכוח האווירי במערכה שבין המלחמות המתנהלת מאז שנת 2013. לשימוש המוצלח בדרך כלל בכוח האווירי בין המלחמות הייתה גם השפעה רבה על השינוי במקומו של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל.

למבנה הכוח הצבאי של ישראל ולפרקטיקה הייחודית שהתפתחה בעניינו של חיל האוויר היה תפקיד חשוב בעיצוב השימוש שעשתה ישראל בכוח האוויר שלה. המודל הישראלי מגדיר את כפיפותו של מפקד חיל האוויר לרמטכ"ל ולאסטרטגיה הצבאית הכוללת של צה"ל, אך גם מקנה לו עצמאות רבה, גישה ישירה לדרג המדיני והשפעה אישית גדולה. גורמים חשובים נוספים שעיצבו את השימוש בכוח האווירי היו התרבות המבצעית המקצועית שהתפתחה בחיל האוויר עצמו, ובעיקר – החיכוך האינטנסיבי השוטף עם האויב במבצעים ובמלחמות.

חוקרים אחדים עסקו בשאלת ההשפעה של הכוח האווירי על ההיסטוריה בהקשר הגלובלי (Boyne, 2003; Higham & Parillo, 2013). המקרה הישראלי ממחיש באופן הברור ביותר שחיל האוויר פועל ברמה הטקטית אבל ההשפעה שלו היא אסטרטגית. מלבד ההשפעה המוחשית במבצעים ובמלחמות, השימוש המצטבר שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה השפיע במידה רבה על האופן שבו עוצבו תפיסות הלחימה של

אויביה, על האופן שבו נבנה הכוח הצבאי שלהם ועל נכונותם להפעיל את כוחם זה. השפעה זו מתבטאת בשני היבטים עיקריים: האחד הוא הדגש המתמשך שנתנו (ועדיין נותנים) אויביה של ישראל לתפיסות הגנתיות, להצטיידות במערכות הגנה ומיגון ולבניית מערכים הגנתיים; והשני הוא הפנייה של אותם אויבים לפתרונות התקפיים יצירתיים, הן בתחום אמצעי הלחימה והן בתחום תפיסות הלחימה, כדי להתמודד עם העליונות האווירית של ישראל.

מבט רטרוספקטיבי על חיל האוויר חושף גם את מגבלותיו של השימוש בכוח אווירי, את רגישותו לצורות הפעלה שגויות, את תלותו העצומה במודיעין ואת פערי הציפיות החוזרים ונשנים בנוגע ליכולותיו. לחיל האוויר היו גם כישלונות גדולים, והוא נקלע לאורך השנים לקשיים ולמשברים קשים: הפגיעה בעליונות האווירית עקב הופעתן של סוללות טק"א (טילי קרקע-אוויר); תאונות קשות באימונים ובמבצעים; פרשיית שחיתות גדולה; התרחקות האיומים למעגלים רחוקים, על גבול הטווח היעיל של כלי הטיס; ובעשורים האחרונים – שינויים במאפייני העימותים, העברתם למרחב אורבני צפוף וכניסתם לזירה בהיקף נרחב מאוד של טילי קרקע-קרקע (טק"ק) ושל רקטות שערערו את היכולת להגן על העורף הישראלי. חיל האוויר הצליח בדרך כלל להתאושש מן הכישלונות ומן המשברים ולהפגין יכולות למידה, הסתגלות והשתנות שאפשרו לו לפתור בעיות מבצעיות, להתאים עצמו לזירות פעולה חדשות ולפתח יכולות ותפיסות ייחודיות. עם זאת, בחלק מן המקרים הפתרונות היו טקטיים והתקשו להתמודד עם שינויים מערכתיים ואסטרטגיים שיזמו אויביה של ישראל.

ואכן, יכולתם של האויבים למצוא פתרונות יצירתיים ומגוונים לשימוש בכוח האווירי היא מאפיין מובהק גם של המקרה הישראלי. מסיבה זו, וכפי שעולה מניתוח שבעת העשורים, המושג 'עליונות' הוא מושג יחסי וזמני המחייב מחשבה עמוקה בנוגע לעתיד. בעשורים האחרונים התפתח 'דור אויבים חדש' שתפיסת ההפעלה שלו מאתגרת מאוד את יכולותיו של הכוח האווירי ואת תפיסת המלחמה הכוללת של ישראל. להתפתחות זו יש גם השלכות על העליונות האווירית. בפברואר 2018, לראשונה זה עשרות שנים, הופל מטוס קרב ישראלי ('סופה', F-16I) באמצעות טיל קרקע-אוויר סורי במהלך תקיפה של מטרות איראניות בסוריה במסגרת המערכה שבין המלחמות. זה היה אירוע בודד, והמטוס הופל באמצעות מערכת נשק מיושנת בשטח ישראל. עם זאת, הוא המחיש שבשנים האחרונות גוברים האיומים על העליונות האווירית ארוכת השנים של חיל האוויר בזירה הצפונית, עקב השילוב בין הנוכחות הרוסית בזירה לתפוצתן של מערכות הגנה אווירית מתקדמות ולשינויים במאפייני הפעולה של האויב (עין דר, 2020). מספרן הקטן של מערכות הנשק העיקריות, מחירן הגבוה ופגיעותן הרבה יחייבו את הכוח האווירי להשקיע מאמץ הולך וגובר כדי לשמור על שרידות מרכיביו באוויר, על הקרקע ובתווך האלקטרומגנטי.

על חיל האוויר נכתבו לאורך השנים לא מעט ספרים. טייסים כמו יפתח ספקטור (1991), רן רונן (פקר) (2002, 2013), דני שפירא (1994), יואש צידון-צ'אטו (1995), עמוס עמיר (2000), גיורא פורמן (2004), גיורא רום (2008), יובל אפרת (2016), גיורא אבן-אפשטיין (2017) כתבו בהרחבה על חוויות הטיסה הקרבית שלהם במבצעים ובמלחמות, ושני ספרים נוספים הם אוספים של חוויות טיסה כאלו (כהן ולביא, 1990; הלפרין ולפידות, 1987). ארבעה ממפקדי חיל האוויר לשעבר – עזר ויצמן, בני פלד, דני חלוץ ואליעזר שקדי – כתבו בעצמם ספרים (ויצמן וגולדשטיין, 1975; פלד, 2004; חלוץ, 2010; שקדי, 2021), וספר נוסף נכתב על מוטי הוד (כפיר ודור, 2019). זאב שיף כתב ספר על חיל האוויר בסדרה 'צה"ל בחילו' (1981), וגם אהוד יונאי

(1993) כתב ספר על ההיסטוריה של חיל האוויר עד תחילת שנות ה־80. אורי בריינסקי פרסם לאחרונה ספר מקיף על חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים (2021), ואבירם ברקאי (2013) כתב על טייסת 201 במלחמה זו. הענף לתולדות חיל האוויר הפיץ לציבור שורה של מחקרים על חיל האוויר, מהתפתחות התעופה הביטחונית בארץ ישראל לפני הקמת המדינה, דרך עלילותיו של חיל האוויר במלחמת העצמאות ובמלחמת סיני ועד ערב מלחמת ששת הימים (אמבר ואחרים, 1988; כהן, 1997, 2004א; לכיש ואמיתי, 1995). חיל האוויר היה גם שותף מרכזי בסדרת הרצאות שהפכה לספר בהוצאת האוניברסיטה המשודרת (אמיר, 2011).

רוב הכתיבה הזאת עוסקת בשלושת העשורים הראשונים להיווסדו של חיל האוויר ומספרת סיפור אחיד ומוכר יחסית: חיל האוויר הוקם במלחמת העצמאות והתקשה לבוא בה לידי ביטוי; הוא התארגן, נבנה ונאבק על עצמאותו בשנות ה־50; השמיד את חילות האוויר של מדינות ערב במבצע מזהיר בימה הראשון של מלחמת ששת הימים; נתקל ב'בעיית הטיילים' במלחמת ההתשה ולא מצא לה פתרון; כשל במלחמת יום הכיפורים, ספג במהלכה אבדות כבדות ולא הצליח לסייע לכוחות היבשה במשימותיהם; ואת הלקחים שהפיק מכישלון זה מימש במבצע המוצלח לתקיפת הטק"א במלחמת לבנון הראשונה. על התקופה המאוחרת יותר, משנות ה־80 ואילך, נכתב פחות, והסיפור של חיל האוויר בארבעת העשורים האחרונים מורכב יותר וברור פחות. הוא קשור כבר לשינויים במאפייני הלחימה, לצמיחתו של דור האויבים החדש ולשינויים עמוקים שחלו בחשיבה הישראלית על ענייני צבא וביטחון (לרבות יחסה של החברה בישראל למלחמה ולמחירה).

בעשורים האחרונים חלו גם שני שינויים גדולים במבנה הכוח האווירי — כניסתם לשירות בהיקף הולך וגובר של כלי טיס בלתי מאוישים או מאוישים מרחוק (כטב"מים או כטמ"מים) למגוון משימות, והצטיידות במערכות הגנה אווירית, בעיקר נגד איום הטיילים והרקטות שנהיה מרכזי. שני התחומים מתבססים בעיקר על טכנולוגיות ישראליות ייחודיות והפכו להיות מרכיב מרכזי ביכולת הכוללת של הכוח האווירי להתמודד עם אתגרי התקופה. שינויים אלו מעוררים שאלות כבדות משקל על דמותו העתידית של הכוח האווירי, הן בקשר לכמות הפלטפורמות המאוישות ולמידת השימוש בהן (לעומת כטב"מים וטק"ק מדויקים) והן בקשר ליחס בין אמצעים הגנתיים לאמצעים התקפיים מבחינת כמותם ומידת השימוש בהם. דילמה נוספת קשורה להיקף ההצטיידות בפלטפורמות המתאפיינות בסיכויי גילוי נמוכים ('חמקנות'), תכונה הנהפכת לכרטיס הכניסה לסביבה רוויית איומים.

ספר זה עוסק פחות בחיל האוויר עצמו ויותר בשימוש שנעשה בו, בחשיבה על הפעלתו ובמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת. הספר כולל תשעה פרקים. בפרק הראשון מונחת תשתית עיונית כללית לדיון בשימוש בכוח האווירי ובמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת. נידון בו המושג 'כוח אווירי', משמעותו והרעיונות השונים על צורת הפעלתו. התבוננות ארוכת שנים בהתפתחות החשיבה הישראלית על מקומו של הכוח האווירי ועל תפיסת ההפעלה שלו מלמדת שהם במידה רבה יצירה ישראלית עצמאית. עם זאת, החשיבה הישראלית מושפעת הן מן החשיבה ומן התפיסות של צבאות זרים והן מן הדיון התאורטי על השימוש בכוח האווירי שמתנהל מאז היווצרו בראשית המאה ה־20. בפרק נסקר הדיון על השימוש בכוח האווירי מימי ההוגים הראשונים ומרעיון 'התקיפה האסטרטגית' שהם פיתחו ועד לרעיונות מתקדמים יותר, דוגמת 'מערכה אווירית' ו'מבצעים מבוססי אפקטים'. בפרק מתואר גם הדיון התאורטי על יכולותיו של הכוח האווירי ועל מגבלותיו, לרבות העיסוק בשאלה הוותיקה — האם כוח אווירי לבדו יכול להביא להכרעה צבאית ולניצחון במלחמה?

מוצגת בפרק גם הכתיבה משני צידיו של הוויכוח האקדמי, בין הטוענים כי הסיפור של הכוח האווירי הוא סיפור עקבי של הצלחה והוא יימשך גם בעתיד, ובין המתארים את דעיכתו.

בפרק השני נידונות השנים 1948–1968, מהקמת חיל האוויר במלחמת העצמאות ועד לתפקיד החשוב שמילא במלחמת ששת הימים. בשנים אלו התגבשה תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל שראתה במהלך המתמך של כוחות היבשה את המרכיב המרכזי במאמץ להשגת הכרעה צבאית ברורה וחד-משמעית וניצחון במלחמה. בהתאם לתפיסה זו נקבע תפקידו האופרטיבי של חיל האוויר – להגן על שמי המדינה, לאפשר את מימוש של המהלך המתמך ולסייע לו. המודעות לכך שלחיל האוויר יש תפקיד גם ברמה האסטרטגית הייתה קיימת כמובן, אך תפקיד זה זוהה בעיקר עם היכולת לתקוף את התשתית הלאומית (הצבאית והאזרחית) בעומק שטחו של היריב ועם המשמעות ההרתעתית של יכולת זו, על היבטיה הרחבים יותר. מתחילת שנות ה-60 נעשה גם המטה הכללי (המטכ"ל) של צה"ל שותף לתפיסה שלפיה כל מהלך צבאי צריך להיפתח במכת פתע אווירית מקדימה, ותקיפת שדות תעופה נהייתה למשימתו העליונה של החיל. מבצע 'מוקד' במלחמת ששת הימים מימש את תפיסת ההפעלה המקורית, והצלחתו סימנה במידה רבה את סיומו המוצלח של תהליך העיצוב של חיל האוויר.

בפרק השלישי נידונות השנים 1969–1982, ממלחמת ההתשה ועד לאחר מלחמת לבנון הראשונה. שנים אלו עיצבו במידה רבה את דמותו של חיל האוויר לעשורים הבאים – גבר בהן השימוש בכוח האווירי אבל החלו להתברר גם האתגרים החדשים שלפניו. האתגר המרכזי שחיל האוויר עסק בו בשנים אלו היה השגת עליונות אווירית לנוכח מערכות ההגנה האווירית החדשות שנכנסו לזירה, ובעיקר סוללות הטק"א. התמודדות מתסכלת ראשונה עם 'בעיית הטיילים' הייתה במלחמת ההתשה, והכישלון המהדהד של מבצע 'דוגמן 5' במלחמת יום הכיפורים הוביל לאובדן האמון ביכולתו של חיל האוויר לסייע במאמץ ההכרעה הצבאית ולגייש שלפיה 'הטייל כופף את כנף המטוס'. כישלון זה גם חשף באופן ברור ביותר את התלות העמוקה של הכוח האווירי במודיעין מדויק ועדכני מן הסוג שלא היה בנמצא לפני מלחמת יום הכיפורים, ואת הצורך בשינוי תפיסתי עמוק בנוגע לקשר שבין המודיעין ובין המבצעים. תהליך הפקת לקחים מרשים של חיל האוויר, בתמיכת המטכ"ל, הגיע לשיאו במבצע המוצלח של תקיפת סוללות הטק"א הסוריות במלחמת לבנון הראשונה ('ערצב 19'). מבצע זה עיצב למשך שנים רבות את העליונות האווירית הישראלית, אך היה גם אחד מן הגורמים שהובילו את אויביה של ישראל להעניק עדיפות לבניין מערכים גדולים של טק"ק (ובהמשך גם רקטות) כדי להתמודד עם עליונות זאת.

בפרק הרביעי נידונות השנים 1983–2000. בשנים אלו חל למעשה שינוי ביחס המסורתי שביטאה תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל בין המהלך המתמך של כוחות היבשה ובין כוח האש האווירי. את סימניה המעשיים של התערעורת היחס הזה אפשר היה לזהות כבר במבצעי האש בלבנון בשנות ה-90 ('דין וחשבון' ו'ענבי זעם'), והיא שיקפה כמה התפתחויות חשובות הקשורות זו בזו: האחת היא התגברות האיומים על המהלך המתמך שהומחשו במלחמת יום הכיפורים ובמלחמת לבנון הראשונה; השנייה היא השינוי היסודי במתאר האיומים שעיימם התמודדה ישראל, הירידה באיום מצד המדינות שעיימן יש לה גבול משותף והתפתחותם של ארגוני טרור וגרילה – חזבאללה בלבנון וחמאס ברצועת עזה – שאימצו תפיסת לחימה חדשה ונהיו לגורמים העיקריים שאתגרו את ישראל; השלישית היא הבשלתן של התפתחויות טכנולוגיות ששינו מן היסוד

את יכולת הפעולה מן האוויר; והרביעית היא שינוי במאפייני העימותים הצבאיים ובעוצמתם. כל אלו חברו לשורה של שינויים חברתיים ופוליטיים שאפיינו את החברה הישראלית ואת החברות בדמוקרטיות מערביות ליברליות אחרות. שינויים אלו החריפו מאוד את האילוצים על הפעלת כוחות היבשה והבליטו את חשיבותו ואת יכולותיו הייחודיות של הכוח האווירי.

ההחלטות המעשיות על אופן הפעלת הכוח הצבאי הישראלי בשנות ה־90 של המאה הקודמת הקדימו את ההתפתחות התפיסתית בעניין מקומו של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה הישראלית. בפרק החמישי נידונות השנים 1999–2006. בשנים אלו החל חיל האוויר עצמו לאמץ גישה שלפיה הוא אינו יכול עוד להיות רק 'קבלן' פיצוצים, למשימות שמטילים עליו גופים אחרים, ועליו לפתח גם יכולות של 'אדריכל' המשתתף בעיצוב תפיסת הלחימה הכוללת ולא רק מנהל מבצעים ומבצע משימות. גישה זו נבעה מהבנת השינויים העמוקים והאילוצים שתוארו בפרק הרביעי ומהפנמתם. בשנים אלו נכתבה לראשונה 'תפיסת ההפעלה של חיל האוויר', והתפתח מושג 'המהלומה' שביטא את מקומו העדכני של הכוח האווירי בתפיסת ההפעלה הכוללת של הצבא. במרכזו של פרק זה עומדים טקסטים שנכתבו בעקבות הדיון הסוער שהתנהל בעניין זה ושעורר גם ויכוח מחודש בשאלת תרומתו של הכוח האווירי להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה.

בשני הפרקים הבאים מתוארים אופן הפעלת חיל האוויר בעימותים שהתרחשו בעשור הראשון של המאה הנוכחית, וכן מתואר המפגש של הדיון התאורטי על יכולותיו החדשות של הכוח האווירי עם המציאות המזרח־תיכונית. בפרק השישי נידונה תקופת האינתיפאדה השנייה (2000–2005), ומתוארים בו האופן שבו הופעל חיל האוויר במהלך העימות, פערי הציפיות בנוגע להשפעה של הפעלתו ותהליך ההתאמה שלו למשימות רלוונטיות בסביבה שונה לחלוטין מזו שאליה התכונן. בתנאים הייחודיים של העימות, שבישראל ראו בו 'עימות מוגבל', סיפק הכוח האווירי למקבלי ההחלטות מכשיר רלוונטי למימוש מדיניותם. התקיפות על מטרות התשתית של הרשות הפלסטינית לא הובילו להפסקת הפיגועים, וגל הטרור הוכרע בסופו של דבר על הקרקע. אבל הן אפשרו לישראל להגיב על פעולות טרור שנעשו נגדה ולצבור את הלגיטימציה הפנימית והבינלאומית שהייתה על פי תפיסת ההנהגה המדינית תנאי למימוש של המהלך הקרקעי ('חומת מגן'). המהלך הקרקעי הוביל בסופו של דבר (עם גדר ההפרדה) למיתון גל הטרור ובהמשך להפסקתו. מבצעי הסיכול הממוקד תרמו ללחץ שהיה חיוני כדי לרסן את חמאס, אך המחישו גם דילמות מוסריות.

בפרק השביעי נידונה מלחמת לבנון השנייה שהתרחשה בקיץ 2006. במלחמה זו נחשף גודל הסטייה מתפיסת ההפעלה המקורית, ובלט בה באופן הברור ביותר השינוי במאזן היחסים בתפיסת הלחימה הכוללת בין הכוח האווירי לכוחות היבשה (נוסף על מקומם הבולט של הרקטות והטילים בעימותים בעידן הנוכחי). בתחילת העימות בחרו מקבלי ההחלטות הישראליים לצאת למבצע 'הרתעה'; הוא היה שונה בעיניהם באופן מובהק ממבצע 'הכרעה', ולפיכך היה היגיון להפעיל במסגרתו בעיקר את הכוח האווירי. אבל התשתית התפיסתית לניהולו של מבצע מסוג זה לא הייתה מגובשת דיה, וההתנהלות של כל הדרגים בעת מימושו חשפה פערי תפיסה רבים; אלה באו לידי ביטוי ברטוריקה בעייתית והובילו לכמה החלטות שגויות. דרך הפעולה הצבאית של ישראל זכתה לביקורת רבה: היא העדיפה להפעיל כמעט רק את כוח האש שלה באמצעות חיל האוויר והארטילריה, והייתה הססנית מאוד בהפעלת כוחות היבשה המתמרנים; למעט מבצעי פשיטה מוגבלים, לא בוצע תמרון נרחב של כוחות היבשה עד לשלבים מאוחרים יחסית של המלחמה; וכשהוחלט לבסוף על מהלך

כזה – הוא בוצע באופן חלקי ביותר והופסק לאחר זמן קצר. עם זאת, בחינה רטרוספקטיבית של מלחמת לבנון השנייה מצביעה גם על הישגיה הקשורים לאופן הפעלת הכוח הצבאי ולעדיפות שניתנה לכוח האווירי. בפרק השמיני נידונות השנים שאחרי מלחמת לבנון השנייה, התקופה שראשיתה בתקיפת הכור הגרעיני בסוריה בשנת 2007 וסיומה בחודשים האחרונים של שנת 2021. לצד העיסוק בבניין הכוח נגד איראן, נהפך חיל האוויר בשנים אלו לגורם המרכזי בשני דפוסי פעולה עיקריים שאימצה ישראל בהפעלת הכוח: האחד הוא מבצעי 'הרתעה' נגד תנועת חמאס ברצועת עזה, שנועדו להשיג תקופות ארוכות של שקט בגזרה והופעל בהם בעיקר חיל האוויר ('עופרת יצוקה' – 2008, 'עמוד ענן' – 2012, 'צוק איתן' – 2014, ו'שומר החומות' – 2021); והשני הוא מערכה אינטנסיבית שבמסגרתה התנהלה מאז שנת 2013 פעילות מבצעית מתמשכת שכללה מאות רבות של תקיפות אוויריות נגד שורה של מטרות בשטח סוריה ובזירות נוספות (המערכה שבין המלחמות – המב"ם). פעילות זו מכוונת בעיקר נגד העברה של אמצעי לחימה מתקדמים לחזבאללה, ומאז שנת 2018 גם נגד מאמצי ההתבססות האיראניים בסוריה. בשנים אלו גם ניתן ביטוי למקומו המיוחד של הכוח האווירי במסמכים רשמיים – אסטרטגיית צה"ל שפרסם הרמטכ"ל גדי איזנקוט (2015, 2018) ו'תפיסת ההפעלה לניצחון' שמוביל הרמטכ"ל אביב כוכבי (2020).

בפרק התשיעי מסוכמים הלקחים משבעה עשורים של הפעלה אינטנסיבית של הכוח האווירי, ובמבט אל העתיד נשאלת השאלה אם יוכל הכוח האווירי של ישראל להתמודד עם האתגרים הצפויים לו בשנים הבאות. שורה של התפתחויות מובילה לכך שבשנים הקרובות הכוח האווירי של ישראל עלול להתמודד עם שני אתגרים חשובים, מן הגדולים שהתמודד עימם עד כה: האחד הוא עימות אפשרי עם איראן בהקשר מאמציה בתחום הגרעין ופעילותה האזורית, שיאתגר את יכולת הפעולה של מערך מטוסי הקרב בשל המרחק בין ישראל לאיראן; והשני הוא עימות רחב היקף בזירה הצפונית במתכונת של 'מלחמת לבנון השלישית' או 'מלחמת הצפון הראשונה', ובו יתקפו את ישראל מספר רב של טילים, של רקטות ושל כטב"מים (חלקם בעלי יכולת פגיעה מדויקת). הציבור הישראלי מבין כי במלחמה יהיו נפגעים בקרב החיילים ובעורף האזרחי. בעשורים האחרונים הוא גם חווה תקיפות של טילים ורקטות על העורף, אבל ספק אם הוא ערוך מבחינה תודעתית למציאות של הרס מתמשך בערים הראשיות, דוגמת זה הצפוי במלחמה כזאת. הרס כזה יכול להתממש גם אם חיל האוויר יצטיין בכל משימותיו, ההגנתיות וההתקפיות, והוא עלול להשפיע על הדימוי של תוצאות המלחמה, גם אם סביר שלאובייג ייגרם נזק חמור מאוד, גדול הרבה יותר מזה שייגרם לישראל. מבצע 'שומר החומות' במאי 2021 סיפק בעניין זה תמרוז אזהרה חשוב המחייב מחשבה עמוקה על דמותה של המלחמה הבאה, על תפיסת המלחמה של ישראל ועל ציפיות הציבור.

בנספח לספר מתואר בהקשר זה ויכוח על יכולותיו של חיל האוויר ועל מגבלותיו שהתנהל במחצית שנת 2020 בין שלושה אלופים במילואים: יצחק בריק, אחד ממבקריה הגדולים ביותר של העדיפות שנותנת הצמרת המדינית והצבאית של ישראל לחיל האוויר, ועמוס ידלין ורן גורן, לשעבר אנשי חיל האוויר, שיצאו להגנתה של העדיפות הזאת.

המושגים 'הכרעה' ו'ניצחון' מופיעים לאורכו של הספר, ופרשנותם מחייבת הבהרה. הבעיה בהגדרת המושגים הללו מוכרת, כפי שתיארה לאחרונה נכון אור בריק (2021). בריק קוראת לזנוח את המושג 'הכרעה' ולאפשר למושג 'ניצחון' לבטא גם את התוצאה הצבאית של העימות, כמו בתפיסתו של קלאוזביץ. עם זאת,

המושג 'הכרעה' שגור כל כך בשפה הצבאית הישראלית בעשרות השנים האחרונות, עד שלא ניתן בראיית להתנתק ממנו לגמרי, בוודאי בספר שעניינו תיאור החשיבה הישראלית על תפיסת המלחמה. לפיכך, כאשר ההבחנה בין המושגים אינה חיונית אני כורך אותם יחד ומשתמש במושג 'הכרעה צבאית וניצחון במלחמה', וכאשר יש חשיבות להבחנה אני משתמש במושגים הנפרדים לפי הגדרתם במילון זה"ל משנת 1998. בנוגע למושג 'הכרעה' אני מצוין בדרך כלל כי מדובר ב'הכרעה צבאית'. משמעותה של ההכרעה במובן זה היא הכנעת האויב ברמה האופרטיבית, והביטוי המובהק שלה הוא אויב שיכולותיו הצבאיות נשללו או נפגעו במידה שפוגעת ביכולתו ובעיקר ברצונו להמשיך להילחם. זוהי בראיית התוצאה הצבאית שאליה התכוונו האבות המייסדים של תפיסת הביטחון הישראלית כאשר דיברו על 'שבירת' האויב. את המושג הזה הם קשרו לסיום מהיר של הלחימה בשל הנסיבות הישראליות המיוחדות המדגישות את נחיצותו של הסיום המהיר. משמעות זו עודנה תקפה, והיא רלוונטית בעיני גם להתמודדות הנוכחית עם ארגונים כמו חזבאללה וחמאס. לעומת זאת, ה'ניצחון במלחמה' הוא מושג רחב יותר הקשור במטרות המלחמה וביכולת לתרגם את התוצאה הצבאית להישג מדיני שיכפה על האויב את דרישותינו. יתרה מזאת, כפי שתיאר קובר (2001), על המושגים 'הכרעה' ו'ניצחון' נוסף המבחן ההיסטורי המחייב להתבונן בתוצאותיו של העימות ממרחק הזמן.

מה מלמד אפוא המקרה הישראלי על תרומתו של הכוח האווירי להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה? בהיעדר יכולת לתפוס שטח, גרימת נזק לאויב (במונחים של הרג והרס) היא התפוקה העיקרית שמציע הכוח האווירי למקבלי ההחלטות בדרג הצבאי הבכיר ובדרג המדיני. המסקנה הנגזרת מניתוח יחסי הכוחות הנוכחיים היא כי הכוח האווירי של ישראל יכול לגרום נזק עצום, הן לכוחו הצבאי של האויב והן לתשתית הלאומית האזרחית שלו. אבל התשובה לשאלה אם הכוח האווירי יכול להכריע מלחמות לבדו אינה יכולה להיות כללית כי היא תלויה בראש ובראשונה בהקשר שבו יתרחש העימות – במטרות הצדדים, באינטרסים שלהם ובצירוף של גורמים נוספים ושל נסיבות קונקרטיות. אחרי הצלחת הכוח האווירי במבצע של נאט"ו בקוסובו בשנת 1999 לא היה אפשר עוד להגיד שתוצאה כזאת אינה אפשרית כלל. עם זאת, הלקח האמיתי מקוסובו הוא חשיבות ההקשר הכולל של העימות ונסיבותיו הספציפיות לעניין זה, ובדיעבד ההקשר של העימות, נסיבותיו ותוצאותיו נראים ייחודיים מאוד. יכולתה של 'המהלומה הרב־ממדית' להשיג הכרעה צבאית (להבדיל מלגרום נזק עצום לאויב) ולתרום לניצחון במלחמה תלויה אפוא אף היא בהקשר הנסיבות של העימות העתידי. המסקנה המעשית הברורה היא שהנהגה מדינית וצבאית אחראית אינה יכולה לוותר על קיומם של כוחות יבשה מצוידים, מאורגנים ובעלי תפיסת תמרון מתאימה לאתגרי ההווה.

בשנת 1948 כתב וינסטון צ'רצ'יל כי "כוח אווירי הוא צורת העוצמה הצבאית שהכי קשה למדוד אותה או אפילו לבטא במושגים מדויקים" (Churchill, 1948, p. 100). תיאור זה של צ'רצ'יל שיקף בעיקר את ניסיונו במלחמת העולם השנייה, אך הוא נכון גם היום. לכוח האווירי יש מאפיינים ייחודיים, והידע על אודותיו מתפתח בעיקר בחיל האוויר ומרוכז בו. זהו מצב טבעי ונכון. עם זאת, ההיבט האסטרטגי בהפעלת הכוח האווירי מחייב את המטכ"ל ואת הדרג המדיני להיכרות עמוקה עם מאפייניו, ונדרשת הבנה עמוקה של היבט זה גם בקרב מפעילי הכוח בחיל האוויר. העדיפות להפעלת הכוח האווירי מובילה אפוא גם לאחריות הקשורה בפיתוח הידע על המשמעויות האסטרטגיות של השימוש בו. בספר זה אני מבקש אפוא לתרום לפיתוח הידע הזה

ולהנחלתו לגורמים העוסקים בעיצוב המדיניות, בתכנון המבצעים ובבניין הכוח (לדיון בהשלכות של פערי ידע מסוג זה בהקשר של מלחמת לבנון השנייה, ראו ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 326–330).

בספר זה אני מסכם את עיסוקי רב השנים בשימוש בכוח אווירי ובתפיסת ההפעלה שלו. שירתי בלהק מודיעין של חיל האוויר יותר משני עשורים. ב־9 ביוני 1982, סמוך לתחילת שירותי הצבאי ובהיותי חייל צעיר, הייתה לי הזכות הגדולה להיות בצוות המצומצם שהוביל את המאמץ המודיעיני במבצע לתקיפת סוללות הטק"א הסוריות בבקעת הלבנון ('ערצב 19'). לא צריך היה חוש היסטורי מפותח במיוחד כדי להבין את חשיבותו העצומה של המבצע הזה, ואין לי ספק שהוא השפיע עמוקות על המסלול שבחרתי. המודיעין של חיל האוויר נמצא במרכז החשיבה המבצעית, והלחימה האווירית כולה מבוססת על מודיעין ותלויה בו. בשנים שאחר כך ובשורה של תפקידים התמודדתי עם צמיחתו של דור האויבים החדש ועם צורת הלחימה שלו שכוונה בעיקר נגד הכוח האווירי ויכולותיו. בשנותי האחרונות בחיל האוויר הייתי שותף לשינוי התפיסתי העמוק שעבר החיל מ'קבלן פיצוצים' ל'אדריכל', וכתבתי חלק מן הטקסטים ששימשו בסיס לתהליך מרתק זה (פינקל, 2020א, עמ' 287–315).

בשני העשורים האחרונים התבוננתי בחיל האוויר ממגוון נקודות המבט שיצרו התפקידים שמילאתי: מפקד מרכז דדו לחשיבה צבאית בין־תחומית; ראש חטיבת המחקר באגף המודיעין (אמ"ן), שותפה מרכזית לחיל האוויר במערכה שבין המלחמות; וסגן ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). במשך השנים כתבתי מאמרים על הכוח האווירי, על מקומו ועל אופן התמודדותו עם השינוי במאפייני הלחימה ובאויבים (ברון, 2000, 2003, 2008, 2016, 2019; ברון וולנסקי, 2010; Brun, 2010, 2011). בשנת 2020 התבקשתי ללמד בתוכנית ללימודי ביטחון באוניברסיטת תל אביב קורס שזכה לכותרת 'כוח אווירי – מבצעים, מלחמות ורעיונות'. במהלך הכנתו בלט בחסרוננו חיבור מקיף על השימוש בכוח האווירי ועל מקומו בתפיסת המלחמה הכוללת. ספר זה הוא אפוא סיכום הן של התובנות שעלו מן העיסוק המעשי והעיוני שלי בהפעלת הכוח האווירי והן של התובנות שעלו בדיונים המעניינים עם משתתפי הקורס.

ד"ר יעל ברהמס ערכה את הספר בכישרון רב. הערות חשובות לטיוטות מוקדמות של הספר נתנו אלוף (מיל') עמוס ידלין, תא"ל (מיל') ד"ר מאיר פינקל וגל פרל פינקל. טיוטות מתקדמות יותר זכו לבחינה מפורטת ומועילה מאוד של: אלוף (מיל') פרופ' איציק בן־ישראל, תא"ל (מיל') שלמה ברום וד"ר ענת קורץ. סא"ל (מיל') רוני אמיר, אוצר בלום של ידע וחומרים על הכוח האווירי, העיר אף הוא הערות מהותיות וסיפק תיעוד רב ערך שהיה חסר לי. פרופ' עזר גת האיר את עיניי בסוגיה מקצועית ספציפית ופרופ' דימה אדמסקי סייע לי בסוגיה נוספת. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) שימש לי בית מקצועי בשלוש השנים האחרונות, ואני מבקש להודות לראשי המכון, אלוף (מיל') עמוס ידלין ופרופ' מנואל טרכטנברג, ולמנהל המכון, תא"ל (מיל') אודי דקל, על הסיוע בכתובת הספר. האחריות לתוצר הסופי היא כמובן שלי. אני מבקש להודות לאנשי הצנזורה הצבאית ולוועדת השרים למתן היתרים לפרסום על הטיפול היעיל באישור הספר לפרסום.

פרק 1
תשתית עיונית

תשתית עיונית

הלחימה באוויר חדשה הרבה יותר מן הלחימה ביבשה ומן הלחימה בים, שהחלו מוקדם מאוד בהיסטוריה האנושית. הופעת כלי הטיס הצבאיים בראשית המאה ה-20 והפעלתם במלחמת העולם הראשונה חייבו את כל הממסדים הצבאיים לדון בשורה של שאלות יסוד פרקטיות ולתת להן מענה (Davis Biddle, 2019, p. xiii): כיצד יופעלו כלי הטיס? לשם מה? מי יפעיל אותם? על אילו מטרות? באמצעות איזה חימוש? איך הם ישולבו עם הכוחות בממדי הלחימה האחרים? איך יאורגנו? מה הם יכולים להשיג? ומה יהיה מקומם במאמץ להשגת הניצחון במלחמה? הכתיבה העיונית בענייני הכוח האווירי אינה רבה ומתחילת ימי התעופה הצבאית היא נסבה על שאלות אלו; חלקן עדיין נתונות במחלוקת חריפה (לתיאור ארבעה דורות של כתיבה עיונית על כוח אווירי ראו טובי, 2019).

המחלוקת הזאת קשורה לשאלה עמוקה יותר: האם הופעת הכוח האווירי הייתה אירוע מהפכני בתולדות המלחמה? אין ויכוח על כך שלהופעת הכוח האווירי הייתה השפעה עצומה על מאפייני המלחמה, אבל האם היא שינתה את מהות המלחמה? יהושפט הרכבי (1990, עמ' 181) קבע כי התרחבות הלחימה לממד האווירי הייתה החידוש המהפכני השלישי בהיסטוריה של המלחמה (הראשון לתפיסתו היה הפלנקס והפעולה היחידתית המלוכדת, והשני היה הכנסתו לשימוש של נשק האש). גם קולין גריי טען כי הופעת הכוח האווירי הייתה המהפכה החשובה ביותר בעניינים צבאיים מאז שנת 1900 (Gray, 2012, p. 307). אם אכן מדובר באירוע מהפכני, אפשר לטעון שיש לו גם השלכות על התשתית העיונית הרחבה יותר של המלחמה. אולם יש גם לא מעט הוגים שחושבים אחרת ורואים בלחימה באוויר ממד נוסף אבל בהחלט לא מהפכני של המלחמה. לשיטתם מדובר בכלי נשק נוספים הפועלים בממד אחר אך אינם משנים את מהותה של המלחמה. בפרק זה מתואר הדיון העיוני על הכוח האווירי כפי שהתפתח במערב, בעיקר בארצות הברית, בריטניה וישראל, שכן הוא שהשפיע יותר על אופן החשיבה בישראל בעניין זה. הרעיונות על אופן הפעלת הכוח האווירי ועל ההתמודדות איתו שהתפתחו ב'צד השני של הגבעה' על בסיס מקורות השראה אחרים, מתוארים בחלקם בפרקים השונים של הספר בדיון בהתפתחות התפיסות אצל האויב.

המושג 'כוח אווירי'

המושגים 'כוח אווירי' ו'עוצמה אווירית' הם תרגומים לעברית של המושג Air Power. הראשון שהשתמש במושג זה היה כנראה סופר המדע הבדיוני הרברט ג'ורג' וולס בספרו *The War in the Air* (Wells, 1908). כחמש שנים לאחר הטיסה הראשונה של האחים רייט תיאר וולס בספר זה את ההרס הנורא שיכולות לגרום תקיפות אוויריות. אבל המושג הפך להיות שגור יותר בשנות ה-20 הראשונות של המאה הקודמת, כאשר הוויכוח על תפקידה ועל מקומה של התעופה הצבאית החל להתלהט. בילי מיטשל, הטוען הבולט לעצמאותו ולמרכזיותו של הכוח האווירי בארצות הברית, הגדיר אותו בשנת 1925 "היכולת לעשות משהו באוויר" (Mitchell, 1925, p. xiii). אחרים באותה תקופה נתנו למושג הגדרה מפורטת יותר שכללה הן את הכוחות שמפעילים את כלי הטיס והן את המערכים שעליהם מתבססת ההפעלה שלהם, דוגמת מפעלי ייצור המטוסים, תחנות

המטאורולוגיה וספקי הדלק (על התפתחות המושג 'כוח אווירי' ועל הגדרותיו השונות המובאות להלן ראו Clark & Kainikara, 2010, pp. 3–6).

הניסיון שנרכש במלחמת העולם השנייה והשינויים שחלו בעקבותיה בחשיבה הצבאית־ביטחונית הובילו להגדרות נוספות של המושג שקשרו אותו קשר הדוק יותר לביטחון הלאומי. בתקופה שלאחר המלחמה הופיעו הגדרות דוגמת "שימוש באוויר כדי לכפות את הרצון של אומה" או "היכולת של אומה להעביר מטען, אנשים, טילים ואמצעי לחימה אחרים, דרך האוויר, ליעדים מוגדרים במטרה להשיג מטרות מוגדרות". בשנות ה־80 של המאה הקודמת החלו ההגדרות לכלול גם את הפעולה בחלל וממנו. בעשור הראשון של המאה ה־21, כאשר החל השימוש ברעיון של מבצעים מבוססי אפקטים, ניתנו למושג הגדרות דוגמת "היכולת לייצר או לאפשר את הייצור של אפקטים באמצעות פלטפורמות המתמרנות באוויר". מהפכת המידע הובילה להגדרה שלפיה מדובר ב"שימוש הסינרגטי באוויר, בחלל ובמערכות מידע כדי להקרין עוצמה צבאית אסטרטגית". הגדרה עדכנית של חיל האוויר המלכותי (RAF) משנת 2017 ממוקדת בנושא ההשפעה וגורסת כי כוח אווירי הוא "השימוש ביכולות אוויריות כדי להשפיע על ההתנהגות של שחקנים או על מהלך של אירועים" (UK Ministry of Defence, 2017, p. 5).

במדינות שבהן יש כמה זרועות המפעילות כלי טיס (למשל 'אוויריות' בצבא היבשה ובחיל הים) המושג 'כוח אווירי' משמש לתיאור העוצמה הנובעת מהפעלת כלי טיס ואמצעים נוספים ללא קשר לשיוך הארגוני שלהם. בישראל ההיבט הארגוני של המושג חופף כמעט לחלוטין את זרוע האוויר והחלל בצה"ל וייעודה מוגדר "לפעול בתווך האווירי ובחלל להגנת מדינת ישראל, להשתלב בהרתעה מפני מלחמה ובהשגת מטרות המלחמה" (דובר צה"ל, 2017, עמ' 48). השימוש במושג 'כוח אווירי' בישראל גבר בסוף שנות ה־90, כאשר החלו לעסוק בחיל האוויר במשמעויות המערכתיות והאסטרטגיות של הפעלתו. בספר זה המושג 'כוח אווירי' מורה הן על מכלול האמצעים המשמשים ללחימה בממד האווירי (מטוסי קרב, מטוסי תובלה, מסוקי סער וקרב, כטב"מים, מערכות הגנה אווירית והגורמים המסייעים – מודיעין, שליטה, תחזוקה) והן על העוצמה שהם מפיקים ומפעילים.

דואה, טרנצ'רד ומיטשל: תקיפה אסטרטגית

הכוח האווירי הוא המרכיב רב העוצמה, ארוך הטווח והגמיש ביותר מכל מרכיבי הכוח הצבאיים. אבל מהי תרומתו הישירה להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה? במשך עשרות שנים הייתה התפיסה המבצעית שזכתה לכינוי 'תקיפה אסטרטגית' (Strategic Attack או Strategic Bombing) המרכיב העיקרי בחשיבה המקובלת על עניין זה. תפיסה מבצעית זו הייתה ביטוי דוקטרינרי לרעיון שמיוחס בדרך כלל לחלוצי הלוחמה האווירית בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה – ג'וליו דואה האיטלקי, יו טרנצ'רד הבריטי ובילי מיטשל האמריקני – ושלפיו תקיפת האוכלוסייה והתשתית הכלכלית הלאומית של היריב באמצעות מטוסים יכולה להביא לידי סיום מהיר יותר של מלחמות ללא האבדות הכבדות כל כך (מיליוני חיילים) של מלחמה זו, שהתאפיינה בעיקר בהתשה ובמלחמת חפירות סטטית.

דואה, טרנצ'רד ומיטשל פיתחו את הרעיונות שלהם בשנות ה־20 של המאה ה־20. שנים אלו היו סוערות מאוד והתאפיינו בשינויים גדולים בדפוסי החיים עקב התפתחויות כלכליות, חברתיות, רעיוניות וטכנולוגיות.

לשינויים אלו היו כמובן גם מתנגדים. בתקופה זו שלטו בממסדים הצבאיים אנשי יבשה וים, והם התקשו להבין ולקבל את הרעיונות החדשים על הלחימה באוויר. דואה ומיטשל אף הועמדו למשפטים צבאיים, לכאורה בשל הפרות משמעת – דואה שכח מסמך מסווג ברכבת ומיטשל הואשם במגע אסור עם עיתונאים; משפטו של מיטשל בשנת 1925 היה, כמו משפטים נוספים שנערכו בארצות הברית בשנים אלו, סנסציה תקשורתית (Waller, 2005).

שלושתם הוקסמו מן האפשרויות החדשות שיצר הכוח האווירי, אך בדיעבד ברור שהם התעלמו מגורמים נוספים רבים שכעבור שנים לא מעטות התברר כי הם מגבילים את אפשרויות ההפעלה שלו – ממערכות המכ"ם, דרך מטוסי היירוט ועד למערכות ההגנה האווירית. לפי הרכבי (1990) "הם אכן נתקלו באימוות לטענותיהם, אבל ההתנגדות לא תמיד הייתה חסרת יסוד" (עמ' 184). היו ביניהם גם הבדלים בנוגע לשאלה את מה נכון לתקוף – את האוכלוסייה האזרחית או את התשתית הכלכלית-תעשייתית? עם זאת, הרעיון הכללי שלהם על אופן הפעלתו של הכוח האווירי הבשיל מאוחר יותר במדינות רבות לתפיסה מבצעית שעל פיה תקיפת המטרות בעומק היריב יכולה לשבש הן את היכולת של התעשייה הצבאית והאזרחית לתמוך בכוחות שבחזית והן את מהלך החיים של האוכלוסייה, וכך לכפות על הנהגת היריב לסיים את המלחמה.

מלחמת העולם השנייה שימשה 'שדה ניסויים' נרחב בתנאים מבצעיים לרעיון זה. השימוש בתקיפה אסטרטגית נמשך לאורך המלחמה כולה, החל בתקיפות של גרמניה על ורשה, המשך בתקיפות על לונדון (בתחילת המלחמה במטוסים ואחר כך גם בטק"ק) ובתקיפות המתמשכות של בעלות הברית על גרמניה ועל יפן וכלה בתקיפות הגרעיניות על הירושימה ונגסקי (גורדון, 1998, עמ' 260). מקובל להניח כי התקיפות על גרמניה לא הצליחו לפגוע פגיעה אסטרטגית, לא בתעשייה הגרמנית ולא במורל של האזרחים. את התוצאות העגומות של התקיפה האסטרטגית על גרמניה נוהגים להסביר באמצעות הסיבות הבאות: המפציצים, שלא היו מלווים, נתקלו ביכולת הגנה אווירית טובה של הגרמנים וספגו אבדות כבדות; כמו כן התברר כי המטרות היו קשות להשמדה הרבה יותר מכפי שהוערך תחילה הן בשל הפרימיטיביות של מערכות כינון החימוש, הן בשל יתירות גבוהה של המטרות עצמן והן בשל הקצאה לא עקבית של הכוח האווירי למשימה זו; אך מעל הכול דומה שנחישותם של הגרמנים להמשיך ולהפעיל את התשתית הכלכלית והתעשייתית של מכונת המלחמה שלהם היא שהביאה לאי השגת המשימה. התקיפה האסטרטגית הקונוציונלית על יפן נתפסת בדרך כלל מוצלחת יותר, ויפן אף הוכרעה בסופו של דבר מן האוויר, אם כי באמצעות שימוש בנשק גרעיני (United States Strategic Bombing Survey, 1945, 1946).

גם לאחר מלחמת העולם השנייה היו אירועים שבהם הופעל הכוח האווירי למשימות תקיפה אסטרטגית (במלחמת קוריאה, במלחמת וייטנאם, במלחמת ההתשה ובמלחמת יום הכיפורים). אבל הכניסה לעידן הגרעיני ולמלחמה הקרה השכיחה במידה רבה את הוויכוח על יכולתו של הכוח האווירי לגרום לבדו להכרעה צבאית ולניצחון במלחמה. הגישה המקובלת בקרב מדינאים, בקרב אנשי צבא ובקרב חוקרים הייתה שלצורך ניצחון במלחמה קונוציונלית נדרש מהלך יבשתי מתמרן שתכליתו, אם לומר זאת באופן פשטני, להניף את הדגל בבירתו של היריב או לכבוש שטחים חיוניים אחרים במדינתו. כך הופעל למעשה הכוח הצבאי בכל המלחמות, לרבות במלחמות ישראל. באש שהכוח האווירי מייצר ראו גורם המסייע למהלך המתמרן

המכריע של כוחות היבשה. כמו כן הוכר והודגש הצורך של הכוח האווירי להגן על שמי המדינה ולספק הגנה אווירית לכוחות היבשה.

וורדן: מערכה אווירית

ההתפתחות החשובה הבאה בתאוריה של הפעלת הכוח האווירי התרחשה רק בסוף שנות ה־80 של המאה ה־20, כאשר לוטננט קולונל ג'ון וורדן (לימים קולונל) מחיל האוויר האמריקני החל להפיץ את רעיונותיו החדשניים על הפעלת הכוח האווירי. וורדן סיים את האקדמיה של חיל האוויר בשנת 1965, ובמלחמת וייטנאם טס במטוסי קרב ובמטוסי צילום. הוא יצא מן המלחמה, כמו רבים אחרים, בתחושות קשות בנוגע לאופן הפעלת הכוח האווירי ולמגבלות שהוטלו על הפעלתו. הוא נחשב מבריק ויצירתי, אך גם בעל אופי בעייתי ונטייה לזוהרנות. ניסיון פיקודי קצר שלו בגרמניה הסתיים בכישלון, והוא הועבר למטה חיל האוויר בווינגטון. אופיו ועמדותיו העקרוניות בעניין הכוח האווירי גרמו לכך שוורדן צבר יריבים רבים גם בתוך חיל האוויר האמריקני. מתנגדיו טענו כי הוא קיצוני מדי ותאורטי מדי (להרחבה על וורדן, אישיותו, רעיונותיו והשפעתו ראו Olsen, 2007). וורדן זיהה כי ההתפתחויות הטכנולוגיות – ובעיקר ההכנסה לשימוש של החימוש המונחה המדויק – משפיעות על יכולתו של הכוח האווירי, והבין כי יש בהן כדי לאפשר לו לפעול באופן שונה משפעל בעבר ברמה המערכתית והאסטרטגית. הוא הפך את התזה שכתב במסגרת לימודיו ב־National War College לספר בשם The Air Campaign – Planning for Combat (Warden, 1988), וכשהציג אותו כתב כי הוא "מסגרת פילוסופית ותאורטית להמשגה, תכנון וביצוע של מערכה אווירית" (p. xvii). התאוריה של וורדן מצויה אפוא בחלל שנפער לאחר מלחמת העולם השנייה בין העיסוק הרב בתפקידו האסטרטגי של הכוח האווירי במלחמה גרעינית ובין המאמץ הגדול שהושקע בפיתוח התפיסה והיכולת שלו להעניק סיוע טקטי למהלך המתמך של צבא היבשה. עם זאת, הרעיונות של הספר (שהניסיון הישראלי ב־1967, ב־1973 וב־1982 מנותח בו בהרחבה) לא חרגו במידה ניכרת מן התשתית העיונית הנשכחת שפיתחו ההוגים הראשונים. עניינו של פרק זה הוא בדיון העיוני על הפעלת הכוח האווירי, אבל את הניתוח של וורדן אי אפשר לנתק מן העיסוק האינטנסיבי של צבא היבשה האמריקני (ה־Army) בשנות ה־70 וה־80 בפיתוחה של דוקטרינת 'קרב האוויר־יבשה' (Air-Land Battle). דוקטרינה זו, שבאה לידי ביטוי במדריך השדה FM 100-5 שהופץ בשנת 1986, פותחה כדי לבלום את הדרג הסובייטי השני עוד בהיותו עמוק בעורף שטחו והתבססה בין השאר על האופן שבו ניתחו האמריקנים את לקחי מלחמת יום הכיפורים, ובעיקר את הקרבות שהתנהלו ברמת הגולן. האמריקנים ראו במלחמת יום הכיפורים 'חלון הצופה אל מלחמות העתיד' וחששו כי הצבא השחוק מן הלחימה בווייטנאם לא יהיה כשיר למלחמות אלו אם לא ישנה את פניו באופן יסודי (סקיילס, 1997, עמ' 19). אבל חשיבותה של הדוקטרינה היא בכך שהיא החדירה את הדיון על הרמה המערכתית בלחימה לחשיבה הצבאית האמריקנית ויצרה בצבא האמריקני מודעות מערכתית (אדמסקי, 2012, עמ' 103). העיסוק ברמה המערכתית, בין הטקטיקה לאסטרטגיה, עורר כנראה אצל וורדן את העניין במשמעות שלה עבור הכוח האווירי. בחשיבה ובכתיבה מאוחרות יותר אכן עמד וורדן על היעדרה של תאוריה להפעלה מערכתית של כוח אווירי. לעומת דוקטרינת 'קרב אוויר־יבשה' שהבליטה את מקומו של הכוח האווירי ביצירת התנאים להשמדת עיקר כוחות היבשה של האויב, בבסיס התזה שהציג וורדן היה מונח הרעיון להפעיל כוח אווירי

כדי להשיג 'שיתוק אסטרטגי' (Strategic Paralysis). התזה של וורדן קבעה כי יש לראות במדינת היריב מערכת בת חמש טבעות: ההנהגה המדינית והצבאית, מערכות הייצור החיוניות (כגון חשמל ונפט), התשתית התחבורתית, האוכלוסייה וכוחות הצבא. לפי התזה של וורדן בכל אחת מן הטבעות האלה יש מרכז כובד או כמה מרכזי כובד; פגיעה בוזמנית בהם (Parallel Attack) תגרום לשיתוק האסטרטגי, והוא בתורו יוביל לניצחון במלחמה. לפי וורדן: "תהליך המלחמה המקבילי הזה, לעומת הצורה הטורית הישנה שלו, הופך את מה שקלאוזביץ קרא לו 'הצורה האידיאלית של המלחמה', הנחתת מכות בכל מקום בוזמנית, כמעט למציאות" (Warden, 1995, p. 54). וורדן טען כי הטבעת של ההנהגה היא הטבעת המרכזית וגרס כי בה וביכולת השליטה שלה יש להשקיע את עיקרו של מאמץ התקיפה. לפי השקפתו הפגיעה במערכת הפיקוד והשליטה יכולה לגרום לפגיעה משמעותית ביכולת הלחימה, ובמקרה של משטרים לא פופולריים גם להביא לידי מרידה של גורמים העוינים את המשטר.

התזה של וורדן הייתה ללא ספק חדשנית, בעיקר משום שראתה ביריב מערכת ועסקה במפורש בהפעלה מערכתית של הכוח האווירי. עם זאת, היא לקתה בכך שראתה במערכת היריב מערכת פשוטה הפועלת לפי לוגיקה אחת, ועסקה רק בממדים הפיזיים של היריב (וורדן עצמו הגדיר את השיתוק האסטרטגי תופעה גנרית המביאה לידי חוסר יכולת פיזית של היריב לתפקד, ללא קשר למטרותיו או למטרות של הצד התוקף). וורדן אם כן התיימר להציג פתרון גנרי כולל וקבוע להתמודדות עם אויבים והחמיץ את האופי המשתנה של העימותים, את חשיבותו של הקשר הנסיבות הקונקרטי שבו הם מתנהלים ואת מאפייניהם הייחודיים של אויבים שונים. לתזה של וורדן הייתה השפעה רבה על החשיבה שהובילה לאופן הפעלת הכוח האווירי האמריקני במלחמת המפרץ הראשונה ב-1991. באוגוסט 1990, בעת שעיראק פלשה במפתיע לכווית, עמד וורדן בראש 'מרכז תפיסות הלחימה' של חיל האוויר האמריקני. צירוף מקרים הוביל לכך שימים אחדים לאחר הפלישה וורדן היה מי שהציג למפקד פיקוד המרכז האמריקני (CENTCOM), הגנרל נורמן שוורצקופף, רעיון ראשוני למערכה אווירית נגד עיראק. הייתה זו הזדמנות עבור וורדן להפוך את התאוריה שלו לתוכנית מבצעית. הוא קרא לה Instant Thunder כדי להדגיש את שונותה מן ה-Rolling Thunder, מבצע ההסלמה ההדרגתית הכושל של מלחמת וייטנאם. תוכניתו של וורדן ביטאה רעיון למהלומה אווירית מדויקת ומסיבית בת כמה ימים על מטרות הנהגה, תקשורת ותשתיות עיראקיות (דוגמת מערך החשמל). שוורצקופף חלק על כמה ממרכיבי הרעיון, אבל הוא היה צריך למצוא פתרון מידי למצב של נחיתות מוחלטת בכוח יבשתי (להגנה על ערב הסעודית הופנו יותר כוחות משהופנו לשחרור כוית), וחיפש דרך פעולה שתוכל להפחית, ככל האפשר, את האבדות האמריקניות. הוא הבין שוורדן מציע לו בסיס רעיוני לתוכנית כזאת.

גם ראש המטות המשולבים קולין פאוול ושר ההגנה דיק צ'ייני התרשמו מאוד מן התוכנית של וורדן. הוא נשלח אפוא עם ארבעה מעוזריו לריאד שבערב הסעודית כדי להציג אותה למפקד הכוח האווירי של שוורצקופף, הגנרל צ'רלס הורנר, שהיה שם כדי לנהל את צבירת הכוח האווירי. הורנר, איש הפיקוד הטקטי של חיל האוויר האמריקני, תיעב את וורדן מן הרגע הראשון וחשב שהתוכנית תאורטית מדי ובלתי ישימה. אבל הורנר גם ידע שהתוכנית מצאה חן בעיני שוורצקופף ולכן הבין שאינו יכול לדחות אותה לחלוטין. הוא פנה לארבעת עוזריו של וורדן והציע להם להצטרף לצוות שלו. הם הסכימו, וורדן נשלח לשוב לבדו לווינגטון. עוזריו לשעבר הם שהפעילו לקראת המלחמה ובמהלכה את 'קבוצת התכנון המיוחדת של חיל האוויר'.

במטה CENTCOM, והיא זכתה לכינוי 'החור השחור' (Black Hole) (על השתלשלות האירועים המרתקת הזאת ראו: Olsen, 2007; Halberstam, 2002; Gordon & Trainor, 1995; Clancy & Horner, 2005; Powell, 1995; Schwarzkopf, 1993).

וורדן נשאר דמות שנויה במחלוקת ולא התקדם לדרגת גנרל. עם זאת, הוא מונה למדריך בקולג' של חיל האוויר באלבמה ונהפך לדמות בעלת השפעה רבה על החשיבה בנושא כוח אווירי. בספרות על התאוריה של הכוח האווירי הוא מוזכר בדרך כלל עם ההוגים המרכזיים ביותר של התחום.

מלחמת המפרץ נמשכה ארבעים ושלושה יום, ושלושים ותשעה הימים הראשונים שלה הוקדשו למערכה אווירית רחבת היקף, בעיקר נגד כוחות היבשה העיראקיים, אך גם נגד מערכות החשמל, הנפט, התחבורה והתקשורת. תוצאות התקיפה היו אכן חמורות בהיבטים הקשורים לשיבוש חיי האזרחים – מערכות החשמל, התחבורה, הנפט והתקשורת ניזוקו קשה מאוד ואף שותקו לפרק זמן מוגבל. ואולם למרות הנזק הקשה, תקיפות אלו לבדן לא גרמו לסדאם חוסיין לצאת מכווית. הוא הסכים להפסקת האש רק לאחר ארבעה ימים נוספים של מהלך מתמדי של כוחות היבשה, שהתנהלו עם אבדות מועטות מאוד. במהלך המתמדי נעו כוחות היבשה למרחק של מאות קילומטרים במהירות רבה וכמעט ללא התנגדות של הכוחות העיראקיים, בין השאר עקב כתישתם באמצעות המערכה האווירית (קיני וכהן, 2001). כתישה זו המחשה את יכולת ההשמדה השיטתית של הכוח האווירי.

ההצלחה של המערכה האווירית במלחמת המפרץ עוררה שוב את הוויכוח על יכולתו של הכוח האווירי להכריע מלחמות לבדו, ובסיומה בלטו שתי השקפות: אנשי היבשה יצאו מן המלחמה מחוזקים בגישתם בנוגע לחיוניותו של המהלך המתמדי; ואילו אנשי האוויר יצאו מחוזקים בגישתם שאפשר היה להכריע את העיראקים גם ללא המהלך המתמדי. ויכוח זה התנהל בין השאר לצורך כתיבת דוח סיכום המלחמה שהגיש שר ההגנה דאז צ'ייני לקונגרס. לאות פשרה קבע הדוח: "את האופי המכריע של ניצחוננו במלחמת המפרץ אפשר לייחס במידה רבה ליעילות הבלתי רגילה של הכוח האווירי [...] עם זאת, כוח אווירי כשלעצמו לא היה מסוגל להביא את המלחמה לידי סיום כה מהיר ומכריע" (Department of Defense, 1992, pp. xxi-xxii). אבל המורשת של מלחמת המפרץ הראשונה עמוקה הרבה יותר מן הוויכוח בשאלת תרומתו של הכוח האווירי להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה. היא הגדירה מחדש את 'דרך הלחימה האמריקנית' ואת תפקידו של הכוח האווירי במסגרתה. עשור לאחר המלחמה כתב אליוט כהן, מי שהוביל את הצוות שחקר את המלחמה מטעם חיל האוויר האמריקני:

הדומיננטיות של הכוח האווירי בפעילות הצבאית הקונוונציונאלית היא, כמובן, היחידה העיקרית של מלחמת המפרץ ברמה האופרטיבית [...] הצבא האמריקני יצפה יותר ויותר לכך שמבצעים יבשתיים גדולים יהיו בעיקרם רק ביעור של יריב שכבר מוטט פיזית ומורלית באמצעות תקיפה אווירית [...] מלחמת המפרץ הצביעה על דרך לניהול עימות מוגבל הרבה יותר, מבוסס טכנולוגיה, מועט אבדות, המטופל על ידי צבא מקצועי קטן יחסית (א"א כהן, 2001, עמ' 45).

הצורך להמשיג את צורת הלחימה המיוחדת שמומשה במלחמת המפרץ הראשונה הוביל בארצות הברית להאצת דיון שהחל עוד לפניו באפשרות שטכנולוגיות מתקדמות – בעיקר טכנולוגיות הקשורות למערכות

מידע ממוחשבות ולמערכות חימוש מדויק לטווחים ארוכים – מובילות למהפכה בטבעה של המלחמה או לפחות במאפייניה המרכזיים. לדיון זה היו כמה מקורות, ומקובל לטעון כי הוא קשור בעיקר להבנות שהשיגו חוקרים וקציני צבא בברית המועצות במהלך שנות ה-80. לאחר מלחמת המפרץ היו האמריקנים נוחים יותר להשתכנע מן הטיעונים הסובייטיים בעניין זה, ומאמצע שנות ה-90 הפך המושג 'מהפכה בעניינים צבאיים' (ה-RMA) למסגרת התפיסתית המוסכמת על מומחים, ועל פיה התנהל הדיון על עתיד המלחמה (אדמסקי, 2012, עמ' 112–114). ההבנות האמריקניות היו כי לצד ההתפתחויות הטכנולוגיות המהפכה הזאת מחייבת גם שינויים תפיסתיים וארגוניים עמוקים. המסגרת הזו של ה-RMA שימשה רקע מתאים להתפתחות הבאה בחשיבה על הפעלת הכוח האווירי.

דפטולה: מבצעים מבוססי אפקטים

אחד מעוזריו של וורדן שהושארו במפקדת פיקוד המרכז בצוות התכנון של המערכה האווירית במלחמת המפרץ הראשונה, היה לוטננט קולונל (לימים לוטננט גנרל) דייוויד דפטולה (Deptula), טייס קרב שבתחילת שנות ה-2000 הוביל בחיל האוויר האמריקני תפיסה שכונתה 'מבצעים מבוססי אפקטים'. המסמך המרכזי של דפטולה נכתב בשנת 2001 תחת הכותרת *Effects-Based Operations: Change in the Nature of Warfare*. במסמך הוא הציג את התפיסה וטען כי היא התשתית שעל בסיסה תוכננה ובוצעה המערכה האווירית במלחמת המפרץ הראשונה (Deptula, 2001).

דפטולה פתח את המסמך שלו בתיאור התקיפות שבוצעו ביממה הראשונה של מלחמת המפרץ הראשונה, והסביר כי חשיבותן לא הייתה במספר הגיחות שבוצעו, אלא באופן שבו תוכננו להשגת אפקטים מוגדרים. דפטולה פיתח את המושג *Parallel Warfare* בהשראתו של וורדן והבחין בין צורת לחימה זו לצורות לחימה שהיו מקובלות בעבר. הוא הסביר כי במערכות שקדמו למלחמת המפרץ הופעל הכוח בצורה טורית כדי לנטרל בזה אחר זה את מערכי ההגנה של האויב (כגון מוצבי מכ"ם, שדות תעופה וסוללות טק"א) לפני תקיפתן של המטרות החשובות ביותר. המאמץ העצום שנדרש לשיתוק מערכי ההגנה של האויב והזמן שנדרש להפעלת הכוח בצורה טורית הגבילו מאוד את היכולת לתקוף את המטרות החשובות בזמנית.

דפטולה הסביר כי ההתפתחויות הטכנולוגיות (בעיקר החימוש המדויק והחמקנות) הביאו לידי כך שהפעלת כוח אווירי יכולה ליצור אפקטים ברמה המערכתית והאסטרטגית היכולים לגרום בעצמם, או לתרום במידה ניכרת, לניצחון במלחמה. לפי דפטולה היכולת לתקוף בזמנית מגוון שלם של מטרות חשובות כמעט ללא צורך לשבש את מערכי ההגנה של האויב, פותחת את הדלת לשינויים עמוקים באופן ניהול המלחמה. היא מאפשרת הפתעה ברמה הטקטית, אבדות מעטות יותר ובעיקר זמן קצר יותר להשגת 'שליטה' (control) – היכולת לשלוט בהשפעתו של האויב על אירועים אסטרטגיים, למנוע מן האויב לפעול על פי רצונו ולא לצו לפעול על פי רצונו.

דפטולה הבחין הבחנה ברורה בין רעיון השליטה לרעיון 'ההשמדה הפיזית של כוחות האויב בקרבות מכריעים'. האחרון, לפי השקפתו, מבוסס על פרשנות שגויה שנתנו אנשי צבא היבשה לדבריו של קלאוזביץ. כפיית התוצאה המדינית, מטרתה הראשית של המלחמה, היא לתפיסתו הרבה יותר מפעילות של השמדת כוחות אויב. לפי דפטולה השימוש בכוח כדי לשלוט, ולא דווקא כדי לשתק את יכולת הפעולה של האויב,

הוא ביטוי לראייה שונה של שימוש יעיל בכוח צבאי. הפיכת כוחו של האויב לחסר תועלת היא אפוא יעילה יותר מהשמדתו.

הכתיבה העיונית והדוקטרינרית על תפיסה זו, ובעיקר זו של דפטולה עצמו, הדגישה את יתרונותיה בכל הקשור ליכולת להשיג הישג מהיר ולהקטין את מספר המטרות המותקפות עקב ההתמקדות ברכיבים הקריטיים במרכזי הכובד של היריב. דפטולה טען שהפעלת הכוח האווירי יכולה גם לצמצם את האפקטים השליליים שגורמת לעיתים הפעלה מסיבית של כוחות יבשה (ריבוי אבדות, פגיעה באזרחים ונזקים סביבתיים). לפי דפטולה כוחות היבשה יהיו תמיד חלק חיוני מן הצבא, אבל צבירת כוחות יבשה גדולים אינה עוד תנאי מוקדם להכרעת האויב. להשקפתו הרעיון של 'מסת כוחות' אף יכול להפוך במקרים מסוימים לחיסרון בגלל הזמן הנדרש לצבירתם והאפשרות לתקיפתם.

במבט לאחר, תפיסת המבצעים מבוססי האפקטים הייתה יותר דרך חשיבה וכלי תכנוני מרעיון חדשני על אופן הפעלת הכוח האווירי. יתרונה היה בכך שהיא הציעה דרך יעילה ואינטואיטיבית להציג ולנתח את הקשר הרעיוני שבין הנזקים הפיזיים והפונקציונליים ברמה הטקטית ובין האפקטים (התודעתיים בדרך כלל) ברמה המערכתית והאסטרטגית. היא הופיעה בעיתוי נכון שבו נוצר במקומות שונים הצורך בדרך כזאת לתיאור הקשר המורכב שבין הפעלת הכוח לתוצאות הישירות והעקיפות של הפעלתו.

ואכן חיל האוויר האמריקני וגם גורמים נוספים, דוגמת צה"ל וחיל האוויר הישראלי, אימצו במחצית הראשונה של שנות ה־2000 גרסאות שונות של תפיסת המבצעים מבוססי האפקטים (לתיאור מהלך האימוץ בצה"ל ובחיל האוויר ראו פינקל, 2020א, עמ' 287–315). עם זאת, התפיסה זכתה גם להתנגדות רבה ונחרצת, ומגוון גורמים הובילו לדעיכת הרעיון ולזניחתו לקראת סוף העשור. הביטוי הבולט לכך היה מכתב פומבי בעניין זה שפרסם גנרל חיל הנחתים ג'יימס מאטיס (שפיקד אז על JFCOM, הפיקוד הרב־זרועי האמריקני, ולימים פיקד על CENTCOM וגם שימש מזכיר ההגנה בממשל טראמפ). לפי מאטיס הרעיון של מבצעים מבוססי אפקטים בלבד את הצבאות, יושם בצורה מוטעית והזיק יותר משהועיל. במכתבו הוא הזכיר ועסק במפורש גם באופן שבו הוא ראה את היישום של צה"ל לרעיון זה במלחמת לבנון השנייה (מאטיס, 2009; לביקורת מוקדמת יותר בישראל ראו עמידור, 2005).

הביקורת העיקרית של מאטיס הייתה על כך שהתפיסה מחייבת רמת חיזוי שאינה ניתנת להשגה, אינה מסוגלת לצפות את התגובות של היריבים להפעלת הכוח, תובעת רמת ידיעה בלתי אפשרית על האויב, אינה יצירתית, מרשמית והנדסית מדי, ולכן מפחיתה מחשיבותם של הממדים האנושיים בלחימה, ובעיקר – משתמשת במערכת מושגים מבולבלת, מעורפלת, קשה להבנה וקשה ליישום. מאטיס ציטט מאמר שנכתב על מלחמת לבנון השנייה וציין כי הישענות יתר על התפיסה הובילה לתבוסת צה"ל (כך במקור). מאטיס סיכם כי אופן החשיבה שעליו מבוססת התפיסה סותר את הלקחים ההיסטוריים ומנוגד לטבע המלחמה. הוא הנחה אפוא להפסיק את העיסוק בתפיסה ואת השימוש בה בכוחות האמריקניים. ואכן מאז סוף העשור הראשון של המאה הנוכחית פחת השימוש במושג 'אפקטים'. עם זאת, מרכיבים לא מעטים של התפיסה היו בסיס להפעלת הכוח האווירי (והכוח הצבאי בכלל) גם בשנים שעברו מאז.

פייפ: שלילת יכולות צבאיות

רוברט פייפ (Pape) בחן בספרו Bombing to Win משנת 1996 את הסוגיה של כוח אווירי ושל אכיפה במלחמה (פייפ, 2017). פייפ הגדיר, בעקבות תומס שלינג (1981), את המושג 'אכיפה': מאמצים לשנות את התנהגותו של יריב באמצעות מניפולציה של עלויות ותועלות (מאזן הרווח וההפסד). גם ה'הרתעה' (Deterrence) עוסקת במאזן זה ואף היא מכוונת להשפיע על קבלת ההחלטות של היריב, אבל היא שואפת לפי פייפ לשמור על הסטטוס קוו ולמנוע מן היריב לשנות את התנהגותו. פייפ התמקד אפוא בספרו במאמץ שתכליתו לאלץ את האויב לשנות את התנהגותו, ובחן את יכולתו של הכוח האווירי לעשות כך.

פייפ בחן ארבע אסטרטגיות אכיפה המכוונות לשינוי התנהגותם של יריבים באמצעות הפעלת כוח אווירי: ענישה, איום בהסלמה, שלילת יכולות צבאיות ועריפה. הענישה האווירית מזוהה על פי פייפ עם רעיון התקיפה האסטרטגית כפי שהתפתח בין מלחמות העולם, ובעיקר עם התאוריה של ג'וליו דואה; היא מכוונת להכאיב לאזרחי האויב במידה כזאת שתגרום לכניעת ההנהגה או להתמרדות האוכלוסייה נגדה. האיום בהסלמה מזוהה עם התאוריה של תומס שלינג המתוארת בספרו 'חימוש והשפעה' (שלינג, 1981), ומשמעותו העלאה איטית של הסיכון לנזק אזרחי המובילה את היריב להיכנע כדי להימנע מתשלום העלויות העתידיות. שלילת היכולות היא מאמץ לשבירת כוחות הצבא של האויב ולהחלשתם כדי לשבש את האסטרטגיה הצבאית שלו, והיא מושגת באמצעות סיוע ישיר לכוחות היבשה, השמדה וניתוק של מקורות הייצור הצבאי של האויב מזירות הלחימה ותקיפת מערכי סיוע עורפיים. את העריפה זיהה פייפ עם הרעיון של ג'ון וורדן על חשיבות הפגיעה במרכז הכובד העיקרי – ההנהגה, ועל פי תיאורו היא שימוש בחימוש מדויק כדי להרוג מנהיגים, כדי ליצור נסיבות להתגברות גורמי אופוזיציה וכדי לבדד את ההנהגה מן היחידות שבשטח.

התזה המרכזית של פייפ היא פסימית. לשיטתו האכיפה קשה מאוד להשגה, בדרך כלל אינה מצליחה וגם כאשר היא מצליחה הישגיה מוגבלים יחסית. בעיני פייפ ההיסטוריה מוכיחה שענישה באמצעות תקיפה אסטרטגית היא הדרך היעילה פחות לאכיפה. לפי השקפתו "שום מתקפת הפצצה אסטרטגית לא הניבה מעולם תוצאות מכריעות, ולא הוחמצו שום הזדמנויות חשובות לנסות זאת" (פייפ, 2007, עמ' 343). עניין זה נובע לדעתו מסף הכאב הגבוה של מדינות ושל ארגונים בשעה שאינטרסים חשובים מונחים על כך המאזניים. פייפ הסביר שרמות ענישה נמוכות עד בינוניות מעוררות זעם ופחד בקרב האוכלוסייה, ורמות גבוהות יותר מעוררות אדישות, אך לא מרידה. גם איום בהסלמה אינו יעיל לדעתו, שכן הצורה המוחלטת של התקיפות אינה משכנעת. בנוגע לעריפה – לפי פייפ קשה להרוג מנהיגים, קשה לנתק אותם מן הכוחות ובעיקר קשה להבטיח שמי שיחליפו אותם יהיו נוחים יותר.

דרך האכיפה היחידה היעילה לפי פייפ היא שלילת היכולות הצבאיות של היריב משום שהיא מובילה לשיבוש האסטרטגיה הצבאית שלו ולערעור הביטחון שלו ביכולתו לממשה. הכוונה היא כמובן ליכולות שהן מרכיב קריטי באסטרטגיה הכוללת של היריב ובמטרותיו בהקשר הקונקרטי של העימות (למשל היכולות הרלוונטיות לכיבוש שטח או לירי רציף של רקטות). לתפיסתו של פייפ משעה שמדינה או ארגון מבינים שהם לא יוכלו להגשים את המטרות הצבאיות שלהם, עלויות שהיו סבירות כל עוד היו סיכויים להצלחה הופכות לבלתי נסבלות ומובילות לווייתורים.

גורדון: אסטרטגיה אווירית ותרבות מבצעית

בספרו 'מסדר האבירים האחרון' – אסטרטגיה אווירית מודרנית' משנת 1998 עסק אל"ם (מיל") שמואל גורדון בין השאר במרכיבי העוצמה האווירית ובעקרונות היסוד להפעלת הכוח האווירי (גורדון, 1998). בשנת 2003 פרסם גורדון ספר נוסף בשם 'מנהיגות אווירית – תרבות מבצעית מודרנית'. ספר זה הוא מעין המשך לספרו הקודם, וגורדון מתמקד בו בתרבות המבצעית של חיל האוויר הישראלי (גורדון, 2003). בספרו המוקדם יותר 'קשתו של פאריס', דן גורדון (1997) בקשר שבין הטכנולוגיה לתפיסות צבאיות ואסטרטגיות, אך נגע גם בו בענייני הכוח האווירי. גורדון היה טייס קרב, פיקד על טייסות ועל מוצב השליטה המרכזי של חיל האוויר, וכתיבתו ייחודית בכך שהיא משלבת מחקר תאורטי על כוח אווירי עם הניסיון המבצעי שלו בחיל האוויר הישראלי.

נקודת המוצא של גורדון בדיון על האסטרטגיה האווירית היא הכישלון, להשקפתו, של חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים (שבה לחם). לפי גורדון בימים הראשונים של המלחמה לא ענה חיל האוויר על הציפיות שתלו בו ולא הצליח ברוב משימותיו, פרט להגנה על שמי המדינה. גורדון טען כי הבעיה לא הייתה ברמת המוכנות ובמערכות הנשק, אלא "נעוצה בגורם מרכזי אחד: חיל האוויר לא הופעל באותם ימים על פי הדוקטרינה שלו. רק לאחר מכן, כאשר חזר לפעול בהתאם לה, החלה ההצלחה להאיר לו פנים" (גורדון, 1998, עמ' 37). בספרו '30 שעות באוקטובר' משנת 2008 הוא ביקר בחריפות את ההחלטות הגורליות שקיבלו ראש הממשלה, שר הביטחון, הרמטכ"ל ובעיקר מפקד חיל האוויר ב־30 השעות הראשונות של המלחמה ושהובילו להפעלה שלא על פי הדוקטרינה (גורדון, 2008).

לפי גורדון עקרונות האסטרטגיה האווירית הם כללי חשיבה וביצוע והם התשתית לתורת הלחימה ולבניין הכוח. הם נובעים לתפיסתו מטבע המלחמה ומעקרונותיה הקלסיים, מתנאי הסביבה הייחודיים של כל מדינה, מתפיסת הביטחון שלה, מן האסטרטגיה הצבאית שלה ומתכונותיו של הכוח האווירי (גורדון, 1998, עמ' 41–48). אלו העקרונות שגורדון מנה: עליונות אווירית – דרושה לכוח האווירי כדי להשיג חופש פעולה למימוש שאר תפקידיו; שליטה מרכזית – חיונית למיצוי תכונותיו ויכולותיו המיוחדות של הכוח האווירי; רב־תכליתיות (ורסטיליות) וגמישות – מאפשרות את ריכוז הכוחות ואת הסתם המהירה ממשימה למשימה; שימור הכוח – כוח אווירי חזק הוא חיוני בכל משך הלחימה וגם בסיומה, ולפיכך מחייב למנוע ככל האפשר את שחיקתו; איכות גבוהה של כוח האדם ומערכות הנשק; הפעלה סינרגטית של כלל אמצעי הכוח האווירי; ייחוד הכוח האווירי לצורכי הרמה האסטרטגית והאופרטיבית של המלחמה; אחריות כוללת של זרוע האוויר למשימותיה (גורדון, 1998, עמ' 103–142).

גורדון מנה עיקרון מרכזי נוסף: קטילת מטרות (גורדון, 1998, עמ' 116–120). להשקפתו קטילת מטרות – ההשמדה השיטתית של כוחות האויב ומתקניו – היא התוצר הבסיסי של הלחימה האווירית, והיא במידה רבה תחליף לחוסר יכולתו לכבוש שטח ולהחזיק בו. לכן אחד המוקדים של בניין הכוח ושל הפעלתו צריך להיות העצמת היכולת להשמיד מטרות רבות וממגוון סוגים, בקצב מהיר, בכל תנאי מזג אוויר ובטווחים רחוקים. גורדון סבור כי קטילת המטרות היא שמקנה לכוח האווירי את כושר ההכרעה שלו והיא גם מרכיב חשוב בדימוי ההרתעתי שלו. לפי גורדון עיקרון זה הוא עיקרון חדש, והוא לא הופיע במתכונתו זו אצל ההוגים הראשונים של הכוח האווירי מפני שהטכנולוגיה לא אפשרה את מימושו.

גורדון טען כי כוח האדם האיכותי והתרבות המבצעית הם מן המרכיבים החשובים של העוצמה האווירית (לצד מערכות הנשק והדוקטרינות). לדעתו התרבות המבצעית משקפת את מכלול הערכים, הנורמות, אמות המידה, השאיפות והציפיות של קבוצת הליבה בחיל האוויר. היא נוגעת הן לפרט (הלוחם האווירי), הן למבנה הארגוני הבסיסי (הטייסת) והן לחיל האוויר כולו. גורדון תיאר תרבות מבצעית ייחודית לחילות אוויר וקשר את הייחודיות הזאת עם ההבדלים המהותיים הקיימים לתפישתו בין הלחימה באוויר ללחימה ביבשה ובים (גורדון, 2003, עמ' 25–38).

לפי גורדון הצורך בעיצוב תרבות מבצעית ייחודית לכוח האווירי נובע אפוא מתכונות היסוד שלו. לתכונות אלו כמה יתרונות, כגון יכולת פעולה בזמני תגובה קצרים, פעולה בטווחים רחוקים בעומק שטח האויב, ריכוז מהיר של מאמץ וכוח אש, כושר השמדה גדול באמצעות כוחות קטנים, יכולת פעולה אוטונומית, אי־תלות יחסית בטופוגרפיה של אזור הלחימה והשימוש באמצעי לחימה מתקדמים. לצד יתרונות אלו מנה גורדון גם חסרונות, כגון תלות מסוימת (הולכת ופוחתת) בתנאי ראות ומזג אוויר, עלות גבוהה של אמצעי הלחימה העיקריים, כוח אדם ייחודי שהכשרתו ארוכה ויקרה, רגישות גבוהה לפגיעה בכלי טיס, חוסר יכולת לכבוש שטח ולהחזיק בו, תשתית מורכבת שעלותה גבוהה, פגיעות יחסית ורגישות גבוהה להיפגעות אמצעי הלחימה על הקרקע (גורדון, 2003, עמ' 29).

לפי תפיסתו של גורדון אלו הם ערכי התרבות המבצעית של חיל האוויר הישראלי: שליטה, מנהיגות והובלה; משמעת ביקורתית (לרבות חופש הפעולה וההחלטה של הלוחם האווירי); איכות גבוהה; אחריות וסמכות; שמירה על חיי הלוחמים; מוכנות לקרב וכוננות; מיצוי יכולות; יוזמה ויצירתיות; נחישות ואומץ; תחקיר ביקורתי; ויושרה. ספק אם רשימת ערכים זו היא אכן ייחודית לכוח האווירי, אך החשיבות של התזה של גורדון היא בהפניית תשומת הלב לכך שיכולת ההסתגלות של חיל האוויר הישראלי לשינויים הגדולים (שגם בספר זה הם נידונים) קשורה גם, ואולי בעיקר, לתרבות מבצעית ייחודית שהתפתחה בו לאורך השנים (גורדון, 2003, עמ' 47–182).

ון קרפלד: דעיכת הכוח האווירי

בשנת 2011 פרסם החוקר הישראלי מרטין ון קרפלד את ספרו The Age of Airpower. בפתח הספר כתב ון קרפלד שמטרתו היא לבחון סדרה של שאלות: "האם הכוח האווירי מכוון להתקדם מהצלחה להצלחה [...] או שהוא כבר הגיע למה שכינה התאורטיקן הענק של המאה ה־19 קלאוזביץ 'נקודת השיא של ההצלחה' אם יש לכוח האווירי עתיד, איך ייראה העתיד הזה? ואולי הוא בכלל בסוף ימיו? ואם כך מי, אם בכלל, ימלא את מקומו?" (Van Crevelde, 2011, p. ix).

ון קרפלד אינו מומחה לכוח אווירי, אבל הוא ללא ספק אחד מהוגי הדעות החשובים בעניינים צבאיים בכלל. ון קרפלד כתב כי הוא מתרשם פחות מן הטכנולוגיה ומן היכולות המתפתחות של הכוח האווירי ומתמקד יותר בבחינת היעילות של הכוח האווירי — לעומת אלטרנטיבות אחרות וביחס לשינוי שהתרחש באופיים של האויבים. התזה המרכזית של ון קרפלד היא כי הכוח האווירי "המריא כמו רקטה" (Van Crevelde, 2011, p. 423), הגיע לשיאו במלחמת העולם השנייה, אך מרכזיותו וכוח השפעתו נמצאים מאז בתהליך של דעיכה.

על פי השקפתו הכישלון של התקיפה האסטרטגית על גרמניה ועל יפן סימן כבר אז את מגבלותיו של הכוח האווירי. אלו בלטו עוד יותר לדעתו בתקופת המלחמה הקרה והתבטאו בכישלונות בקוריאה ובוייטנאם. ון קרפלד סבר ש'כוח אווירי' הוא מושג רחב מאוד וכלל בו למשל גם את יצרניות המטוסים. התזה שלו על דעיכת הכוח האווירי מבוססת בין השאר על הירידה הגדולה בכמות המטוסים שבסדר הכוחות (סד"כ) של חילות האוויר בעולם. את הדעיכה קשר ון קרפלד בעיקר לשינוי במאפייני העימותים ולהתפתחותן של אלטרנטיבות יעילות. צמיחתם של ארגוני טרור וגרילה וכניסתה של המלחמה לסביבה האורבנית רוויית האזרחים העמיקו עוד יותר להשקפתו את מגבלותיו של הכוח האווירי. החימוש המונחה לא הוסיף ליעילותו, וטילים ורקטות, רחפנים וכטב"מים תופסים לדעתו את מקומם של מטוסי הקרב־הפצצה המאוישים. כל אלו הובילו בעיניו לכישלונות רצופים של הכוח האווירי במלחמות המאפיינות את העידן הנוכחי שבהן הוא מופעל נגד מדינות חלשות או ארגונים. הספר של ון קרפלד מסתיים בדיון הצופה את פני העתיד – הכוח האווירי ממשיך להיות כוח חשוב, אך "העידן של הכוח האווירי" הסתיים זה מכבר (Van Creveld, 2011, pp. 423–441).

גריי: אפקטים אסטרטגיים

בספרו *Airpower for Strategic Effect* משנת 2012 הגדיר חוקר האסטרטגיה והתאורטיקן הבריטי פרופ' קולין גריי את המושג 'כוח אווירי' (בעקבות הגדרתו של בילי מיטשל): "יכולת לעשות משהו אסטרטגי מועיל באוויר" (Gray, 2012, p. 9). גריי טען כי המשמעות העיקרית של הכוח האווירי היא ביכולתו לייצר תוצאות (אפקטים) ברמה האסטרטגית. זווית הראייה של גריי על כוח אווירי היא ייחודית שכן היא אינה אווירית אלא אסטרטגית; הוא עסק במשמעויות הרחבות של הכוח האווירי ובחשיבותו וכתב למעשה על מקומו של הכוח האווירי באסטרטגיה הכללית.

לפי גריי (2012) לכוח האווירי הייתה השפעה עצומה ומהפכנית על ההיסטוריה מאז ראשית המאה ה־20. זאת הייתה להשקפתו המאה (וקצת יותר) של הכוח האווירי. בעיני גריי הסיפור של הכוח האווירי הוא בלי שום ספק סיפור הצלחה גדול מאוד והוא צפוי להיות כזה גם בעתיד. גריי ראה קו היסטורי ברור, ישיר ועקיב המוביל מלידתו של הכוח האווירי בתחילת המאה ה־20, דרך הפעלתו במלחמת העולם השנייה – 'הניסוי הגדול' בלשונו של גריי, ודרך ההבטחות הלא ממומשות שלו בשנות המלחמה הקרה, ועד להפגנת יכולותיו המרשימות והדומיננטיות המוחלטת שלו בעשור של שנות ה־90 – 'הרגע ההיסטורי' של הכוח האווירי בלשונו של גריי. עם זאת, אף שגריי ייחס להופעת הכוח האווירי ולהפעלתו משמעות מהפכנית, הוא טען כי הוא לא שינה את מהותה של האסטרטגיה. לכן חשוב לדעתו למקם את הכוח האווירי בתוך המסגרת הכוללת של מה שהוא כינה 'התאוריה של האסטרטגיה'.

גריי הסביר כי כישלון בהפעלת הכוח האווירי קשור בדרך כלל לפער ציפיות. לכן יש לדעתו חשיבות רבה להיכרות עם יכולותיו הייחודיות של הכוח האווירי ועם מגבלותיו. בעיני גריי אומנם יש עקרונות כלליים גנריים המגדירים תאוריה כללית של הפעלת כוח אווירי (שאותם הוא פירט בספרו), אבל כדי להשיג תוצאות אסטרטגיות יש להבין את ההקשר הקונקרטי ואת נסיבותיו של העימות, ובעיקר – לעצב אסטרטגיה רלוונטית. על פי השקפתו גם תפקידו של הכוח האווירי, בין שהוא מוביל את המערכה ובין שהוא מסייע בה, צריך

להיקבע לפי ההקשר ולא לפי תפיסת־על קבועה. לכן גם הדיון במה יכול כוח אווירי לעשות לבדו הוא תלוי הקשר (גריי סבור כי כוח אווירי אינו יכול להכריע לבדו). עם זאת, גריי האיר נקודה נכונה מאוד כשהסביר כי ההקשר "מגדיר אומנם את ההשפעה האסטרטגית של הכוח האווירי [...]" אבל ההקשר אינו רק נתון. הוא גם מה שאנשי האוויר מצליחים להפיק ממנו" (Gray, 2012, p. 308). כך הבהיר גריי את מקומם המרכזי של העוסקים בהפעלת הכוח האווירי בהתאמת הכלים להקשר המשתנה. גריי אף הטיל על אנשי האוויר את האחריות להבנת ההיבטים האסטרטגיים של הפעלת הכוח האווירי: "אנשי הכוח האווירי חייבים להבין את ההיבט האסטרטגי של הכלים שהם מפעילים". אם הם לא יבינו אותו "איש לא יוכל להיכנס לחלל האינטלקטואלי הזה" (Gray, 2012, p. 309).

גריי עסק במפורש בטענות של ון קרפלד ואחרים על דעיכת הכוח האווירי ועל היותו "הכוח של האתמול" (Gray, 2012, p. 315). הוא בחן טענות מקובלות בעניין זה ודחה אותן אחת לאחת: העלויות הכרוכות בהפעלת כוח אווירי הן אכן גבוהות, אבל העלויות של שהיית כוח קרקעי לאורך זמן בשטח עוין גבוהות יותר; כוח אווירי אכן אינו יכול לשלוט בשטח, אך הוא אינו מתיימר לעשות כך ואינו מייתר את שאר הזרועות; הבעיה המוסרית של פגיעה בבלתי מעורבים חמורה יותר אם מפעילים כוחות יבשה; והקלות היחסית של השימוש הלא נכון שעושים פוליטיקאים בכוח האווירי אינה צריכה למנוע את הפעלתו למטרות נכונות.

התזה של גריי היא כי הצורך בכוח אווירי הוא אמיתי וייחודי. שורשיו "מגיעים מתגובה של קהילות ביטחון לסכנות מוחשיות או עתידיות" (Gray, 2012, p. 310–311). באשר לעתיד – על פי השקפתו של גריי לכוח האווירי יש מגוון רחב כל כך של צורות, עד שהמחשבה על התיישנותו היא אבסורדית. הוא האמין שכמו בעבר הכוח האווירי ידע להתאים את עצמו להתפתחויות ולנצל לצרכיו טכנולוגיות חדשות (לפי גריי הטכנולוגיות החדשות שלכאורה מאיימות על הכוח האווירי יתרמו בסופו של דבר דווקא להגברת עוצמתו), ולפיכך "הכוח האווירי היה, עודנו ויהיה גם בעתיד מקור עשיר של מענים צבאיים לאתגרים אסטרטגיים" (Gray, 2012, pp. 310–311).

פרק 2

1948–1968: מהקמת חיל האוויר למלחמת ששת הימים

1948–1968: מהקמת חיל האוויר למלחמת ששת הימים

הקמת חיל האוויר במלחמת העצמאות

דמותו של צה"ל נקבעה במידה רבה בשנות ה־50 וה־60 של המאה הקודמת. בעשורים אלו נוסחה תפיסת הביטחון של מדינת ישראל הצעירה ועוצבו עקרונותיה של הדוקטרינה האופרטיבית ההתקפית של צה"ל. בשנים אלו עוצבה גם דמותו של הכוח האווירי הישראלי. לפי העקרונות שנקבעו כוח זה מרוכז כולו בחיל האוויר, ושלא כמו בצבאות אחרים, אין בצה"ל אוויריות נוספות בצבא היבשה או בחיל הים. חיל האוויר אינו זרוע עצמאית, כפי שמקובל בחלק מן המדינות. מפקד חיל האוויר כפוף לרמטכ"ל, ואת חיל האוויר מפעילה המפקדה הכללית של צה"ל (הרמטכ"ל). חיל האוויר מופקד הן על הפעלת הכוח האווירי והן על בניין הכוח האווירי. הוא מפעיל מטוסי קרב, מטוסי תובלה, מסוקים, כטב"מים ומערכות הגנה אווירית. השליטה בכל יחידותיו היא מרכזית.

שורשיו של מבנה זה הם בסדרת החלטות שקיבלה הצמרת המדינית והביטחונית בשנתיים הראשונות לאחר הקמת מדינת ישראל וצה"ל. חיל האוויר הוקם ב־16 במאי 1948, במהלך מלחמת העצמאות, יומיים לאחר הקמת מדינת ישראל ויום לאחר תחילתה של סדרת תקיפות של מטוסי ספיטפייר ודקוטה מצריים על מטרות בעומק ישראל; זו הלכה והחריפה במהלך אותו חודש והסבה נזקים ואבדות. חיל האוויר הוקם על בסיס 'שירות האוויר' – כוח אווירי קטן שפעל במסגרת ארגון 'ההגנה' בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי והיה במידה רבה חיל האוויר של המדינה שבדרך. לשירות האוויר לא היו מטוסי קרב, ומטוסי קרב ראשונים הגיעו רק ימים אחדים לאחר הקמתו של חיל האוויר. היו אלו מטוסי Avia S-199 ('סכין'), דגם צ'כי של מטוס הקרב הגרמני מסרשמיט 109. הם הגיעו מצ'כוסלובקיה והורכבו בתוך ימים אחדים. הרכבתם אפשרה לחיל האוויר לבצע את משימת התקיפה הראשונה שלו ב־29 במאי: ארבעה מטוסים השתתפו בבלימת טור מצרי שהתקדם עד לגשר שזכה אחר כך לשם 'עד הלום'. ימים אחדים אחר כך, ב־3 ביוני, הפיל טייס הקרב הישראלי מרדכי (מודי) אלון זוג מטוסי דקוטה מצריים שתקפו מטרות באזור תל אביב. היו אלו ההפלות הראשונות של חיל האוויר (על השבועות הראשונים שלאחר הקמת חיל האוויר ראו כהן, 2004).

מלחמת העצמאות של ישראל הייתה ממושכת ומרובת אבדות (כ־6,000 הרוגים מתוך אוכלוסייה של כ־650,000 נפש). התארגנותו של חיל האוויר תוך כדי המלחמה וגודלו המצומצם הובילו לכך שהוא לא הצליח להיות גורם משמעותי במלחמה זו, על אף שגרף גם הישגים מסוימים: למעט בחודש הראשון לפלישת הצבאות הערביים לאחר הכרזת העצמאות, היו שמי המדינה מוגנים יחסית; אומנם מטוסים ערביים חדרו למרחב האווירי של ישראל ותקפו מטרות בשטחה, אך הם לא עשו זאת באופן שיטתי והשפעתם על המלחמה הייתה שולית; חיל האוויר אף ביצע סדרה של תקיפות על בירות מדינות ערב (ראו להלן); בכמה מבצעים יבשתיים סייע חיל האוויר לכוחות היבשה לבצע את משימותיהם. תרומה גדולה יותר הייתה לחיל האוויר בתחום התובלה, הן בהובלת נשק לישראל והן בהובלת אספקה ואמצעי לחימה לכוחות הלוחמים בחזיתות השונות, שחלקם היו מנותקים ממרכז הארץ; במבצע אחד באוגוסט 1948 אף הצליח חיל האוויר להוציא מן הנגב הנצור דרך האוויר חטיבה שהייתה שחוקה מקרבות ולהחליפה בחטיבה אחרת, רעננה יותר (מבצע 'אבק') (שטייגמן, 1986; שיף, 1981).

הישגים אלו לא הרשימו את הצמרת הצבאית; היא ייחסה לחיל האוויר משקל מצומצם ביותר בתוצאותיה של המלחמה וגילתה ספקנות בנוגע ליכולותיו (וויצמן וגולדשטיין, 1975). ואכן עם סיומה של מלחמת העצמאות היה מצבו של חיל האוויר ירוד ביותר. עזבו אותו כ־700 המתנדבים הזרים, יהודים ולא יהודים, שהיו עיקר כוחו המבצעי (טייסים, טכנאים ובעלי מקצועות אחרים) במהלך המלחמה. התפיסה המבצעית לא הייתה מגובשת, ומערכת הבקרה הייתה לא יעילה בעליל. המבנה הארגוני היה פועל יוצא של צורכי המלחמה, ובבסיסים היו סוגים רבים של מטוסים שכן פעולות הרכש במהלך מלחמת העצמאות הסתמכו על המצוי ולא על תכנון כלשהו. המאמץ לבנות את חיל האוויר מחדש נתקל בשורה של בעיות, והמרכזית שבהן הייתה המגבלות שהטילו המעצמות על מכירת נשק לישראל. ביולי 1950, כשנה לאחר סיומה הרשמי של המלחמה, היו במצבת חיל האוויר 173 מטוסים מ־20 סוגים, שרובם המכריע (יותר מ־50 אחוזים) היו בלתי שמישים. למערך הקרב־הפצצה של החיל היו רק 15 מטוסים שמישים, ו־45 מטוסים נוספים שימשו להדרכה (שטייגמן, 1986, עמ' 209).

על רקע מצב עניינים זה אין להתפלא על כך שהמאבק של חיל האוויר לעצמאות ארגונית, לוגיסטית ומבצעית הסתיים בסוף שנת 1950 בכישלון; הוא הוביל להתפטרותו של מפקד חיל האוויר השני אהרון רמז, טייס לשעבר בחיל האוויר המלכותי (RAF), ששימש בתפקידו מאז יולי 1948 (המפקד הראשון ישראל עמיר שימש בתפקידו כחודשיים וחצי). רמז התעמת עם הרמטכ"ל יגאל ידין, שעם מינויו באוקטובר 1949 היה נחוש בדעתו לשים קץ לניסיונות ההתבדלות של חיל האוויר מצבא היבשה ובעיקר מן המטכ"ל (גת, 1986; שטייגמן, 1986, עמ' 8–12). את המחלוקת תיאר בלשונו הצוירית עזר ויצמן:

תהום הייתה פרושה בין אמונתנו בעלילות המזומנות לחיל האוויר במלחמה נוספת, כי תקרה, לבין החשיבות שהועידו לו אז ראשי הצבא, לרבות רמטכ"ל, יגאל ידין [...] הטענה שערכו ומשקלו של חיל אינם נמדדים רק על פי כליו וקורבנותיו וכי מלחמות העתיד יטילו על חילות האוויר משימות שונות מבעבר [...] היו, בלי ספק, נשענות על אמיתות תיאורטיות מוצקות. במציאות — הן נפלו על אוזניים אטומות. התביעות שלנו, שיעניקו לנו מעמד של עצמאות מסוימת ויכירו בעדיפות צרכינו לעומת זרועות אחרות, נתקבלו, אפילו, בסבר של תמיהה. דרישתנו [...] לא נראתה אלא כיומרתם של צעירים, המפריזים בערך עצמם [...] כאשר נתבקשה הכרעה בדרג העליון ביותר — היא נפלה, ואיתה גם רמז. וכך הוא שילם את מחיר חזונו ועקשנותו ונכונותו להיאבק ללא פשרה (וויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 97–100).

במקומו של רמז מונה מפקד חדש — שלמה שמיר, איש חיל רגלים מובהק בעל רישיון טיס אזרחי וללא ניסיון בטיסה קרבית. שמיר פיקד על החיל שמונה חודשים ופרש עקב מחלה (שטייגמן, 1986). גם מפקדו הבא של חיל האוויר חיים לסקוב הגיע מכוחות היבשה, ולא היה לו רקע טיסתי או אווירי כלשהו (הרעיון להכשיר אותו לטיס עלה ונפל. ראו נאור, 1988, עמ' 227). שניהם מונו כדי לכפות על חיל האוויר את הכפיפות למטה הכללי ולסכל את שאיפותיו לעצמאות רעיונית וארגונית. לסקוב הפך לתומך בעמדות חיל האוויר, התעמת עם הרמטכ"ל מרדכי מקלף על סמכויותיו ועל תוכנית העבודה, ולפיכך הופסקה למעשה כהונתו (אלרון, 2016, עמ' 162–168; שטייגמן, 1986, עמ' 32–36). רק במאי 1953, כמעט חמש שנים לאחר הקמתו של חיל האוויר, מונה לתפקיד דן טולקובסקי, טייס קרב שלחם בשליחות ה־RAF במלחמת העולם השנייה ומילא

כמה תפקידי מטה בחיל האוויר. טולקובסקי שימש בתפקיד מפקד חיל האוויר במשך חמש שנים, עד לשנת 1958. אף שהעימותים נמשכו, בתקופתו עוצבו במידה רבה היחסים בין חיל האוויר למטה הכללי של צה"ל. המודל הישראלי, שהתעצב בשנים הראשונות ונשמר למעשה עד היום, התבסס הן על פקודות ונהלים והן על פרקטיקות שהתפתחו בפועל. מודל זה מקנה לחיל האוויר עצמאות רבה וגישה ישירה לדרג המדיני, אך שומר על כפיפותו למטה הכללי ולאסטרטגיה הצבאית הכוללת. בהתבוננות ביקורתית ממרחק של יותר משבעה עשורים, קשה שלא לראות את ההיגיון הרב של מודל זה ואת התאמתו לדוקטרינה הצבאית של ישראל שהתפתחה בעשורים הראשונים. דוקטרינה זו הציבה במרכז את המהלך המתמרון של כוחות היבשה, והוא היה לפיה המרכיב המרכזי בהכרעה הצבאית. הדגש שניתן למהלך המתמרון של כוחות היבשה היה הביטוי המובהק של תפיסה אסטרטגית צבאית שהדגישה את הרעיון של העתקת המלחמה לשטח האויב. רעיון זה נבע הן מהיעדרו של עומק אסטרטגי והן מן הצורך להשיג בכל מלחמה ניצחון מהיר, ברור ונראה לעין. העמדתו של המהלך המתמרון במרכז של התפיסה נבעה גם מן הגישה שלפיה קרב התמרון הוא דינמי ותנאיו משתנים ללא הרף, ולכן הוא מאפשר לצה"ל לנצל את האיכות של כוחותיו ולקזז את היתרון הכמותי של אויביו (גת, 1980; דיון, 1967, עמ' 35–36).

בדיעבד גם ברור לגמרי שמרכזיותו של המהלך המתמרון של כוחות היבשה בתפיסת ההפעלה המקורית לא עמדה בסתירה לעדיפות שניתנה עוד בשנים הראשונות לבניין כוחו של חיל האוויר. מאז הקמתו נחשב הכוח האווירי של ישראל למרכיב מרכזי בעוצמתה הצבאית וזכה להקצאה נדיבה מאוד של משאבים. הרעיון של חיל אוויר סדיר, זמין ובעיקר גמיש, שיכול לסייע לכוחות היבשה הן במגננה והן במתקפה באמצעות הגנת שמי המדינה, השגת עליונות אווירית וסיוע קרוב, היה מאבני הבניין היסודיות של תפיסת הביטחון הישראלית ומקורו בתפיסתו של דוד בן-גוריון, האב המייסד של מדינת ישראל והמעצב הראשי של תפיסת הביטחון שלה. נוסף על כך, היה ברור כבר מראשית הדרך שלחיל האוויר יש תפקיד גם ברמה האסטרטגית. תפקיד זה זוהה בעיקר עם היכולת לתקוף את התשתית הלאומית, הצבאית והאזרחית בעומק שטחו של היריב ועם החשיבות של היכולת הזאת לכושר ההרתעה של ישראל (טל, 1996, עמ' 93). רעיון התקיפה האסטרטגית של "ריכוזי ישוב בעורף האויב" הוצג לבן-גוריון עוד בתוכנית הראשונית להקמת שירות אווירי שהוגשה לו לפני הקמת המדינה וחיל האוויר (קדיש, 2017, עמ' 26). חיל האוויר הישראלי הצעיר אף ניסה לממש רעיון זה עוד במלחמת העצמאות בחמישה מבצעי תקיפה על בירות ערב (עמאן, דמשק וקהיר) בחודשים יוני–יולי 1948. אולם אלו לא הביאו לידי הישגים משמעותיים (כהן, 2004; לכיש, 1992; שטייגמן, 1986, עמ' 4). בן-גוריון שלל במפורש את האפשרות שכוח אווירי יוביל לבדו לניצחון במלחמה, ובוויכוח על עצמאותו של חיל האוויר הוא הכריע לטובת הרמטכ"ל. אבל הדברים שאמר בדצמבר 1950, במפגש שנועד להשיג פשרה בין מפקד חיל האוויר אהרון רמז לרמטכ"ל יגאל ידין, מתארים היטב את הבנותיו בנוגע לחשיבותו של הכוח האווירי:

חיל האוויר לא יוכל לנהל מלחמה לבדו. הוא לא יוכל לנצח לבדו, אבל נדמה לי שבלי חיל אוויר יעיל אין לנו סיכוי לנצח, אם כי המנצח יהיה חיל היבשה. אבל לא יהיה סיכוי לחיל היבשה לנצח בלי חיל אוויר יעיל, וביחוד בלי חיל אוויר יעיל ברגע הראשון שתפרוץ המלחמה (שטייגמן, 1986, עמ' 10).

בן־גוריון, שהיה בבריטניה בתקופת ה'בליץ' בקיץ 1940, היה מודע לוויכוח על יכולתו של הכוח האווירי להשיג ניצחון במלחמה, ובהרצאה שנשא ב'יום התעופה וחיל האוויר' בינואר 1950 הוא תיאר את שני קצוות הוויכוח, וזו הייתה מסקנתו:

מלחמת העולם השנייה וכן גם מלחמתנו אנו, נדמה לי, הוכיחו ששני הקצוות טעו. אי אפשר לשבור רצון האויב וכוח מלחמתו על ידי הפצצה בלבד, גם אם היא נעשית בכוחות אדירים וממושכים, כאשר נעשה הדבר תחילה בהפצצת אנגליה — ואחר כך בהפצצת גרמניה. אולם הובהר ללא כל ספק גם במלחמת העולם השנייה וגם במלחמתנו — שבלי כוח אווירי עליון אין שום אפשרות ואין שום סיכוי לנצח. לא היינו מגרשים הפולש המצרי ולא היינו משחררים הדרום והנגב — בלי עליונותו של חיל האוויר שלנו על כוח האוויר המצרי. ואם מדינת ישראל קיימת עכשיו וגבולותיה משתרעים מן ועד אילת — יש בכך לחיל האוויר חלק לא קטן (בן־גוריון, 1955, עמ' 144–145).

בספטמבר 1953 יצא בן־גוריון לחופשה לקראת פרישתו מכהונתו בתפקיד ראש הממשלה ושר הביטחון (בן־גוריון פרש בדצמבר של אותה שנה, חזר לתפקיד שר הביטחון בפברואר 1955 וחודשים אחדים אחר כך גם לתפקיד ראש הממשלה). בשובו מן החופשה, באוקטובר 1953, הוא הביא בפני הממשלה סקירה של הבעיות הביטחוניות של המדינה (הסקירה פורסמה לציבור לראשונה בשנת 1981). במסמך זה, המשקף את תפיסתו המעודכנת, עסק בן־גוריון הן בעדיפות שצריכה להינתן לבניין הכוח האווירי והן במקומו בתפיסת המלחמה הכוללת. בנוגע לעדיפות אמר בן־גוריון:

עקרון האיכות — פירושו שוב הגברה מקסימלית של כוח המחץ העיקרי שלנו — חיל האוויר. אנחנו מוגבלים ביכולתנו הכספית, ובכל שנה אנו חייבים לבדוק מהו המקסימום שאנו יכולים להפריש לצרכי ביטחון, אבל לגבי מבנה התקציב אין זו השאלה היחידה, יש בעיית העדיפויות בתוך סעיפי התקציב העיקריים. ויש לתת עדיפות, לדעתי, לכוחות המחץ, שבראשם עומד חיל האוויר (בן־גוריון, 1981, עמ' 7).

בנוגע לתפקידיו של חיל האוויר ולמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת כתב בן־גוריון:

הוא צריך מראשית הסכסוך (אנשינו במטה סבורים — יום לפני פרוץ המלחמה, אבל זה מעורר קושי מדיני עצום) להשמיד כוח האוויר של האויב ולפוצץ שירותי התעופה שלו, הוא צריך לסייע לחילות שלנו בהתקפות על צבא היבשה של האויב. הוא צריך להגן על נתיבות הים שלנו ולחפות על חילות היבשה שלנו (בן־גוריון, 1981, עמ' 7).

בסיום הפסקה על חיל האוויר כתב בן־גוריון: "שלטוננו באוויר מבטיח לנו הניצחון יותר מכל גורם אחר, ולהיפך" (בן־גוריון, 1981, עמ' 7).

ואכן נראה כי ההבנות העמוקות של בן־גוריון בנוגע לעדיפות שצריכה להינתן לבניינו של הכוח האווירי עקב עקרון האיכות הן שגרמו לכך שתמונת המצב הבעייתית הזאת של חיל האוויר השתנתה במידה ניכרת בשנים שלאחר מלחמת העצמאות. עדיפות זו, בתחום בניין הכוח, נמשכת למעשה מאז ועד היום.

מלחמת סיני ולקחיה

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות סבל עדיין חיל האוויר מנחיתות טכנולוגית לעומת חילות האוויר של מדינות ערב, שהפעילו כבר מטוסי סילון (עידן הסילון נפתח בחיל האוויר רק בשנת 1953, עם הסכמתה של בריטניה למכור לישראל 15 מטוסי מטאור). קפיצת הדרך הגדולה אירעה בשנה שלפני מלחמת סיני. שיתוף הפעולה עם צרפת הלך והתהדק בשנים אלו ונפתח בחיל האוויר את 'העידן הצרפתי' שנמשך עד לאחר מלחמת ששת הימים. צרפת שיתפה את ישראל בפיתוח אמצעי הלחימה החדשים ביותר ואפשרה לה לרכוש אותם ללא הגבלה כל עוד יכלה לשלם את מחירם. גולת הכותרת הייתה רכישת 61 מטוסי מיסטר 4 וכן 30 מטוסי אוראגן. מלבדם נרכשו תחנות מכ"ם חדשות, חימוש וציוד נוסף. עם פרוץ המלחמה, באוקטובר 1956, מנתה מצבת המטוסים בחיל האוויר 176 מטוסים שמישים, בהם – 117 מטוסי קרב הפצצה (כמחציתם מטוסי סילון); 19 מטוסי תובלה (כולל 10 דקוטר שהושאלו מצרפת); 40 מטוסי קישור וסיור. חוד החנית היה מטוס הסילון מיסטר 4A, אך מבין 61 המטוסים מדגם זה שהיו ברשות חיל האוויר, רק 16 היו שמישים (שטייגמן, 1986, עמ' 94).

מלחמת סיני ('מבצע קדש') הייתה אתגר גדול ראשון לצה"ל מאז מלחמת העצמאות. ישראל חשה שמאזן ההרתעה שנוצר עם סיום מלחמת העצמאות מתמוטט, ויצאה למלחמה זו יחד עם בריטניה וצרפת עקב קונסטלציה מדינית שהתאפשרה לאחר הלאמת תעלת סואץ ביולי 1956 ('מבצע מוסקטיר'). מבחינתה של ישראל היו למלחמה סיבות אחדות: תחושה קשה בנוגע להתערבותו של מאזן החימוש במזרח התיכון (לנוכח מידע על עסקת רכש גדולה שבה רכשה מצרים מצ'כוסלובקיה, לפי הערכות בישראל, גם כ-100 מטוסי מיג-15 וכ-50 מפציצי איל-28); מגבלות שהטילו המצרים על חופש השיט של ישראל; חשש מכוחו הגובר והולך של שליט מצרים הכריזמטי עבד אל-נאצר; ותחושה ברורה כי פעולות התגמול של הצנחנים במחצית הראשונה של שנות ה-50 מיצו את עצמן ואינן גורמות עוד להפחתה בפעילות הטרור ולחדירת המסתננים בגבולות.

במהלך המלחמה נחל צה"ל הצלחה צבאית גדולה והצליח לכבוש את חצי האי סיני בתוך כארבע יממות ('מאה שעות'). הכוחות המצריים נסוגו בחיפזון, השאירו אחריהם כמות גדולה של ציוד צבאי ואלפי חיילים מצרים נפלו בשבי.

מלחמת סיני הייתה גם אתגר מבצעי גדול ראשון לחיל האוויר הצעיר, ששירתו בו אז בעיקר קצינים ישראלים שצמחו כבר בחיל האוויר עצמו. המלחמה נפתחה ב-29 באוקטובר 1956 במבצע הצנחה שבו 16 מטוסי דקוטר, שאובטחו באמצעות מטוסי קרב מדגמים שונים (מטאור, אוראגן ומיסטר), הצניחו גדוד צנחנים בעומק השטח המצרי בסיני. עוד לפני מבצע הצנחה בוצעו שני מבצעים אוויריים מיוחדים. במבצע הראשון ניסה מטוס יירוט לילה מסוג מטאור ליירט מטוס Ilyushin IL-14 מצרי שאמורים היו לטוס בו הרמטכ"ל המצרי וקצינים בכירים נוספים ('מבצע תרנגול'). המטוס המצרי אכן יורט והופל, אך התברר כי הרמטכ"ל המצרי החליט בסופו של דבר לא לטוס בו ('המבצע נשמר בסוד במשך שנים רבות') (צידון-צ'אטו, 1995, עמ' 220–228). במבצע השני ניסו מטוסי מוסטנג לנתק את קווי הטלפון בסיני על ידי קריעת כבלי טלפון עיליים. לא ברור עד כמה השפיעה הפעולה, שכן אף שמערכי הקשר המצרי אכן שובשו והמצרים התקשו

לגבש תמונת מצב עדכנית, הצליח גדוד מצרי לדווח למטכ"ל בקהיר בזמן אמת על הצנחת גדוד 890 סמוך למוצב פרקר (שטייגמן, 1986, עמ' 111–114).

לא כך רצה חיל האוויר לפתוח את המלחמה. במרכז של הדוקטרינה שהתפתחה בחיל האוויר עוד לפני מלחמת סיני כבר עמד הרעיון של מתקפת פתע מקדימה על שדות התעופה של האויב, אף שהכשירות המלאה לביצוע תקיפה כזו בהיקף הנדרש טרם התפתחה. תוכנית מבצעית לתקיפת שדות התעופה אף הופצה לבסיסים ולטייסות, וחיל האוויר הועמד בכוונות לביצועה (עבודי ולכיש, 2007). עם זאת, דן טולקובסקי נכשל בניסיונותיו לשכנע את הרמטכ"ל דיין ואת ראש הממשלה ושר הביטחון בן־גוריון לאשר הפעלה התקפית של חיל האוויר. בהנחיות שניתנו לחיל האוויר הייתה המשימה של תקיפת שדות התעופה המצריים שלישית בסדר העדיפויות (אחרי הסיוע הקרוב לכוחות היבשה והגנת שמי המדינה) והותנתה ב"הרחבת המערכה על ידי האויב ותקיפת מטרות בישראל" (דיין, 1967, עמ' 61).

התוצאה הייתה שגם במלחמה זו בא חיל האוויר לידי ביטוי מוגבל יחסית, שכן התיאום המדיני עם בריטניה ועם צרפת גרם לכך שטייסות צרפתיות של מטוסי מיסטר 4A הן שהגנו על שמי מדינת ישראל, וחיל האוויר התמקד בעיקר במשימות סיוע לכוחות היבשה ותקיפת כוחות אויב. החלטה זו שיקפה בראש ובראשונה מצב עניינים מורכב שבו ניתנה עדיפות לשיקול המדיני (התיאום עם בריטניה וצרפת) על פני השיקול הצבאי. עם זאת, היא ביטאה גם מידה לא מבוטלת של חוסר אמון מצידה של ההנהגה המדינית והצבאית ביכולותיו של הכוח האווירי הישראלי והעדפה ברורה וגלויה להטיל את משימת הגנת שמי המדינה על כוח זר אך מנוסה יותר. על רקע זה בולט במיוחד המהפך שחל בהתייחסות של הצמרת הצבאית לחיל האוויר לאחר מלחמת סיני. מקובל להניח, ככל הנראה בצדק, שמלחמת סיני גרמה דווקא להגברת האמון בחיל האוויר, למרות התפקיד המוגבל שמילא בה. אומנם לחיל האוויר היה בה תפקיד מצומצם בהגנת שמי ישראל, אך החשש מיכולתו בתחום האווירי הופרך במידה מסוימת בעקבות הפלתם של שבעה מטוסי אויב במהלך המלחמה. לעניין זה תרמו גם ביצועיו בתחום ההצנחה, אספקת הציוד ופינוי הנפגעים. גם הצלחתו במשימות הסיוע לקרב היבשה הביאה לידי הבנה בנוגע למשקל שנכון שיהיה לו בתפיסה הכוללת (במהלך המבצע בוצעו 489 גיחות תקיפה; נפגעו בהן 308 כלי רכב ו־22 טנקים). עוד בעיצומם של הקרבות כתב הרמטכ"ל משה דיין ביומנו: "אין ספק כי חלקו של חיל האוויר שלנו בפגיעה בכוחות המצרים [...] ביומים אלה הייתה לו השפעה מכרעת על המערכה, ואין משום הגזמה בהנחה כי לפחות חצי מאבדות האויב בנפש ובציוד יש לזקוף לזכותו" (דיין, 1967, עמ' 97). בהקשר רחב יותר כתב דיין: "אין לי ספק שלו היה עלינו להמשיך ולהילחם במצרים לבדנו היה חיל האוויר שלנו משתק, תוך ימים ספורים, את חיל האוויר המצרי" (דיין, 1967, עמ' 107).

בן־גוריון, שזיהה את חשיבותו של חיל האוויר עשור קודם, ביטא כשנתיים לאחר המלחמה (בספטמבר 1958), את תפיסתו המעודכנת על חשיבותו של חיל האוויר, על מקומו בתפיסת המלחמה הכוללת ועל תרומתו לניצחון:

אם יפציצו שדות התעופה שלנו ויפציצו שתי הערים שלנו, לא נוכל לגייס. אם נתמוטט ביבשה, אינני בטוח שנוכל להתגבר עליהם [...] בשעה הראשונה תלוי הרבה מאוד בכך מי יצליח להשמיד את הכוח האווירי של השני [...] אם כי חיל האוויר אינו יכול לבדו לנצח, אבל הוא תנאי עיקרי וקובע לאפשרות

של ניצחון. אם ייכשל חלילה – אין לנו סיכוי לניצחון. אם ינצח – יש סיכויים אם כי אין ביטחון [...] אם אנו שולטים באוויר, יש לנו שאנסה [הזדמנות] שנשלוט ביבשה. משום כך, גדולה הדאגה שלי לחיל האוויר (אמיתי ולכיש, 1995, עמ' 32).

ואכן מאז מלחמת סיני אפשר לזהות העדפה גלויה וברורה בהקצאת המשאבים לבניין כוחו של חיל האוויר. העדפה זו תאפיין את תקציב הביטחון של ישראל גם בעשורים הבאים. בשנים 1957–1967 הייתה ההשקעה הכללית ברכש (לא כולל פיתוח מקומי) 581.8 מיליון דולר. 66 אחוזים מסכום זה, 385.7 מיליון דולר, הוצאו לצורכי חיל האוויר, לעומת הרכש עבור כוחות היבשה והים שהסתכם ב־28.5 וב־5.3 אחוזים, בהתאמה (אמיתי ולכיש, 1995, עמ' 107–108).

לאור הניצחון הסוחף התפתה בן־גוריון להכריז על הקמת 'מלכות ישראל השלישית'. אבל בסיום מלחמת סיני נאלצו בריטניה, צרפת וישראל לקבל את תכתיביו של מעצמות־העל החדשות, ארצות הברית וברית המועצות – הפסקת אש ונסיגה מן השטחים שנכבשו. מפלתו של נאצר הייתה לניצחון בעיני מדינות ערב, המבצע לא הביא לידי שינוי בתפיסתן האסטרטגית והן המשיכו לקרוא לחיסולה של מדינת ישראל. עם זאת, הצלחת צה"ל במלחמת סיני סייעה להגברת כוח ההרתעה של ישראל והובילה לעשור שקט יחסית בגבולותיה. במשך רוב שנות העשור צמח התוצר בכ־10 אחוזים בשנה, קצב העלייה לארץ הוטא, וכך ניתנה הזדמנות למדינה הצעירה לבסס את הישגיה, לחסל את המעברות ולייצר תחושה של נורמליות (יניב, 1994, עמ' 139–140).

כשנתיים לאחר מלחמת סיני, ביולי 1958, העביר דן טולקובסקי את הפיקוד על חיל האוויר לעזר ויצמן. כמו טולקובסקי גם ויצמן היה טייס קרב שסיים קורס טיס בחיל האוויר המלכותי (RAF) ומילא שורה של תפקידים בחיל האוויר הישראלי. ויצמן הוביל את חיל האוויר בעשור שלפני מלחמת ששת הימים, ובעשור זה התפתחה יכולתו של חיל האוויר במידה ניכרת. הביטויים הבולטים לכך היו השיפורים המתמידים במהירות המטוסים, בטווח הטיסה שלהם, בכושרם לשאת חימוש רב ולהטילו במדויק גם מגוון רב, בוורסטילות של כלי הטיס וביכולתם לפעול ביום ולילה ובתנאי מזג אוויר קשים יחסית. להתפתחויות אלו נוספו שיפורים בצידוד הנלווה למטוס: טילי אוויר־אוויר, אמצעי לוחמה אלקטרונית ואמצעי בקרה ושליטה.

במלחמת סיני היה המיסטר מטוס הקו הראשון, אך חלק גדול מן הסד"כ עדיין היה מבוסס בעיקר על מטוסי בוכנה. בסיום המלחמה שב חיל האוויר להשלמת תהליך הסבתו של מערך הקרב־הפצצה למטוסי סילון בלבד. תהליך זה נמשך לאורך המחצית השנייה של שנות ה־60, ובשנת 1961 היו כבר בסד"כ של חיל האוויר רק מטוסי סילון, כולם מתוצרת צרפת. באפריל 1962 נחתו בישראל שני מטוסי מיראז' C3 ראשונים ('שחק'), והם הכניסו את החיל לעידן הטיסה במהירות 2 מאך. היו בהם מערכות מכ"ם מוטסות, ואלה נהפכו מאז לאמצעי לחימה תקני במטוסים. עד שלהי 1964 סופקו לישראל 72 מטוסים מדגם זה.

אחד מלקחי מלחמת סיני היה להעביר את מפקדת חיל האוויר ואת מוצב השליטה המרכזי שלו לקריה, למחנה המטכ"ל. המטרה הייתה לשפר את התיאום בין הגופים משום שהוא התגלה בעייתי במלחמה (עד אז שכנה מפקדת חיל האוויר ברמלה). את המעבר ליוו חששות בחיל האוויר בנוגע לפגיעה אפשרית בעצמאותו, אך הניסיון שנצבר מאז לימד עד כמה הייתה ההחלטה הזאת נכונה ועד כמה היא תרמה לעיצובו של המודל

הישראלי המבוסס על שילובו של חיל האוויר בצה"ל. עם זאת, בשנים הראשונות דאג ויצמן לכך שמפקדת חיל האוויר תוקף בגדר, ובכניסה אליה הוצב ש"ג. את המעבר עצמו, בשנת 1959, ליווה מטס הפגנתי של שישה מטוסי מיסטר (אמיתי ולכיש, 1995, עמ' 40; ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 225-226). ויצמן זוהה גם עם הסיסמה 'הטובים לטיס'. היא הומצאה ב־1960 כדי להגביר את ההתנדבות לקורס טיס, וסייעה לקבע את דימויו של חיל האוויר — החיל שבו מושלים האיכות והמצוינות — אך היא זכתה גם לביקורת נוקבת, בעיקר מצד אנשי אקדמיה שראו בשימוש בה עידוד למיליטריזם ולהתנשאות. טיפוח המורל החילי לבש פנים רבות, דוגמת המסיבות המפוארות של צוותי האוויר, נבחרות הספורט, תזמורת חיל האוויר, מטסי יום העצמאות ואף שכונה שהוקמה ברמת השרון ('נוה רום') ונועדה למגורים של צוותי אוויר בלבד (אמיתי ולכיש, 1995, עמ' 44; ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 203, 218-220).

מקומו של חיל האוויר בתפיסת ההפעלה המקורית

צה"ל לא הרבה לאורך השנים לכתוב מסמכים על התפיסה הכוללת שלו בנושא הפעלת הכוח. תפיסותיו היו קונקרטריות יותר, התייחסו לאיומים הספציפיים שעימם היה צריך להתמודד ובאו לידי ביטוי בעיקר בתוכניותיו האופרטיביות (ברון, 2008). הדוקטרינה ההתקפית של צה"ל עוצבה בעשור שלאחר מלחמת סיני, במידה רבה בעקבות הלקחים שהופקו מן המלחמה, והושפעה בעיקר ממתאר המלחמה נגד מצרים. הרעיונות המופשטים על המהלך המתמדין ועל העברת המלחמה לשטח האויב קיבלו ביטוי מעשי ומוחשי במלחמה. היא הוכיחה כי צבא המילואים — על כוחות השריון, הצנחנים וחילות הרגלים (חי"ר) שלו — מסוגל להתגייס, להיערך, לחדור לשטח האויב ולהשמיד את כוחותיו בשיעור אבדות סביר לכוחותינו.

כדי לאפשר את המהלך המתמדין הוחלט לבנות את צה"ל כצבא נייד וממוכן המסוגל לעבור במהירות ממגננה למתקפה באופן שינצל את הקווים הפנימיים, כדי להכריע בחזית אחת תוך כדי המשך המגננה בחזיתות שטרם הוכרעו. צבא המילואים הוקם בהשראת הדוגמה השוויצרית — צבא מילואים השומר על רמה מקצועית נאותה על ידי אימונים שנתיים קבועים, והמסוגל להתגייס במהירות ולהיערך לפעולה בהתראה קצרה. לפני מלחמת סיני התחולל בצה"ל ויכוח גדול בשאלת תפקידם של השריון ושל החי"ר בתפיסת ההפעלה. הרמטכ"ל דיין ראה בשריון כוח המסייע לכוחות החי"ר. לעומתו התייצב מפקד גייסות השריון חיים לסקוב וטען כי בתנאי שדה הקרב העתידי תהיה עדיפות מכרעת לצבא שבו השריון יהיה הכוח הפורץ העיקרי והחי"ר יסייע לו. בעקבות הצלחתו המרשימה של השריון במלחמה הייתה לו עמדת בכורה בכוחות היבשה, וראו בו את הכוח שיישא בעיקר הנטל של העתקת המלחמה לשטח האויב (בר־כוכבא, 1976; יניב, 1994, עמ' 143; עמית, 1986). למרכזיות המהלך המתמדין של כוחות היבשה ולדומיננטיות של השריון הייתה גם השפעה ישירה על דמותו של הפיקוד הבכיר בצה"ל, והוא הורכב רובו ככולו מאנשי כוחות היבשה.

בעשור שלפני מלחמת ששת הימים הייתה ההרתעה לאבן פינה של תפיסת הביטחון (יניב, 1994, עמ' 140), ולחיל האוויר יוחס משקל רב ברעיון ההרתעה. אבל העשור הזה מסמן גם את הפיכתו של חיל האוויר למרכיב מרכזי של הדוקטרינה הצבאית האופרטיבית שהלכה והתפתחה. בעיקר קסמה למקבלי ההחלטות ההבנה בנוגע לזמינותו ולגמישותו של הכוח האווירי. אחד מעקרונות היסוד של חיל האוויר מראשיתו היה ההתבססות על כוח סדיר לא רק במערך הלוחם של צוותי האוויר, אלא גם כמעט בכל המערכים האחרים. התבססות זו

שונה לחלוטין מן ההתבססות הכמעט מוחלטת על צבא המילואים בשאר יחידות צה"ל. בשנים אלו התייצבה והתחזקה גם התפיסה בנוגע לצורך בזמינותו הגבוהה של חיל האוויר, והתפתחה תפיסת כוננות רלוונטית. ואכן בפברואר 1960, כאשר הפתיעו המצרים את ישראל והעבירו כוחות גדולים לסיני, בלט חיל האוויר בהיותו הכוח הצבאי היחיד שהיה יכול לפעול תוך זמן קצר מרגע הפעלתו ('כוננות רותם'). המידע הראשוני בעניין זה הגיע מארצות הברית, ואחר כך זיהו גיחות צילום את ההיערכות המצרית בסיני שמנתה מאות טנקים ואלפי חיילים. ב-24 בפברואר כונסה ישיבה מיוחדת בלשכת הרמטכ"ל. הוצגה בה תמונה קודרת ומאיימת שלפיה יכול הצבא המצרי לתקוף את ישראל במלוא כוחו בתוך 12 שעות. במהלך ישיבה דרמטית זו, כאשר ראש אמ"ן דיבר על האפשרות שתפרוץ מלחמה, כתב ראש אגף המטה (אג"ם) האלוף יצחק רבין פתק למפקד חיל האוויר עזר ויצמן: "נתפסנו עם המכנסיים למטה. ל-24 השעות הקרובות הכול תלוי בחיל האוויר" (רבין, 1979, עמ' 107). האמירה הזאת שיקפה את ההבנה בנוגע ליתרונות היותו של חיל האוויר מוכן לפעולה נרחבת תוך זמן קצר בשל התבססותו על כוח אדם סדיר, לעומת צבא היבשה המתבסס על חיילי המילואים.

החשיבות שיוחסה לחיל האוויר הייתה קשורה בראש ובראשונה לחשש שתקיפה אווירית ערבית על העורף הישראלי תגרום נזקים כבדים ותשבש את תהליך הגיוס של צבא המילואים, עיקר כוחו של צה"ל. עניין זה היה קשור בפגיעותה הברורה של ישראל לתקיפה אווירית של האויב, והתעצמותו של כוח התקיפה של מדינות ערב חידדה מאוד חשש זה. בתום מלחמת סיני החל תהליך ארגון מחדש של חיל האוויר המצרי, נבנו שדות תעופה רבים, חלקם בעומק מצרים, ולסד"כ המטוסים הצטרפו מיטב כלי הטיס הסובייטיים – MIG-17, MIG-19 ו-MIG-21. מספרם של מטוסי ה-MIG-21 הלך וגדל ומנה ערב מלחמת ששת הימים כ-100 מטוסים מצוידים בטילי אוויר-אוויר סובייטיים מסוג AA-2 (ATOLL). בתחילת שנות ה-60 הגיעו למצרים גם מפציצי TU-16 בעלי יכולת נשיאת פצצות שמשקלן כ-10 טונות. בשנת 1963 החלה ברית המועצות לספק למצרים גם סוללות טק"א מסוג SA-2, וערב מלחמת ששת הימים היו למצרים כ-30 סוללות כאלו להגנת יעדים אסטרטגיים ושדות תעופה. גם חיל האוויר הסורי התעצם, אם כי בקצב ובהיקף צנועים מאלו של חיל האוויר המצרי. ערב מלחמת ששת הימים היו בסד"כ הסורי כ-60 מטוסי MIG-21. חיל האוויר הירדני נשאר קטן בהיקפו והתבסס על מטוסי HUNTER בריטיים (אמיתי ולכיש, 1995, עמ' 19–21).

התפתחויות אלו הובילו לגיבושה של התפיסה כי הגנת שמי המדינה והשגת העליונות האווירית הן התרומה החשובה ביותר של הכוח האווירי למאמץ ההכרעה הצבאית שמובילים כוחות היבשה. בתשובה לשאלה כיצד להשיג את העליונות האווירית, אימץ חיל האוויר גישה התקפית מובהקת שבמרכז הרעיון של פגיעה בכוח האווירי של האויב בעודו על הקרקע. תקיפת שדות התעופה נהפכה למשימתו העליונה של החיל, וכמעט כל נושא שלא שירת באופן ישיר את המשימה הזאת נזנח או טופל בעדיפות נמוכה. רעיון המכה האווירית המקדימה התפתח עוד בשנות ה-50 הראשונות אצל אנשי חיל האוויר, ונקלט גם במטכ"ל. בתחילת שנות ה-60 היה כבר גם כל המטכ"ל של צה"ל שותף מלא לתפיסה הבסיסית שלפיה חיוני לפתוח כל מהלך צבאי בתקיפת פתע על שדות התעופה של האויב (אמיתי ולכיש, 1995, עמ' 32; תמרי, 2011, עמ' 5).

התוכניות האופרטיביות לתקיפת שדות התעופה של האויב השתנו לאורך העשור שקדם למלחמת ששת הימים. בשנת 1957 התקבלה ההחלטה לראות גם במסלולים בשדות התעופה מטרות לתקיפה ולא רק

במטוסים עצמם. החלטה זו חייבה שינויים יסודיים בתחום החימוש ובתחום תפיסת ההפעלה, והדגישה מאוד את החשיבות של קיצור זמן הסבב, מנחיתת המטוס לאחר ביצוע משימה ועד להמראתו למשימה נוספת. קיצור זמן הסבב נתפס כמכפיל כוח מובהק וגם הדרך העיקרית להקטין את משך הזמן הכולל שיידרש כדי להשיג עליונות אווירית. שינויים נוספים בתוכניות נדרשו בעקבות ההתעצמות והפריסה של הסד"כ האווירי במדינות הערביות. בהקשר זה בלטה במיוחד ההשפעה של הרחקת חלק מן הבסיסים לעומק שטח מצרים וסוריה ושל הגנתם על ידי תותחים נגד מטוסים (נ"מ) וטק"א (אמיתי ולכיש, 1995, עמ' 64).

הפעלת חיל האוויר בתקריות ובגיחות צילום

השנים שלפני מלחמת ששת הימים מסמנות את תחילת השימוש האינטנסיבי בחיל האוויר במבצעים שבין המלחמות. במוקד בעיות הביטחון של ישראל בשנים אלו עמדה סוריה, אך עד שנת 1964 נהנה חיל האוויר מרגיעה יחסית ולא היה מעורב בפעילות מבצעית משמעותית בגבול הצפוני. למעשה הפעמים האחרונות שבהן הופעל חיל האוויר בזירה זו היו בתקרית אל־חמה ב־5 באפריל 1951 ובקרב מוטילה ב־6 במאי 1951 (כהן, 1992, עמ' 15–16; שטייגמן, 1986, עמ' 16–19). הפעלת חיל האוויר בתקרית אל־חמה עוררה ביקורת בממשלה והובילה לגינוי חריף ביותר של ישראל במועצת הביטחון של האו"ם, ושר החוץ משה שרת אף נאלץ להתנצל עליה. מאז הייתה ישראל מעורבת בתקריות גבול, אך הממשלה נמנעה מלהפעיל בהן את הכוח האווירי משום שהעריכה כי הפעלה כזו עלולה לגרום להסלמה לא רצויה (שעלולה לכלול תקיפות של מטוסים סוריים בשטח ישראל) ואולי אף למלחמה כוללת. זאת הייתה מדיניותו המפורשת של בן־גוריון עד שנת 1962. הפעילות המבצעית העיקרית של חיל האוויר בשנים אלו הייתה שורה של גיחות צילום שחדרו מאז ראשית שנות ה־50 לעומק שטחן של מצרים, של ירדן ושל סוריה. מטרת הגיחות הייתה לאסוף מודיעין אך גם, בלשונו של ויצמן: "להחזיק את החבר'ה במצב של דריכות ופעלתנות" (ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 240). בתקופת בן־גוריון גם פעילות זו התרחשה במשורה ולאחר אישור קפדני. לפי ויצמן "בן־גוריון היה בנושא הזה 'קמצן' מופלג. להשיג ממנו אישור לצילום מעבר לגבול — זה היה מבצע קשה" (ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 240). מצב עניינים זה השתנה עם כניסתו של לוי אשכול לתפקיד ראש הממשלה ביוני 1963. אשכול היה נוח יותר לאשר פעילויות כאלו, ובניגוד לבן־גוריון הוא אף נכח בתא השליטה המרכזי של חיל האוויר במהלך חלק מן הגיחות (אמיתי ולכיש, 1995, עמ' 72–73).

לחילופי ראשי הממשלה הייתה השפעה גם על השימוש בכוח האווירי, אך השינוי העקרוני במדיניות חל עוד בתקופתו של בן־גוריון. עד שנת 1964 דחתה הממשלה שוב ושוב את המלצות הצבא לתקוף מן האוויר את עמדות הצבא הסורי בגבול עם ישראל (גלוסקא, 2016, עמ' 12). חיל האוויר הועמד כמה פעמים בכוננות, אך בכל פעם הוחלט שלא להפעילו. חריגה ראשונה ממדיניות אי־הפעלת חיל האוויר בתקריות הביטחון השוטף הייתה בפשיטה על נוקייב (מבצע 'סנונית') במארס 1962, כאשר בן־גוריון אישר לחיל האוויר לבצע יעף תקיפה קצר ומוגבל של שלישית מטוסי ווטור על עמדות ארטילריה סוריות. הפעלת המטוסים לא הובילה להסלמה וגם לא לגינוי בינלאומי, אך זכתה לביקורת חריפה בממשלה ולסדרת דיונים שעסקה הן במדיניות הפעלת הכוח האווירי בגבול ישראל–סוריה והן בשאלת הסמכות להפעלת הכוח האווירי (כהן, 1992, עמ' 42–57).

את ההחלטה העקרונית לחרוג ממדיניות אי-הפעלת הכוח האווירי קיבלה הממשלה בסדרת דיונים זו לאחר דיון עמוק שבמרכזו עמד ויכוח סוער. הוויכוח שיקף את התמורה הגדולה בתפיסתו של בן-גוריון – משלילה מוחלטת של הפעלת חיל האוויר ועד לתמיכה בהפעלה כזאת. ברקע לשינוי תפיסתו של בן-גוריון עמדה כנראה גם ההבנה בנוגע לבעיות בדרך ביצוען של פעולות התגמול הקרקעיות שהובלטו בפעולה בנוקייב ובפעולה נוספת בתאופיק. עם זאת, ההחלטה לא מומשה בפועל עד ה־13 בנובמבר 1964, כאשר ראש הממשלה ושר הביטחון היה כבר לוי אשכול. אשכול אישר אז לרמטכ"ל יצחק רבין להפעיל מטוסים בעת הסלמה בין ישראל לסוריה שהתרחשה עקב סלילת דרך בצידו הישראלי של קו הגבול ובתגובה על הפגזה סורית על יישובי צפון ישראל ('תקרית תל דן'). בין אשכול לבן-גוריון התנהל אז עימות שנסב על עניין 'הפרשה', ואפשר שגם לכך (כמו גם ליחסו המיוחד לסוגיית המים עקב היותו בעבר מנכ"ל 'מקורות') הייתה השפעה על החלטתו. ההחלטה שיקפה גם אמון ברמטכ"ל רבין, שמאז שמונה לתפקיד בינואר 1964 נמנה מלבקש אישור להפעלת מטוסים (כהן, 1992, עמ' 113).

הפעלת המטוסים נתפסה כמוצלחת מאוד, הן בהיבט הטקטי והן בהיבטים רחבים יותר. בניגוד לחשש המוקדם, היא לא הביאה להסלמה ואף לא פגעה במעמדה הבינלאומי של ישראל. היא הצליחה לשתק את מקורות הירי על יישובי הצפון, ולאחריה נמנעו הסורים מלתקוף שוב את היישובים והתמקדו בניסיון לפגוע בפעולתו התקינה של מוביל המים המרכזי של ישראל סמוך לגבול ובסיוע לפעולות חבלה בשטח ישראל. בעקבות הצלחת התקיפות נהפכו תנאי פעולתו של חיל האוויר לשיקול מרכזי בהחלטות על פעולות (כגון סיורים ועיבוד שטחים בעייתיים) שהיו עלולות להידרדר לכלל תקריות אש (כהן, 1992, עמ' 182). למרות ההצלחה, הפעלת הכוח האווירי לא נהפכה למרכיב שגרתי בתקריות הביטחון השוטף בגבול הצפון, והפעלת מטוסים עדיין נתפסה קפיצת מדרגה. ההנהגה הצבאית והמדינית של ישראל המשיכה לראות בהפעלת המטוסים עניין חריג שיש להיזהר בו. עם זאת, בדיעבד אפשר לראות בהחלטה להפעיל את הכוח האווירי בתקרית תל דן תפנית גדולה באופן השימוש בכוח האווירי הישראלי במבצעים שבין המלחמות, ואופן השימוש הזה יהפוך בשנים הבאות ובעשורים הבאים לאינטנסיבי מאוד ולאחד ממאפייניו המובהקים של המקרה הישראלי.

הגעת סוללות ההוק

התפתחות חשובה נוספת התרחשה בשנים אלו בתחום ההגנה האווירית וביחסים עם ארצות הברית. בשנת 1965 הגיעו לישראל חמש סוללות טק"א ראשונות מסוג 'הוק' מתוצרת ארצות הברית (הבקשה לרכישתן הוגשה עוד בפגישת בן-גוריון עם הנשיא אייזנהאואר בשנת 1961 ואושרה בשנת 1962). מלבד המשמעות המבצעית שהייתה להגעתן, היא גם סימנה את השינוי שחל במדיניות הממשל האמריקני, שעד אז נמנע מאספקת אמצעי לחימה לישראל. את הגעת המערכות כפו על חיל האוויר הדרג המדיני והדרג הצבאי הבכיר לאחר ויכוח סוער. כפיית הצטיידות במערכות הגנה אווירית על חיל האוויר תמשיך ותלווה את בניין הכוח האווירי עד לעשור הראשון של המאה ה־20.

מפקד חיל האוויר עזר ויצמן התנגד נחרצות לרכש הסוללות כיוון שהעדיף להשקיע משאבים בבניין היכולת ההתקפית של חיל האוויר משום שהייתה הבסיס לתפיסת העליונות האווירית. הוא גם חשש מכך

שהימצאות הסוללות תחליש את נכונות הדרג המדיני לאשר את ביצוע המכה האווירית המקדימה (ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 226–228). סביר שעמדתו של ויצמן נבעה גם מכך שלא היה ברור אם המערכות תיקלטנה בחיל האוויר בכלל, שכן כוחות הנ"מ היו מאז שנת 1951 תחת פיקוד חיל התותחנים, ובצבאות אחרים מערכות אלו היו חלק מכוחות היבשה (בפועל הן נקלטו בחיל האוויר ואחר כך, בפברואר 1971, נקלטו גם שאר כוחות הנ"מ בחיל).

לקראת מלחמת ששת הימים

באפריל 1966, לאחר שמונה שנים בתפקיד, העביר עזר ויצמן את הפיקוד על חיל האוויר למרדכי (מוטי) הוד ועבר לתפקיד ראש אג"ם במטכ"ל של צה"ל. ויצמן היה אחד מן האלופים המרכזיים והמשפיעים בתקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים, ואחר כך, עם פרישתו מצה"ל וכניסתו לתפקיד שר בממשלה, השפיע גם על אופן הפעלת חיל האוויר במלחמת ההתשה. הוד היה המפקד הראשון של חיל האוויר שקיבל את כנפי הטיס שלו בחיל האוויר (בקורס השלמה, לאחר שכבר עבר קורסי טיסה בסיסיים באיטליה ובצ'כוסלובקיה), ונמנה עם הטייסים שהטיסו את מטוסי ה"סכין" לארץ. הוד הוביל את חיל האוויר במלחמת ששת הימים ובמלחמת ההתשה (על מוטי הוד ראו כפיר ודור, 2019).

השנה הראשונה של הוד בתפקיד מפקד חיל האוויר הייתה סוערת במיוחד. ב־14 ביולי 1966, כאשר נכשלו הניסיונות לפגוע באמצעות תותחי הטנקים בציד הסורי ששימש להטיית מי נהר הירדן, הופעל שוב חיל האוויר, ובמהלך הפעולה אף הופל לראשונה בעולם מטוס MIG-21 על ידי מטוס מיראז' (באופן מקרי ביום הבסטיליה הצרפתי). זה היה ניסיונם האחרון של הסורים להטות את מי מקורות הירדן, אך החיכוך עם הצבא הסורי נמשך. ב־15 באוגוסט, בתגובה לתקיפות הישראליות ולראשונה מאז מלחמת העצמאות, תקפו מטוסים סוריים מטרות בשטח ישראל. מכאן ואילך הלכה וגאתה המתיחות הביטחונית בזירה זו (כהן, 1992, עמ' 183).

יום אחרי התקיפה של המטוסים הסוריים, ב־16 באוגוסט 1966, בעקבות מבצע משותף למוסד ולחיל האוויר (מבצע 'הלום'), הנחית טייס עיראקי בישראל מטוס MIG-21. כחודש לאחר נחיתתו החלו גיחות ניסוי של המטוס, ובהן נבחנו ביצועיו וזוהו נקודות התורפה שלו. הפעילות של המוסד לגיוס הטייס העיראקי שיקפה מודעות לצרכיו הייחודיים של חיל האוויר ולמקומו הגבוה בסדר העדיפויות של התפיסה הביטחונית הישראלית. שיתופי הפעולה עם המוסד (ומאוחר יותר גם עם השב"כ) יבשילו בעשורים הבאים לכדי פעילות מבצעית משותפת במגוון תחומים.

פעילות המטוסים בעימות בין ישראל לסוריה נמשכה לסירוגין עד מאי 1967, ובמהלכה צבר חיל האוויר מיומנות רבה, הן בתחום האוויר־קרקע והן בתחום האוויר־אוויר. בשנה שקדמה למלחמת ששת הימים הפיל חיל האוויר 11 מטוסי אויב, עניין שקשור כנראה לגישתו השונה של הוד למפגשים באוויר עם מטוסי אויב. הוד ניצל את כהונתו של אשכול לשינוי הגישה המאופקת למפגשי יירוט שאפיינה את תקופת ויצמן ובן־גוריון. הוא חתר למגע, התייצב באופן אישי בתא השליטה בכל אירוע וניהל אותו מקרוב ובהקפדה על משך הקרבות (כפיר ודור, 2019, עמ' 117–121). האירוע החשוב ביותר התרחש ב־7 באפריל 1967, אז הופעל חיל האוויר

לראשונה בהיקף נרחב. הרקע לאירוע היה התגברות פעולות חבלה לאורך הגבולות שלדעת הצבא מקורן היה בסוריה.

הרעיון להפעיל מטוסים כדי להנחית על סוריה מכה קשה נידון בין הדרג המדיני לצבאי, וגם אשכול הגיע למסקנה כי דרושה 'מכה חזקה' שתפגע בצבא ובשלטון בסוריה. עם זאת, הפעולה הנרחבת של חיל האוויר – שישה מטוסי מיג סוריים הופלו, ומטוסים ישראליים חגו מעל דמשק – לא תוכננה מראש ולא הובאה לאישור הממשלה. סביר להניח גם שלא הייתה מאושרת בהיקף הזה; היא התפתחה לנוכח האירועים, ובעיקר בתגובה להזנקת מטוסים סוריים ולירי על קיבוץ גדות שגרם לנזק רב (גלוסקא, 2016, עמ' 190–193).

הרמטכ"ל רבין שהיה באותו יום בחפ"ק בפיקוד הצפון, ואילו אשכול עצמו היה במוצב השליטה המרכזי של חיל האוויר ואישר שם את החלטותיו של מפקד חיל האוויר הוד. במהלך הפעולה האווירית ביצע חיל האוויר יותר מ-150 גיחות, הטיל 65 טונות של פצצות והפיל שישה מטוסי MIG-21. עמי גלוסקא חקר את יחסי הדרג הצבאי והדרג המדיני בשנים אלו והעריך כי אשכול לא קלט את ההיקף האמיתי של הפעולה, לא היו לו כלים לתפוס את מלוא משמעותה, לא היה לו במי להיוועץ בזמן אמת והוא עצמו לא ידע לבקר את שיקוליו של מפקד חיל האוויר. לכן הוא "העניק לו בליט ברירה גיבוי סביל במנוד ראש" (גלוסקא, 2016, עמ' 192). לפי השקפתו של גלוסקא הייתה לאירועים ב-7 באפריל השפעה רבה על האצת המהלכים שהובילו כעבור חודש ושבע למשבר שהסתיים במלחמת ששת הימים. בעיני גלוסקא "הוד הוא במידה רבה האיש שגר ב-7 באפריל 1967 את מדינת ישראל בלי משים למלחמה, בעת שכל הדרגים המדיניים והצבאיים שמעליו לא אכפו עליו את הבקרה המתחייבת" (גלוסקא, 2016, עמ' 194). גלוסקא מתאר נכון כנראה את אירועי ה-7 באפריל: בכירי הצבא צידדו ב'התנגדות חזיתית', אבל האירועים עצמם היו פועל יוצא של דינמיקה לא מתוכננת שבמרכז קבלת החלטות טקטית, ללא תשומת לב להקשר האסטרטגי וללא פיקוח אזרחי הולם. הסוציולוג אורי בן־אליעזר (2019) מחזיק בגישה אחרת שלפיה האירועים היו חלק ממהלך מתוכנן יותר שתכליתו הייתה "להביא להסלמה שתגרום בסופו של דבר למלחמה" (עמ' 275) באופן שתאם את גישתם הלאומית־מיליטריסטית ואת שאיפתם הבסיסית למלחמה של בכירי הצבא. עם זאת, ספק אם יש ראיות טובות לקיומה של שאיפה כזו באופן שמתאר אותה בן־אליעזר.

ספר ההיסטוריה הרשמית של חיל האוויר מסכם באופן חיובי את מכלול הפעלת הכוח האווירי בתקריות הגבול נגד סוריה, ומאיר דווקא את ההשפעה שהייתה לשימוש בכוח האווירי בשנים אלו על מוכנותו של החיל למלחמה: "אין ספק שפעולתו של חיל האוויר להבטחת האינטרסים החיוניים של מדינת ישראל בגבול ישראל–סוריה בתקופה שמ־13 בנובמבר 1964 ועד 7 באפריל 1967 תרמה באופן מכריע להגברת מוכנותו ומיומנותו של החיל לעמוד בהצלחה במשימות היירוט והתקיפה שהוטלו עליו במלחמת ששת הימים, ובכך סייע באורח ניכר להצלחתו המזהירה של צה"ל במלחמה זו" (כהן, 1992, עמ' 183).

מלחמת ששת הימים

תחושת הכיתור של ישראל התעצמה מאוד בשנים 1966–1967, והיא שהובילה, דרך שרשרת של אירועים וטעויות של כל הצדדים, למלחמת ששת הימים. ההסלמה הקונקרטיית יותר החלה במחצית מאי, כאשר שליט מצרים נאצר הודיע לכוח האו"ם ששהה באזור מאז סיום מלחמת סיני, כי עליו לעזוב את עמדותיו (חודש

לפני כן התחולל קרב אווירי גדול, והופלו בו שישה מטוסים סוריים). בתהליך ההסלמה חסמה מצרים שוב את מצרי טיראן (פתיחתם לאחר המלחמה הייתה אחד מן ההישגים היחידים שהושגו בה) והעבירה כוחות צבא לסיני. היא גם ביצעה גיחות צילום חוזרות של מטוסים לשטח ישראל, בין השאר לצילום הכור בדימונה. פעולות אלו הובילו לתקופת כוננות והמתנה של כשלושה שבועות, ובה הכין צה"ל את עצמו למלחמה; זו נפתחה ב־5 ביוני 1967 ביוזמה ישראלית.

מלחמת ששת הימים חרותה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי בתור מודל מובהק ל־מלחמה הנכונה. היא נחשבה למוצדקת בנסיבותיה, משכה היה קצר מאוד, האבדות היו מועטות יחסית (800 הרוגים) ובעיקר תוצאתה הצבאית הייתה ברורה וחד־משמעית – תבוסתם של שלושה צבאות ערביים וכיבוש שטחים נרחבים ביותר. תוצאה זו הפתיעה ישראלים רבים, והשגתה, לאחר תקופת המתנה ממושכת שלווה בחרדה ציבורית עמוקה, העצימה מאוד את ממדיה. לכל אלו התלווה ממד היסטורי, לאומי ודתי – השיבה לירושלים ולארץ התנ"ך. ואכן מלחמת ששת הימים קיבעה בתודעה הישראלית דימוי ברור על תופעת המלחמה, על הדרך להפעלת הכוח הצבאי במסגרתה ועל מאפייני הניצחון בה: 'מהר, חזק ובאופן אלגנטי', התנבא הרמטכ"ל לעתיד חיים בר־לב עוד לפניו. לחיל האוויר היה בכל אלו תפקיד מרכזי מאוד. כפי שיובהר בהמשך, דימוי זה עודנו קיים בתודעתו של הציבור הישראלי ויש לו השפעה גדולה על האופן שבו תופס הציבור את תוצאותיהם של העימותים הצבאיים גם בעשורים האחרונים.

הישראלים התכוננו למלחמה, וכשפרצה היא הייתה דומה מאוד במאפייניה למלחמה שעליה חשבו ואותה תכננו. לא היה זה עניין מקרי. תהליך קבלת ההחלטות בישראל לקראת המלחמה, שזכה מאז לביקורת לא מעטה, הוביל לכך, ובדיעבד – באחריות מעוררת הערכה. כך יש להבין את הוויכוח המפורסם בין קציני המטכ"ל לראש הממשלה לוי אשכול ולשרים (בדיונים שנערכו ב־28 במאי וב־2 ביוני) שכונה במשך שנים 'מרד האלופים'. מרד לא היה שם, אף שחלק מן האלופים הרהר אולי באפשרות כזאת. כן היה ויכוח לגיטימי – 'שיח' בלשון זמננו – בין דרג צבאי לדרג מדיני, והוא גלש לסערה גדולה, בעיקר מצידם של האלופים (על האירוע ראו גלוסקא, 2016, עמ' 359–370; גולן, 2007, עמ' 147–155). האלופים ייצגו קו מחשבה אופרטיבי־אסטרטגי הגיוני לשעתו; רובם הניחו שאין איום קיומי על ישראל, אבל שההיסוסים בתהליך קבלת ההחלטות פוגעים בכושר ההרתעה, ושהעיכוב עלול להוביל למלחמה בתנאים טובים הרבה פחות ולהרוגים רבים. הם הבינו כי התפיסה שפיתחו שבמרכז מכת הפתע האווירית המקדימה, היא שברירת, וכי יש עיתוי מסוים שבו היא תפסיק להיות רלוונטית. דוד אלעזר, אז אלוף פיקוד הצפון, סיכם לראש הממשלה את התפיסה כולה: "הנתון הקבוע הוא שצה"ל חייב להיות הראשון שיפעל, ולהפעיל את חיל האוויר. אם האויב ישיג עליונות אווירית לא יוכל צה"ל להשיג ניצחון מוחץ, ואם ינצח זה יהיה במחיר קטלני" (גולן, 2007, עמ' 125). אבל, האלופים לא היו בטוחים שאשכול וחברי ממשלתו יכלו להבין את המורכבות הזאת בכלל, והאמון שלהם ביכולתה של ההנהגה המדינית לקבל את ההחלטה הנכונה פחת מאוד. לעומתם ראש הממשלה וחלק מן השרים ביטאו גם הם גישה רלוונטית שלפיה יש למצות את החלופות המדיניות לפני הפעלת הכוח הצבאי. בפועל מיצתה הממשלה עד תום את האפיק הדיפלומטי שנועד למנוע מלחמה, למרות עמדתו הנחרצת של הצבא. בדיעבד גם הופרכה טענת האלופים כי ההמתנה היא מסוכנת. להיפך, נראה שהיא סייעה בחישול

הצבא ובגיבוש מערך המילואים לכוח לוחם. לתקופת ההמתנה הייתה השפעה חיובית גם על חיל האוויר, ומספר המטוסים הכשירים עלה במידה ניכרת (גולן, 2007, עמ' 198).

בסופו של דבר נוצרה הדינמיקה שהובילה להחלטה לצאת למלחמה. הניצחון במלחמת ששת הימים היה בראש ובראשונה תוצאה ישירה של תהליך התכוננות ארוך, שראשיתו עוד בהחלטות שהתקבלו בסיומה של מלחמת העצמאות. פתיחת המלחמה ביוזמה ישראלית, במכה אווירית מקדימה, יצרה תנאים דומים מאוד לתנאים שהונחו בהנחות היסוד הן של התפיסה האסטרטגית של ישראל והן של תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל. מרכזיותו של חיל האוויר בפתיחת המלחמה קיבלה ביטוי מובהק ביישום רעיון המכה האווירית המקדימה ביומה הראשון של המלחמה במבצע 'מוקד' לתקיפת מטוסי האויב על הקרקע. תכליתו המוגדרת של המבצע הייתה "שיתוק חיל האוויר של האויב על ידי פגיעה במסלוליו והשמדת מרב מטוסים על הקרקע" (מפקדת חיל האוויר, 1967), והוא היה ביטוי מובהק לאופן שבו נתפס חיל האוויר – גורם חיוני להשגת התנאים שיאפשרו את ההכרעה הצבאית באמצעות המהלך המתמך של כוחות היבשה.

ברקע עמד החשש העמוק מתקיפה של חילות האוויר הערביים על עומק ישראל. "היה עוד שיקול אחד, שהיה השיקול הדומיננטי בכל העניין האווירי, וזה היה עניין הפצצת תל אביב", העיד הוד (1969) אחרי המלחמה. לפי הוד בדרג המדיני ובדרג הצבאי עסקו בעניין זה שוב ושוב: "זה נושא שחזר החל מה-15 במאי ועד ה-5 ביוני. הוא יום יום עלה על השולחן, כולל שאלה אישית של אשכול אלי, במסדרון, לפחות בפעמיים שהוא בא לישיבה של המטכ"ל או שיצא מישיבה של המטכ"ל – האם אנחנו יכולים להבטיח שתל אביב לא תופצץ. אני, בכל הפעמים, אמרתי – אני יכול להתחייב שתל אביב לא תיהרס מהפצצות אוויריות. היא תקבל כמה פצצות, אבל זה המקסימום שיכול לקרות. אם האנשים יהיו במקלטים, לא יקרה שום דבר. יהרסו כמה בתים וזהו" (הוד, 1969).

עם פרוץ המלחמה היו בסך של חיל האוויר 248 מטוסי קרב-הפצצה – 65 מטוסי מיראז' 35C, 35 מטוסי סופר מיסטר, 33 מטוסי מיסטר, 19 מטוסי ווטור ו-51 מטוסי אורגאן (בכלל זה גם 45 מטוסי פוגה מגיסטר, ששימשו להדרכה והוסבו לפעילות קרבית לקראת המלחמה) – והם אורגנו ב-10 טייסות. חיל האוויר ניצל את תקופת ההתכוננות לעדכון התוכניות האופרטיביות שלו, לאימון צוותי האוויר ולקליטת אנשי המילואים (הטייסים ואנשי התחזוקה). תקופה זו אפשרה להשמיש את מרבית הסד"כ, ובגל התקיפה הראשון השתתף הרוב המכריע (כ-85 אחוזים) של מטוסי הקרב-הפצצה של חיל האוויר, בהם גם מטוסי האימון מדגם פוגה מגיסטר שהותאמו למשימות תקיפה (גולן, 2007, עמ' 198).

אומנם הרמטכ"ל ואלופי היבשה הכירו בחשיבותה המכרעת של השגת העליונות האווירית, ושעת השין הוכפפה ללוח הזמנים של חיל האוויר, אולם לפי גלוסקא הם לא ירדו לעומקה; איש מהם לא העלה על דעתו הצלחה גדולה כל כך שתוציא מכלל פעולה את חילות האוויר של האויב ותותיר לצה"ל 'שמים נקיים' (גלוסקא, 2016, עמ' 260). הוד עצמו העיד אחרי המלחמה כי איש לא התעניין בתוכניות של חיל האוויר: "היה ברור לרמטכ"ל שלחיל האוויר יש תוכנית. אבל [...] הוא לא הכיר את התוכנית וגם לא התעניין בה" (הוד, 1969; ראו גם גולן, 2007, עמ' 169).

הראשון שחש אי-נוחות מן ההצגה הכללית מדי של תוכנית 'מוקד' היה שר הביטחון החדש משה דיין, שמונה לתפקיד ב-1 ביוני בעקבות לחץ ציבורי ופוליטי. עם זאת, בזמן הקצר שנותר עד לתחילת המלחמה

לא הייתה לדיין האפשרות לבחון את התוכנית ולהשפיע עליה. רבין עצמו נמנה עם מי שפקפקו ביכולתו של חיל האוויר להשמיד את חילות האוויר הערביים (ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 261; רבין, 1979, עמ' 187). כדי לחזק את ביטחונו לקח אותו הוד ב־2 ביוני לסיוור בבסיסים תל נוף וחצור. שם הוא תחקר לעומק את הטייסים, קיבל מהם הסבר מפורט ויצא מעודד. לפי הוד (1969) "זו הפעם היחידה שהרמטכ"ל בכלל קיבל הסבר, איך תתבצע התקיפה על שדה תעופה" (על המפגש של רבין עם הטייסים ראו גם כפיר ודור, 2019, עמ' 13–14; פינקל, 2018, עמ' 64–65; רונן, 2002, עמ' 172).

ב־27 במאי, בתקופת ההמתנה שלפני המלחמה, כאשר נראה היה שהממשלה עלולה שלא לאשר את היציאה למלחמה על פי התוכנית הצה"לית, העלה כנראה עזר ויצמן את הרעיון להוציא לפועל את תוכנית מוקד ולתקוף את מטוסי חיל האוויר המצרי ללא פעולה קרקעית עוקבת. רבין עצמו סיפר שסיכס התייעצות שנערכה בעניין זה והחליט כי הצעת ויצמן היא "הרע במיעוטו" וכי הוא יתמוך בה אם הממשלה אכן תימנע מאישור המבצע כולו (גול, 2007, עמ' 114; גלוסקא, 2016, עמ' 416; רבין, 1979, עמ' 168). הצעה זו זכתה, אז וגם אחרי המלחמה, לביקורת נוקבת, שכן לו הייתה ממומשת היא הייתה עלולה להוביל ל"בזבוז" הישגי התקיפה האווירית המקדימה בלי להשיג את ההכרעה הצבאית הברורה והחד־משמעית שרק המהלך המתממן של כוחות היבשה יכול היה להשיג. ההצעה לא התממשה כמובן, אולם ממבט לאחור של עשרות שנים, ייתכן שהיה בה היגיון עמוק יותר מכפי שנראה היה אז.

תזמון ההמראות תוכנן כך שכל המטוסים התוקפים יגיעו בדיוק באותה שעה אל יעדם. כדי לשמור על ההפתעה טסו המטוסים בגובה נמוך, מתחת ליכולת הגילוי של מערך המכ"ם, ושמו על דממת אלחוט מוחלטת. בשעה 07:45 הגיעו מטוסי חיל האוויר ב־זמנית אל 11 שדות תעופה מצריים ותקפו אותם באמצעות פצצות פיצוח מסלול שפותחו בישראל. המטוסים המצריים שלא יכלו להמריא הושמדו על הקרקע. כבר בגל התקיפה הראשון הושמדו 189 מטוסים, וחיל האוויר המצרי הוכה קשות. לקראת שעות הצהריים של יום המלחמה הראשון הצטרפו ללחימה חילות האוויר של ירדן ושל סוריה ותקפו מטרות בישראל. זמן קצר לאחר גל התקיפה הראשון הופעל חיל האוויר גם לתקיפת שדות התעופה של חילות האוויר הללו; הוא השמיד את חיל האוויר הירדני ופגע בכמחצית מסד"כ המטוסים בסוריה. בצוהרי היום הראשון למלחמה הייתה אפוא לחיל האוויר עליונות אווירית מוחלטת בשמי המזרח התיכון.

בששת ימי הלחימה השמיד חיל האוויר 451 מטוסים מתוך כ־600 מטוסי קרב־הפצצה ומפציצים שהיו ברשות חילות האוויר המצריים, הסוריים, העיראקיים, הירדניים והלבנוניים ערב המלחמה (18 מטוסים נוספים הושמדו בתאונות ובאמצעות ירי תותחי נ"מ). 391 מטוסים הושמדו על הקרקע (376 מהם ביום הראשון ללחימה) בתקיפה על 28 שדות תעופה, ו־60 מטוסים הופלו בקרבות אוויר (26 מהם הופלו ביום הראשון ללחימה). רוב המטוסים שהופלו היו של חיל האוויר המצרי; הוא איבד במלחמה כ־80 אחוזים ממטוסיו. השגת העליונות האווירית אפשרה לחיל האוויר להקצות את מרב המאמצים לסיוע למהלך המתממן של כוחות היבשה. בששת ימי המלחמה ביצע חיל האוויר כ־2,400 גיחות לתקיפת כוחות יבשה מצריים, סוריים וירדניים. בתקיפות אלו נפגעו כ־850 טנקים ורכבי קרב משוריינים (רק"ם), 144 תותחים, 1,670 כלי רכב מסוגים שונים ו־162 מחנות ומתחמים.

חיל האוויר שילם על הישגים אלו ביוקר. 27 טייסים נהרגו (15 מהם ביום הלחימה הראשון), שבעה נפלו בשבי ו-18 נפצעו. 69 מטוסים (כ-25 אחוזים מכלל מטוסי הקרב־הפצצה של החיל) נפגעו במלחמה. על הצלחתו של חיל האוויר במלחמה העיב אירוע טרגי נוסף שהתרחש ביום הרביעי למלחמה (8 ביוני), כאשר מטוסים של חיל האוויר הישראלי תקפו את אוניית הביטחון USS Liberty של צי ארצות הברית. התקיפה התרחשה עקב סדרה של טעויות ותקלות, ומשנמשכה הובילה לתקיפות נוספות על האונייה על ידי ספינות חיל הים הישראלי. בתקיפות על הליברטי נהרגו 34 מלחים אמריקנים ו-171 נפצעו. הממשל האמריקני, בהובלת הנשיא לינדון ג'ונסון, קיבל את ההסברים הישראליים, אך האירוע ממשיך להזין תאוריות קונספירציה.

מבצע 'מוקד' נועד מראשיתו להשגת עליונות אווירית, והוא שיקף בראש ובראשונה את החשש הכבד מיכולת התקיפה של חילות האוויר הערביים. עם זאת, בדיעבד היו למבצע השפעות רחבות הרבה יותר. הן קיבלו ביטוי בדבריו של הרמטכ"ל רבין שקבע כי התוצאות של מבצע 'מוקד' קבעו במידה רבה את תוצאות המלחמה כולה. המבצע אכן השיג עליונות אווירית מוחלטת הן בשמי מדינת ישראל והן בכל מרחב הלחימה; כוחות היבשה של צה"ל יכלו לנוע בלא כל הפרעה, וחיל האוויר יכול היה להפנות את מרב כוחו לסיוע למהלך המתמך של כוחות היבשה.

תוצאות המלחמה הובילו לכך שההנהגה הצבאית והמדינית של מדינות ערב איבדה את עשתונותיה. נשיא מצרים אנואר סאדאת כתב בביוגרפיה שלו: "אלה שהכירו את נאצר יבינו כי לא ב־28 בספטמבר 1970 מת האיש, אלא ב־5 ביוני 1967, שעה אחת בדיוק לאחר שפרצה המלחמה" (סאדאת, 1978, עמ' 139). ואכן הניצחון הישראלי היה מהיר וחד־משמעי — בתוך שישה ימים הוכה הצבא המצרי וכמעט שחדל להתקיים ככוח לוחם; נאצר, שהרטוריקה המשלהבת שלו והחלטותיו המדיניות תרמו תרומה רבה להסלמה, היה אדם שבור; הוא התפטר מתפקידו (וחזר בו), ושר המלחמה שלו התאבד; השטח שעליו שלטה ישראל לאחר המלחמה היה גדול פי שלושה מן השטח שהיה ברשותה ערב המלחמה. עם זאת, הניצחון הזה לא מנע מנאצר עצמו להתחיל, בסמוך מאוד לסיום מלחמת ששת הימים, את מלחמת ההתשה (ראו להלן).

בסיומה של המלחמה שלטה ישראל על כל חצי האי סיני עד לתעלת סואץ (שנחסמה על ידי אוניות שטבעו ולא נפתחה מחדש). הצבא הירדני ספג מפלה כבדה לא פחות, וירדן איבדה את ירושלים ואת הגדה המערבית. הצבא הסורי, שהתגריותיו בצה"ל בשנים שקדמו למלחמה תרמו אף הן להסלמה, הוכה קשות, וסוריה איבדה את רמת הגולן, שממנה איימה על הישובים בצפון ישראל במשך 19 שנים. הגבולות החדשים היו רחוקים מריכוזי אוכלוסייה והעניקו לישראל עומק אסטרטגי ואופרטיבי. במישור הבינלאומי נפגע מעמדה של ברית המועצות במזרח התיכון עקב תמיכתה במדינות שהובסו במלחמה.

מלחמת ששת הימים הייתה גם אירוע מעצב בכל הקשור למערך המסוקים של חיל האוויר (אביעד, 2007). במלחמת סיני היו בידי חיל האוויר רק ארבעה מסוקים מדגם הילר 360 ומדגם S-55. בעשור שבין מלחמת סיני למלחמת ששת הימים גדל סד"כ המסוקים מאוד, וערב המלחמה הוא מנה 45 מסוקים (מדגם S-58, S-55 וסופר פרלון) ו-56 אנשי צוות אוויר. הגידול בסד"כ הושפע מן הצפייה באופן שבו הפעילו הכוחות הצרפתיים את המסוקים הן במלחמת סיני והן במלחמה באלג'יריה; את לקחיה של האחרונה יצאה ללמוד משלחת משותפת לחיל האוויר ולחטיבת הצנחנים. בסוף שנות ה־50 החליט המטכ"ל כי את המסוקים יפעיל חיל האוויר, אך תורת ההפעלה שלהם תפותח בשיתוף עם חטיבת הצנחנים. בין טייסות המסוקים לכוחות

היבשה, ובעיקר ליחידת העילית שהוקמה באותה תקופה (סיירת מטכ"ל), נוצרו יחסים מיוחדים, והם תרמו לפיתוח תורת קומנדו מוטסת; זו הבשילה בשורה של מבצעים לפני המלחמה (תרגיל שנערך בשנת 1966 המחיש את יכולות המסוקים להנחית כוח צנחנים גדול בעומק שטחו של האויב). במלחמה עצמה בוצעו שורה של מבצעים ששיאם בפשיטה מוסקת של שני גדודי צנחנים על כוחות ארטילריה באום כתף בסיני, חלק מן הקרב האוגדתי המורכב שעליו פיקד מפקד האוגדה אריאל שרון.

הצלחתו של חיל האוויר במלחמת ששת הימים סימנה במידה רבה את סיומו המוצלח של תהליך עיצוב חיל האוויר שנמשך מאז הקמתו (גורדון, 2008, עמ' 33–34). חיל האוויר שנולד במלחמת העצמאות ולא הצליח לבוא בה לידי ביטוי משמעותי, צמח והפך בתוך שני עשורים למכונת מלחמה משוכללת. שורשיה של התפתחות זו בחזונו של האבות המייסדים; הם השכילו להבין את חשיבותה של העוצמה האווירית ולהקצות את המשאבים הנכונים לבניין כוחו של חיל האוויר. חזון זה אפשר להפוך אוסף של מטוסים קלים וחבורת מתנדבים אמיצה ופרועה לחיל אוויר מתקדם ויעיל. הצלחתו במלחמה מיצבה את חיל האוויר בעמדת גורם מרכזי ביותר בעוצמה הצבאית הכוללת של ישראל.

הניצחון המוחץ עיצב דימוי ישראלי חדש על יחסי הכוחות, ולחיל האוויר היה בו תפקיד חשוב. מידת האמון של הצמרת המדינית והצבאית ושל הציבור הרחב ביכולתו של חיל האוויר לבצע את משימותיו גדלה מאוד. בדיונים על התוכנית הרב־שנתית אחרי מלחמת ששת הימים כבר זוהתה העדיפות שניתנה לבניין הכוח האווירי עם התפקיד של חיל האוויר "לאו דווקא למניעת פעילות חיל האוויר נגדנו אלא משמעותו בהבסת האויב ולוחמת היבשה" (גרינברג, 2004, עמ' 398). ברייט (2001) סבור שאחרי מלחמת ששת הימים ראו ביתר ברור כי חיל האוויר הוא שאמור 'לסלול' את הדרך למהלך המתמרון של כוחות היבשה. עם זאת, ברור כי הצלחתו של מבצע 'מוקד' לא שינתה את התפיסה המקורית, וזו המשיכה לראות במהלך המתמרון של כוחות היבשה את הגורם הדומיננטי להשגת ההכרעה הצבאית והניצחון במלחמה. אין ספק שהתוצאות הצבאיות הברורות של מלחמת ששת הימים ומקומו המרכזי כל כך של חיל האוויר במהלכים להשגתן הובילו גם לנקודת מפנה חשובה אצל האויב ולהתפתחות האיום שעיומו מתמודד חיל האוויר מאז.

פרק 3

1969–1982: ממלחמת ההתשה למלחמת לבנון הראשונה

1969–1982: ממלחמת ההתשה למלחמת לבנון הראשונה

מלחמת ההתשה

המפלה במלחמת ששת הימים גרמה לזעזוע צבאי, מנהיגותי, חברתי ופוליטי במדינות ערב. ואולם בניגוד לאשליה הישראלית, עוצמת הניצחון הישראלי לא הובילה להפסקת פעולות הלחימה ובוודאי לא לשלום. זמן קצר לאחר סיום המלחמה החל הצבא המצרי להטריד בירי ובפעולות חבלה את כוחות צה"ל שהיו ערוכים בסיני, במרחב שממזרח לתעלת סואץ. כעבור כשנתיים נהפכו הפעולות ליום-יומיות ולכדי מלחמה של ממש; זו זכתה מאוחר יותר לכינוי 'מלחמת ההתשה'. המצרים יזמו את המלחמה, ולהשקפתם היא נועדה להניע מעורבות של המעצמות בסכסוך הישראלי-ערבי, וכן להתמודד עם עומק הפגיעה שחשו עקב התבוסה ב-1967 ועקב הכיבוש המתמשך של סיני מאז. בהמשך הסלימה המלחמה עקב החלטתה של ישראל לתקוף מטרות בעומק מצרים כדי לנסות להפסיק את המלחמה, ועקב החלטתה של ברית המועצות להעמיק את מעורבותה בסכסוך כדי להגן על האינטרסים הגלובליים והאזוריים שלה. המלחמה הסתיימה בקיץ 1970, לאחר שגם מצרים וגם ישראל נענו ליוזמה האמריקנית שקראה להפסיק את האש.

במלחמת ההתשה נוצר חיבור עמוק בין הדרג המדיני לדרג הצבאי הבכיר ולפיקוד הבכיר של חיל האוויר, שכן עבור חיל האוויר הייתה מלחמת ההתשה מלחמה של ממש – נעשה בה שימוש מתמשך ואינטנסיבי בכוח האווירי, והוא היה מרכיב מרכזי בניסיון להשיג את מטרותיה האסטרטגיות של ישראל. המלחמה שכללה את יכולותיו, אך גם הציבה לו אתגרים בעוצמה שטרם הכיר ובמובנים מסוימים – אכן הובילה אותו לסף התשה (לתיאור מקיף ומפורט של הפעילות הטקטית של חיל האוויר במלחמת ההתשה ראו שלום, 2007). במובנים אלו היא ללא ספק נקודת ציון מרכזית בהתפתחות השימוש שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה. נשיא מצרים נאצר טבע את המושג 'מלחמת ההתשה' ב-23 ביולי 1969 בנאום שנשא לרגל יום המהפכה (גולן, 2018, עמ' 13), אבל בשני הצדדים יש גישות שונות בנוגע למועד תחילתה המדויק. לפי גישה אחת מצרים החלה בה בספטמבר 1968 עם הפגזות ארטילריות על הכוחות הישראליים לאורך התעלה, לאחר שנה של שקט יחסי בעקבות תגובה ישראלית חריפה להטבעת המשחתת 'אילת' על ידי טיל חוף-ים מצרי (בטיבוע המשחתת נהרגו 47 מאנשי צוותה). גישה אחרת מציינת את תחילתה ב-8 במארס 1969. באותו יום פתחו המצרים בהפגזה ארטילרית כבדה, וישראל השיבה באש תותחים. במהלך חילופי היריות נהרגו הרמטכ"ל המצרי עבד אל-מונעם ריאד וכמה מקציניו הבכירים ששהו בביקור בתעלה. על רקע האירועים הללו הודיע נאצר ב-31 במארס על סיום הפסקת האש שהוכרזה בתום מלחמת ששת הימים. בשנת 2003 החליטה ממשלת ישראל להעניק את 'אות מלחמת ההתשה' וקבעה כי מועד תחילתה הוא ה-11 ביוני 1967, דהיינו – מייד עם סיומה של מלחמת ששת הימים (משרד ראש הממשלה, 2003; לגישות במצרים ראו אשר, 2003, עמ' 40–41).

הרעיון של 'מלחמת התשה' שיקף הבנה עמוקה בנוגע למגבלות היכולת של ישראל להתמודד עם מלחמה ארוכה, סטטית ומרובת אבדות. הצבא המצרי אימץ צורת לחימה חדשה – פשיטות קומנדו, הפצצות ארטילריות וירי צלפים – וכך כפה על צה"ל להגיב בצורת לחימה סטטית, ללא המהלך המתמרן שעמד

במרכז תפיסת ההפעלה המקורית. לכוח האש (ארטילריה) של הצבא המצרי הייתה עדיפות ברורה, ולצה"ל, שרוב כוח האש שלו רוכז באופן מסורתי בחיל האוויר, לא היה מענה הולם לעדיפות זו.

בישראל ראו תחילה באירועים תקריות מן הסוג שהיה מוכר בעשור שקדם ל־1967, אך כעבור זמן זיהו את המתאר הייחודי של המלחמה והבינו את השלכותיו. המענה הראשוני הישראלי היה בעיקר באמצעות ארטילריה, אש טנקים, מבצעים מיוחדים מוסקים והקמת קו מעוזים לאורך התעלה. עוד בשלב הראשון של המלחמה הציע ראש אג"ם האלוף עזר ויצמן להשתמש בחיל האוויר, אך את הצעותיו דחו הן הרמטכ"ל חיים בר־לב והן הדרג המדיני (יניב, 1994, עמ' 252–253). שר הביטחון משה דיין היה המתנגד העיקרי להפעלת חיל האוויר במלחמה, בעיקר משום שחש מהסלמה לא רצויה. לדעתו של דיין היו שותפים גם אישים נוספים בצמרת הביטחונית של ישראל, בהם גם הרמטכ"ל ומפקד חיל האוויר האלוף מרדכי הוד. עם זאת, כאשר התמשכה המלחמה נראתה האפשרות להפעיל את חיל האוויר מסלימה פחות מן הרעיונות שהועלו על מבצע יבשתי גדול שיכלול חצייה של התעלה כדי לפגוע בהיערכות הצבאית המצרית.

התמשכות הלחימה הובילה לכך שבחודשים מאי ויוני 1969 התנהלה בישראל שורה של דיונים, בדרג המדיני ובדרג הצבאי, על האפשרות להפעיל את חיל האוויר. ההיסוסים נבעו משני עניינים: האפשרות שהמעצמות (ארצות הברית וברית המועצות) יראו בהפעלת הכוח האווירי מהלך מסלים ויתערבו במלחמה; והאפשרות לשחיקת מטוסים שייפגעו ממערך הטק"א המצרי המפותח ולהקטנת הסד"כ המצומצם ממילא של חיל האוויר (גולן, 2018, עמ' 258). כמו כן התקיים דיון בשאלה איזה מטרות נכון לתקוף אם ייעשה שימוש במטוסים – באזור התעלה או בעומק מצרים, באזור קהיר.

ב־20 ביולי 1969, משנוכחה ישראל כי פעולותיה אינן מועילות מספיק, החל חיל האוויר לתקוף לאורך התעלה; מטרת התקיפה הייתה לנטרל את הארטילריה המצרית, להפחית את מספר הנפגעים ולאותת על כוונות ההסלמה של ישראל באופן שימחיש למקבלי ההחלטות במצרים את סיכוני המלחמה – 'אסקלציה לצרכי דה־אסקלציה', כפי שהגדיר זאת הרמטכ"ל בר־לב בריאיון שנתן לעיתון "במחנה" ולגלי צה"ל ב־7 בספטמבר 1969. בתקיפה זו הותקפו סוללות טק"א וארטילריה, מערכות מכ"ם ומוצבים ובהמשך גם מתקני נפט סמוך לתעלה.

הפעילות האווירית, אף שהכאיבה למצרים וגרמה להם אבדות כבדות, לא הצליחה להביא לידי הפסקת האש. מצב עניינים זה הוביל לכך שב־7 בינואר 1970, לאחר סדרת דיונים והתלבטויות נוספות, החלה ישראל לתקוף גם מטרות צבאיות בעומק מצרים (על סדרת הדיונים ראו אדמסקי, 2006, עמ' 62–76; גולן, 2018, עמ' 141–142; שטייגמן, 2018, עמ' 48). הדיונים עסקו הן בהגדרת תכלית התקיפות, הן בשאלת היכולת לבצע את משימות התקיפה לנוכח הגעת מטוסי הפנטום החדשים ('קורנס') והן בהערכת התגובות של המעצמות. הדיונים וההתלבטויות נמשכו גם לאחר שהחלו התקיפות (גולן, 2018, עמ' 146–182).

מטרת התקיפות (19 במספרן) הייתה לחשוף את חוסר האונים של הצבא המצרי ולגרור למשבר אמון בין העם המצרי לשלטון המצרי, להחלשת השלטון ואולי אף לנפילתו, וכך גם לסיום המלחמה. ההנחה הייתה כי מצרים בכלל ונאצר בפרט נמצאים על סף התמוטטות, וכי התקיפות יכולות לזרז את התהליך (יניב, 1994, עמ' 255). עם המטרות שהותקפו נמנו מפקדות, מחנות צבא, מפעלים צבאיים ומחסני ציוד, וכן מוצבי מכ"ם ושלטיה וסוללות טק"א. כמחצית מן התקיפות בוצעו במרחב קהיר, והאחרות בוצעו בדלתא,

במפרץ סואץ ובמצרים עילית. הן בוצעו בקצב של תקיפה עד שתיים בשבוע, וכמעט שלא נתקלו בניסיונות מצריים לשבשן. אירועים חריגים התרחשו בפברואר 1970 – כאשר הותקף בטעות מפעל מתכת אזרחי באבו־זעבל, וכ־70 מעובדיו נהרגו, ובאפריל 1970 – כאשר הותקף בטעות בית ספר בכפר בחר אל־בקר, וכ־45 ילדים שלמדו בו נהרגו.

במבט לאחור התקיפות אכן חשפו את חוסר אונים של המצרים וגרמו לתחושת השפלה (גולן, 2018, עמ' 263–264), אך גם הן לא הצליחו לכפות על המצרים להפסיק את הלחימה. ההתפתחות החשובה במלחמה אירעה במפתיע במארכס 1970, עם הגעתם למצרים של כוחות סובייטיים ועימם מטוסי יירוט מסוג MIG-21, תותחני נ"מ מסוג 'גאן־דיש', מערכות מכ"ם וסוללות טק"א חדשות מסוג SA-3 (מבצע 'קווקז'). ב־18 באפריל הופעלו לראשונה סוללות הטק"א נגד מטוסים ישראליים שביצעו גיחת צילום בעומק מצרים.

עד לאחרונה מקובל היה לראות במהלך ההתערבות הסובייטית במלחמת ההתשה תגובה לתחילת תקיפות העומק הישראליות בראשית ינואר 1970 ותוצאה של ביקור חשאי של הנשיא נאצר במוסקבה ב־22 בינואר 1970. עם זאת, ממחקרים חדשים שהתבססו על מקורות רוסיים, ובעיקר ממחקרו של דימה אדמסקי (2006), עולה כי הרעיון לשלוח כוחות למצרים התחיל להתגבש בקרמלין כבר בסוף 1968; הרעיון נבע בעיקר מן השיקולים הגלובליים של ברית המועצות, ובראשיתו היה קשור לרצון להציב באגן הים התיכון משקל נגד לכוחות נאט"ו. ההחלטה עצמה התקבלה בין סוף 1968 לאביב 1969; היא הייתה חלק מתוכנית תלת־שנתית לבנייה מדורגת של מערך צבאי סובייטי בעל משימות גלובליות, ולטענת אדמסקי (2006, עמ' 19–26) לא נבעה ממלחמת ההתשה כלל.

אדמסקי הבחין בין ההחלטה העקרונית לפרוס את המערך הסובייטי במצרים משיקולים גלובליים ובין ההחלטה להפעיל אותו במלחמת ההתשה שהתקבלה כמה חודשים אחר כך, בשלהי הקיץ או בתחילת הסתיו של 1969. לפי אדמסקי ההחלטה הזאת נבעה מארבעה שיקולים: הסובייטים עקבו אחר המתרחש וחששו מפני תבוסה מצרית נוספת שתעיד על איכות מערכות הנשק והדוקטרינה הסובייטיים; הרצון לשמור ולהגן על האינטרסים האסטרטגיים שלהם במצרים; הערכה סובייטית כי הסבירות לתגובה אמריקנית מסלימה היא נמוכה, נוסף על לחץ מצד 'ניצי הקרמלין'; והשאיפה האותנטית למתן את הלחימה. כל אלו היו קשורים לדעתו לתחושת מצוקה אסטרטגית שחשה ההנהגה המצרית עוד לפני תקיפות העומק, עקב השמדתו השיטתית של מערך ההגנה האווירית שלהם בחודשים יולי–ספטמבר 1969, שאפשרה לחיל האוויר חופש פעולה בשמי מצרים (אדמסקי, 2006, עמ' 34–41).

כך או כך, המהלך הסובייטי הפתיע את ישראל ומצא אותה לא מוכנה לקראתו, מבחינה מדינית ובעיקר מבחינה מבצעית. סוללות הטק"א לא היו לכאורה איום חדש. הן הופיעו בזירה עוד לפני מלחמת ששת הימים, אך סוג הסוללות, מספרן וצורת היערכותן גרמו לכך שהן לא נתפסו כגורם משמעותי בשדה הקרב האווירי. הגעת הסוללות הסובייטיות למצרים חוללה שינוי יסודי בעניין זה. בתחילה אילצה הגעת הסובייטים את ישראל להעתיק את אזורי תקיפות העומק מן הערים הראשיות לאזור הדלתא של הנילוס, ולאחר מכן, במחצית אפריל, להפסיק כליל. בהמשך הובילה הפעלת הסוללות לאובדן מטוסים, לרבות מטוסי הפנטום החדשים, לאובדן צוותי אוויר ולתחושות קשות בחיל האוויר.

הנוכחות הסובייטית במצרים הובילה לאירועים הדרמטיים של 'הקיץ האלקטרוני' (ברונפלד, 2017) בחודשים יולי-אוגוסט 1970. הרוסים נקטו טקטיקה חדשה של 'מארבים'. ב־30 ביוני הופלו שני מטוסי פנטום ראשונים, ואנשי צוותם (למעט אחד שחולץ) נפלו בשבי המצרים. ב־5 ביולי הופל מטוס נוסף, וגם שני אנשי צוותו נשבו. הפלת המטוסים הובילה לבקשה ישראלית דחופה מארצות הברית לקבל ציוד לוחמה אלקטרונית והדרכה מבצעית על בסיס לקחי מלחמת וייטנאם. הציוד והמומחים אכן הגיעו ופודי (pod) הלוחמה האלקטרונית הותקנו במטוסים. ואולם מגיחה שבוצעה ב־18 ביולי התבהרה כי הפתרונות אינם מועילים נגד סוללות ה־SA-3 החדשות – בגיחה הופל מטוס פנטום, ומפקד טייסת הפנטומים, אחד מעמודי התווך של חיל האוויר, נהרג והנווט נשבה. ב־3 באוגוסט הופל מטוס פנטום חמישי, וגם אנשי צוותו נשבו (הטייס נרצח בשבי). סדרת הפלות זו גרמה למשבר עמוק בחיל האוויר והאיצה את סיום המלחמה.

לצד ההתמודדות עם סוללות הטק"א, התנהל כל אותו הזמן גם עימות מתמשך באוויר בין מטוסים ישראלים למצריים (ואחר כך גם סובייטיים), ובוצעה סדרה של מבצעי קומנדו מוטסים בעומק מצרים. בעימות האווירי שלט חיל האוויר לחלוטין והשיג יחס הפלות חסר תקדים של 73 מטוסי אויב לעומת שלושה מטוסים של חיל האוויר. תוצאות אלו הושגו באמצעות חשיבה מערכתית, תכנון קפדני ומימוש היתרונות של מערכי השליטה והמודיעין בזמן אמיתי. מערכים אלו הלכו והתפתחו ככל שנמשכה מלחמת ההתשה, והם אפשרו לחיל האוויר לתכנן מבצעי יירוט ולגרור את הטייסים המצריים לקרבות אוויר כדי להביא לידי ביטוי את העליונות הישראלית. בזכות תפיסת ההפעלה שגובשה, קבוצה איכותית של טייסי חיל האוויר (נבחרת טייסים מאומנים ובעלי כישורי טיסה גבוהים מאוד שנבחרו בקפידה) הגיעה מוכנה למפגשים האוויריים עם הטייסים המצריים – עם יתרון מספרי ותמונת קרב טובה יותר, מצוידת במטוסים משוכללים יותר ונתמכת על ידי מערכי מודיעין ושליטה איכותיים במיוחד (גורדון, 2008, עמ' 63; עין דר, 2020, עמ' 49; שלום, 2007, עמ' 184–192).

התשתית הזאת נמצאה רלוונטית מאוד גם להתמודדות עם הטייסים הסובייטים. כאשר ישראל חשה מצוקה בעימות עם סוללות הטק"א, הוחלט להעביר מסר לרוסים בתחום האוויר-אוויר על בסיס הערכה כי יש לישראל עליונות בתחום זה גם מולם. לאחר דיונים בממשלה ואישור של תוכנית הפעולה, הוצב ב־30 ביולי מארב ישראלי מתוכנן היטב לטייסים הסובייטים ('רימון 20'). בקרב מרובה המשתתפים שהתפתח הופלו חמישה מטוסים סובייטיים, ללא אבדות לחיל האוויר הישראלי (בקרב השתתפו ארבעה מטוסי פנטום ושמונה מטוסי מיראז'; אחד ממטוסי המיראז' נפגע אך הצליח לנחות בישראל) (לתיאור מפורט של הקרב ראו שלום, 2007, עמ' 1939–1969). לפני ההחלטה על המארב האווירי נבחן כנראה ונדחה רעיון לתקוף את בסיסי חיל האוויר המצריים שמדרום לקהיר שבהם נערכו המטוסים הסובייטיים (גורדון, 2008, עמ' 79). אין ספק כי ההחלטה להציב את המארב שיקפה נכונות גבוהה של הדרג המדיני להסתכן בהפעלת הכוח האווירי וכן רמת ביצוע גבוהה מאוד של חיל האוויר. המבצעים המיוחדים המוסקים בעומק השטח המצרי נועדו מיסודם לשרת מטרה דומה לזו של תקיפות העומק של המטוסים. תכליתם הייתה לזרוע פחד, בלבול, חוסר ודאות וחוסר ביטחון בקרב הכוחות והאזרחים בעומק. ב־31 באוקטובר 1968, עוד בטרם תחילתה 'הרשמית' של מלחמת ההתשה ובתקופה שבה נמנעה ישראל מהפעלת מטוסים למשימות תקיפה, יצא לפועל מבצע פשיטה ראשון בעומק מצרים (מבצע 'הלם'). במבצע הוטסו כוחות סיירת צנחנים במסוק סופר פרלון ופשטו

על תחנת חשמל בנג'ע חמאדי; מסוקים נוספים הטילו פצצות רבות עוצמה על גשר ועל סכר. במבצע נוסף שבוצע בלילה שבין ה-26 ל-27 בדצמבר 1969, הוטס כוח צנחנים במסוקי סופר פרלון והשתלט על מכ"ם מצרי, שהוצב ללא הגנה כדי להפחית את סיכויי הגילוי שלו; החיילים פירקו את המכ"ם מסוג P-12, והוא הובל באמצעות מסוק CH-53 לשטח ישראל (מבצע 'תרנגול 53'). במבצע 'רודוס', שהתנהל ב-22 בינואר 1970, הנחיתו מסוקי סופר פרלון באי שדואן, דרומית לשארם א-שייח', חיילי צנחנים; הם כבשו את האי והרגו עשרות חיילים מצרים. שתי טרפדות מצריות שהתקרבו לאי הותקפו על ידי מטוסי סקייהוק וסופר מיסטר והוטבעו. המלחמה הסתיימה ב-7 באוגוסט 1970 עקב לחץ מדיני אמריקני. חוקרי התקופה חלוקים בדעותיהם על מידת ההשפעה שהייתה להפעלת הכוח האווירי הישראלי על ההחלטה בשני הצדדים לסיים את המלחמה. לפי אחת הגישות הובילה הפעלת הכוח האווירי דווקא להאצת ההסלמה ולא אפשרה את סיום המלחמה. אבל נראה כי שני הצדדים אכן הותשו במלחמה – לתקיפות הישראליות הייתה השפעה על היכולת ועל הרצון של מצרים להמשיך להילחם; ולהיפגעות המטוסים הישראליים הייתה השפעה רבה על ההחלטה הישראלית להסכים להפסקת האש. מפקד חיל האוויר ורוב מפקדי הבסיסים והטייסות תמכו בהפסקת האש בשל ההבנה כי חיל האוויר זקוק לזמן לשידוד מערכות (גורדון, 2008, עמ' 91; שטייגמן, 2018, עמ' 51).

מייד עם תום המלחמה ובניגוד להסכם הפסקת האש, קידמו המצרים סוללות טק"א לעבר תעלת סואץ (אפשר שהרצון לממש צעד זה עמד בכלל ביסוד ההסכמה המצרית להפסיק את האש). מערך זה הלך והתעבה, ובישראל התפתח ויכוח על שאלת תקיפתו. בסופו של דבר הוחלט להימנע מתקיפה ולקבל בתמורה חבילת סיוע אמריקני. לאחר מלחמת יום הכיפורים היו שראו בהחלטה זו של הממשלה את המקור לקשיים שהתגלו במלחמה בהתמודדות עם מערך הטק"א המצרי. כך למשל תיאר זאת עזר ויצמן:

מלחמת אוקטובר 1973 התחילה באוגוסט 1970, כאשר ישראל השלימה, כביכול בלית ברירה, עם קידום מערך הטיילים המצרי אל תעלת סואץ – תוך הפרת הסכם הפסקת האש במפורש – והסתפקה בהבטחות אמריקניות, במקום לנתץ את המערך הזה ולא להותיר ממנו זכר! זה היה אבי אבות המחדל. בגללו, ולא רק מפני שהמילואים לא גויסו בזמן, ערב יום הכיפורים, והשריון לא נערך כראוי – הצליחו המצרים לצלוח את התעלה ולהתבסס במזרחה (ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 310).

ליויצמן הייתה תזה כללית יותר שלפיה ישראל התקשתה להבין את ההיגיון המצרי במלחמת ההתשה:

את הסכמתם של המצרים להפסקת אש באוגוסט 1970 פירשנו כהודאה מצידם שאינם יכולים עוד לעמוד בהפצצות חיל האוויר. בלי להמעיט מאומה מהסבל הרב שנגרם למצרים, כתוצאה מפעילותו של חיל האוויר, אין לי צל של ספק כי המצרים רצו בהפסקת האש, כדי לקדם את מערך הטיילים שלהם לתעלה ולנטרל את חיל האוויר הישראלי, בעת שכוחותיהם יצלחו את התעלה [...] אין זו אלא איווילת לטעון כי הצלחנו במלחמת ההתשה. להיפך, על אף קורבנותיהם, המצרים הם שהצליחו בה (ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 313).

אבל, התזה של ויצמן בעייתית בשני היבטים: האחד, לישראל לא היה ב־1970 מענה הולם שהיה יכול להביא לתקיפה מוצלחת של המערך; והשני, גם תקיפת המערך לא הייתה מונעת את ההצטיידות בסוללות SA-6 ובתותחי נ"מ ניידים; אלה היו מרכיב מרכזי בבטייה של חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים.

בסך הכול ביצע חיל האוויר במלחמת ההתשה 10,520 גיחות של מטוסי קרב, מהן כ־8,200 לתקיפה (ב־424 תקיפות, שהוטלו בהן יותר מ־50,000 פצצות במשקל כולל של יותר מ־1500 טונות) וכ־1,500 ללירוס. ההקצאה של גיחות מטוסי הקרב לתקיפות העומק הייתה מצומצמת מאוד ומנתה 120 גיחות. לחיל האוויר אבדו 14 מטוסים – שלושה בקרבות אוויר, חמישה מטק"א ושישה מתותחי נ"מ (גולן, 2018, עמ' 275; גורדון, 2008, עמ' 82; שלום, 2007, עמ' 1126). לכאורה אפשר לראות באופן הפעלת הכוח האווירי של ישראל, ובעיקר בתקיפות העומק, את ניצניו של הרעיון להשתמש בכוח האווירי ככוח עיקרי להשגת מטרות המלחמה. עם זאת, מעיון מעמיק יותר עולה כי בבסיס תקיפות אלו לא עמדה תפיסה מגובשת וחלופית לרעיון ששם במרכז המאמץ להשגת הכרעה צבאית את המהלך המתמדי של כוחות היבשה; הן היו ביטוי למבוכה הרבה שנקלעה אליה ישראל כאשר נאלצה לראשונה להתמודד עם מלחמה שהתנהלה באופן שאינו עולה בקנה אחד עם תפיסת ההפעלה המקורית ועם האסטרטגיה המצרית היצרית והנחישות שגילו המצרים במימושה. עשרות שנים אחרי המלחמה הררה תא"ל (מיל) יפתח ספקטור (2008), אחד ממפקדי טייסות המיראז' בתקופת המלחמה, בעדיפות המוחלטת שניתנה מאז תחילת 1970 דווקא למטוסי הפנטום בתקיפות העומק ובתקיפת סוללות הטק"א המצריות. בעדיפות הזאת היה היגיון מבצעי. מטוסי הפנטום הגיעו בדצמבר 1969, והגענם עוררה ציפיות רבות. לראשונה היה בידי חיל האוויר מטוס קרב מתקדם, דו־מושבי, דו־מנועי ורב־תכליתי, שיכול לשאת משקל רב של חימוש ושמצויד במכ"ם יעיל ובטילים מתבייתי מכ"ם. גם המפקדים של שתי הטייסות הצעירות שהפעילו את המטוסים החדשים, היו להוטים להוכיח את עצמם. אבל ספקטור העלה גם השערה: "פיקוד חיל האוויר לא ראה את המלחמה כמלחמה כוללת, אלא כסדרה טורית של מבצעים הבאים זה אחר זה. בהתאם, הפיקוד התייחס לכל משימה כאילו היא מבודדת וחשיבותה מוחלטת, ומובן שהטילו אותה על פותר הבעיות הטוב ביותר שהיה להם – הפנטום" (עמ' 198–199; על העומס הכבד בטייסות הפנטום ועל השלכותיו ראו שלום, 2007, עמ' 1073–1076).

תיאור זה של ספקטור משקף היטב את דפוסי החשיבה הטקטיים המסורתיים שאפיינו את חיל האוויר מאז היווסדו ולא השתנו גם במלחמת ההתשה, אף שהשימוש בו במלחמה היה שימוש מובהק לתכלית אסטרטגית. אבל במידה מסוימת תיאור זה רלוונטי גם לביקורת רחבה יותר על ההתנהלות הישראלית האסטרטגית במלחמת ההתשה. נראה שגם בהנהגה המדינית והצבאית וגם בחיל האוויר החמיצו את ההזדמנות לפתח מסגרת תפיסתית רחבה יותר לניהול המלחמה, והסתפקו בחשיבה צרה הממוקדת בהשפעה עקיפה על מאזן הרווח וההפסד של המצרים (ואחר כך גם של הסובייטים) ודומה מאוד לחשיבה שעמדה באותו זמן בבסיס הפעלת הכוח האווירי האמריקני בווייטנאם.

במאמרו על מלחמת ההתשה כתב דב תמרי (2020): "נראה שמלחמת ההתשה נתפסה בצה"ל ובישראל כיום האחרון של מלחמת ששת הימים, ואילו במצרים היא נתפסה כיום הראשון של המלחמה הבאה" (עמ' 50). עדות לכך אפשר למצוא בספר הזיכרונות שכתב מי שהיה ראש אגף המבצעים במטכ"ל המצרי לפני מלחמת יום הכיפורים ובמהלכה (לאחריה מונה לרמטכ"ל) עבד אל־ע'ני אלגמסי:

הבדיקה האובייקטיבית של מלחמת ההתשה, במישורים האסטרטגי והטקטי, אינה צריכה להצטמצם בעובדות ובאירועים בלבד. חשיבותה טמונה בהשפעות ארוכות הטווח [...] אני סבור שמלחמה זו הייתה בעלת תועלת עצומה והיוותה מבוא מעשי חיוני שגרם לכך שהחלטה על מלחמת אוקטובר 1973 תהיה אפשרית [...] אין ספק שמלחמת ההתשה היוותה עול כבד למצרים וישראל גם יחד, אולם היא הועילה יותר למצרים והזיקה יותר לישראל (עבד א-ע'ני אלגמסי, 1994, עמ' 105–106).

אדמסקי (2006) תיאר את האופן שבו שימשה מלחמת ההתשה למצרים תשתית תפיסית לרעיון שעמד אחר כך בבסיסה של מלחמת יום הכיפורים. לפי אדמסקי מערך הטק"א שקודם לקו החזית בחסות הפסקת האש העמיד לרשות הצבא המצרי בסוף אוגוסט 1970 "אופציה, גם אם רחוקה ממושלמת, של חצייה רחבת היקף של התעלה, תוך נטרול העליונות האווירית הישראלית", ואפשר למצרים, לראשונה מאז 1967, לראות ביציאה למלחמה לכיבוש חלקי של סיני אפשרות ריאלית. להשקפתו של אדמסקי מלחמת ההתשה הייתה עבור המצרים "גשר חד כיווני, חיוני והכרחי", בין מלחמת ששת הימים למלחמת אוקטובר 1973. הגשר הזה היה "רעיוני לא פחות מחומרי" (עמ' 178). עם זאת, ספק אם המצרים חשבו בשנת 1970 באופן מעשי על חציית התעלה, ונכון יותר לומר כי ההצלחה של סוללות הטק"א במלחמת ההתשה יצרה אצל המצרים ביטחון ביכולת להתמודד עם חיל האוויר הישראלי באמצעות מערכות אלו. ביטחון זה היה מרכיב חשוב ביצירת התשתית לרעיון האסטרטגי המצרי במלחמת יום הכיפורים ולרעיון האופרטיבי שעמד ביסוד מבצע חציית התעלה. אירוע נוסף שאפשר שהוסיף לביטחון המצרי היה הפלת מטוס ה'ענק' ב־19 בספטמבר 1971, בגיחה לאיסוף מודיעין על מערך ההגנה האווירית המצרי שנפרס לאורך תעלת סואץ. ה'ענק' היה מטוס סטרטוקרוזר (C-97) מתוצרת בואינג, שהוסב למטוס מטען בתעשייה האווירית ונכנס לסד"כ של מערך התובלה בשנת 1964. הוא שימש למשימות שונות, ובאירוע שבו הופל אחד מן המטוסים מדגם זה הוא ביצע משימה של צילום אווירי (אלכסוני) מרחוק. הפלת המטוס הייתה מבצע מצרי מתוכנן שבוצע בתגובה להפלת מטוס סוחוי-7 מצרי ימים אחדים קודם לכן, לראשונה מאז שנכנסה הפסקת האש לתוקפה באוגוסט 1970. המטוס הופל על ידי מארב של טילי SA-2, והיו בו שמונה אנשי צוות אוויר (טייסים, נווטים, מפעילי מערכות וטכנאים). שבעה מהם נהרגו, ורק אחד הצליח לצנוח ולהינצל. בתגובה תקפה ישראל את סוללות הטק"א המצריות באמצעות טילים מתבייתי מכ"ם, אך תקיפה זו נכשלה.

בניין הכוח לקראת מלחמת יום הכיפורים

מלחמת ששת הימים חיזקה מאוד את מעמדם של חיל האוויר ושל חיל השריון, הכוחות שהביאו לידי ההכרעה הצבאית המהירה והחד-משמעית במלחמה, בשיקולי בניין הכוח. באופן טבעי הוקצו מרבית המשאבים לחיל האוויר (גרינברג, 2004). מבחינת הקצאת תקציב הביטחון לזרועות השונות עולה כי בחמש השנים שלפני מלחמת יום הכיפורים הוקצו בממוצע לחיל האוויר 48.3 אחוזים מן התקציב, לכוחות היבשה הוקצו 43.7 אחוזים ושמונה אחוזים נוספים הוקצו לחיל הים ולגופים אחרים.

לאחר מלחמת ששת הימים הטיילה צרפת אמברגו על אספקת נשק לישראל, וארצות הברית נהפכה לספק אמצעי הלחימה היחיד כמעט של ישראל. בתחילת 1965, עוד לפני המלחמה, הסכים לראשונה הנשיא האמריקני ג'ונסון הסכמה מסויגת מאוד למכור מטוסי קרב לחיל האוויר הישראלי. עד אז סירב הממשל

האמריקני למכור לישראל מטוסי קרב, והצמרת המדינית והצבאית של ישראל ניהלה נגד סירוב זה מסע שכנוע ארוך שנים (ברונפלד, 2011). הצלחתו הובילה לכך שבסוף שנת 1967 נקלטו בחיל האוויר מטוסי סקייהוק ('עיט') ראשונים (וגם מסוקי BELL-205), אך פריצת הדרך הגדולה יותר ביכולותיו של חיל האוויר התרחשה עם הגעתם של מטוסי הפנטום בדצמבר 1969.

גם מערך מסוקי הסער זכה לתגבור רב עם הגעתם של מסוקי סיקורסקי CH-53, ומערך התובלה קלט את מטוסי ה־C-130 ('קרנף') הראשונים. ב־בזמן יצאו מן הסד"כ מטוסי הוואטור, האורגאן והמיסטר. ערב מלחמת יום הכיפורים מנה אפוא סד"כ חיל האוויר כ־380 מטוסי קרב, רובם כבר מתוצרת ארצות הברית – 125 מטוסי פנטום, 185 מטוסי סקייהוק, 45 מטוסי מיראז' ונשר ו־25 מטוסי סופר מיסטר משופר, וכן 76 מסוקים – סיקורסקי CH-53, סופר פרלון ו־BELL-205. שיעור הכשירות ערב המלחמה עמד על כ־80 אחוזים. הפקת הלקחים ממלחמות היא תהליך דו־צדדי (אל"ם יב"י, 1986). התעצמות חילות האוויר של מצרים ושל סוריה בין שתי המלחמות הייתה בעיקר הגנתית – מספר שדות התעופה גדל במידה ניכרת, נבנו כמה מאות דירים מבוצרים למטוסים והוסט הדגש ממערך מטוסי הקרב לסוללות טק"א. מאפיינים אלו של בניין הכוח נבעו ישירות מאירועי מלחמת ששת הימים, והם הובילו לכך שהיכולת של ישראל להשמיד מטוסי אויב בעודם על הקרקע אבדה לחלוטין. בד בבד התעצם מאוד האיום של סוללות הטק"א, והוא הפך לאיום המרכזי על העליונות האווירית של ישראל.

מלחמת ההתשה הסתיימה מבלי שחיל האוויר מצא פתרון למה שכונה 'בעיית הטילים' (פלד, 2004, עמ' 344–347). הבעיה רק הלכה והחמירה, ועם תחילתה של מלחמת יום הכיפורים ניצב חיל האוויר מול מערכי טילים צפופים יחסית, הן בחזית המצרית והן בחזית הסורית, ובהם כ־180 סוללות נייחות וניידות. בשנים שלפני המלחמה מיקד חיל האוויר את תשומת ליבו ואת מאמציו בסוללות הטק"א, אך לא הצליח לפענח חלק מסודותיהן, טעה לחלוטין בהערכת רכיבים חשובים בתפיסת הפעלתן (בעיקר בהערכת כושר הניידות שלהן) ואימץ נגדן תפיסה מבצעית שגויה (הפער העיקרי היה בכל הקשור לסוללות ה־SA-6 הניידות). במרכז של התפיסה עמדה תקיפה מתואמת ומתוזמנת של כמות גדולה מאוד של מטרות – בהפתעה, ב־זמנית ובכמה סבבים (שטייגמן, 2019). תפיסה זו חיקתה במידה רבה את מבצע 'מוקד' לתקיפת שדות התעופה בפתיחת מלחמת ששת הימים, ואת המטסים שלה כינה בלעג יפתח ספקטור (2008), שפיקד אז על אחת מטייסות הקרב, "אופרציות" (עמ' 228).

בעקבות 'בעיית הטילים' הלכה והתבררה במטכ"ל ההבנה כי חיל האוויר, שפתח את מלחמת ששת הימים במכה האווירית המקדימה, יידרש במלחמה הבאה לפרק זמן של כ־24–48 שעות כדי להשיג עליונות אווירית. בפרק זמן זה היה אמור חיל האוויר לפעול נגד סוללות הטק"א ושדות התעופה ורק אחר כך לעבור לסייע למהלך המתמדי של כוחות היבשה או לבלימת הכוחות התוקפים. להבנה זו היה שותף גם שר הביטחון דיין, אבל היא לא הובילה לדין תפיסתי רחב יותר בנוגע להשפעותיה על תרחישים שונים, ובעיקר על התרחיש הבעייתי של מתקפת פתע ערבית יזומה (שטייגמן, 2019).

הפלת המטוס הלובי

השימוש בכוח האווירי מחייב לעיתים החלטות בעניינים הרי גורל שיש לקבל בתוך זמן קצר מאוד. הפרשה הטראגית של הפלת מטוס הנוסעים הלובי ב־21 בפברואר 1973, שהיה בדרכו לשדה התעופה הבינלאומי של קהיר אך טעה בניווט וחדר לסיני, משקפת את המורכבות הגדולה של עניין זה בהקשר היחסים בין הרמטכ"ל למפקד חיל האוויר. מטוס הבואינג 727 התגלה על מסך המכ"ם של חיל האוויר בעודו עושה דרכו לכיוון חצי האי סיני, שהיה אז בידי ישראל. ברקע עמדה הערכה כללית על כוונות מחבלים מארגון 'ספטמבר השחור' לרסק מטוס עמוס חומר נפץ מעל מרכז תל אביב, אף שבעת האירוע לא הייתה בעניין זה התרעה קונקרטיה. לאחר שהניסיונות ליצור קשר עם המטוס עלו בתוהו, הוזנק לעברו זוג מטוסי פנטום; הם זיהו שהוא שייך לחברת התעופה הלובית, יצרו קשר עין עם אנשי צוות המטוס (קברניט ומהנדס טיס צרפתיים וטייס משנה לובי), ניסו לאותת להם לעקוב אחריהם לנחיתה ולפי הוראת מפקד חיל האוויר הוד, שאייש את מוצב השליטה, אף ירו יריות אזהרה לפני חרטום המטוס (על האירוע ראו אורן, 2013).

החלונות המוגפים לא אפשרו לדעת או להבין כי מדובר במטוס עמוס נוסעים. בתחילה נראה היה כי המטוס הלובי מצויד להוראה, אך משהחל בטיסה חזרה מערבה לכיוון מצרים נראה היה שהוא מנסה לברוח. לנוכח המצב הורה מפקד חיל האוויר לירות פעם נוספת יריות אזהרה. לאחר שהמטוס לא הגיב פנה האלוף הוד לרמטכ"ל דוד אלעזר (דדו), הסביר לו את המצב ואת שיקוליו וקיבל את אישורו להנחית את המטוס בכוח, גם אם יהיה צורך להשתמש באש. הרמטכ"ל נתן את האישור בצאתו מן המקלחת, בתום מנוחה אחרי לילה שהתנהל בו מבצע בלבנון. המטוסים קיבלו הוראה לירות אל קצה כנפו הימנית של המטוס, אך גם לאחר הירי לא צייטו טייסיו של המטוס. אז קיבלו הטייסים הישראלים הוראה לירות אל שורש הכנף. כנף המטוס נפגעה קשה, והמטוס ניסה לנחות נחיתה אונס אך ללא הצלחה — הוא התרסק על אדמת סיני, כ־20 ק"מ ממזרח לתעלת סואץ. 108 מ־113 הנוסעים ואנשי הצוות נהרגו, ורק חמישה שרדו (לרבות טייס המשנה). אישור הרמטכ"ל ניתן לדבריו דקה או שתיים לפני ההפלה, בלי שהבין כי יש אפשרות שמדובר במטוס מלא בנוסעים. בדיעבד התברר רצף הטעויות שהוביל לתוצאה הטרגית. צוות המטוס עצמו טעה בקשר למיקומו, ובגלל תנאי מזג האוויר וגורמים נוספים לא היה מודע לסטייה הגדולה מן הנתיב המתוכנן של הטיסה (כ־170 ק"מ). את מטוסי הפנטום הוא חשב בטעות למיגים. כשהתבררה הטעות הוא ניסה כנראה להימנע מנחיתה בישראל ואכן ניסה לחזור למצרים. גם מערך הבקרה המצרי היה שותף לטעות ולא הבין את מיקומו האמיתי של המטוס. בצד הישראלי התבררה שרשרת של טעויות בשיקול דעת ובתהליך קבלת ההחלטות. האפשרות שמדובר במטוס נוסעים לא נבחנה לעומקה, והתמונה שהצטיירה הייתה שמדובר בניסיון פיגוע או בגיחה לאיסוף מודיעין על מטרות רגישות בסיני. היירוט התרחש על רקע פעילות מבצעית אינטנסיבית שנעשתה בימים שקדמו לאירוע ויצרה מעין אוירת מלחמה בקרב הגורמים שעסקו בקבלת ההחלטות בצד הישראלי (אורן, 2013; קיפניס, 2012, עמ' 31).

במאי 1973 העביר מרדכי הוד את הפיקוד על חיל האוויר לבנימין (בני) פלד, המפקד הראשון שסיים קורס טיס מלא בחיל האוויר. אומנם פלד, שהיה גם מהנדס אווירונאוטיקה בהכשרתו, פיקד על טייסות ועל בסיסים בחיל האוויר, אך בשנים שלפני קבלת התפקיד עסק דווקא בפיתוח אמצעי לחימה חדשים. פלד פיקד על חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים והוביל את תהליך הפקת הלקחים ואת יישומם לאחר המלחמה.

על ההחלטות וההוראות של פלד בימי הלחימה הראשונים נמתחה ביקורת רבה (בר־יוסף, 2021; גורדון, 2008; ספקטור, 2008; פקר, 2002). עם זאת, מקובל להניח שהוא אחד מן המפקדים המשפיעים ביותר שהיו לחיל האוויר ומי שאחראי במידה רבה להנחת היסודות העמוקים לעיצוב דמותו הנוכחית של חיל האוויר.

מלחמת יום הכיפורים

מלחמת יום הכיפורים היא מקרה קלסי של הפתעה אסטרטגית. עד לפרוץ הקרבות, ב־6 באוקטובר 1973 בשעה 13:50, העריכו מקבלי ההחלטות הבכירים ביותר בישראל, בדרג המדיני ובדרג הצבאי, כי הסבירות למלחמה בין ישראל לערבים נמוכה מאוד. הערכה זו התבססה על הערכה מודיעינית ('הקונספציה') שהיו בה שני מרכיבים: לפי הראשון סוריה לא תצא למלחמה יזומה לבדה אלא רק לצידה של מצרים; ולפי השני מצרים לא תצא למלחמה עד שלא תשיג יכולת טובה לתקוף בעומק מדינת ישראל. מכיוון שהוערך כי למצרים לא תהיה יכולת כזו בשנים הקרובות, ההערכה הכוללת הייתה כי הסבירות למלחמה בשנת 1973 היא נמוכה. את ההערכה הזאת אימצה הצמרת המדינית והצבאית, והיא נותרה בעינה גם לאחר זיהוי מכלול שלם של צעדי כוננות במצרים ובסוריה. על רקע התפיסה הכוללת, ההסבר שניתן לצעדי כוננות אלו היה כי הם קשורים לתרגיל מפקדות גדול (שנערך במצרים) ולתגובה אפשרית (סורית) לקרב אווירי גדול שאירע ב־13 ספטמבר 1973, והופלו בו 12 מטוסים סוריים.

הערכה מודיעינית זו הייתה אולי נכונה לתקופתו של שליט מצרים נאצר, אך היא החמיצה לחלוטין את השינוי היסודי שחל באסטרטגיה המצרית לאחר עלייתו לשלטון של יורשו אנוואר סאדאת. סעד אלדין אלשאזלי (1987), הרמטכ"ל המצרי בתקופת ההכנות למלחמה ובמהלכה (עד להתפטרותו), תיאר את רגע המפנה התפיסתי בדיון שנערך ביוני 1972 במעונו של סאדאת. בדיון זה קיבל סאדאת סקירה מפורטת על מצבו של הצבא המצרי, והוא החל להוביל את תהליך ההתנתקות מן ההיגיון המצרי הקודם. המשפטים שאמר סאדאת בדיון הזה מצמררים, שכן הם משקפים עד כמה היה נכון עד לאותו יום המרכיב האווירי בקונספציה המודיעינית הישראלית: "אני מבין היטב שאל לנו לצאת לקרב כל עוד אין ביכולתנו להרתיע את ישראל מתקיפת עורפנו האזרחי (כלומר, כל עוד חיל האוויר שלנו אינו מסוגל לבצע תקיפות בעורף האויב)" (עמ' 116). אבל אז אירעה הקפיצה המחשבתית בחשיבתו של סאדאת, והיא החמצתו הטרגית של אמ"ן. "הבעיה הניצבת בפנינו", אמר סאדאת לנוכחים בדיון, "היא מה עלינו לעשות אם המצב הפוליטי יאלצנו לצאת למלחמה בטרם השגנו כושר הרתעה זה" (עמ' 116).

סאדאת (1978) ניסח אפוא תפיסה אסטרטגית שבמרכזה "פעולה צבאית בהתאם לאפשרויות של הכוחות המזוינים" (עמ' 250–252). לפי תפיסה זו לעצם היציאה למלחמה הייתה חשיבות ראשונה במעלה, יותר משהייתה להישגים הצבאיים בה. לפי פרופ' אורי בר־יוסף (2001, עמ' 194) היא נועדה בעיקר להשגת שלושה יעדים: שבירת הסטטוס קוו, שהיה בלתי נסבל מבחינת מצרים; ערעור ביטחונה של ישראל ביכולתה להרתיע לאורך זמן את מצרים מפתיחת מלחמה וערעור האמונה האמריקנית ביכולת זו; וחילוץ מצרים ממעמד של צד מובס במלחמה ולכן גם הצד הנחות בכל משא ומתן.

הרעיון שפיתח סאדאת לקראת סוף 1972 היה של "מלחמה כוללת מוגבלת בהיקפה" (אשר, 2003, עמ' 25–21). את התפיסה הזאת תרגמו הגנרלים המצרים לרעיון אופרטיבי שהדגיש את הצורך לחצות את תעלת

סואץ ולהחזיק בשטח מצומצם יחסית ממזרח לתעלה, ברוחב של פחות מ-20 ק"מ, כדי שישמש קלף מיקוח במשא ומתן. שיתוף הפעולה עם סוריה נועד לפצל את המשאבים המוגבלים הישראליים ולהקשות על ניהול המלחמה. מאז סוף 1972 החלה מכונת המלחמה המצרית לפעול ביעילות לבניין הכוח שימש את תפיסתו של סאדאת. ההחלטה לצמצם את מטרות המלחמה הפחיתה את הצורך במטוסי תקיפה ארוכי טווח, וכך שמטה את הבסיס של 'הקונספציה' הישראלית (על המטרות האופרטיביות של המלחמה ועל הגישות השונות בנוגע לעומק השטח שאליו היו אמורים המצרים להגיע לפי התכנון, ראו אשר, 2003, עמ' 226–237; ריין, 2007; שי, 1976). ההצטיידות המצרית בטק"ק מסוג 'סקאד', שאפשרו יכולת פגיעה בעומק ישראל, הפחיתה את הצורך במטוסי תקיפה ארוכי טווח, והיעדרם היה אחד מן המרכיבים העיקריים של הקונספציה הישראלית. בספרו כתב עבד אל-ע'ני אלגמסי במפורש כי הצורך לנטרל את חיל האוויר היה אחד מן המרכיבים של הרעיון האופרטיבי שפיתחו המצרים:

ידוע היה שחיל האוויר הישראלי היה כוח המחץ העיקרי של האויב. הם הפכו אותו למפלצת מפחידה לאחר שהשיג ניצחון בולט במלחמת יוני 1967, בשל טעויות אותן ביצענו ולא בשל פעילות יוצאת דופן מצידו. משום כך, פעלה מצרים לשחק את האפקטיביות של חיל האוויר הישראלי ולהחלישן, באמצעות מערכת הגנה אווירית בעלות עוצמה הנשענת על טילים נגד מטוסים תוך שיתוף פעולה עם הכוחות האוויריים (אלגמסי, 1994, עמ' 118; ראו גם אלשאזלי, 1987).

מגוון גורמים גרמו לכך שתפיסת ההפעלה המקורית היא שעיצבה את פעולותיו של צה"ל כולו, לרבות חיל האוויר, בתחילת מלחמת יום הכיפורים. ועדת אגרנט (1975) לא ערערה על הדבקות בתפיסת ההפעלה המקורית, אך הצביעה על הקושי לממשה בהקשר הייחודי של המלחמה. ואכן עם תחילת המלחמה פרצו הכוחות המצריים והסוריים את קו הגבול בגזרה רחבה. צה"ל הופתע, ומשום שכוחותיו היו פרוסים אז רק באופן חלקי הוא התקשה לממש את תפיסתו המסורתית ולהעביר בזמן קצר את המלחמה לשטח האויב באמצעות המהלך המתמרון (תמרי, 2020).

בשלבי הפתיחה של המלחמה זכו אפוא הכוחות המצריים והסוריים להצלחות מרשימות. המצרים הצליחו לצלוח את תעלת סואץ, לחסל או להכניע את המעוזים שהוקמו לאורכה (למעט אחד) ולהתבסס בעוצמה של קרוב לארמייה שלמה בשטח סיני, במרחב שבו נהנו מהגנה אווירית יעילה. אומנם הסורים נבלמו בחלקה הצפוני של רמת הגולן, אך הם הצליחו להגיע בחלקה המרכזי עד למרכז הרמה ובחלקה הדרומי עד למרחק של שבעה ק"מ מן הכינרת. בשלב זה הוכנסו למלחמה כוחות המילואים של ישראל. בחזית הדרום לא הצליח צה"ל לסלק את הארמייה המצרית השלישית משטח סיני, אך הוא הצליח לכתר אותה ולהפגין נוכחות רבה בגדה המערבית של התעלה, בתוך השטח המצרי. הסורים נהדפו, בתוך ימים אחדים נתפס מחדש כל השטח שנפל בידיהם ושתי אוגדות ישראליות חדרו אל מעבר לקו הגבול, אל תוך השטח הסורי. בסוף הקרבות נמצאו כוחות צה"ל כ-35 ק"מ מדמשק, בירת סוריה, ו-101 ק"מ מקהיר, בירת מצרים.

חיל האוויר הופתע פחות מעיתוי פתיחת המלחמה, אך זו המחשה את השינוי הגדול שחל ביחסי הכוחות בתחום האווירי מאז סיום מלחמת ששת הימים. ההפתעה הטקטית, שאפיינה כל כך את כוחות היבשה, הייתה

פחותה בחיל האוויר; הוא נערך למלחמה עוד מיום שישי, ה־5 באוקטובר, ערך תדריך כללי לקצונה הבכירה וגייס חלק ממערך המילואים שלו. כך תיאר יפתח ספקטור את המצב בטייסת שלו בבוקר שבו פרצה המלחמה:

מספרים שמלחמת יום הכיפורים תפסה אותנו בהפתעה [...] אני אינני חושב כך. מפני שכשהסירנה של בסיס חצרים פרצה בלילה בבוקר יום שבת, 6 באוקטובר 1973, השעה הייתה שש וחצי בבוקר, ואני ישבתי עם כל שאר המפקדים במשרד מפקד הבסיס החדש שלנו [...] עברנו לפי סדר על ההכנות שעשינו למלחמה, ורק לא ידענו בדיוק מתי היא תפרוץ. זה היה ממש כמו בטייסת 'הקרב הראשונה', שש שנים קודם לכן (ספקטור, 2008, עמ' 238).

ואולם למרות מוכנות זו התאפיין היום הראשון למלחמה בטלטלה גדולה, וחיל האוויר נקרא לסייע בשתי החזיתות, הצפונית והדרומית. המשימות שהוטלו על הבסיסים והטייסות השתנו כמה פעמים ויצרו בלבול רב וחוסר אמון בחלק מהם. שמואל גורדון (2008) חקר את קבלת ההחלטות ב־30 השעות הראשונות של המלחמה, וראה במפקד חיל האוויר את האשם העיקרי להתנהלותו של חיל האוויר ביום זה וביום שלמוחרת. הוא תיאר שילוב של החלטות שגויות שנבעו בחלקן מהנחיות שנתן הרמטכ"ל אלעזר ובחלקן מהחלטותיו האופרטיביות של פלד, מפקד החיל: "תכתיבים של הרמטכ"ל שמטלטל את חיל האוויר מזירה לזירה, ממשימה למשימה, ללא רקע מקצועי, ללא הערכת מצב, ללא שיקול דעת, ומפקד חיל האוויר אינו מוחה, אינו מערער ואף תומך בהחלטותיו" (עמ' 447–448; לגישה שונה שלפיה רמת ההיכרות של הרמטכ"ל עם פרטי התכנון המבצעי של חיל האוויר הייתה גבוהה יותר, ראו פינקל, 2018, עמ' 70–75).

ערב מלחמת יום הכיפורים היו ברשות חיל האוויר שתי פקודות להשמדת סוללות טק"א – 'תגר', להשמדת מערך הטילים המצרי לאורך התעלה ו'דוגמן 5', להשמדת הטילים בסוריה. היו גם תוכניות נוספות: 'נגיחה', לתקיפת שדות תעופה במצרים ובסוריה; 'דומיניק', לתקיפת מטרות אסטרטגיות בשתי המדינות; ו'שריטה', לתקיפת כוחות האויב עוד לפני שהושגה משימת העליונות האווירית. בדיון מפקדים שנערך בחיל האוויר בבוקר ה־6 באוקטובר, ניתנה הנחיה להיערך להפעלת פקודת 'דוגמן 5' ופקודת 'נגיחה'. בצוהריים שונתה ההנחיה, וחיל האוויר הונחה להיערך להגנת שמי המדינה ולסיוע קרוב. בשעות הערב של אותו יום הנחה הרמטכ"ל לתת עדיפות לחזית המצרית, ולכן חיל האוויר נערך להפעלת פקודת 'תגר'. לקראת חצות הלילה שבין ה־6 ל־7 באוקטובר הסיט הרמטכ"ל את העדיפות לחזית הסורית, ובשעות הבוקר המוקדמות ניתנה לחיל האוויר הנחיה לבצע גם את המטס המכין ל'תגר' (במצרים) וגם את 'דוגמן 5' (בסוריה). החלטה נוספת שנויה במחלוקת של מפקד חיל האוויר תרמה לבלבול – להזניק את רוב מטוסי חיל האוויר להגנת שמי המדינה מייד עם תחילת המלחמה אף על פי שספק אם האיום המיידי חייב הפעלה נרחבת כל כך של התוכנית להגנת שמי המדינה.

ב־7 באוקטובר ב־07:00 בוצע השלב המכין ל'תגר', ו־120 מטוסי סקיייהוק ופנטום תקפו מטרות במצרים. 'תגר' אמורה הייתה להתבצע בהמשך היום בשני שלבים נוספים. אבל לנוכח הערכה מחמירה של שר הביטחון דיין, הופסק המבצע והוחלט להסיט את חיל האוויר מן החזית המצרית לחזית הסורית ולתקוף את מערך הטילים ברמת הגולן.

בשעה 11:30 המריאו 100 מטוסים למבצע 'דוגמן 5', לתקיפת מערכי הטק"א ברמת הגולן הסורית. המבצע התבסס על מאמץ חשיבתי ותכנוני גדול שהתנהל בחיל האוויר בשנים שקדמו למלחמה, אך נכשל מכל בחינה שהיא (על 'דוגמן 5', על הסיבות לכישלון ועל חוויות הטיסה של הטייסים ראו גורדון, 2008; חלוץ, 2010, עמ' 89–93; ספקטור, 2008, עמ' 244–247; פלד, 2004, עמ' 342–350). שישה מטוסים הופלו במבצע, שני אנשי צוות אוויר נהרגו ושמונה אנשי צוות אוויר נפלו בשבי הסורי. שום סוללה לא הייתה במקום שעליו הצביע המודיעין האווירי, וכישלון מודיעיני זה גרם לכך שכמעט שום סוללה לא נפגעה בתקיפות (למעשה הושמדה סוללה אחת, וסוללה נוספת נפגעה קשות, שתיהן מן הדגמים הנייחים. הסוללות הניידות לא נפגעו). המטוסים נפגעו מאש של תותחי נ"מ שליוו את כוחות היבשה הסוריים, שתמונת מיקומם לא הייתה בידי חיל האוויר.

הטראומה של 'דוגמן 5' הביאה לידי הימנעות ממבצעים גדולים לתקיפת טילים עד לשלבי המלחמה האחרונים (את חלק מסוללות הטילים השמידו בסופו של דבר כוחות הקרקע שכבשו את האזורים שבהם הן נערכו). לאחר המלחמה כתב עזר ויצמן (1975): "הטיל כופף במלחמה הזאת את כנפו של המטוס – זו עובדה, הראויה ללימוד קפדני ולהפקת לקחים. אני מאמין שזה היה כיפוף זמני [...] אין לי כל ספק בזה. אבל במלחמה הזאת עבר גם חיל האוויר נקודת משבר ואסור להתעלם ממנה" (עמ' 329). בעיני ויצמן נקודת המשבר הזאת "התחילה ב-1970. היא נמשכה ב-1973. ביטוייה היו 'כאן' איני יכול לתקוף בגלל הטילים. כאן קשה לי בגלל מערך תותחים נ.מ. צפוף'. מנקודת המשבר הזאת, הכרח הוא להפיק לקחים קפדניים ומהירים ככל האפשר" (עמ' 329).

הקושי בתחום ההתמודדות עם סוללות הטק"א היה אכן ברור ומוחשי. אבל עוצמתו, נוסף על גורמים אחרים, הקשתה להבין כי הכישלון המרכזי בהפעלת חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים היה למעשה כישלון ברמת האסטרטגיה הצבאית, שכן יותר מכל דבר אחר הבהירה המלחמה את החסר בתפיסת הפעלה מגובשת להסדרת פעולות חיל האוויר נגד מתקפה ערבית יזומה המתרחשת בשעה שגיוס המילואים טרם החל וכוחות היבשה הסדירים סובלים מיחסי כוחות נחותים. בספר שפרסם לאחרונה הטיל אורי בר־יוסף (2021) את האחריות לתפקודו הבעייתי של חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים בעיקר על מפקד חיל האוויר בני פלד, שהחלטותיו לטענתו של בר־יוסף היו שגויות. אבל בר־יוסף מחמיץ את הפער התפיסתי העמוק ששרר בפתיחת המלחמה בכל הנוגע למשימותיו של חיל האוויר (למשל, תקיפת סוללות הטק"א) ולמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל. התברר למשל כי התפיסה ההתקפית שבמרכז רעיון המכה המקדימה של חיל האוויר, אינה רלוונטית בנסיבות הייחודיות של מלחמה זו. חלק מהחלטותיו של פלד היו אכן שגויות, אך אין לתלות רק בהן את התפקוד הבעייתי של חיל האוויר.

בשעות הבוקר המוקדמות, כאשר התברר כי המלחמה אכן עומדת לפרוץ, הנחה הרמטכ"ל אלעזר את מפקד חיל האוויר פלד להכין מכה אווירית מקדימה נגד מערכי הטק"א ושדות התעופה בסוריה. כאמור, מכה מקדימה זו הייתה חלק מן התבנית המחשבתית המסורתית של תפיסת ההפעלה המקורית, אף שאפשר שלקראת המלחמה כבר הבינו בדרג המדיני ובדרג הצבאי הבכיר שייתכן שסבירותה פוחתת ומרכזיותה מתערערת (בר־יוסף, 2021, עמ' 91–94). בהמשכו של אותו בוקר הודיעה ראש הממשלה גולדה מאיר כי אינה מאשרת את המכה המקדימה עקב שיקולים מדיניים. יש הטוענים כי לו הייתה מתבצעת מכה אווירית

מקדימה כזו, הייתה המלחמה עצמה מתנהלת אחרת לגמרי. עם זאת, נראה שטענה זו שגויה. תקיפה כזו לא הייתה מצליחה להשיג הישגים צבאיים של ממש, ובכל מקרה יש הסכמה רחבה כי התקיפה לא הייתה מונעת את המלחמה עצמה או את מהלכיה הראשונים, שהיו בעייתיים כל כך עבור ישראל.

ביום השלישי למלחמה הופעל חיל האוויר, לראשונה גם לתקיפת מטרות תשתית בסוריה, אזרחיות (מערכת החשמל, מערכת הדלק וגשרים) וצבאיות (לרבות המטכ"ל ומפקדת חיל האוויר בדמשק). התקיפות אושרו בבוקר דרמטי מאוד, שבו נראה היה כי ישראל הולכת לקראת תבוסה קשה בשתי החזיתות. הייתה זו נקודת שפל עמוקה במצב רוחה של הצמרת המדינית והביטחונית (טל וטל, 2019, עמ' 367). הסיבה העיקרית לאישור התקיפות על המטרות האסטרטגיות בסוריה הייתה הרצון להוציא את סוריה ממעגל המלחמה, וסיבה נוספת הייתה הרצון להרתיע את ירדן ואת עיראק מפתיחת חזיתות נוספות נגד ישראל. בלילה שלפני אישור התקיפות שיגרה סוריה כמה טילי FROG-7 לעבר בסיס חיל האוויר ברמת דוד (חלקם פגע בבסיס עצמו וחלקם במגדל העמק הסמוכה), ושיגורים אלו הקלו על הדרג המדיני לאשר את התקיפה (על הדיונים לאישור התקיפות ראו בראון, 1992, עמ' 129–134; ברטוב, 1978, עמ' 114–122; גולן, 2014; טל וטל, 2019, עמ' 357–376; וכן הפרוטוקולים של הדיונים בדרג הצבאי ובדרג המדיני שנמנו עם החומרים שוועדת אגרנט דנה בהם).

מן הדיונים על אישור התקיפות אפשר ללמוד הרבה על האופן שבו תפסה הצמרת המדינית והצבאית את יכולותיו של הכוח האווירי, את עוצמתו ואת ההשפעות שיכולות להיות לשימוש בו. בלילה שלפני הדיונים, בין ה־8 ל־9 באוקטובר, טסו שר הביטחון דיין והרמטכ"ל אלעזר לפיקוד דרום ולמדו שם על תוצאותיה של התקפת הנגד הכושלת ב־8 באוקטובר. בניגוד לרושם שנוצר באותו יום, התברר להם כי צה"ל איבד בחזית המצרית מאות טנקים. היה ברור כי כוחות צה"ל בסיני אינם מספיקים כדי להכריע את שתי הארמיות שצלחו את התעלה, וכי בימים הקרובים אין סיכוי להגיע לתעלת סואץ. בשעה 03:00 המריא המסוק שנשא את דיין ואת דדו צפונה, ובשעה 04:40 נערכה בחדר הרמטכ"ל פגישה בין שר הביטחון דיין לרמטכ"ל אלעזר ולמפקדים נוספים (הציטוטים להלן משלושת הדיונים שנערכו בבוקר ה־9 באוקטובר לקוחים מן הספרים שצוינו לעיל בסוף הפסקה הקודמת ומן הפרוטוקולים של הדיונים שפורסמו בשנים האחרונות).

האווירה בדיונים הייתה קשה מאוד וקודרת. היא שיקפה גם את ההפתעה הגדולה הן ממתקפת הפתע עצמה והן מביצועי צה"ל בימים שמאז פרוץ המלחמה. המסקנה העיקרית של המשתתפים הייתה כי אי אפשר לנהל מערכות אפקטיביות בשתי החזיתות בו־זמנית, ועל כן יש למקד את המאמץ בחזית אחת – 'לנצח' או 'לשבור' את האויב בחזית זו ורק לאחר מכן להתמקד בחזית הנוספת. ההערכה הייתה כי המצב בחזית הצפון בעייתי יותר, ולכן יש להתמקד בה תחילה. שר הביטחון דיין אמר כי צריך לבדוק מה נדרש לשם כך ודיבר במפורש על הפצצת דמשק. על החומרה שבה ראה דיין את מצב המלחמה באותה עת אפשר ללמוד מן הדברים שאמר בעניין הלחימה ברמת הגולן: "אין נסיגה, אנו לוחמים עד האיש האחרון [...] אין נסיגה מהקו הזה, אף לא סנטימטר אחד" (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 9 באוקטובר 04:35).

לאחר עזיבתו של דיין סיכם הרמטכ"ל ברוח דבריו של שר הביטחון:

בואו נתחיל לשבור את סוריה [...] לקחת מחר בבוקר מטרות לסוריה [...] להוריד בתוך דמשק, חומס וחלב, לאדקיה. אני מוכרח אפקט דרמטי, שסוריה תקרא, שמישהו יצחק גוועלד משמידים את סוריה. אולי מישהו יגיד: סטופ, הפסיקו את האש. אני מוכרח לשבור את סוריה עכשיו. לרדת על ארבע הערים שלהם, וגל שני — את החשמל [...] תגידו לי עוד משהו שיבער, שוברים את סוריה [...] תקום צעקת אימים בעולם (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 9 באוקטובר 05:00).

במהלך הדיון עצמו שכנע ראש אמ"ן אלי זעירא את הרמטכ"ל כי אין היגיון בהפצצת ערים, חוץ מדמשק. בהמשך התברר כי המצב ברמת הגולן כבר חמור פחות וכי אין בה כוח סורי שיכול לפתח מאמץ התקפי של ממש. עם זאת, נותרה בעינה השאיפה להוציא את סוריה ממעגל המלחמה (גולן, 2014, עמ' 57).

בשעה 07:30 נפגשו שר הביטחון והרמטכ"ל עם ראש הממשלה בנוכחות השרים יגאל אלון וישראל גלילי, ראש אמ"ן זעירא והאלוף (מיל') אהרון יריב (הפורום שזכה לכינוי 'המטבח של גולדה'). הציטוטים להלן הם מפרוטוקול הדיון אצל ראש הממשלה, 9 באוקטובר, 07:30.

דיין תיאר את המצב הקשה בחזית המצרית והציג את ההמלצה המשותפת לתקוף מטרות אסטרטגיות בסוריה: "עלינו לעשות מאמץ מקסימלי להוציא את סוריה מהמלחמה [...] הכוחות ברמה נלחמים טוב. יש הוראה — לא נסוגים בגולן. נילחם עד מוות ובלבד לא לזוז. המהלך המשמעותי עתה הוא הריסת הכוח הסורי [...] אני מציע ומבקש לאשר — הפצצות בתוך דמשק". ראש הממשלה שאלה אם מדובר במטרות בתוך העיר ודיין ענה: "בתוך העיר ובסביבה, לשבור את הסורים". דיין המשיך ואמר כי הסורים "יורים עלינו 'פרוגים' כבר יומיים. צריך לצאת מהמצב הזה שאנו נמצאים בו". הוא הסביר כי הדבר המשמעותי ביותר שאפשר לעשות הוא לתקוף בדמשק, והבהיר כי ייתכן שתיפגע גם האוכלוסייה. גם הרמטכ"ל אלעזר הסביר לנוכחים כי "התקפת דמשק חיונית בשביל שבירת סוריה".

ראש הממשלה הקשתה ושאלה: "מדוע זה מוכרח לשבור אותם? האם הפצצה פה תשבור אותנו?" הרמטכ"ל השיב: "הפצצה כבדה פה, על 'הבור', ברידינג וברמת אביב — זה משבש מאוד". שר הביטחון דיין המשיך אחריו והסביר: "הם יעשו דיון וישאלו את עצמם האם יש להם טעם להמשיך במלחמה". הוא תיאר את המצב המשתפר בחזית הצפון ואמר: "הם צריכים להגיע להחלטה שהמלחמה לא משתלמת [...] צריך לפתוח עוד פצע כדי שיכאב". ראש הממשלה חששה מתקיפת תגמול סורית בעומק ישראל, אך נענתה כי העליונות האווירית של ישראל תסכל תקיפה כזאת במטוסים וכי טילי הסקאד שבידי הסורים אינם מבצעים. ראש הממשלה ניסתה לאורך הדיון כולו להציע מהלך הדרגתי יותר שיחל בסביבת דמשק ולא במרכז, אך הרמטכ"ל אמר: "אני מחפש את ה-break through, הדרמטיזציה של תפנית. תפנית משיגים בלחצים. אם זה מפקדה, ארמון נשיאות". החשש העיקרי של ראש הממשלה היה שהיפגעות אזרחים בתקיפות עלולה לחבל במאמצים להשיג את משלוחי הנשק (ובעיקר את המטוסים) מארצות הברית. אבל בשלב מוקדם יחסית של הדיון גם היא אמרה שהיא מבינה כי "ברור שאם לא יקבלו מכה שיתקפלו, לא יסכימו לשום הפסקת אש". דיין הציג מסגרת רחבה יותר לתקיפות והסביר כי תהיה להן גם השפעה על התנהגותן של עיראק ושל ירדן. את סיומו של הדיון תיאר ראש לשכתו של דיין אריה בראון (1992): "ב-08:00 החליטה ראש הממשלה

לאשר את התקיפות והורתה לשלוח את [מנכ"ל משרד ראש הממשלה שמחה] דיניץ ל[היועץ לביטחון לאומי הנרי] קסינג'ר, כדי שיסביר לו את השיקולים האמיתיים להחלטה: השאיפה לסיום מהיר של המלחמה והרצון להרתיע את ירדן ועיראק מלהצטרף" (עמ' 132–133).

בשעה 10:30 נערכה ישיבת הממשלה, ונמסר בה דיווח על התקיפות, שהיו כבר בעיצומן. דיין הסביר כי הרעיון הוא לתקוף "באמצעות חיל האוויר שלנו, כך שישאלו את עצמם האם באמת העניין אינו סופי עבורם? [...] כאן הם נמצאים במלחמה ומכים בהם, מה יוצא להם מכך?" (פרוטוקול הדיון בלשכת ראש הממשלה, 9 באוקטובר 10:30). בימים הבאים, ולמעשה עד סוף המלחמה, אכן תקף חיל האוויר את מערכת החשמל הסורית, את מערכת הדלק וכמה גשרים בצפון סוריה. עוד הותקפו מטרות צבאיות, בהן המטכ"ל ומפקדת חיל האוויר בדמשק, מרכז השליטה של חיל האוויר הסורי, סדנה לשיפוץ טנקים, מחנה ונמל של חיל הים הסורי. מפקד חיל האוויר פלד לא היה נוכח בדיונים המכריעים בדרג המדיני (אך כן נכח בדיון הבוקר המוקדם אצל הרמטכ"ל). בתגובתו למחקר של מחלקת היסטוריה על תקיפת המטרות האסטרטגיות בסוריה, סיפק פלד גרסה שונה לחלוטין למטרות התקיפות ולהקשרן:

כתגובה על הניסיון הכושל של הסורים לפגוע בטילי 'פרוג' בשדה רמת דוד ובמגדל העמק, ניתנה לחיל האוויר רשות לבחור יעדים מתוך הרשימות שהכין לעצמו. נפילת מספר טילים [...] היא שגרמה לאישור זה, ולא תוכנית אסטרטגית ממשית, שהוכנה על פי כוונות הממשלה או מערכת הביטחון (פלד, 2004, עמ' 374).

המסקנה של פלד הייתה כי "חיל האוויר יכול היה למלא משימות אסטרטגיות חיוניות ומכריעות להשגת מטרותינו המדיניות, אילו היו לנו כאלה, וממילא לא הופעל לצורך זה" (עמ' 376). התזה שלפיה תקיפת המטרות בסוריה הייתה למעשה תגובה לירי רקטות ה'פרוג' אכן נשמעה במשך השנים במקומות שונים, אך היא נשללה לחלוטין במקורות הרבים שנכתבו על סדרת הדיונים באותו בוקר ובפרוטוקולים שנחשפו. שיגור רקטות ה'פרוג' היה שיקול מסוים, אך הוא בעיקר שימש צידוק לתקיפה, שמטרתה הייתה לנסות להשפיע על שיקולי הרווח וההפסד של הסורים, 'לשבור' אותם ולהוציאם ממעגל המלחמה.

חלק מן התקיפות (ובעיקר תקיפת המטכ"ל הסורי בדמשק) היו קשות מאוד לביצוע מבחינה מבצעית, ובניגוד להילה האופפת אותן עד היום, הן לא השיגו את יעדן האסטרטגי המוגדר וגם הנזק הפיזי שגרמו היה מוגבל. סוריה הוסיפה ללחום בישראל עד תום המלחמה ואף המשיכה במלחמת התשה נגד ישראל חודשים אחדים אחרי הפסקת האש. הסורים גם שיקמו בתקופת זמן קצרה יחסית אחרי המלחמה את הנזקים שספגו. בחיל האוויר עצמו הותירה תקיפת המטכ"ל בדמשק ויכוח מתמשך, והוא לא הסתיים גם חמישה עשורים אחריה. הוויכוח עוסק בשאלת צדקת החלטתו של מפקד אחת מן הטייסות שלא לבצע את המשימה בשל מגבלות מזג אוויר, בשעה שמוביל מטייסת אחרת המשיך במשימה.

במצרים לא הותקפו מטרות תשתית צבאיות או אזרחיות בעומק המדינה, והגישה הרווחת היא כי הסיבה לכך קשורה, כפי שכתב פלד (2004), בחשש של מקבלי ההחלטות בישראל כי תקיפות כאלו עלולות לגרום לירי טילי סקאד מצריים על עורף ישראל. מחקר עדכני מחדד הערכה זו ומסביר כי לא עצם הימצאות הטיילים בידי המצרים היא שהרתיעה את ישראל, אלא איום מפורש שהשמיע נשיא מצרים סאדאת בנאום שנשא

ב־16 באוקטובר כי מצרים תגיב בירי טק"ק לעורף הישראלי אם ייתקפו יעדים בעורף המצרי (גולן, 2014). עם זאת, תזה זו לא מסבירה מדוע לא בוצעו תקיפות עומק בעשרת הימים שלפני הצהרה זו, ונראה לפיכך שמקבלי ההחלטות הישראליים הורתעו מתקיפות כאלו גם לפני האיום המפורש.

השפעתו הגדולה של מפקד חיל האוויר על הערכת המצב של הרמטכ"ל בלטה במיוחד באירועי ה־12 באוקטובר, מן הימים הדרמטיים ביותר במלחמה. הדיונים ביום זה התנהלו תחת הכותרת "שתי חרבות התלויות מעל הראש" (ברטוב, 1978א, עמ' 178) — החרב האחת הייתה ההערכה כי מועצת הביטחון של האו"ם תכריז על הפסקת אש בקרוב; והחרב השנייה נגעה לשחיקה במצבת המטוסים והטייסים בחיל האוויר. בדיונים שנערכו באותו יום הגיע הרמטכ"ל אלעזר למסקנה כי צה"ל זקוק להפסקת אש בהקדם. מסקנה זו הושפעה גם (ואולי בעיקר) מאמירותיו של מפקד חיל האוויר פלד באותו יום כי בתוך יומיים או שלושה חיל האוויר עומד להגיע לקו האדום של מצבת המטוסים, ואם יחצה אותו יוכל לתמוך רק במהלך קרקעי מוגבל ולהגן על שמי המדינה. המסקנה של פלד הייתה שלנוכח הנתון הזה יש לצאת בהקדם למתקפת נגד בחזית המצרית, ובכלל זה צליחה של תעלת סואץ (על הדיונים באותו יום ראו אדרת, 2021; בר־יוסף, 2021, עמ' 215–225; ברטוב, 1978א, עמ' 178–196; גולן, 1992, 2004; טל וטל, 2019, עמ' 502–571, 582–854; פלד, 2004, עמ' 381–392; וכן הפרוטוקולים של הדיונים בדרג הצבאי ובדרג המדיני שנמנו עם החומרים שוועדת אגרנט דנה בהם).

במהלך ה־12 באוקטובר השמיע בני פלד את ההערכה הזאת כמה פעמים בהקשר לעמדתו כי צריך לבצע בהקדם מהלך של צליחת התעלה. לשיטתו ככל שתידחה הצליחה, תגדל השחיקה ותקטן יכולתו של חיל האוויר לסייע לה. בדיון בבוקר במוצב הפיקוד העליון אמר מפקד חיל האוויר לרמטכ"ל:

אתה שומע, המפקד? אני רוצה שכן תשמע, כי זה חשוב. גם עד לקו הקריטי של כמות המטוסים — 200, 210, 220 מטוסים — אני לא יכול ללכת יותר לאופנסיבה. אני יכול להיכנס למגננה על שמי המדינה, וגם לא על כל שמי המדינה, אלא לב המדינה (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 12 באוקטובר, 06:55).

מפרוטוקול הדיון עולה כי הרמטכ"ל אלעזר קיבל את הנתונים האלו ואמר: "בחיל האוויר מצבנו, שאנחנו הגענו למה שמפקד חיל האוויר הגדיר כגבול קריטי של חיל האוויר". מסקנתו מתמונת המצב הזאת ברורה וקודרת: "השורה התחתונה של הערכת המצב שלי ... מה־14 בחודש הולך ורע [...] ולכן לפי דעתי אנחנו חייבים להשיג את הפסקת האש לא יאוחר מה־14 בחודש, או בצהריים או בערב" (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 12 באוקטובר 06:55). דברים דומים מאוד אמרו פלד ואלעזר גם בדיון שנערך עם שר הביטחון דיין ב־13:00 (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 12 באוקטובר 13:00).

בדיעבד ברור כי הנתונים שהציג פלד לא היו נכונים (בר־יוסף, 2021, עמ' 220). נשאלת אפוא השאלה מדוע הציג אותם פלד באופן הזה. במכתב שכתב ב־1984 לאיש מחלקת ההיסטוריה של צה"ל טען פלד (2004) כי הנתונים שהציג היו מטעים במכוון, וכי הצגתם נועדה לעודד את הרמטכ"ל ואת הדרג המדיני לצאת למתקפה: "כל עניין 'הקו האדום' של חיל האוויר אינו מופיע כלל בהערכות המצב והדיונים שנערכו בחיל האוויר. אני חושב שמותר לי לקבוע שהדברים שאמרתי בנושא, בדיוני הרמטכ"ל והממשלה, אמנם היו לצורך המרצת המערכת המפוכדת מהאויב הנוראי — להתאושש ולנקוט יוזמה התקפית מיידית, לפני

שרוח הנכאים שלהם תדלוף ותזהם את הכוחות הלוחמים" (עמ' 391–392). על גרסה זו חזר פלד גם בריאיון הפרידה המוקלט שלו: "נכון, אני אמרתי את זה, בשביל לעזור להם לקבל החלטה" (טל, 2014). מפרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל בבוקר ה־12 באוקטובר עולה כי פלד אכן ניסה בכל דרך להאיץ בבכירי המטכ"ל להחליט על יוזמה התקפית: "בגלל שהערבי נשאר ערבי, בהחלט ייתכן שהמצרים יבקשו הפסקת אש [...] האמונה שלי זה שאם נצליח לעשות את המהלך, תהיה התפוררות רצינית בצבא המצרי" (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 12 באוקטובר 06:55).

גם אם אכן מסר פלד את הנתונים הלא נכונים רק כדי להאיץ מהלך התקפי (עניין חמור כשלעצמו), מן התיעוד ההיסטורי עולה כי הרמטכ"ל הסיק מהערכתו של פלד כי חיוני להשיג הפסקת אש לא יאוחר מן ה־14 באוקטובר. מסקנתו של הרמטכ"ל השתנתה בסופו של היום, כאשר במהלך דיון אצל ראש הממשלה נודע כי המצרים עומדים להעביר מזרחה, לסיני, את הדיוויזיות המשוריינות ולבצע את השלב השני של המתקפה שלהם. במצב עניינים חדש זה העריך הרמטכ"ל כי עדיף להמתין למתקפה המצרית ולגרום למצרים אבדות כבדות, כדי להקל אחר כך על צליחת התעלה (כפי שאכן קרה). עם זאת, השינוי בעמדת הרמטכ"ל לא הוברה די הצורך לדרג המדיני, ועל בסיס המלצת שר הביטחון החליטה ראש הממשלה להודיע כי ישראל מסכימה (וליתר דיוק אינה מתנגדת) להפסקת אש. כפי שהציע לאחרונה בר־יוסף (2021, עמ' 225), פרשיית 'הקו האדום' זועקת למחקר נוסף.

בסך הכול ביצע חיל האוויר במהלך המלחמה 11,300 גיחות, מהן 6,730 למשימות תקיפה. הוא איבד במלחמה 102 מטוסי קרב ושבעה מסוקים ומטוסי קישור. 53 אנשי צוות אוויר נהרגו ו־44 נפלו בשבי. ההצלחה העיקרית של חיל האוויר הייתה במשימת הגנת שמי המדינה. שני חילות האוויר של האויב, הסורי והמצרי, ערכו יחד 12,600 גיחות, מהן רק 1,000 לתקיפה, בעיקר בחזית. חילות האוויר של סוריה ושל מצרים איבדו 433 מטוסים (277 מהם בקרבות אוויר), פעולתם הייתה מועטה מאוד ויעילותם אפסית.

לצד גיחות התקיפה בוצעו גם כמה מבצעי הטסה של כוחות מיוחדים לעורף האויב. בלילה שבין ה־11 ל־12 באוקטובר ערכה סיירת צנחנים פשיטה נגד חיל המשלוח העיראקי כמאה קילומטר מצפון־מזרח לדמשק (מבצע 'כוחות'). הכוח הוטס במסוק יסעור, ארב לשיירה של הצבא העיראקי, פגע ברכבי תובלה והרס גשר. הפגיעה בגשר עיכבה את הגעת חיל המשלוח העיראקי — 16,000 חיילים ו־250 טנקים — לרמת הגולן. לנוכח הצלחת המבצע יצא לפועל בלילה שלמוחרת מבצע נוסף (מבצע 'דוידקה'); הוא נועד להתבצע בעומק של כ־250 קילומטר מגבול ישראל, ומטרתו הייתה לשבש את תנועת אמצעי הלחימה שהוזרמו לסוריה ברכבת האווירית הסובייטית. הכוונה הייתה להרוס גשר בציר חומס–דמשק, באזור קטייפה, שעליו הייתה אמורה לעבור השיירה, וכן להציב מארב לשיירת האספקה עצמה. אולם הכוח נחשף, והוא חולץ במסוקים במבצע בעל רמת סיכון גבוהה.

מבצע בולט נוסף היה כיבוש החרמון הסורי (מבצע 'קינח'). על חטיבה 317, חטיבת המילואים של הצנחנים, הוטל לכבוש את המוצב באמצעות איגוף אנכי ולשמש עתודה לכיבוש החרמון הישראלי, שנפל בידי הסורים ב־6 באוקטובר. ב־21 באוקטובר רוכזו שניים מגדודי החטיבה בשדה התעופה במחניים והוטסו במסוקי יסעור לשטחי נחיתה בחלקו של רכס החרמון שבשליטת סוריה, בגובה 2,500 מטרים מעל פני הים. במהלך הנחתת הכוחות ניסו הסורים לסכל את הנחיתה באמצעות מטוסי קרב, אולם מטוסי קרב של חיל

האוויר הישראלי הפילו חמישה מטוסי מיג סוריים, והנחתת הכוחות נמשכה. המסוקים הנחיתו 625 צנחנים בשישה סבבי הנחתה שארכו ארבע שעות. בשעות הלילה כבש הכוח את המוצבים הסוריים ותפס את שיא החרמון. המשימה הקשה והמורכבת, ובכלל זה הנחתה מן האוויר של כוחות בהיקף ניכר ופעולה בתנאי שטח קשים ביותר ללחימה, הושלמה באבדות מעטות, שני הרוגים וחמישה פצועים. בקרב נהרגו עשרות חיילים סורים, ונתפסו 17 שבויים.

לקחי מלחמת יום הכיפורים

כישלוננו של חיל האוויר בהשגת עליונות אווירית הערים קשיים רבים על הסיוע לכוחות היבשה, ומשום כך אבד למעשה האמון של כוחות היבשה ושל הצמרת הצבאית ביכולתו בתחום זה. האלוף ישראל טל, סגן הרמטכ"ל במלחמה, ביטא עניין זה וכתב כי בימי הלחימה הראשונים "התמוטט עולם המושגים והציפיות שלנו על מהותו ועל חלקו של הכוח האווירי בקרב היבשה הטקטי. לא עוד ארטילריה מעופפת בעלת עוצמת אש אדירה. בבת אחת נמנע מאיתנו לממש מן הכוח אל הפועל את העליונות המוחצת שלנו בתחום האש" (טל וטל, 2019, עמ' 848).

במלחמת ששת הימים אפשרה העליונות האווירית לחיל האוויר לטוס כרצונו בביטחון בכל המרחב האווירי והימי ולאתר בעצמו מטרות לתקיפה. מצב עניינים זה, כמו גם הצורה הייחודית של הפעלת הכוח האווירי במלחמת ההתשה וביטחונם של אנשי היבשה ביכולתו של הטנק, גרמו במידה רבה לכך שלא תתפתח תפיסה מגובשת ורלוונטית לסיוע אווירי קרוב (בריוסף, 2021, עמ' 48–53). לפי תורת הלחימה הכתובה את המודיעין לתקיפה היה צריך לקבל חיל האוויר מכוחות היבשה עם הדרישה לסיוע אווירי (על השתתפות חיל האוויר בלוחמת היבשה במלחמת יום הכיפורים ראו פלד, 2004, עמ' 341–367). כך זה היה במלחמת ההתשה — המערכת המודיעינית והמבצעית כולה התמקדה מדי יום ובאופן שוטף בתכנון המבצעים האוויריים, והתקיפות הנקודתיות של חיל האוויר, בחזית התעלה ובעומק מצרים, אכן נעשו על בסיס מודיעין מדויק ועדכני. בתחילת שנות ה-70, לפני מלחמת יום הכיפורים, זוהה הצורך בשינוי יסודי בתחום זה. ואכן בחודשים שלפני המלחמה נערכו שינויים במערך הסיוע, ובין השאר הוקמו מרכזי שליטה קדמיים שהיו אמורים לקשר בין חיל האוויר לכוחות היבשה. עם זאת, במהלך המלחמה עצמה התברר כי שינויים אלו לא הועילו, וכי המודיעין הרלוונטי על מיקום כוחותיו של האויב לא הגיע לחיל האוויר.

תפיסת ההפעלה של חיל האוויר גרסה כי בפתיחת הלחימה יש להשיג עליונות אווירית ורק אז לעבור לסיוע לקרב היבשה. ואולם במלחמת יום הכיפורים נאלץ חיל האוויר להשתתף בקרבות היבשה עוד לפני שהשיג עליונות אווירית. כוחות היבשה של מצרים ושל סוריה חדרו אל מעבר לקווי ההגנה של צה"ל והפגינו יכולת לחימה שהפתיעה את הפיקוד הבכיר בישראל. חיל האוויר היה אמור לסייע למאמץ הבלימה, אך לא הצליח לעשות זאת. היו לו תוכניות למצב כזה, אך הנחת היסוד שלהן הייתה שלחיל יגיע מידע מפורט על נקודות הפריצה של האויב ועל מיקום כוחותיו. מידע כזה לא היה ברשותו של חיל האוויר, ולאחר המלחמה טען מפקד חיל האוויר פלד כי לו היה מגיע לחיל האוויר המידע, שלשיטתו היה בנמצא, היו הישגיו של החיל בתחום זה שונים לחלוטין. מסקנתו של פלד הייתה כי האחריות של חיל האוויר לסיוע לכוחות היבשה מחייבת שתיתן לו גם הסמכות לאסוף את המודיעין הנדרש לצורך משימה זו ('השתתפות') וגם עצמאות מלאה לייצר

את המטרות למשימותיו (פלד, 2004, עמ' 340–367). דרישה זו לא התקבלה במלואה, אך היא הובילה לשינויים במבנה ובארגון של המודיעין האווירי שנועדו לשפר את הקשר עם יצרני המודיעין בכוחות היבשה. תפיסת ההתמודדות עם סוללות הטק"א חייבה פתרון שונה, שכן בנוגע אליהן ברור היה כי המודיעין לא היה בנמצא וכי צריך לבנות את היכולת לייצרו. בדיעבד ברור שהכישלון במבצע 'דוגמן 5' היה מחולל הלמידה העיקרי בכל הנוגע להתמודדות עם האתגר שהציבו לחיל האוויר סוללות הטק"א בכלל ואלו הניידות בפרט. בשנים 1973–1978 התנהל בחיל תהליך למידה מרשים בכל קנה מידה. שורה של קצינים מחיל האוויר הובילו אותו, המטכ"ל תמך בו וגופים ובעלי תפקידים בתעשייה הביטחונית ובממסד המדעי נרתמו גם הם לטובתו. בעקבותיו נערכו כמה שינויים תפיסתיים יסודיים. התפיסה החדשה להתמודדות עם סוללות הטק"א התבססה על אינטגרציה של מערכי המודיעין, השליטה, הקשר, התכנון המבצעי, האימונים ואמצעי הלחימה. במאמר על בניין הכוח לאחר מלחמת יום הכיפורים כתב פינקל:

ניידות הסוללות הייתה אתגר שדרש מחיל האוויר להתמודד עם שינוי מודיעיני תוך כדי תקיפות, כלומר, נדרש היה לזהות את הסוללות שתנועתן גרמה לתקיפת הנפל ב'דוגמן 5' באופן כזה שיאפשר מעקב אחריהן גם אם נעו, ותקיפתן במקומן החדש. היה צורך לפתח שני מרכיבים מרכזיים: ידיעה בזמן אמת של המיקום המדויק של הסוללה ורכיביה, והעברת מידע מדויק ומיידי לתוקפים (פינקל, 2019, עמ' 98).

ההבנה כי ההצלחה בהתמודדות עם סוללות הטק"א תלויה בראש ובראשונה במידע המודיעיני, העמידה את נושא המודיעין במרכז תשומת הלב של החשיבה על הפעלת הכוח האווירי והדגישה מאוד את הצורך לקצר במידה ניכרת את זמני התגובה שבין איתור המטרה לתקיפתה ('דוגמן 5' למשל הופעל על בסיס תמונת מודיעין לא עדכנית, תוצר של גיחת צילום שבוצעה 48 שעות לפני תחילת המבצע). הבנות אלו הובילו לחיזוק שיתוף הפעולה בין המודיעין ובין המבצעים וליצירת קשרי העבודה ההדוקים המאפיינים עד היום את המטה המבצעי של חיל האוויר (על תהליך הפקת לקחי מלחמת יום הכיפורים בהקשר ללחימה בטק"א ראו עברי, 2007; פינקל, 2019). מרכיב נוסף של התפיסה החדשה היה השימוש בחימוש מדויק המשוגר מחוץ לטווח המאיים של סוללות הטק"א.

לכאורה הגיוני היה לבחון אחרי המלחמה גם את תפיסת ההפעלה הכוללת של צה"ל ואת מרכזיותם של המהלך המתמרון ושל השריון. במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים לא היה בנמצא כלי נשק שיכול היה להתחרות בטנק, האמצעי העיקרי למימושה של תפיסת ההפעלה המקורית, מבחינת הטווח, הדיוק, כוח ההשמדה והשרידות. בעקבות מלחמת יום הכיפורים חל בעניין זה שינוי יסודי משום שהומחשו בה האיומים על המהלך המתמרון המשוריין, הן איומים ישירים, דוגמת הטילים האישיים נגד הטנקים (נ"ט), והן איומים עקיפים, דוגמת היעדרה של עליונות אווירית בגלל סוללות הטק"א.

עם זאת, בעקבות מלחמת יום הכיפורים לא נבחנה מחדש תפיסת ההפעלה הכוללת של צה"ל שכן במהלכי המלחמה, ובעיקר בתוצאותיה, ראו רבים דווקא חיזוק להנחות היסוד שלה ובעיקר למרכזיותו של המהלך המתמרון של כוחות היבשה ולהיותו תנאי למימושה. הבנות אלו הביאו לידי גידול ניכר בסד"כ של צבא היבשה — מספר הטנקים גדל ב־50 אחוזים, הארטילריה ב־100 אחוזים והנגמ"שים ב־800 אחוזים.

אומנם המלחמה הובילה לבניין כוח מאוזן יותר בכוחות היבשה ולמאמץ לשילוב החי"ר בלחימה, אך גם איזון זה נועד, לפחות בתחילת הדרך, לאפשר לשריון לפעול בירת תכליתיות בשדה הקרב המודרני. גם סד"כ המטוסים גדל בכ-30 אחוזים לאחר מלחמת יום הכיפורים, וגידול זה התאפשר בין השאר עקב קליטת מטוס 'כפיר', מטוס קרב שלם מתוצרת התעשייה האווירית הישראלית. התעשייה האווירית נוסדה בשנת 1953 והייתה אז מכוון לשיפוץ מטוסים ('חברת בדק מטוסים'). בשנות ה-50 היא הרכיבה את מטוס הפוגה מגיסטר, ובשנות ה-60 שיפרה את מטוס הסופר מיסטר (החלפת המנוע הצרפתי במנוע אמריקני). בסוף אותו עשור הרכיבה התעשייה האווירית גם גרסה ישראלית למטוס המיראז' 5; הוא כונה 'נשר' וזכה להצלחה רבה במלחמת יום הכיפורים משום שבמהלכה הפיל יותר מ-100 מטוסי אויב. ההחלטה על פיתוח הכפיר התקבלה אחרי מלחמת ששת הימים, בעקבות האמברגו הצרפתי. למרות דמיונו למיראז', הכפיר היה למעשה מטוס חדש. היה לו מנוע מתוצרת אמריקנית (J-79), ורוב מבנהו ומערכותיו פותחו במפעלי התעשייה האווירית ובמפעלים אחרים בארץ. טיסתו הראשונה הייתה ביוני 1973, הוא נכנס לשירות בחיל האוויר בשנת 1975 ולמשך פרק זמן קצר היה מטוס הקרב המוביל של החיל. בשנת 1977 הופעל הכפיר לראשונה למשימת תקיפה בלבנון, ובשנת 1979 זכה להפיל בפעם הראשונה (והיחידה) מטוס אויב. בסוף שנות ה-70 היו כבר מספיק מטוסי כפיר שיכלו להחליף את מטוסי המיראז' והנשר (מטוסי הכפיר יצאו מן השירות בשנות ה-90).

מבצע אנטבה

ב-27 ביוני 1976 נחטף מטוס איירבוס A300 של חברת התעופה הצרפתית אייר פראנס (טיסה 139 מלוד לפרז), לאחר שנחת נחיתת ביניים בנמל התעופה של אתונה. במטוס שהו באותה עת 248 נוסעים ו-12 אנשי צוות. החוטפים היו שני מחבלים גרמנים ושני מחבלים פלסטינים, חברי החזית העממית לשחרור פלסטין. לאחר נחיתה בלוב עלו למטוס שלושה מחבלים פלסטינים נוספים, והמחבלים הורו לטייס לטוס לאנטבה שבאוגנדה, מרחק של כ-3,800 קילומטרים מישראל. יומיים אחר כך, ב-29 ביוני, הפרידו החוטפים בין החטופים הישראליים והיהודים ובין החטופים האחרים, והאחרונים שוחררו ימים אחדים אחר כך. באנטבה נשארו אפוא הישראליים, היהודים ואנשי צוות המטוס, שבחרו להישאר עם החטופים (על מבצע אנטבה ועל תהליך קבלת ההחלטות בעניינו ראו בר-זוהר, 2016; דרורי, 2016; כהן ולביא, 1990; פרס, 1991).

ביומיים הראשונים לא סברו בצה"ל כי חטיפת המטוס לאנטבה היא עניין לפעולה צבאית, אם כי קצינים בדרגים נמוכים יחסית החלו להעלות רעיונות למבצעים לשחרור החטופים. ביום שלישי ה-29 ביוני נקרא לראשונה הרמטכ"ל מוטה גור לישיבת ממשלה שעסקה בחטיפה, והתבקש לבחון אופציה צבאית לשחרור החטופים.

מבכירי הצבא היה מפקד חיל האוויר פלד התומך הנלהב ביותר של פעולה צבאית (תמך גם סגן הרמטכ"ל וראש אג"ם יקותיאל אדם), והוא הנחה את אנשי המבצעים לבחון את האפשרות להטיס לאנטבה כוחות לוחמים. בדיקה ראשונית הצביעה על האפשרות להטיס אותם במטוסי C-130, ובעקבותיה הציע פלד להטיס לאנטבה את חטיבת הצנחנים כדי להשתלט על השדה. סגן הרמטכ"ל תמך ברעיון, אך הרמטכ"ל דחה אותו. בדיונים נוספים שנערכו בלילה שבין ה-29 ל-30 ביוני, העלו רעיונות שונים, לרבות הרעיון להצניח לוחמים

לימת ויקטוריה, הסמוכה לשדה, אך ניסוי שנעשה למוחרת למימוש הרעיון – נכשל. בבוקר ה־30 ביוני הציג פלד לשר הביטחון פרס את הרעיון (שפסל הרמטכ"ל) להנחית כוח של אלף צנחנים לכיבוש השדה, אך גם שר הביטחון לא אישר לבחון אותו לעומק.

עמדתו העקרונית של הרמטכ"ל הייתה כי אין לצה"ל יכולת לשחרר את החטופים בפעולה מבצעית. ראש הממשלה רבין הסתייג מפעולה צבאית, ואילו שר הביטחון פרס תמך בה, אך ללא גיבוי של הרמטכ"ל ובלי שהוצגה עדיין תוכנית רלוונטית. משום כך ב־1 ביולי החליטה הממשלה לנהל משא ומתן עם החוטפים. ה־1 ביולי היה גם יום המפנה בחשיבה על פעולה צבאית. לאחר שחרור החטופים שאינם ישראלים או יהודים, החל להיאסף מודיעין רלוונטי על התנאים באנטבה, וב־1 ביולי ניתן לתא"ל (לימים רב־אלוף) דן שומרון, קצין צנחנים וחיל רגלים ראשי, אישור לתכנן פעולה צבאית המבוססת על הטסת כוחות במטוסי C-130. באחר הצהריים של אותו היום הציג סגן מפקד סיירת מטכ"ל לדן שומרון תוכנית שהעיקרון המנחה אותה היה הגעה בהפתעה לשדה ופעולה מהירה. באותו ערב הציג דן שומרון את התוכנית לשר הביטחון. היא התקבלה באופן עקרוני, ונקבע כי שומרון יהיה מפקד הפעולה. אחת הדרכים להשגת ההפתעה הייתה לנוע עם מכונית מרצדס שחורה הדומה לזו של נשיא אוגנדה אידי אמין, שהיה אמור לחזור באותו לילה מחו"ל. עם זאת, הרמטכ"ל עדיין לא השתכנע בהיתכנות המבצעית של התוכנית וכינה אותה 'דמיונית ובלתי מעשית'. האפשרות לנחות בהפתעה בשדה חשך הטרידה את הרמטכ"ל, ובלילה שבין ה־2 ל־3 ביולי הוא הצטרף עם מפקד חיל האוויר למודל מבצעי של נחיתה כזאת בשדה תעופה בסיני. המודל לא היה מוצלח לגמרי, אך הגביר את ביטחונו של הרמטכ"ל בתוכנית. בינתיים נפתרה גם סוגיית התדלוק של המטוסים, שהטרידה הן את המתכננים והן את מקבלי החלטות, וניתן אישור לתדלק את המטוסים בקניה הסמוכה. מבצע אנטבה היה המבצע הצבאי המורכב היחידי שבוצע בקדנציה הראשונה של רבין בתפקיד ראש הממשלה. רבין השתכנע רק סמוך לקבלת ההחלטה שאכן מדובר בתוכנית צבאית שיש לה סיכויי הצלחה סבירים.

בשעות הצהריים של ה־3 ביולי, בעוד הדיונים בממשלה בעיצומם, המריאו למשימה ארבעה מטוסי C-130, שנשאו את הכוחות הלוחמים, ושני מטוסי בואינג 707, ששימשו חבורת פיקוד קדמי (חפ"ק) ובית חולים מוטס. המבצע עצמו היה מוצלח והדהים את הציבור הישראלי ואת מדינות העולם. המטוסים אכן נחתו בהפתעה, וכוחות צה"ל, ובראשם סיירת מטכ"ל בפיקודו של יוני נתניהו, הצליחו להרוג את המחבלים ולשחרר את החטופים.

התפתחות סדר הכוחות

בשנים הבאות, בעקבות עסקאות נשק גדולות עם ארצות הברית, השתנה מאוד הסד"כ של חיל האוויר. בדצמבר 1976 הגיעו לחיל האוויר מטוסי F-15 ראשונים וזכו לכינוי 'בד' (השתתפות ראש הממשלה רבין וכמה מן השרים בטקס הגעתם ביום שישי לאחר כניסת השבת גרמה למשבר פוליטי, לפרישת המפקד"ל מן הממשלה ולנפילתה). ישראל הייתה אמורה לקבל את מטוסי ה־F-16 הראשונים באמצע שנת 1981, אך בשל נפילת שלטון השאה באיראן בוטלה עסקה גדולה למכירת מטוסי F-16 לאיראן, וישראל קיבלה את ראשוני המטוסים (מדגם A, 'נץ') ביולי 1980. בתוך שנים מעטות לאחר הגעתם היו מטוסי ה־F-15 וה־F-16 למטוסי

היירוט העיקריים של חיל האוויר, ומטוסי הפנטום התרכזו במשימות תקיפה וסיוע קרוב. כך נפער פער טכנולוגי גדול בין איכות המטוסים של חיל האוויר הישראלי לאיכות המטוסים שעמדו לרשות אויביה של ישראל. התפתחות נוספת בשנים אלו חלה במערך מסוקי הקרב. חיל האוויר החל לגלות התעניינות במסוקי קרב לאחר מלחמת ששת הימים, בעקבות הפעלת מסוקי קרב בווייטנאם והפעלת מסוקי סער חמושים בחיל האוויר. מלחמת יום הכיפורים הייתה זרז לעניין זה שכן אחד הלקחים מן המלחמה היה שאילו היו בידי חיל האוויר מסוקי קרב, בלימת המצרים והסורים הייתה מתבצעת בזמן קצר ובמחיר נמוך הרבה יותר. לאור זאת הוחלט לבחון רכישה של מסוקי 'קובר' AH-1G. באפריל 1975 הגיעו ארצה המסוקים הראשונים מדגם זה ונקלטו ביחידת ניסוי כדי להחליט אם הם עונים על דרישות חיל האוויר (שראה בהם גם אמצעי רלוונטי לתקיפת סוללות טק"א). בפברואר 1976 החליט פלד לאמץ את המסקנות האוהדות של יחידת הניסוי ולהפוך אותה לטייסת מבצעית לכל דבר. טייסת הקובר הראשונה החלה לפעול בדצמבר 1977, והמסוק שעליו הותקנו טילי נ"ט מסוג 'טאו' קיבל את הכינוי העברי 'צפע'. מאחר שהממשל האמריקני הגביל את מכירת מסוקי הקובר ל-12 מסוקים בלבד, הוחלט לרכוש גם כ-30 מסוקי 'דיפנדר' (MD-500 של חברת 'יוז'); הם נקלטו בחיל האוויר בנובמבר 1979 וכוננו 'להטוט'. טבילת האש העיקרית של מסוקי הקרב הייתה במלחמת לבנון הראשונה.

ב-10 במאי 1977 התרחשה אחת משתי התאונות האוויריות הקשות בתולדות חיל האוויר (השנייה היא תאונת מסוקי היסעור בשנת 1997). מסוק יסעור שהשתתף בתרגיל עם חטיבת הצנחנים התרסק בבקעת הירדן. באסון נהרגו 54 חיילי צה"ל – 44 לוחמים וקצינים מחטיבת הצנחנים ו-10 אנשי צוות אוויר (צוות המסוק עצמו ואנשי צוות אוויר נוספים מקורס מדריכי טיסה של חיל האוויר, שהתרגיל היה חלק מהכשרתם). ועדת חקירה שמונתה לאחר התאונה ושופט חוקר שבדק את האירוע קבעו כי התאונה נגרמה עקב טעות אנוש של הקברניט, אך הצביעו על שורה ארוכה של כשלים פיקודיים, על חריגה מסמכות ומנהלים מפורשים של צה"ל ושל חיל האוויר ועל טעויות בניהול התרגיל. הלקח המרכזי מן התאונה היה להגביל את מספר הטסים במסוק היסעור ל-33 לוחמים ול-4 אנשי צוות.

באוקטובר 1977 העביר פלד את הפיקוד על חיל האוויר לדוד עברי, טייס קרב בעל רקע מגוון של לוחם אווירי ושל מתכנן. חודש לאחר מכן הסעיר נשיא מצרים סאדאת את העולם כאשר החליט להגיע לישראל ולנאום בפני הכנסת. ביקור זה סלל את הדרך לחתימת הסכם השלום בין ישראל למצרים ב-26 במארס 1979. חתימת ההסכם הייתה אחד מרגעי השיא בתהליך שהחל עם חתימת הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים לאחר מלחמת יום הכיפורים, המשיך בביקורו של סאדאת בישראל והסתיים ב-1982, עם השלמת פינוי חצי האי סיני והעברתו לידי מצרים.

בעקבות הנסיגה מסיני נדרש עברי לעסוק בשנותיו הראשונות בתפקיד בעיקר בפינוי בסיסי חיל האוויר ושדות התעופה בסיני – רפידיים, אל-עריש, איתם ועציון – ובהעברתם לנגב. תהליך השלום הוציא את מצרים ממעגל המלחמה עם ישראל והותיר במידה רבה את סוריה לבדה. תחושת הבדידות הזאת השפיעה מאוד על כיווני הפעולה של סוריה משום שרעיון הסולידריות הערבית היה תמיד בסיס לתפיסת הביטחון שלה. סוריה נהייתה בעשורים שאחרי חתימת הסכם השלום עם מצרים לאויב העיקרי שנגדו נבנה כוחו של צה"ל.

מאבק אווירי בשמי לבנון

הגבול בין סוריה לישראל ברמת הגולן נשאר שקט מאז מלחמת יום הכיפורים, והזירה העיקרית שהתעמתו בה שתי המדינות הייתה לבנון. לבנון נהפכה בשנות ה־70 למאחז העיקרי של ארגוני המחבלים הפלסטינים במזרח התיכון. תהליך התבססותה של תנועת פת"ח בלבנון החל עוד בשנת 1968 בשוליים הדרום־מערביים של החרמון, באזור שנודע בכינוי 'פתחלנד'. אבל סילוק הארגונים הפלסטיניים מירדן בשנים 1970–1971 ('ספטמבר השחור') הוא שהפך את לבנון למאחז העיקרי, וממנו יצאה שורה ארוכה של פיגועים קטלניים נגד ישראל ונגד יעדים ישראלים ויהודיים בחו"ל. בשנות ה־70 נבנתה בלבנון תשתית צבאית שמנתה 15,000–20,000 מחבלים; רובם השתייכו לפת"ח, ומקצתם לארגונים אחרים. מבחינה פוליטית הוקמה למעשה בלבנון 'מדינה בתוך מדינה' בשליטת אש"ף (ופת"ח, התנועה הגדולה בארגון גג זה) ובהנהגת יאסר ערפאת. צה"ל ניסה להתמודד עם אתגר הטרור באמצעות מגוון פעולות צבאיות – תקיפות אוויריות, פשיטות משוריינות רחבות היקף, מבצעים מיוחדים ומבצע צבאי גדול, מבצע 'ליטני', שהחל בלילה שבין ה־14 ל־15 במרץ 1978, לאחר פיגוע קשה בכביש החוף ('אוטובוס הדמים').

בינתיים חל גם שינוי יסודי במצב העניינים בלבנון עצמה (על מלחמת האזרחים בלבנון, על המעורבות הסורית במדינה ועל התקופה שלפני מלחמת שלום הגליל, ראו אבירן, 1986; גולן, 2017). תקרית אש מקומית שאירעה באפריל 1975 בין אנשי מיליציה נוצרים מן ה'פלנגות' ובין פלסטינים אנשי 'החזית העממית' של אחמד ג'ובריל, סימנה את תחילתם של מלחמת אזרחים עקובה מדם ושל משבר עמוק בלבנון. המלחמה הביאה לידי התמוטטות הצבא והממשל הלבנוניים ויצרה איום פיזי על האוכלוסייה הנוצרית בלבנון ואיום פוליטי על ההגמוניה המסורתית של הנוצרים במדינה. המחנה הנוצרי פנה הן לסוריה והן לישראל בבקשה לסיוע. סוריה לא הכירה בריבונותה של לבנון ולא ראתה בה ישות מדינית נפרדת, ולכן סירבה לכוון איתה קשרים דיפלומטיים. לזיקתה של סוריה ללבנון ולשאירתה להטיל עליה חסות היו סיבות היסטוריות וסיבות נוספות הקשורות למכלול של אינטרסים ביטחוניים, צבאיים, כלכליים ומדיניים. עם הסלמת מלחמת האזרחים התערבה סוריה בלבנון, בתחילה באמצעות ניסיונות תיווך ואחר כך בהתערבות צבאית ממש. ב־1 ביוני 1976, בהזמנת המחנה הנוצרי, פלש ללבנון כוח סורי בסד"כ גדול יותר מדיוויזיה כדי להכניע את מחנה הפלסטינים והשמאל. עד סוף 1976 אכן הצליחו הסורים (בלא מעט קשיים) להשתלט על מעוזי המחבלים בבירות ובצידון ולהביא לידי סיום זמני של הלחימה. לאחר מכן פעלו הסורים כדי לכפות 'סדר סורי' על לבנון. ישראל חתרה לנטרל את הסיכונים הצבאיים שנוצרו עבורה עם פלישת הצבא הסורי ללבנון, בלי להיגרר לעימות צבאי עם סוריה. הידברות עקיפה עם הממשל הסורי בתיווכה של ארצות הברית השיגה הבנה עם הסורים על 'קו אדום' שנועד להגביל את הפעילות הסורית בלבנון (קו צידון–ח'ונה–ראשיא אל־זאדי). ראש הממשלה יצחק רבין ניסח את המדיניות כך:

הגענו להבנה (לא אומר להסכם) לגבי כמה נושאים באשר לנוכחות ולפעולות הסוריות בלבנון. דבר ראשון: הסורים לא ירדו דרומה, לקו האדום, שהוא פחות או יותר ארבעים קילומטרים צפונה לגבול ישראל–לבנון [...] דבר שני, הסורים לא יכניסו טק"א לשטח לבנון. דבר שלישי, הסורים לא יפעילו את

חיל האוויר לתקיפת מטרת בתוך שטח לבנון, בראש ובראשונה של הכוחות הנוצריים. דבר רביעי, חופש הפעולה של חיל האוויר הישראלי בשמי לבנון ישמר (רבין, 1983, עמ' 57).

ישראל הגדירה את הקו הזה באופן ברור ועשתה שימוש בערוץ האמריקני כדי להבהיר לסורים כי היא נחושה לשמור עליו. ההבנה שהושגה אפשרה אפוא לצבא הסורי חופש פעולה מצפון לקו האדום ומנעה מגע ישיר ועימות צבאי בין המדינות (על הקו האדום ראו בר, 1990, עמ' 127–131).

בינתיים חל שינוי ביחסי הכוחות בלבנון, והסורים העבירו את תמיכתם מן המחנה הנוצרי אל מחנה השמאל, המוסלמים והארגונים הפלסטיניים. בזמן העמיקה ישראל את הסיוע שלה לבעלי בריתה במחנה הנוצרי, שעמים קיימה קשרים חשאיים לאורך שנים רבות. בשנת 1978 החלו המיליציות הנוצריות במאבק צבאי להוצאת הכוחות הסוריים מלבנון. מוקדי ההתכתשות עם הסורים היו בביירות עצמה ובעיר זחלה שבמרכז בקעת הלבנון. בתקופת כהונתו של ראש הממשלה רבין התבססה המדיניות הישראלית בנושא הלבנוני על המאמץ 'לעזור לנוצרים לעזור לעצמם'. אולם ממשלת הליכוד בראשות מנחם בגין, שעלתה לשלטון אחרי הבחירות שנערכו ב־17 במאי 1977 וזכתה שנית בבחירות בשנת 1981, זנחה את המדיניות הזאת והגישה לנוצרים סיוע פעיל יותר. ראובן אבירן (לשעבר ארליך) חקר את התקופה וזיהה כי בקיץ 1978 חל השינוי בהתערבות הישירה של ישראל לטובת הנוצרים. התערבות זו באה לידי ביטוי ב־6 ביולי במטס אווירי מעל שמי ביירות, ששבר את מהירות הקול, ובהחייבות של ראש הממשלה לנוצרים כי ישראל תפעיל את חיל האוויר שלה אם חיל האוויר הסורי יתקוף אותם (אבירן, 1986, עמ' 137).

בקדנציה הראשונה של ממשלת בגין קשה היה לזהות את השינוי לעומת המדיניות הקודמת בסוגיית לבנון, הן בשל התמקדות הממשלה החדשה בקידום הסכם השלום עם מצרים והן בשל איזון פנימי שהיה בממשלה. משתי סיבות השתנה מצב עניינים זה עם כינונה של הממשלה החדשה אחרי הבחירות שנערכו ב־30 ביוני 1981: הראשונה היא שהסכם השלום עם מצרים יצר תהליך שאפשר לישראל למקד את תשומת ליבה בצפון; השנייה היא שהאיזון הפנימי בממשלה נשבר עם המינוי של אריאל שרון לשר הביטחון, של יצחק שמיר לשר החוץ ושל משה ארנס לשגריר ישראל בארצות הברית; שלושתם דגלו במדיניות לוחמנית יותר כלפי האתגר הלבנוני (אבירן, 1986, עמ' 141–142).

בסוף 1978 חלה הפוגה בת שנתיים בקרבות בלבנון, והם התחדשו בסוף 1980. באביב-קיץ 1981 התחוללו בלבנון שני אירועים, ומבחינת ישראל השתלבו בהם האתגר הסורי, האתגר הפנים-לבנוני ואתגר הטרור הפלסטיני. האירוע הראשון היה 'משבר הטילים'. ב־28 באפריל 1981 הפילו טייסי F-16 של חיל האוויר שני מסוקי תובלה סוריים (מדגם MI-8) באזור ריאק, ממזרח לזחלה, משום שסברו בטעות כי מדובר במסוקי קרב סוריים העומדים לתקוף עמדה נוצרית בג'בל סנין. ביום שלמוחרת הכניסו הסורים ללבנון שלוש סוללות טק"א מדגם SA-6 ובהמשך גם סוללות נוספות. הסוללות הוצבו במחפורות שנחפרו כמה שבועות קודם לכן, ככל הנראה כדי לאותת לישראל על המחיר שתשלם אם תתערב (שיף ויערי, 1984, עמ' 23). הכנסת הסוללות איימה מאוד על חופש הטיסה של חיל האוויר בלבנון וסימנה את התמוטטות כללי המשחק שהתגבשו בשנת 1976 בין ישראל לסוריה. היא הפרה בבירור את 'הקו האדום' הישראלי, וללא ספק הזכירה למקבלי ההחלטות הישראלים את ההשפעות השליליות שהיו לקידום סוללות הטילים המצריות לאזור התעלה

לאחר הפסקת האש בסיום מלחמת ההתשה. סוריה סירבה להיענות לניסיונות התיווך האמריקניים ולהוציא את הטילים מלבנון, וישראל נמנעה מלתקוף אותם, בתחילה בגלל בעיות מזג אוויר, בהמשך עקב התיווך האמריקני ואחר כך עקב העדיפות שניתנה לתקיפת הכור בעיראק (עברי, 2007). ההימנעות הישראלית מתקיפה הגבירה את הביטחון של הסורים במערך ההגנה האווירית שלהם, ביטחון שנרכש בשל הישגיה של ההגנה האווירית הסורית במלחמת יום הכיפורים.

האירוע השני היה 'מלחמת השבועיים' (10–24 ביולי 1981); במהלכה ירו המחבלים לראשונה אש כבדה וממושכת של רקטות ושל ארטילריה לעבר צפון ישראל, בעיקר לעבר קריית שמונה. בשבועיים אלה תקף צה"ל את לבנון מן האוויר, לרבות את ביירות. ב־17 ביולי הותקפו שתי מפקדות מחבלים ששכנו במבנים רבי־קומות סמוכים זה לזה בביירות, ונהרגו עשרות רבות של מחבלים ושל אזרחים. נוסף על כך בלילה שבין ה־19 ל־20 ביולי בוצעה פשיטה מוסקת (מבצע 'צלצל'), וכוח שהוטס במסוקי יסעור תקף מפקדת מחבלים בדרום לבנון. עם זאת, תקיפות צה"ל לא הצליחו להביא לידי הפסקת הירי. בעקבות ירי הרקטות והארטילריה נטשו תושבים את קריית שמונה, ושובשו מאוד החיים בצפונה של ישראל. אף על פי שחיל האוויר נהנה בסבב הלחימה מחופש פעולה מבצעי מלא, הודו מפקדיו כי אין בידיהם מענה לרקטות קצרות הטווח. התקיפות ההדדיות הסתיימו לבסוף בהסכם הפסקת אש שני במחלוקת בתיווך אמריקני. הנהגת אש"ף ראתה בקרבות אלו הישג גדול. חוסר יכולתו של חיל האוויר להפסיק את ירי הרקטות היה ברור, וזיהו אותו גורמים שונים בצה"ל (אבירן, 1987, עמ' 61–149; ארליך, 2012; גולן, 2017, עמ' 68–76). הסכם הפסקת האש סימן למעשה את תחילת הספירה לאחור לקראת המלחמה בלבנון; היא החלה כעשרה חודשים אחר כך (יניב, 1994, עמ' 279).

בשנים 1979–1981, בדרך כלל בעקבות תקיפות ישראליות על מטרות של הארגונים הפלסטיניים בלבנון, התנהל בשמי לבנון גם מאבק אווירי שאפשר למטוסי ה־F-15 וה־F-16 להתנסות לראשונה בקרבות אוויר נגד מטוסי מיג סובייטיים ולהפיל, לראשונה בעולם, כמה מהם: ב־27 ביוני 1979, בעקבות תקיפת בסיסי מחבלים באזור דמור וצידון, הפיל טייס F-15 ישראלי מטוס MIG-21 (באותו קרב הופלו ארבעה מטוסים סוריים נוספים); ב־13 בפברואר 1981 הופל בשמי לבנון מטוס MIG-25; וב־14 ביולי 1981 הפיל טייס F-16 ישראלי מטוס MIG-21. מיגים סוריים הופלו גם ב־21 באפריל וב־25 במאי 1982.

הסורים היו מודעים לנחיתותם באוויר, אך באותה תקופה הם רצו להוכיח לפלסטינים כי הם הנחלצים להגנתם, שכן הפלסטינים נזקקו לתמיכתם במאבק נגד הסכמי קמפ דייוויד ותהליך השלום בין ישראל למצרים. ההנחה של הסורים הייתה כי התמודדות כזאת תהיה מוגבלת לתחום האווירי ולא תהפוך לעימות צבאי כולל בין סוריה לישראל (אבירן, 1986, עמ' 137–139). המאבק בשמי לבנון מתואר בהרחבה בספר שכתב מצטפא טלאס, שר ההגנה הסורי, בפרק העוסק במערכה האווירית במלחמת לבנון הראשונה. דבריו שיקפו את תחושת הנחיתות העמוקה של הסורים בתחום האוויר־אוויר:

ההחלטה להתמודד עם חיל האוויר הישראלי הייתה החלטה היסטורית חשובה. לאויב היו את כל התנאים ליצירת עליונות אווירית באזור הלחימה, ובנצלו זאת הוא ביצע פעולת התקפה ואיבה פראיות, שגרמו להרג אזרחים ערביים רבים בלבנון ולגירושם של אחרים. על רקע זה עלתה השאלה המוסרית, האם

לאפשר לאויב חופש פעולה לעשות כרצונו? האם לקרקע את המטוסים ולעצור בעד הטייסים הגיבורים, המשתוקקים להיפגש עם האויב ולהשמידו או לצאת ולהילחם באויב, על אף האבדות הצפויות לכוחות הסוריים, שהן המס הקבוע, שהמדינה הערבית הסורית משלמת על עמידתה ומאבקה נגד ישראל (טלאס, 1988, עמ' 180).

דברים אלו נאמרו על התקופה שלפני מלחמת לבנון הראשונה, אך הם נכתבו אחריה, בעת שתודעת הנחיתות בתחום האווירי כבר הייתה מגובשת לנוכח תוצאותיה של המלחמה. עם זאת, הם משקפים כנראה באופן אותנטי את התחושות של הצמרת הצבאית והמדינית הסורית גם בשנים שלפני המלחמה.

מבצע 'אופרה': תקיפת הכור בעיראק

בין כל האירועים הללו השתתפו מטוסי ה-F-15 וה-F-16 באירוע חשוב הרבה יותר. ביום ראשון, ה-7 ביוני 1981, בשעה 17:35 לפי שעון ישראל, תקפו שמונה מטוסי F-16 של חיל האוויר, מלווים בשישה מטוסי F-15, את הכור הגרעיני העיראקי, על גדות החידקל, ליד העיירה טוויטא, כ-17 ק"מ ממערב לבגדאד. טווח הטיסה מישראל למטרות היה כ-1,100 ק"מ. בתקיפה הושמד המבנה המרכזי של הכור ואיתו גם ליבת הכור. תקיפת הכור הפגינה את יכולת התקיפה המדויקת וארוכת הטווח של ישראל והבהירה את נכונותה של ישראל להפעיל את כוחה הצבאי נגד איום על האינטרסים הלאומיים שלה.

לתקיפה קדם תהליך ארוך של התלבטות בדרג המדיני. ישראל התוודעה לעיסוק העיראקי בגרעין בשנות ה-70 ועקבה בדאגה אחרי המגעים עם צרפת שהובילו לאספקת הכור הגרעיני. באוגוסט 1978 נערך מעין 'סמינר גרעיני' לחברי ממשלת בגין, ונציגי מערכת הביטחון הסבירו בו לשרים את משמעות הימצאותו של כור גרעיני בידי עיראק. משתתפי הדיון הסכימו כי יש למנוע מעיראק להשיג יכולת גרעינית, אבל היו חלוקים על דרך הפעולה הנכונה. מחלוקת זו, בין מי שסברו כי נכון לפעול צבאית נגד הכור ובין מי שהעריכו כי אפשר למצוא פתרון דיפלומטי לבעיה, תמשיך ותלווה את תהליך קבלת ההחלטות בישראל עד לערב התקיפה ממש. אחד מן המתנגדים לתקיפה היה שר הביטחון עזר ויצמן. פרישתו מן הממשלה במאי 1980, על רקע חילוקי דעות במגוון עניינים עם ראש הממשלה מנחם בגין, סללה במידה רבה את הדרך להחלטה על תקיפת הכור. אחרי ויצמן הוביל את ההתנגדות סגן ראש הממשלה (והרמטכ"ל לשעבר) יגאל ידין, שאף איים להתפטר מן הממשלה בשל אי-רצונו לשאת באחריות להחלטה.

חודשים אחדים אחרי הדיון הזה הורה ראש הממשלה לרמטכ"ל לתכנן תקיפה אווירית של הכור. בעקבות הגעת מטוסי ה-F-16 הראשונים ביולי 1980 הוחלט להשתמש בהם בתקיפה. מפקדי הטייסות הונחו לפתח כשירות לתקיפה ארוכת טווח, אך טרם הוכנסו למעגל המצומצם של שותפי הסוד שעסקו בתכנון המבצעי של התקיפה.

התוכנית המבצעית חייבה להשיג מודיעין מדויק על הכור עצמו, על פריסת מערכות ההגנה האווירית העיראקית ועל יכולת הגילוי בנתיב הטיסה הארוך. בזמן נמשכו המגעים הדיפלומטיים עם צרפת בעניין הכור העיראקי והוויכוח בדרג המדיני על תקיפתו, אך באוקטובר 1980 הגיע כנראה ראש הממשלה בגין למסקנה כי המערכת הבינלאומית ומנגנוני הפיקוח לא יצליחו לבלום את מאמציה של עיראק, ולפיכך תידרש פעולה צבאית ישראלית. ב-14 באוקטובר הודיע על כך בגין בפורום שרים מצומצם, ובסוף אותו חודש כבר

אמר דברים דומים במליאת הממשלה. בשנים 1979–1981 הוצאו אל הפועל גם פעילויות חשאיות לעיכוב פרויקט הגרעין של עיראק. ב־30 בספטמבר 1980 תקפו מטוסים איראניים את הכור בעיראק, אך הנזק שגרמה התקיפה היה מצומצם מאוד.

שני ראשי ארגוני המודיעין – אמ"ן והמוסד – ומנכ"ל הוועדה לאנרגיה אטומית התנגדו לפעולה. לעומתם תמכו בתקיפה מפקד חיל האוויר דוד עברי, סגן ראש המוסד נחום אדמוני והרמטכ"ל רפאל איתן. האחרון אף האיץ בראש הממשלה להורות על תקיפה בהקדם. לשרי הממשלה הוצגו תרחישים חמורים על תגובה עיראקית אפשרית, על פעולה של המעצמות נגד ישראל ועל אפשרות התפתחותה של עוינות אזורית. הקושי לקבל את ההחלטה נבע בין השאר מן האופי השברירי שיוחס להסכם השלום עם מצרים; הוא נחתם במאוס 1979 ותהליך יישומו עדיין היה בעיצומו. עיתוי התקיפה הושפע הן מן הבחירות שהתקיימו בארצות הברית בנובמבר 1980 והן מן ההערכות בנוגע למועד שבו יהפוך הכור ל'חם'. הדעות בממשלה היו חלוקות, ושורה של החלטות לבצע את הפעולה התקבלו ובוטלו ברגע האחרון.

בינתיים נהפכה הסוגיה גם למוקד מחלוקת פוליטית בין המפלגות. בכירי 'המערך' עודדו על התקיפה הצפויה והביעו התנגדות נחרצת למימושה. שמעון פרס שלל את ההערכות על מועד ההשלמה של הכור והעריך כי אפשר להגיע עם הצרפתים להסדר שימנע את השימוש בכור לפיתוח נשק גרעיני. הוא אף כתב לבגין מכתב אישי בעניין זה. גם עזר ויצמן, שכבר היה מחוץ לממשלה, היה נגד התקיפה כיוון שהעריך כי היא תזיק להסכם השלום עם מצרים. סביר להניח שגם למועד הבחירות המתקרב ב־30 ביוני הייתה השפעה על עניין זה. דליפת הסוד בדבר התקיפה הצפויה ושיקולים נוספים הובילו לדחיית הפעולה, שכבר עמדה להתבצע בחודש מאי 1980.

לאחר התקיפה הודיעה ישראל רשמית כי מטוסיה הם שביצעו אותה. התגובות בעולם היו נסערות וכללו גל גינויים נרחב. ארצות הברית אף עכבה לזמן מה אספקה של מטוסי F-16 נוספים לישראל. אבל למרות מורת הרוח שהביעה מן התקיפה עצמה ומן השימוש שנעשה בה במטוסים מתוצרת אמריקנית, נחתם בנובמבר של אותה שנה מזכר הבנה אסטרטגי בין ישראל לארצות הברית. המזכר שיקף את היחסים המיוחדים בין שתי המדינות, לרבות בתחום הביטחוני־אסטרטגי.

מבצע 'אופרה' נתפס בצדק כחשוב ומוצלח מאוד. עם זאת, מעדויות של בכירים עיראקים ומחומרים מקוריים שנתפסו אחרי כיבוש עיראק במלחמת המפרץ בשנת 2003, עולה כי התקיפה הישראלית לא סתמה את הגולל על שאיפתו של סדאם חוסיין להצטייד בנשק גרעיני, ונראה שדווקא דרבנה אותו לעבור מתוכנית גרעין גלויה לתוכנית גרעין חשאית ומקיפה הרבה יותר בערוץ העשרת האורניום. בשנת 1991, ערב מלחמת המפרץ, כבר צברו העיראקים כמות מסוימת של חומר בקיע, ולכאורה לו סדאם לא היה פולש לכווית, העיראקים היו מצליחים אולי להשיג יכולת גרעינית צבאית. אחרי המלחמה התגלו מרכיביה של התוכנית, ועל עיראק הוטל פיקוח קפדני ומשטר סנקציות חונק. בעקבותיהם נזנח כנראה פרויקט הגרעין העיראקי.

שינויים חברתיים ותרבותיים

בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים חלו שינויים גדולים בחברה הישראלית במגוון תחומים. לשינויים אלו הייתה השפעה גדולה בעשורים הבאים על הסטייה מתפיסת ההפעלה המקורית ועל מקומו החדש של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל.

תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל לא התעלמה משיקולים הנוגעים לעמדותיה של החברה הישראלית כלפי המלחמה ומחירה, אך עד למלחמת יום הכיפורים הייתה לשיקולים האלה השפעה מצומצמת בלבד על הפעלת הכוח הצבאי. תפיסת ההפעלה המקורית, שבמרכז המהלך המתמך של כוחות היבשה, זכתה לתמימות דעים שלא התעלמה ממחירה האפשרי. במלחמה ראו מצב בסיסי שנכפה על ישראל, ובאיום עליה ראו איום קיומי. הרעיון שהישראלים צריכים ללחום למען מולדתם היה מוסכמה, ומעטים קמו לערער עליו. האומה הייתה מגויסת אפוא להתמודדות עם האיום הקיומי, והציבור והתקשורת לא פקפקו ביכולתן של ההנהגות, המדינית והצבאית, לקבל החלטות קשות בענייני צבא וביטחון. הצלחותיו של צה"ל במלחמת העצמאות, במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים חיזקו את ביטחונה של החברה הישראלית בממשלה, בצבא, במפקדיו ובתפיסת ההפעלה שלו.

ואולם בדיעבד נראה כי למלחמת יום הכיפורים הייתה השפעה רבה על תפיסת ההפעלה המקורית, גם אם השפעה זו הייתה סמויה ואיחרה להתברר. מקובל להניח כי מלחמת יום הכיפורים מסמנת נקודת שבר בהווה הישראלית בתחומים רבים ('רעידת אדמה', כפי שקראו לה בסדרת הטלוויזיה 'תקומה'). המלחמה עוררה את החברה הישראלית מחלום מתוק ובלתי מציאותי על כוחה, גרמה למותם של כ-2,600 חיילים ולפציעתם של אלפים רבים. גם עלותה הכלכלית הייתה עצומה, והיא הגבירה את תלותה של ישראל בארצות הברית. לענייננו רלוונטי השינוי שהביאה מלחמה זו בכל הקשור ליחסה של החברה הישראלית למלחמה ולמחירה. גישות אנטי-מלחמתיות היו קיימות בציבור הישראלי עוד לפני מלחמת יום הכיפורים. הפזמון 'שיר לשלום' משנת 1969 ו'מכתב השמיניסטים' וההצגה 'מלכת אמבטיה' משנת 1970, הם ביטוי מסוים לגישות אלו ולמקומן בשיח הציבורי בתקופת מלחמת ההתשה. מלחמת יום הכיפורים עוררה גל מחאה חסר תקדים; הוא התמקד תחילה בהנהגה ותרם ללא ספק תרומה רבה למהפך הפוליטי שהתרחש בשנת 1977.

מלחמת יום הכיפורים המחישת גם את מחירה של הגישה המדינית שהמתינה 'לטלפון מהערבים'. עד למחצית השנייה של שנות ה-70 חיו רוב הישראלים בתחושה שאין חלופה אמיתית למצב המלחמה ששרר בין ישראל למדינות ערב מאז קום המדינה. תחושה זו קיבלה חיזוק מנסיבות פריצתה של מלחמת יום הכיפורים. זו המחישת הן את האיום על קיומה של המדינה והן את הצורך להילחם כדי להתגונן מפני איום זה ולשלם על כך מחיר כבד. הסכם השלום עם מצרים היה הגורם העיקרי לשינוי בתחושה זו.

הסכם השלום עם מצרים היה ביטוי לרעיון שהיה עד למחצית שנות ה-70 נחלתו של מיעוט קטן בציבור הישראלי, ולפיו יש חלופה אמיתית למצב המלחמה, שעד אז ראו בו מצב שנכפה על החברה הישראלית. שנות ה-70 המאוחרות גם סימנו לישראלים רבים את תחילתה של נורמליות חדשה. רצף של אירועים שבהם זכו יחידים ישראלים וקבוצות ישראליות להכרה בינלאומית בתחומים כגון יופי (הזכייה של רינה מור בתחרות מיס עולם בשנת 1976), ספורט (הזכייה של מכבי תל אביב בגביע אירופה בשנת 1977) ומוזיקה (הזכייה

באירוויזיון של יזהר כהן בשנת 1977 ושל גלי עטרי ולהקת 'חלב ודבש' בשנת 1978), המחישו לישראלים כי הם יכולים להצטיין לא רק במלחמות ובמבצעים צבאיים.

נראה כי השילוב בין אובדן האמון בהנהגה המדינית והצבאית ובין ההכרה במחירה הגדול של המלחמה הביא לידי שינוי יסודי יותר בכל הקשור ליחסה של החברה הישראלית למלחמה. אחד מביטויי הראשונים של שינוי זה היה הקמת תנועת 'שלום עכשיו' בשנת 1978, אך הוא הלך והתברר ככל שעבר הזמן והתבטא בדיון הציבורי על מבצע 'שלום הגליל', שמסריה של התנועה בלטו בו. הדיון הזה העמיד את המלחמה ואת צה"ל במרכז של ויכוח פוליטי בין שמאל לימין, שנסב על השאלה אם המלחמה בלבנון מוצדקת. הביקורת על המלחמה הייתה נוקבת, ושיאה היה בהפגנת ההמונים בתל אביב במחאה על הטבח שביצעו הכוחות הנוצריים (שפעלו במשותף עם כוחות צה"ל) במחנות הפליטים בביירות ('טבח סברה ושתילה'). לראשונה חדרו אל השיח הציבורי המושגים 'מלחמת ברירה' ו'מלחמת אין ברירה'; היו להם משמעויות שונות בוויכוח, אך הם ביטאו, לראשונה בפומבי, גם את הגישה כי יש עניינים שאינם מצדיקים להפעיל את הכוח הצבאי על פי תפיסת ההפעלה המקורית עתירת האבדות, המתבססת בראש ובראשונה על כיבוש שטח באמצעות המהלך המתמדי של כוחות היבשה. לכל אלו תרם גם מאפיין נוסף של מלחמת לבנון הראשונה – ישראל נלחמה בה בעיקר נגד ארגון טרור שהיה ברור כי הוא אינו מציב לישראל איום קיומי שנתפס כעילה מוצדקת למלחמות העבר.

מלחמת לבנון הראשונה

על פי הצהרתה יצאה ישראל למבצע 'שלום הגליל' ב־6 ביוני 1982 כדי להרחיק את האיום שהציבו נגדה הארגונים הפלסטיניים שהפכו את לבנון לבסיסים העיקרי מאז שגורשו מירדן בשנת 1970. ברקע עמדה תפיסה אסטרטגית שאפתנית יותר שביקשה להשיג 'סדר פוליטי חדש' בלבנון. סדר חדש כזה היה אמור להוביל לשלטון הנוצרי, הנוח לישראל, ולסילוק אש"ף וארגוני המחבלים הנוספים מלבנון. המבצע שאושר בממשלה היה אמור להימשך 48 שעות ולהגיע לעומק של כ־40 ק"מ בתוך שטח לבנון, אך בפועל, ובמידה רבה כתוצאה מהחלטות של שר הביטחון והרמטכ"ל, הוא הפך למלחמה. צה"ל חדר לעומק רב בלבנון, הרבה מעבר לכוננות המוצהרות של הממשלה, ולבסוף הגיע עד לביירות. מאז המלחמה שהתנהלה בלבנון בשנת 2006 ('מלחמת לבנון השנייה'), מכונה המלחמה שהתנהלה בשנת 1982 – 'מלחמת לבנון הראשונה'. בשנתיים שקדמו למלחמה תכנן צה"ל תוכניות רחבות היקף – להגעה עד לביירות ואף מעבר לה, ותוכניות מצומצמות – להשתלטות על שטחים מוגבלים בלבד. בחצי השנה שלפני המלחמה קיבלו התוכניות את מתכונתן הסופית לפי הנחיותיו של אריאל שרון, שר הביטחון החל מאוגוסט 1981. בחודשים אלו פעלה ההנהגה המדינית והצבאית של ישראל ליצירת לגיטימציה פנימית ובינלאומית למלחמה, וצה"ל הועמד כמה פעמים בכוננות למבצע בלבנון. בסופו של דבר הובילה למלחמה ההתנקשות של הפלג האופוזיציוני של אבו נידאל בשגריר ישראל בבריטניה שלמה ארגוב בלילה שבין ה־3 ל־4 ביוני 1982. צה"ל הונחה להגיב על ההתנקשות בתקיפות אוויריות, והיה ברור כי הן יובילו להסלמה. במוצאי שבת ה־5 ביוני הטילה ממשלת ישראל על צה"ל "להוציא את כל יישובי הגליל מטווח האש של הטרוריסטים [...] בלבנון [וקבעה כי] אין לתקוף את הצבא הסורי, אלא אם הוא יתקוף את כוחותינו" (גולן, 2017, עמ' 580). עם זאת, כבר בלילה הראשון של

המערכה הנחה שר הביטחון את צה"ל לתקוף ב־8 ביוני את מערך הטק"א הסורי בבקעת הלבנון, להשמיד את הצבא הסורי שם וליצור קשר עם הנוצרים (גולן, 2017, עמ' 579–583).

אופן הפעלת הכוח במלחמת שלום הגליל שיקף במידה רבה את הדבקות בתפיסת ההפעלה המקורית. ישראל פלשה ללבנון עם כוח קרקעי גדול וניהלה קרבות מוצלחים יחסית הן עם כוחות אש"ף (בגזרה המערבית והמרכזית) והן עם הכוחות הסוריים (בגזרה המזרחית). עם זאת, במלחמה זו אפשר היה כבר לראות גם את ראשיתה של ההעדפה להפעלת כוח האש. אומנם המהלך המתמך של כוחות היבשה הביא לידי הישגים גדולים וחשובים, אך ניתוח הקרבות לימד על שינוי בדרך שבה מימשו המפקדים את המהלך המתמך. השינוי הזה פגע מאוד בתכליתיות של המהלך המתמך וביכולת להשיג באמצעותו את ההישגים הנדרשים, והיה קשור קשר ישיר לחשש של החברה הישראלית מאבדות שנוצר בעקבות מלחמת יום הכיפורים, ולאילוץ הפוליטיים שנולדו מן האווירה החברתית הזאת (קובר, 1995, עמ' 413; ראו גם לניר, 1992, עמ' 38–39). בגלל בניין הכוח לאחר מלחמת יום הכיפורים היה הסד"כ של חיל האוויר ערב המלחמה בלבנון הגדול בתולדותיו — 72 מטוסי F-16, 40 מטוסי F-15, 140 מטוסי סקייהוק, 163 מטוסי כפיר, 132 מטוסי פנטום ו־40 מטוסי מיראז'. מלבדם היו בסד"כ גם 175 מסוקים (לרבות 40 מסוקי תקיפה מדגם קוברא ודיפנדר) ומגוון רחב של מטוסי מודיעין, שליטה ובקרה (יניב, 1994, עמ' 287).

גולת הכותרת של פעילות חיל האוויר במלחמה הייתה המבצע להשמדת סוללות הטק"א הסוריות ביום הרביעי למלחמה, 'ערצב 19'. בעקבות לקחי מלחמת יום הכיפורים התבססה תפיסת הלחימה בסוללות הטק"א על הרעיון לקצר את זמני התגובה מאיתור הסוללות ועד לתקיפתן, בעיקר באמצעות קשר ישיר בין אמצעי האיסוף לגורמי העיבוד (על 'ערצב 19' ועל בניין הכוח לקראתו ראו פינקל, 2019). התפיסה שהתפתחה בחיל האוויר יצרה חיבור ייחודי וחדשני בין המודיעין בזמן אמיתי ובין חימוש חכם ומדויק באמצעות תא שליטה ייחודי שעשה שימוש במערכת שליטה ממוכנת. המחצית השנייה של שנות ה־70 הייתה רצופה תרגילים וניסויים שנועדו לבחון את ישימות התפיסה ולשכללה. מערך הטק"א הסורי לעומת זאת קפא על שמריו בשל ההנחה, בעקבות מלחמת יום הכיפורים, כי לסוללות הטק"א יש עליונות על המטוסים. הנחה זו אף התחזקה בעקבות 'משבר הטילים' באפריל 1981, שבו נמנעה ישראל, עקב שילוב של החלטה פוליטית ושל בעיות מזג אוויר, לתקוף את סוללות הטק"א הסוריות שהוצבו בלבנון.

ההחלטה לתקוף את הסוללות התקבלה בסדרת דיונים שנערכה בדרג הצבאי הבכיר ובדרג המדיני ב־8 וב־9 ביוני. בדיונים אלו בא לידי ביטוי הבדל בין תפיסותיהם של שר הביטחון שרון ושל הרמטכ"ל איתן בנוגע ליעדי המבצע. שניהם העריכו כי תקיפת מערך הטק"א תחייב את הכוחות הסוריים להילחם. הרמטכ"ל ראה בחיסול בעיית המחבלים את המטרה העיקרית של המבצע; הוא הניח כי לחימה נגד כוחות סוריים עלולה לפגוע בהשגת תכלית זו, שכן היא תקרב את התערבות המעצמות ואת דרישתן להפסיק את האש, ולכן ביקש להימנע ממנה, או לפחות לדחותה ככל שניתן. לעומתו סבר שר הביטחון שלא יהיה מנוס מלחימה בכוחות הסוריים. לפיכך העדיף הרמטכ"ל לתקוף סמלית סוללה אחת, ואילו שר הביטחון העדיף לתקוף את המערך כולו (גולן, 2017, עמ' 346–383).

מבצע 'ערצב 19' בוצע ביומה הרביעי של מלחמת שלום הגליל (9 ביוני 1982), וההישג חסר התקדים של השמדת כל סוללות הטק"א הסוריות שהיו ערוכות בגבול עם לבנון ובתוך שטח לבנון, הוכיח כי התפיסה

שפותחה בחיל האוויר היא ישימה. שמו של המבצע ניתן לו על שם 19 סוללות הטק"א הסוריות שנגדן הוא הופעל. רובן המכריע הושמד במבצע על בסיס מודיעין מדויק. כך תיאר את ההישג של 'ערצב 19' מפקד חיל האוויר במלחמת שלום הגליל דוד עברי:

בראייה היסטורית אכן מדובר בהישג מרשים, במיוחד אם מוסיפים לכך את מה שקרה לאחר מכן. חיל האוויר הסורי מצא את עצמו חשוף ללא הגנת טק"א, ובהמשך המערכה, מיום רביעי ב־14:00 ועד יום שישי ב־12:00, הופלו 82 מטוסים סוריים בקרבות אוויר בלי שאיבדנו אפילו מטוס אחד. בסך הכול הופלו במלחמת שלום הגליל 87 מטוסים סוריים, מהם חמישה באש נ"מ ובאש של כוחות הקרקע. זהו הישג שיא שלא היה דוגמתו בכל המלחמות — 82:0 (עברי, 2007, עמ' 71).

הצלחת המבצע נגד סוללות הטק"א וההישג חסר התקדים של הפלת עשרות מטוסים סוריים המחישו את עליונותו של חיל האוויר הישראלי וגרמו לנשיא סוריה אסד לפנות לחייליו כשבועיים לאחר המבצע בפקודת יום דרמטית המבוססת כולה על הכרה בלתי מעורערת בעליונות זו. הוא לא דרש מלוחמיו ניצחון אלא הקרבה, מניעת תבוסה ומות קדושים, המועלה בדבריו לדרגת ערך עליון. פקודת היום פורסמה ב־21 ביוני, כעשרה ימים לאחר הפסקת האש:

אם תחודש הלחימה שומה עלינו להילחם מבלי שים לב לעליונות חיל האוויר של האויב. וזאת לדעת: טייסנו הגיבורים מילאו וימלאו חובתם בעמידה בפני האויב [...] על האויב להשתכנע, כי חלף ללא שוב הזמן, שבו הטיל עלינו פחד ברעם מטוסיו והפצותיו. עלינו להוכיח — לו ולעולם — כי מי שמנצח בקרב הוא האדם אמיץ הלב, הדוחה מעליו יחס של השפלה; הבז לפחדנות ולרפיון ידיים והסבור, כי האידיאל של חייו מתבטא במות קדושים תוך הגנה על כבוד המולדת והאזרחים. שומה עלינו להוכיח לאויב, כי חיל האוויר שלו לא ינצח בקרב, כפי שלא עלה בידי חיל האוויר של ארה"ב (טלאס, 1988, עמ' 19–21).

ואולם הצלחה מובהקת זו סימנה גם עליית מדרגה בהתפתחות האתגר שעימו נאלץ להתמודד חיל האוויר בשנים ובעשורים שאחרי המלחמה. המודעות ליכולת התקיפה המדויקת של ישראל, שהופגנה במבצע זה, גרמה לאויביה לשים דגש רב על הסתרה, הסוואה והונאה בכל המערכים המועדים לתקיפה מן האוויר, ובעיקר במערכי הטק"א, והקשתה מאוד על ישראל באיתור המטרות לתקיפה. בתחום בניין הכוח האיצה המודעות לעליונות המוחלטת של חיל האוויר הישראלי את ההתבססות של היריבים על מערכי טק"ק ואת התפיסה כי הם האמצעי העיקרי לחדירת שמי מדינת ישראל.

במבצע 'ערצב 19' נעשה שימוש בחימוש מונחה מדויק אלקטרואופטי ובחימוש המתביית על קרינת מכ"ם, ויש הרואים בו את השימוש הצבאי הראשון בעולם בטכנולוגיות מתקדמות, מה שייקרא לימים 'מהפכה בעניינים צבאיים' (אדמסקי, 2010, עמ' 157). המבצע אכן המחיש את מהפכת החימוש המדויק, אך משמעויותיה המערכתיות של מהפכה זו (בניגוד למשמעויותיה הטקטיות) לא הובנו במלוא היקפן. אומנם חיל האוויר הישראלי הקדים להשתמש בחימוש כזה וידע לשלב אותו בתפיסה מבצעית יצירתית לתקיפת טק"א, אך אדמסקי כינה התנהלות זו 'חדשנות סקטוריאלית טקטית' וכתב:

ישראל ראתה במערכה בבקעת הלבנון כשילוב המוצלח של טכנולוגיה מתקדמת ואלתור מבצעי יצירתי – תמצית יתרונה האיכותי [...ולכן] רכש צה"ל במהלכן של רוב שנות השמונים אמצעי מודיעין חדשניים ביותר, מערכות תקשורת ומערכות חימוש מדויק, וזאת מבלי לעשות שינוי כלשהו בדוקטרינה או במבנה הארגוני (אדמסקי, 2010, עמ' 160).

אדמסקי זיהה נכון כי התפיסה הייחודית שהתפתחה בחיל האוויר הייתה חדשנות אמיתית, אך נתפסה רלוונטית בעיקר למשימת העליונות האווירית ולמשימות ספציפיות נוספות. רק מאוחר יותר החל להבשיל הרעיון כי תפיסה זו, עם השינויים המתחייבים, יכולה להביא לידי שינוי יסודי ביכולת הפעולה הכוללת של חיל האוויר ובמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת.

ואכן הדרג הצבאי הבכיר, לרבות פיקוד חיל האוויר, החל להבין את המשמעויות המערכתיות יותר של מהפכת החימוש המדויק רק לאחר מלחמת המפרץ הראשונה ב-1991, ולמעשה רק במחצית השנייה של שנות ה-90, אז נהפך חימוש זה למרכיב העיקרי של החימוש בסד"כ המבצעי. ליכולת התקיפה המדויקת בהיקף נרחב היה תפקיד מרכזי מאוד בעדיפות שניתנה בעשורים האחרונים להפעלת הכוח האווירי במבצעים ובמלחמות.

מלחמת לבנון הראשונה סימנה גם את ראשית השימוש המסיבי בכטב"מים. כלים ראשונים כאלו נקלטו בחיל האוויר עוד בתחילת שנות ה-70, בעקבות דרישות שמקורן במלחמת ההתשה. היו אלו מטוסים ללא טייס מסדרת Ryan Firebee ('מבט'); הם פעלו עוד בווייטנאם ושימשו בחיל האוויר למשימות צילום, לרבות במלחמת יום הכיפורים (כטב"מים נוספים מתוצרת חברת Ryan ('תלם') שימשו למשימות הטעיה נגד מערכי הטק"א של האויב). קפיצת דרך גדולה בתחום הכטב"מים חלה בתחילת שנות ה-80, כאשר נקלט בחיל האוויר מטוס זעיר ראשון ללא טייס מדגם 'סקאט' ('זהבן') מתוצרת התעשייה האווירית; הזהבן נשא מצלמת וידאו בעלת יכולת שידור בזמן אמיתי, והיה לו תפקיד חשוב בהשמדת שלושה משגרי טק"א מסוג SA-8 בבקעת הלבנון ב-24 ביולי 1982. הוא יצא משירות בשנת 2004, לאחר שבשנות ה-90 נקלטו בחיל האוויר דגמים מתקדמים יותר ('ה'סרצ'ר' בשנת 1992, ה'סרצ'ר 2' בשנת 1998 וה'זיק' (הרמס-450) בסוף שנות ה-90). חודשים אחדים לאחר סיום המלחמה העביר דוד עברי את הפיקוד על חיל האוויר לעמוס לפידות, אך המשיך להשפיע על חיל האוויר גם בתפקידיו הבאים: יו"ר התעשייה האווירית, מנכ"ל משרד הביטחון (במשך כעשור, בשנים 1986–1996), שגריר ישראל בארצות הברית וראש המועצה לביטחון לאומי. עברי ולפידות היו באותו צד של העימות החרף שהתחולל בישראל על פרויקט הלבאי. כנגדם עמד בין השאר מי שהתמנה לאחר לפידות למפקד חיל האוויר – אביהו בן-נן.

פרויקט הלבאי ופרשיית רמי דותן

ההצלחה של מטוסי הכפיר שימשה תמריץ להצעה לפתח מטוס קרב שאפתני יותר, ה'אריה'. הוא היה אמור להיות מטוס קרב דו-מנועי המבוסס על תצורת הכפיר ומיועד למשימות עליונות אווירית ולתקיפה ארוכת טווח. בשנת 1975 אישר מפקד חיל האוויר את הדרישה המבצעית לפיתוח 'אריה', אבל בעקבות ההסכמה האמריקנית למכור לישראל את מטוס ה-F-16, שביצועיו עלו על אלו של ה'אריה' המתוכנן, נגנז הפרויקט בשנת 1978.

חודשים אחדים אחר כך, בשנת 1979, החליט עזר ויצמן, שהיה אז כבר שר הביטחון בממשלת בגין הראשונה, כי התעשייה האווירית תפתח ותייצר מטוס תקיפה ישראלי שהיה אמור לתפוס את 'המקום האחרון בסולם' ולשמש בעיקר לתקיפה קצרת טווח, תחליף למטוסי הסקיהוק והכפיר. ועדת השרים לענייני ביטחון אישרה את החלטתו של ויצמן ב־20 בפברואר 1980, למרות התנגדותו של חיל האוויר שביקש להמשיך לרכוש מטוסי F-15 ו־F-16 ולהשביח את מטוס הפנטום (פרויקט 'קורנס 2000'). המטוס שהציעה התעשייה האווירית במענה להחלטת שר הביטחון היה נגזרת מוקטנת, קלת משקל וחד־מנועית של ה'אריה' – ה'לביא'. באוגוסט 1980 פרסם חיל האוויר את דרישותיו מן המטוס, ואלה היו גבוהות במידה ניכרת מן הדרישות שהציבה התעשייה האווירית. פער זה הוביל למחלוקת חריפה בין התעשייה האווירית לחיל האוויר. חיל האוויר דרש להתקין במטוס מנוע רב־עוצמה מתוצרת חברת Pratt & Whitney האמריקנית, שהיה בשלבי סיום פיתוח, ומשמעות הדרישה הייתה גידול ניכר בממדי, במורכבות ובמחירו של המטוס (על תהפוכות פרויקט ה'לביא' עד לסגירתו ראו אורן, 2017; ארנס, 2018; דרורי, 2016; יניב, 1994, עמ' 290–292; פלד, 2004, עמ' 261–270; רובין, 2019, עמ' 53–73; תא"ל י', 1995).

עקב התפטרותו של ויצמן מתפקיד שר הביטחון בממשלת בגין הועברה המחלוקת להכרעתו של ראש הממשלה בגין, והוא הכריע במאי 1981 לטובת חיל האוויר. אריאל שרון מונה לשר ביטחון לאחר ויצמן, ובתקופתו קיבל הפרויקט דפוסים ארגוניים רשמיים ונחתם החוזה עם התעשייה האווירית. אבל קפיצת הדרך הגדולה הייתה עם כניסתו לתפקיד של משה ארנס, איש התעשייה האווירית לשעבר. בתקופתו קיבלה התוכנית תנופה גדולה, והושג לה מימון של הממשל האמריקני. יצחק רבין החליף את ארנס בתפקיד שר הביטחון בדצמבר 1984, ובאוגוסט 1985 אישר עם ממשלת האחדות כולה את פרויקט ה'לביא'. טקס גלילת המטוס נערך ביולי 1986; טיסת הבכורה הייתה בדצמבר 1986 והפרויקט זכה לתמיכה רבה הן של הציבור והן של התקשורת. ה'לביא' היה אמור להיות פרויקט הדגל הטכנולוגי של ישראל ואחד מן המטוסים המתקדמים ביותר בעולם. בד בבד עם התמיכה הציבורית, החלו לעלות במערכת הביטחון הסתייגויות והתנגדויות. בשלב זה גם התגבשה הערכה שהוביל היועץ הכלכלי למערכת הביטחון כי ה'לביא' יהיה יקר יותר ממטוס F-16.

עד תחילת 1986 תמך צה"ל, ובראשו הרמטכ"ל משה לוי, בפרויקט. המחצית הראשונה של שנות ה־80 הייתה מן התקופות הכלכליות הקשות בתולדות ישראל, ולכן בשלב מסוים שינה הרמטכ"ל לוי את עמדתו. גם מחליפו דן שומרון הביע חשש כי ה'לביא' יפגע בצרכיו האחרים של צה"ל (לרבות בצרכים של חיל האוויר). שומרון היה מתנגד מובהק ל'לביא', והוא זכה לתמיכה של ראש אגף התכנון במטכ"ל באותן שנים – האלוף אביהו בן־נון (בניגוד למפקד חיל האוויר האלוף עמוס לפידות, שתמך בפרויקט), מבכירי טייסי הקרב של חיל האוויר, שרשם לזכותו בעבר ארבע הפלות של מטוסי אויב. ב־20 במאי 1987 הופיע שומרון בישיבת הממשלה והבליט את מחירו הכבד של ה'לביא'. שומרון הדגיש כי אם ימריא ה'לביא', "תקורקע" למעשה עוצמתו הכוללת של צה"ל (יניב, 1994, עמ' 453).

אבל ההתנגדות הגדולה ביותר לפרויקט הגיעה מארצות הברית, והיא החליטה למעשה להפסיק את מימון הפרויקט. תעשיית התעופה האמריקנית ראתה ב'לביא' איום פוטנציאלי גדול על שוקי היצוא שלה. מערכת הביטחון האמריקנית התגייסה לבחון את עלויות הפרויקט ומסקנותיה העמיקו את הוויכוח בישראל. דוח שפורסם בארצות הברית בתחילת 1986 שיבח את התוכנית מבחינה טכנולוגית, אך היה ביקורתי מאוד

בנוגע לעלות הפרויקט. בתקופה זו כבר פעלה בישראל 'תוכנית הייצוב הכלכלית', ומתנגדיו של פרויקט הליביא ראו בו איום על כלכלת ישראל כולה. שר הביטחון רבין, שאישר את הפרויקט באוגוסט 1985, שינה את עמדתו כנראה באמצע 1986.

ביולי 1987 פרסם מבקר המדינה דוח שלפיו ממשלת ישראל תמכה בליביא על בסיס הערכת עלויות חסרת בסיס, בלתי מספקת, מגמתית ולא נכונה. בישיבה דרמטית שנערכה ב־30 באוגוסט 1987 החליטה ממשלת ישראל לבטל את הפרויקט ברוב של 12 שרים נגד 11 (רוב המתנגדים לפרויקט היו ממפלגת המערך ורוב התומכים היו ממפלגת הליכוד, לרבות ראש הממשלה יצחק שמיר). ההחלטה הובילה להתפטרותו של ארנס מן הממשלה.

תקופת פיקודו של לפידות התאפיינה בקיצוצים נרחבים בתקציב החיל עקב האינפלציה הקשה ששררה בישראל באמצע שנות ה־80. בתקופתו נקלטו בחיל האוויר מטוסי F-16 מן הדגמים C ו־D וחימוש מתקדם, דוגמת טילי POPAYE. בתקופתו גם הופעל חיל האוויר לתקיפה ארוכת טווח על מחנות אש"ף בתוניסיה (באוקטובר 1985), והופלו שני מטוסי MIG-23 סוריים (בנובמבר 1985).

לפידות נאלץ גם להתמודד עם 'פרשת פולארד' עקב טענות שהעלו האמריקנים על מעורבותו בפרשה של אל"ם אביאם סלע, ראש מחלקת מבצעים לשעבר, שהוביל בין השאר את התכנון המבצעי לתקיפת הכור בעיראק ולמבצע 'ערצב 19', בעת שהותו בלימודים בארצות הברית. בעקבות לחץ אמריקני בוטל מינויו למפקד בסיס תל נוף.

בספטמבר 1987 העביר לפידות את הפיקוד על חיל האוויר לאביהו בן־נן. בן־נן הוביל את חיל האוויר בתקופת האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה ובתקופת מלחמת המפרץ הראשונה. שני האירועים שיקפו את הפער ההולך וגובר בין תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל ובין האתגרים הביטחוניים שהלכו והתפתחו בשנים אלה. בתקופתו נקלטו בחיל האוויר מסוקי תקיפה ראשונים מדגם AH-64 ('אפאצ'י').

על כהונתו של אביהו בן־נן העיבה פרשיית שחיתות גדולה של מי שמונה על ידו לראש להק ציוד בחיל האוויר (רלצ"ד) – תא"ל רמי דותן. התברר כי כמה שנים קודם לכן החל דותן, שהיה מומחה ייחודי בתחומו, לקבל שוחד בתמורה לבחירה בחברות מסוימות שענו למכרזים של החיל. את הפרשה חשף אחד מן המעורבים במכרזים המכורים שדותן החליט לסיים את עבודתו. בטרם נחשפה הפרשה תכנן דותן אף לפגוע באותו אדם, אך מעצרו סיכל את הפעולה. דותן נעצר ב־28 באוקטובר 1990. בתחילת החקירה הוא הכחיש את החשדות נגדו, אך אחד מאנשי סודו ששייך פעולה עם החוקרים חשף כי דותן כתב צוואה במארכס 1989 ושמר אותה במרתף הבניין של להק ציוד במפקדת חיל האוויר שבקריה. בצוואה פירט דותן נכסים וחשבונות שבבעלותו וכן תקבולים עתידיים מפעילותו הפלילית. בעקבות גילוי הצוואה הסכים דותן לעסקת טיעון והודה בה בכל סעיפי האישום. דותן הורשע בקבלת שוחד מחברות אמריקניות, בגניבת 12 מיליון דולר ובקבלת דבר במרמה. הוא נידון ל־18 שנות מאסר, מהן 13 בפועל, לסילוק מן הצבא ולשלילת דרגותיו, ולקנס כספי. בפרשיית דותן היו מעורבים, מלבד דותן עצמו, גם שורה ארוכה של קצינים ונגדים שפעלו בשליחות. לטענתם הם חשבו כי אין מדובר בשחיתות אישית אלא בחריגה מנהלים – עקיפת מנגנונים בירוקרטיים, מנהליים ומשפטיים – שאמורה לשרת את חיל האוויר. נראה שהאינטרס של כלל הגורמים שעסקו בפרשייה היה להראות כי דותן הוא אדם מושחת שהצליח להתל בסביבתו הקרובה ולהשחיתה. עם זאת, ממרחק

השנים עולה בהחלט השאלה עד כמה חשפה הפרשייה גם נורמות בסיסיות לקיוות שאפיינו חוגים רחבים יותר בחיל האוויר ובמערכת הביטחון כולה.

פרק 4

1983–2000: 'הבוץ הלבנוני', מבצעי האש ושינויים אצל האויב

1983–2000: 'הבוץ הלבנוני', מבצעי האש ושינויים אצל האויב

אחרי מלחמת לבנון הראשונה

ממלחמת לבנון הראשונה ובמשך 18 שנים שהו כוחות צה"ל בשטח לבנון וניהלו עימות ארוך, הנמשך עד ימינו אלה, בעיקר עם ארגון חזבאללה. בעקבות מלחמת לבנון הראשונה יצאה הנהגת אש"ף מלבנון, ורוב אנשי הארגון יצאו לתוניסיה או התפזרו ברחבי המדינה. המלחמה גם פגעה לזמן מה בהגמוניה הסורית בלבנון, אבל היא לא הצליחה להחזיר ללבנון את השלטון המרכזי שהתפרק בשנים 1975–1976, עם תחילת מלחמת האזרחים. את הוואקום שנוצר ואת ההתפתחויות שחלו בעדה השיעית בלבנון ניצלה איראן כדי לייצא את המהפכה האסלאמית ולהקים את ארגון חזבאללה. הארגון הוקם בשנת 1982 ובשלהי שנת 1983 פרץ אל מרכז הזירה בלבנון בשורה של פיגועים; בעקבותיהם יצאו באביב 1984 הכוחות הזרים מלבנון, ומאוחר יותר, בקיץ 1985, גם נסוגה ישראל לרצועת הביטחון.

בשנות ה־80 עוד נאבק חזבאללה בארגון שיעי אחר בלבנון, ארגון 'אמל', ואולם שילוב של אינטרסים איראניים וסוריים הוביל לכך שמאז תחילת שנות ה־90 חזבאללה הוא הגורם הדומיננטי ביותר בלבנון הפועל נגד ישראל. ישראל נסוגה לגבול הבינלאומי בשנת 1985, אך הותירה בידה רצועת ביטחון בדרום לבנון. חזבאללה פעל נגד הכוחות ברצועת הביטחון עד לנסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000.

לעימות ארוך השנים בין ישראל לחזבאללה היה תפקיד מרכזי בשינוי שהתחולל במקומו של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה של ישראל. בשנים אלו ככל שהתארכה השהייה של כוחות היבשה של צה"ל בלבנון והתברר מחירה, החלה להתגבש בציבור הישראלי תחושת 'הבוץ הלבנוני'. ראשיתה בדיון הציבורי הסוער על מלחמת לבנון הראשונה עצמה, והמשכה בהכרה כי השהות בלבנון גובה מחירים בלתי סבירים. 'אסון צור הראשון' בנובמבר 1982 (75 הרוגים) ו'אסון צור השני' בנובמבר 1983 (28 הרוגים) המחישו מחירים אלו כבר סמוך לסיומם הרשמי של הקרבות. הנסיגה לרצועת הביטחון בשנת 1985 הייתה התגובה הפוליטית לתחושה זו. מבצע 'כחול וחום', שבוצע בדצמבר 1988 נגד מפקדת ארגון המחבלים של אחמד ג'בריל בנועיימה (20 ק"מ מביירות), נחשב לכישלון ולביטוי של ליקויים יסודיים בכוחות היבשה של צה"ל. אחריו התקשה צה"ל לערוך בלבנון מבצעים קרקעיים בהיקף כוחות נרחב.

לעומת תחושת 'הבוץ הלבנוני' שעוררה פעולתם של כוחות היבשה, התחושה כלפי חיל האוויר הייתה כי הוא חיל יעיל שהפיק את לקחי מלחמת יום הכיפורים וישם אותם. לזכותו עמדה כבר שורה של מבצעים מוצלחים: תקיפת הכור בעיראק בשנת 1981; תקיפת סוללות הטק"א הסוריות ב־9 ביוני 1982, וההישג המרשים של הפלת עשרות מטוסים סוריים בימיה הראשונים של מלחמת לבנון הראשונה; תקיפת מפקדות אש"ף בתוניסיה בשנת 1985; ואפילו החילוץ האווירי המרשים (על מגלשים של מסוקי תקיפה) של ארבעת החיילים שנותרו בשטח לבנון אחרי מבצע 'כחול וחום'. כל אלו יצרו את התחושה כי הלחימה באוויר היא לחימה מסוג אחר – מדויקת יותר, בטוחה יותר, מוצלחת יותר. בתחושה זו יש לראות את אחד ממקורותיו של התהליך שהוביל בסופו של דבר לשינוי בתפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל.

תקיפת מפקדות אש"ף בתוניסיה בבוקר ה־1 באוקטובר 1985 (מבצע 'רגל עץ') היא דוגמה לאופן שבו מתחברות יכולות מבצעיות עם צורך אסטרטגי. התקיפה בתוניסיה הייתה תגובה על סדרת פיגועים שהוצאו

לפועל בחודשים שקדמו לה, ובעיקר על אירוע שהתרחש ימים אחדים קודם, ביום הכיפורים של אותה שנה. מחבלים השתלטו על יכטה שעגנה בנמל לרנקה שבקפריסין והרגו שלושה ישראלים שהיו עליה. 'כוח 17' של אש"ף נטל אחריות על הפעולה, ובישראל רצו להמחיש לארגון, כשלוש שנים לאחר יציאת מפקדויותו מלבנון, שגם במקומן החדש בתוניסיה מפקדויותו פגיעות ולא חסינות. טווח הטיסה היה כ־2,000 ק"מ, ולפי פרסומים גלויים הייתה זו התקיפה לטווח הארוך ביותר שביצע חיל האוויר עד היום. בתקיפה השתתפו שתי רביעיות של מטוסי F-15, והם נדרשו לשני תדלוקים אוויריים ממטוסי בואינג 707. היא לא גרמה נזק רב, אך הדגימה את 'הזרוע הארוכה' של ישראל ואת נכונותה להפעיל אותה (שלוש שנים אחר כך, באפריל 1988, חוסל בתוניסיה אבו ג'האד, ראש הזרוע הצבאית של פת"ח, במבצע קרקעי משותף של יחידות מיוחדות). לקראת סוף 1985 כמעט שהתחולל משבר טילים נוסף עם סוריה בלבנון. ב־19 בנובמבר הפילו טייסי F-15 שליוו גיחת צילום בלבנון, זוג מטוסי MIG-23 שפטרלו בשטח סוריה, באזור פטרול מעל לכביש דמשק–חומס. נסיבותיה של הפלת המטוסים לא התבררו די הצורך, ונראה שהיא נבעה מפרשנות ישראלית מוטעית כי מדובר בכוננות סוריות התקפיות. הסורים ראו בהפלה תוקפנות נעדרת הקשר והתלבטו כיצד נכון להגיב לנוכח הירידה באמון של ההנהגה ושל הצבא בסוריה ביכולותיהם של חיל האוויר ושל ההגנה האווירית הסוריים. לבסוף למרות הסיכון עבורם, בחרו הסורים להקים מחדש מצידו הסורי של קו הגבול עם לבנון מערך מצומצם יחסית של סוללות טק"א נייחות (SA-2 ו-SA-3), ולהכניס ללבנון מארבים של סוללות טק"א ניידות (SA-6 ו-SA-8) (אבירן, 1986, עמ' 233). חיל האוויר התארגן לתקיפת הסוללות בלבנון, אך מסיבות שונות התעכבה התקיפה, ובינתיים החזירו הסורים את המארבים לשטח סוריה (אך השאירו את הסוללות הנייחות על קו הגבול). בדיעבד התברר כי הייתה זו ההפלה האחרונה של מטוסים סוריים עד לשנים האחרונות ממש (ב־23 בספטמבר 2014 הפילה סוללת טילי פטריוט מטוס 'סוחוי 24' שחצה את הגבול ברמת הגולן מסוריה לישראל).

כשנה אחר כך נקלע חיל האוויר לאחת מן הפרשיות הכאובות המלוות אותו עד היום. ב־16 באוקטובר 1986, במהלך תקיפה שגרתית של מטוסי פנטום באזור צידון בלבנון, נפגע אחד מן המטוסים, כנראה בשל יעף תקיפה שגוי שגרם לפיצוץ חימוש בקרבת המטוס. שני אנשי הצוות נטשו. את הטייס חילץ מסוק קוברה זמן קצר לאחר הנטישה, אך הנווט רון ארד נפל בשבי ארגון 'אמל' השיעי ומאוחר יותר הועבר כנראה לידי חזבאללה ואולי גם לידי איראן. בשנים הראשונות התנהל משא ומתן לשחרורו, אך עקבותיו נעלמו אחר כך, ויש גרסאות אחדות לסברה על מה שעלה בגורלו.

משבר התמרון

בשנים שאחרי מלחמת לבנון הראשונה כבר החלו להתנהל במקומות שונים דיונים על הרלוונטיות של תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל. בסוף שנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80, עוד לפני המלחמה, היו כבר מי שערערו על מקומו המרכזי של הטנק בתפיסת ההפעלה המקורית, בשל התגברות האיומים על יכולתו לפעול ביעילות בשדה הקרב העתידי ובשל האפשרות שאת חלק מתפקידיו המסורתיים ימלאו מסוקי התקיפה והחימוש המדויק (על הוויכוח ראו הכט, 1981; טל, 1981; עמיאל, 1978; עמירב, 1981; רוגל, 1981; רס"ן

ניצן, 1980, 1981). אבל הדיונים הללו לא שינו את תפיסת ההפעלה או את צורת התמרון שעוצבה לאחר מלחמת יום הכיפורים.

במלחמת לבנון הראשונה יושמה צורת התמרון המסורתית בשטח הררי, והוא הקשה על מימושה. המהלך המתמך המשווין של צה"ל פעל נגד הסורים בגזרה המזרחית בלבנון ונתקל במערכי הגנה, בהם טנקים, נגמ"שים וכוחות נוספים, שנערכו בעמדות ממוגנות והסתייעו במכשולים טבעיים ומלאכותיים, לרבות מיקוש. במערכים אלו שולבו גם אמצעי נ"ט אישיים, מסוקי נ"ט וכוחות קומנדו (ברכוכבא, 1982). המערכים האלה היו גרסה מצומצמת של מערכי ההגנה שנבנו ברמת הגולן לאחר מלחמת יום הכיפורים, והם שיקפו את הקושי ההולך וגובר לממש מהלכי תמרון נגד האויב הסורי, האויב העיקרי שנגדו נבנה צה"ל באותן שנים. בהקשר הזה הבהירה המלחמה את התגברות האיומים על המהלך המתמך המשווין.

מלחמת לבנון הראשונה מסמנת במידה רבה את המשבר בתפיסת ההפעלה המקורית. בשנות ה־80 התנהל כבר דיון פומבי, סוער וקולני, בשאלה אם צה"ל צריך לשנות תפיסה זו. הרקע לדיון היה ככל הנראה מגוון והוא כלל הן התפתחויות טכנולוגיות והן הדים שהגיעו לישראל על דיון בבניין כוח ובתפיסות לחימה שנערך באותה עת בארצות הברית ונגע לאופן שבו פירשו שם את לקחי מלחמת יום הכיפורים (ראו למשל הוכבאום, 1986; יואיש, 1983; סטארי, 1983). אין ספק שגם הנסיגה מסיני, שהושלמה בתקופת זמן זו, המחישת את הצורך להיערך מבחינה תפיסתית למצב החדש ולהסדר הפירוז הנרחב. עם זאת, הדיון הזה התעורר סמוך למלחמת לבנון הראשונה, ולפיכך נראה כי אין לנתק אותו מאירועיה של מלחמה זו, מן הקשיים שהתגלו בה ובעיקר מן השינויים החברתיים, התרבותיים והפוליטיים שהעמיקו בעקבותיה.

שינויים אלו בלטו כבר בשנות ה־80 וקיבלו ביטוי במגוון תחומים. השינוי ביחסה של החברה לענייני צבא וביטחון, לרבות הגישה השלילית יותר למלחמה, למרכזיותה בחברה הישראלית ולמחירה, בלט למשל בסרטים של התקופה. הם התאפיינו בביקורת על הצבא ובערעור על האתוס של החברה הישראלית בתחום הצבאי והביטחוני: 'אוונטי פופולו' משנת 1986 ביטא שינוי יסודי בצורת ההסתכלות על האויב הערבי באמצעות הכרה באנושיותו וברגשותיו; 'שתי אצבעות מצידון' משנת 1986 תיאר את המבוכה של קצין צעיר לנוכח המורכבות הגדולה של הנוכחות בלבנון; ו'בלוז לחופש הגדול' משנת 1987 ייצג גישה אנטי־מיליטריסטית מובהקת (מונק וגרץ, 2015, עמ' 154–168). במובנים רבים אפשר לראות בסרטים אלו ובתחושות שהם ביטאו גם ניצנים של ערעור הקונצנזוס על תפיסת ההפעלה המקורית של הצבא, או לפחות על מקצועיותה של ההנהגה המדינית והצבאית ועל מקצועיותם של שיקוליה בקבלת ההחלטות בעניינים של צבא וביטחון (סימנים מוקדמים לשינוי היו כבר בסרט 'גבעת חלפון אינה עונה' משנת 1976).

במרכז של הדיון המקצועי יותר בתפיסת ההפעלה (שבחלק הפומבי שלו השתתפו חוקרים אזרחיים, קצינים במילואים ואף קצינים בשירות סדיר) עמדה השאלה אם נכון שצה"ל יאמץ תפיסת הפעלה מגנטית המבוססת על שחיקת כוחות האויב, במקום תפיסת ההפעלה ההתקפית המקורית שלו. היבט מסוים וחלקי של דיון זה השתקף בסערה הציבורית שנסבה על פרסום דוח ולד. עמנואל ולד כתב דוקטורט בניתוח מערכות, ובאמצע שנות ה־70 החל לעבוד עבור צה"ל. בהמשך התגייס לשירות קבע, הגיע לדרגת אל"ם ושימש בתפקיד יועץ מיוחד לסגן הרמטכ"ל. בשנת 1982 יצא ללימודים במכללה לביטחון לאומי והגיש עבודת מחקר ביקורתית על תפקודו של צה"ל במלחמת לבנון הראשונה ועל מבנהו הבזבזי והמנופח. עם סיום

הלימודים מונה ולד לראש מחלקת התכנון באגף התכנון. העבודה שהגיש במכללה לביטחון לאומי נהפכה, בהזמנת הרמטכ"ל משה לוי, למחקר עב כרס. הצמרת הביטחונית גנזה את המחקר, ובשל כך פרש ולד מן הצבא (יניב, 1994, עמ' 385–386). לאחר פרישתו פרסם ולד את המחקר בספר 'קללת הכלים השבורים: דו"ח ולד' וטען בו כי במשך השנים איבד צה"ל את כושרו ההתקפי, כי כושרו ההגנתי הולך ונחלש וכי עליו לעבור רפורמה מקיפה כדי שיוכל להתמודד עם האתגרים שיעמדו בפניו בעתיד. הביקורת של ולד הייתה בעיקר על כוחות היבשה, ובפרט על השתלטות של דוקטרינת 'הלם השריון' ושל תפיסת 'טוטליות הטנק' על החשיבה הצבאית הישראלית (ולד, 1987, עמ' 117). פרסום הספר עורר סערה ציבורית, אך נראה שלא הייתה לו השפעה של ממש על קבלת ההחלטות.

ביטוי נוסף לדיון זה היה ספר פורץ דרך שכתב ד"ר אריאל (אלי) לויטה (1988), ובו הוא קרא תיגר על תפיסת ההפעלה המקורית. לויטה גרס כי מקורה של הדבקות בתפיסה ההתקפית המקורית של הצבא היא "בשמרנות ארגונית ומחשבתית ובהעדפה של דוקטרינה התקפית, הטבועות עמוק באופיים של צבאות, ובכלל זה בצה"ל" (עמ' 8). הביקורת של לויטה על תפיסה זו נשענה על נימוקים מגוונים ובין השאר גם על מחירה הצפוי. אף שלויטה הכיר בכך שיש צורך "לאפשר, במידת הצורך, את ביצועה המיטבי של העתקת המלחמה לשטח האויב" (עמ' 91), קריאתו המרכזית הייתה לאמץ תפיסת הפעלה מגננתית יותר, המבוססת בין השאר על ההתפתחויות של כוח האש, ובפרט על החימוש המדויק. מסקנתו הייתה כי אימוץ דוקטרינה הגנתית-התקפית מאוזנת יותר יתרום לחיזוק כושר ההרתעה של ישראל, לשיפור יחסי השחיקה במלחמה, למיצוי אמצעי הלחימה החדשים וליצירת מרחב תמרון לדרג המדיני בסוגיית היציאה למלחמה ואופן ניהולה (עמ' 130).

לויטה זכה למענה רציני יותר משזכה לו ולד, והתייצבו כנגדו רוב אנשי הממסד הביטחוני (ראו למשל לויטה, 1989; תמרי, 1989). דמות מרכזית בעניין זה הייתה האלוף (מיל') ישראל טל — בעקבות סדרת הרצאות שנתן בסוף 1987 ובתחילת 1988 (עוד לפני פרסום ספרו של לויטה), הוא כתב מאמר וסיכם בו את גישתו שלפיה אין לוותר על תפיסת ההפעלה המקורית. טל גייס לצידו את לקחי מלחמת יום הכיפורים שלשיטתו המחישו "שתורת הביטחון נכונה, שאכן כאשר כוח המחץ אינו עומד לנו, עלול עצם הקיום להיות בסכנה, אפילו כאשר יש עומק אסטרטגי. התברר שהמגננה היא אסון ושהיא המותרות, שיכולים להרשות לעצמם הרבים ולא המעטים" (טל, 1988, עמ' 7). אף שהאלוף טל הוא כנראה מן הראשונים שזיהו את הבעייתיות של חלק ממרכיביה של תפיסת ההפעלה המקורית, הוא המשיך גם בשנים הבאות להוביל קו עקבי שתומך בתפיסה זו ובעיקר במהלך המתמך המשווין העומד במרכזו. את הקו הזה הסביר החוקר אבנר יניב (1994, עמ' 295–300) באמצעות השימוש במושגים 'כורח ההכרעה' ו'כורח המתקפה'. לפי יניב (1994, עמ' 387–388) מכיוון שאי אפשר לוותר על רעיון ההכרעה הצבאית הברורה, אי אפשר גם לוותר על הגישה ההתקפית. לכן צידדו רוב אנשי הממסד הביטחוני בגישה כי יש להדגיש את בנייתו של צבא יבשה גדול ולהעדיף עדיפות ברורה את העוצבה הניידת והמשורינת, כי היא בלבד יכולה להיות נושאת המתקפה לעומק שטח האויב. במרכזו של העוצבה המשורינת עמד לשיטתם הטנק, ושכלולו היה אמור לאפשר לו להתמודד עם האיומים המתגברים על יכולת הפעלתו בשדה הקרב.

אחרי השתלשלות עניינים מורכבת, לרבות סדרת דיונים בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת, הגיעה המחלוקת לפתחו של שר הביטחון רבין. הוא הסכים כי מקומו של הטנק בירידה וכי הסתערות חזיתית של אלפי טנקים על מערכי ההגנה שבנו הסורים ברמת הגולן תהיה יקרה מאוד בחיי אדם. עם זאת, גם הוא לא נסוג לגמרי מן החיבור בין רעיון ההכרעה לתפיסה ההתקפית (יניב, 1994, עמ' 388–390), ולכן נמשכה גם בשנים הבאות ההצטיידות בטנקים לצד הסטת משאבים לרכש של חימוש מונחה מדויק.

האינתיפאדה הראשונה ומלחמת המפרץ הראשונה

במסד הביטחוני המשיך להתנהל הוויכוח על תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל, אך האינתיפאדה הפלסטינית ואחריה מלחמת המפרץ הראשונה שיקפו את הפער ההולך וגדל בין התפיסה הזאת ובין האתגרים הביטחוניים העדכניים של ישראל בעת ההיא. בשני האירועים הייתה השתתפות מוגבלת מאוד של חיל האוויר, אך הם השפיעו מאוד על החשיבה הביטחונית בישראל.

האינתיפאדה הראשונה הייתה ברובה התקוממות אלימה שהחלה ב־9 בדצמבר 1987, נחלשה במידה רבה לאחר מלחמת המפרץ ב־1991 והסתיימה רשמית עם חתימתם של הסכמי אוסלו בשנת 1993. האירועים שהחלו בעזה והתפשטו במהירות ליהודה ושומרון, הפתיעו את כל הגורמים בישראל ובעיקר את צה"ל, שלא היה ערוך לאתגר והתקשה להתארגן נגדו (פינקל, 2018, עמ' 30–38; שיף ויערי, 1990, עמ' 109).

מבחינה צבאית צרה וקונקרטי, האינתיפאדה עוררה שאלות מהותיות על הגדרת המצב ועל משמעויותיו: צה"ל הוטל לעימות הזה בלא הכנה מוקדמת ובלא כל מסגרת תפיסתית להתמודדות עם האירועים (שיף ויערי, 1990, עמ' 128–167); האינתיפאדה חייבה נוכחות הולכת וגוברת של כוחות בשטחי יהודה ושומרון וברצועת עזה ואת הקמתן של מפקדות חדשות; צה"ל החל לבצע יותר ויותר משימות שבמדינות אחרות מוטלות על המשטרה. מבחינה רחבה יותר, האינתיפאדה הפחיתה מאוד את הקשב של הצבא לסוג המלחמה שעד אז היה במרכז תשומת ליבו, וסימנה את ראשיתו של התהליך שיפגע מאוד כעבור כשני עשורים, במלחמת לבנון השנייה, בכשירות של כוחות היבשה לממש את המהלך המתמך.

ביטוי מובהק לעניין הזה היה הפגיעה ביכולת לשמור על מסגרות האימון המקובלות הן ביחידות הסדירות והן במערך המילואים. לחלקים רחבים בחברה הישראלית הבהירה האינתיפאדה את מגבלות הכוח הצבאי ואת הקשיים הכרוכים בכיבוש שטח ובשליטה ארוכת שנים על אוכלוסייה עוינת. אחרי כמעט מאה שנים שזלזלה בפלסטינים וראתה בהם יריב חלש ומפולג, ניצבה לפתע ישראל בפני נחישות, תעוזה, תושייה והקרבה (יניב, 1994, עמ' 373). להנהגה הצבאית והפוליטית הדגישה האינתיפאדה גם את הבעיות הכרוכות בהפעלת כוח בהיקף נרחב למשימות השנויות במחלוקת פוליטית.

בעקבות פלישת סדאם חוסיין, שליט עיראק, לכוויית באוגוסט 1990 פרצה בינואר 1991 מלחמת המפרץ הראשונה. מלחמה זו רלוונטית לענייננו בשלושה היבטים. ראשית, היא מסמנת את תחילתו של עידן חדש באופן הפעלת הכוח הצבאי האמריקני – מערכה אווירית רחבת היקף ומבוססת טכנולוגיה המקדימה מערכה קרקעית מצומצמת באבדותיה. אין ספק כי אופן הפעלה זה השפיע כעבור זמן גם על החשיבה הצבאית הישראלית (א"א כהן, 2001; קיני וכהן, 2001). שנית, היא המחישה את איום הטק"ק וסימנה את סיום עידן 'השמיים הנקיים' ארוך השנים, שבאה בו לידי ביטוי עליונותו האווירית של חיל האוויר הישראלי. כישלוננו של

הכוח האווירי האמריקני בציוד משגרי הטק"ק סימן את מורכבותו של האתגר המקצועי הכרוך בהתמודדות ההתקפית עם משגרי טק"ק ניידים, וכישלון של מערכות ההגנה האקטיבית סימן כי גם בתחום ההגנה אין פתרון לבעיה. המלחמה המחשה אפוא הן את האיום הישיר על ישראל ממדינות שאין לה עימן גבול משותף ושעד אז יכלו להשתתף במלחמה נגדה רק באמצעות משלוח של כוחות וציוד למדינות המעגל הראשון, והן את היכולת הכללית יותר לפגוע בעורף הישראלי בלא שיש לישראל מענה הולם ליכולת זו (פדחצור, 1993). ושלישית, בהקשר רחב יותר שרבים העדיפו להדחיקו – במלחמת המפרץ הראשונה הוטלו הגבלות, חיצוניות ופנימיות, על הפעלת הכוח הצבאי של ישראל. לראשונה, על אף שהותקפה במשך תקופה ארוכה יחסית, לרבות פגיעה בעריה המרכזיות, העדיפה ישראל לא להפעיל את הכוח הצבאי שלה.

להעדפה זו היו סיבות רבות, ובהן גם ההבנה כי לישראל אין תשובה טובה לאתגר שהוצב בפניה (על תהליך קבלת ההחלטות בישראל בעניין התגובה לירי הטילים מעיראק במהלך המלחמה ראו ארנס, 2018; גולן, 2020; דרורי, 2016; נבו, 2016; שמיר, 2015). ראש הממשלה יצחק שמיר (2015, עמ' 270) תיאר שלוש חלופות שעמדו לבחינה: הפעלת הכוח האווירי הישראלי לאיתור משגרי הטילים במערב עיראק ולתקיפתם (חיל האוויר אכן נערך לתקיפה כזאת ועמד בכוננות להפעלתה); הימנעות מהפעלת הכוח הצבאי של ישראל והסתמכות על הפעילות האמריקנית; ופעולה משותפת של הכוחות האוויריים של ישראל ושל ארצות הברית, על פי חלוקה למרחבים ולזמנים. לפי שמיר האמריקנים חששו לשרידות הקואליציה הבינלאומית שהקימו, ולכן התנגדו נחרצות לחלופות הראשונה והשלישית והציעו (ומימשו) במקומן שיתוף פעולה מודיעיני ושקיפות מבצעית. לצורך זה היו האמריקנים מוכנים להציב בישראל נציגות צבאית שדרכה יוכל היה הצד הישראלי להעביר דרישות לתקיפת מטרות בעיראק.

במהלך המלחמה דחף שר הביטחון משה ארנס לפעולה צבאית נגד עיראק באמצעות כוחות אוויריים (מטוסים ומסוקי תקיפה) וכוחות קרקעיים מוטסים (ארנס, 2018). אבל לפעולה בעיראק התנגדו הרמטכ"ל דן שומרון וכמוהו גם סגנו האלוף אהוד ברק וראש אמ"ן האלוף אמנון ליפקין־שחק. הם ואחרים הזהירו מפני פגיעה בקואליציה הבינלאומית, משום שהיא נשענה בין השאר על תמיכת המדינות הערביות. יתרה מזו, נראה כי בפיקוד הבכיר של צה"ל הטילו ספק ביכולתו של הצבא להשיג מודיעין עדכני ונקודתי, כמו גם ביכולתו הלוגיסטית והמבצעית באותה עת לתמוך, לשלוט ולהפעיל כוחות קרקעיים ואוויריים גדולים יחסית במרחק רב מישראל ולאורך זמן.

לאחר התלבטויות שנמשכו רוב ימי המלחמה, החליטה הממשלה בראשות יצחק שמיר לא להפעיל את הכוח הצבאי של ישראל, ו'מדיניות האיפוק' נשמרה עד תום המלחמה. בעקבות ההחלטה לא לתקוף את עיראק הפעילה ישראל במלחמה בעיקר מערכות הגנה אווירית, והן נכשלו לחלוטין. סוללות טק"א מדגם 'פטריוט' ('יהלום') הגיעו לחיל האוויר עוד לפני מלחמת המפרץ הראשונה, וקליטתן בחיל האוויר הואצה לקראת המלחמה. ארצות הברית פרסה בישראל סוללות פטריוט נוספות, וגם הולנד שלחה סוללה כדי לסייע בהגנת ישראל. המערכות הופעלו במלחמה נגד טילי 'אל חוסיין' ששיגרה עיראק, אך לא הצליחו ליירט אותם. יתרה מזו, חלקים של טילי הפטריוט שפגעו בקרקע גרמו לנזק נוסף על הנזק שגרמו הטילים העיראקיים. הצלחה גדולה יותר הייתה למערכת ההתרעה המוקדמת על שיגורים, מבוססת לוויינים, שהעמידו האמריקנים לרשות ישראל.

המלחמה המחיישה אפוא כי תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל, שהייתה רלוונטית למציאות שאפיינה את הסביבה האסטרטגית של ישראל בעשורים הראשונים להקמתה, רלוונטית פחות להתמודדות עם חלק מן האיומים החדשים ועם אתגרי התקופה המאוחרת יותר. לקחי המלחמה חשפו בבירור את הצורך להיערך – תפיסתית, ארגונית ומבחינת אמצעי הלחימה – לעימותים מסוג אחר, שונים מהותית מן העימותים שעיצבו את תפיסת ההפעלה המקורית. הקמת פיקוד העורף וההשקעות במערכת יירוט הטילים 'חץ' (שנקלטה בחיל האוויר בשנת 2001) שיקפו את מקומה ההולך וגובר של המגננה בתפיסה הישראלית.

מערכת ה'חץ'

מערכת ה'חץ' ותהליך קבלת ההחלטות בעניינה הם נקודת מפנה חשובה בהתייחסותה של ישראל למערכות הגנה בכלל ולהגנה האקטיבית בתחום האווירי בפרט. ראשיתה בהחלטת שר הביטחון יצחק רבין בשנת 1986 להיענות בחיוב לממשל האמריקני, שהזמין את ישראל להיות שותפה ליוזמת ההגנה האסטרטגית של הנשיא רייגן. בספרו על התפתחות ההגנה האקטיבית בישראל הסביר עוזי רובין (2019) כי החלטתו של רבין לא נבעה משיקולים ביטחוניים אלא משיקולים מדיניים. אבל ההחלטה הזאת התניעה סדרת מהלכים שבסופה פותחה מערכת ההגנה האקטיבית הראשונה של ישראל (ראו גם עילם, 2009, עמ' 405–418).

את רוב הפרויקט מימנה ארצות הברית, ולפחות בתחילת הדרך הייתה הנדיבות האמריקנית קשורה גם למאבקו של הממשל האמריקני נגד פרויקט הליביא (ראו פרק 3). ניסוי ההדגמה הראשון של טיל היירוט של מערכת חץ נעשה בתחילת אוגוסט 1990, ימים ספורים לאחר פלישת סדאם חוסיין לכווית. בכירי צה"ל, לרבות בכירי חיל האוויר, התנגדו לפרויקט בין השאר כיוון שהפחיתו מחומרתו של איום הטילים בעלי ראש קרבי קונוונציונלי, העריכו שאפשר להתמודד עימו באמצעים התקפיים וחששו מהסטת תקציבים מפרויקטים אחרים שנתפסו חשובים יותר. התנגדות כזו למערכות הגנה אווירית אפיינה כזכור גם את תהליך קבלת ההחלטות בעניין סוללות ההוק בשנות ה־60 (ראו פרק 3).

בתום מלחמת המפרץ לא היו עוד חילוקי דעות במערכת הביטחון על חומרת האיום, והכול הכירו בכך שטילי קרקע־קרקע הם איום חמור גם אם הם נושאים ראשי נפץ רגילים ואינם נשק להשמדה המונית. עם זאת, הוויכוח על המענה הנכון המשיך ללוות את המערכת הביטחונית הישראלית וחשף הבדלי גישות עמוקים בין אנשי משרד הביטחון לבכירי המטכ"ל ולבכירי חיל האוויר. כישלון של ניסוי החץ באוגוסט 1990 וכישלונות נוספים במארס ובאוקטובר 1991 הבהירו כי האתגר הטכנולוגי גדול מכפי שהוערך בתחילה, העצימו את הוויכוח על המענה הנכון והעכירו גם את היחסים עם האמריקנים. אנשי הצבא, ובראשם הפיקוד הבכיר של חיל האוויר, המשיכו לחשוב כי הדרך הנכונה להתמודד עם האיום היא התקפית – הן בפעולה נגד המשגרים והן בממד ההרתעתי נגד מקבלי ההחלטות של האויב. ואולם למרות התנגדות בכירי הצבא, אישר ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין תקציב עבור הפרויקט ואפשר למנהלת 'חומה' במשרד הביטחון להמשיך בפיתוחו. האמריקנים המשיכו לתמוך בפרויקט גם משום שבשנים אלו פרחו יחסי ישראל וארצות הברית בעקבות החתימה על הסכם אוסלו והמשא ומתן עם הסורים.

בשנים 1993–1994 נעשו ניסויים נוספים; הצלחתם הייתה חלקית, והם הובילו לפיתוחה של מערכת 'חץ 2', גם היא במימון אמריקני. באוגוסט 1996 הצליח טיל 'חץ 2' ליירט ולהשמיד טיל מטרה בליסטי. בינתיים

פותחה גם מערכת המכ"ם 'אורן ירוק', ובשנת 1998 התחילו ניסויים במערכת הנשק השלמה (טיל, מכ"ם ומערכת שליטה ובקרה). התמיכה האמריקנית הגדולה הפחיתה גם את ההתנגדות של בכירי הצבא. עוזי רובין (2019) כתב כי לאחר שהושגה ההסכמה של הרמטכ"ל ושל מפקד חיל האוויר לפרויקט החץ, עשתה המשמעת הצבאית את שלה ופסקה ההתנגדות, גם בדרגי הביניים בחיל האוויר. בשנת 1997 הוקמה בחיל האוויר יחידת 'חרב מגן' לקליטה ולהפעלה של מערכת החץ. בנובמבר 1998 נמסר ליחידה הטיל המבצעי הראשון, ובדצמבר 2000 הוכרזה הכשירות המבצעית של מערכת הנשק כולה.

בשנת 2003 הוענק פרס ביטחון ישראל למפתחי מערכת החץ. כמה שנים אחר כך נקלטה בחיל האוויר גם מערכת 'חץ 3', שנועדה להתמודד עם איום הטילים מאיראן. פיתוחה וקליטתה לא לוו באותם עימותים שאפיינו את הגרסאות הראשונות של המערכת. בתחילת העשור הבא כבר המחישה ההצטיידות במערכת 'כיפת ברזל' את השינוי העמוק ביחסו של חיל האוויר להגנה האקטיבית ואת היותה מרכיב מרכזי בעוצמה הצבאית של ישראל.

מבצעי האש בשנות ה־90

הדיון הפומבי על תפיסת ההפעלה, שהחל בשנות ה־80, נמשך גם בתחילת שנות ה־90 ונגע אז במפורש בשאלת היחס בין כוח האש למהלך המתממן של כוחות היבשה. ביטוי פומבי לדיון הזה נתן אלוף פיקוד הצפון יוסי פלד (1993) במאמר שכתב ועסק בו בשאלה "האם באמצעות אש מדויקת בקרב סטאטי, נגרום לאויב אבדות כה גדולות, שנצליח להביא לסיום המלחמה" (עמ' 5). מסקנתו הייתה שאת הכרעת המלחמה אי אפשר להשיג באמצעות האש. הוא לא פסל את האפשרות התאורטית להשיג הכרעה צבאית בדרך זו, אך הסביר כי היא אינה תואמת את התנאים הייחודיים של ישראל חסרת העומק האסטרטגי, ובעיקר את הצורך של ישראל לסיים את המלחמה במהירות. על כן, הסביר האלוף פלד, אין לשנות את תפיסת ההפעלה המקורית, אף שיש להתאימה לנסיבות החדשות ובעיקר לאיומים הגוברים על המהלך המתממן של כוחות היבשה. הדיון הפומבי על תפיסת ההפעלה פסק בשנות ה־90 המאוחרות, ובדיעבד נראה כי לא הוכרע גם בתוך הצבא. צה"ל המשיך לפתח, לפחות עד לסוף שנות ה־90, הן את כוח האש שלו והן יכולתו לבצע את המהלך המתממן של כוחות היבשה. עם זאת, המשיכו מקבלי ההחלטות בישראל, הן בדרג המדיני והן בדרג הצבאי הבכיר, לגלות העדפה ברורה להפעלת כוח האש.

מפקד חיל האוויר אביוה בן־נון העביר בינואר 1992 את התפקיד להרצל בודינגר, ובודינגר כיהן בתפקיד עד ליולי 1996. בתקופתו קיבל חיל האוויר מסוקי UH-60 ראשונים ('בלאק הוק', או 'נשוף' בעברית), נחתמה העסקה לרכישת מטוסי F-15I ונפתח לראשונה קורס הטיס של חיל האוויר לנשים. תקופתו של בודינגר מציינת במידה רבה את תחילת ההעדפה להפעלת הכוח האווירי גם בסוגי מבצעים שנשענו בעבר באופן מובהק על כוחות היבשה. העדפה זו באה לידי ביטוי במבצעי האש שנועדו להתמודד עם הרקטות (קטיושות) שירה חזבאללה על יישובי הצפון — 'דין וחשבון' ב־1993 ו'ענבי זעם' ב־1996.

כחודש לאחר כניסתו של בודינגר לתפקיד, ב־16 בפברואר 1992, תקפו מסוקי תקיפה מסוג אפאצ'י שיירת מכוניות שנסעו בהן מנהיג חזבאללה עבאס מוסווי ובני משפחתו בדרכם לאזכרה בעיירה ג'בשית בדרום לבנון. הריגתו של מוסווי לא החלישה את חזבאללה ובמבט לאחור אולי אף חיזקה אותו. כבר למחרת היום

נבחר חסן נסראללה למחליפו של מוסווי. נסראללה, מוכשר וכריזמטי, הנהיג את חזבאללה בשנים שלאחר מכן ביעילות ובנחישות לא פחותה מזו של מוסווי. להריגתו של מוסווי הייתה השפעה נוספת – מייד לאחר התקיפה החל חזבאללה לראשונה לשגר קטיושות בהיקף נרחב על האוכלוסייה בצפון ישראל (עד אז שוגרו הרקטות של הארגון בעיקר נגד כוחות צה"ל ברצועת הביטחון). אבל התגובה המשמעותית יותר התרחשה במרחק של אלפי קילומטרים מישראל. ב־17 במארס, ביום ה־30 למותו של מוסווי, התפוצצה מכונית תופת ליד שגרירות ישראל בבואנוס איירס שבארגנטינה (21 הרוגים ומאות פצועים). חזבאללה נטל על עצמו את האחריות לפיגוע וציין כי הוא היה נקמה על הריגת מוסווי.

התגובה הישראלית לשיגור הרקטות על האוכלוסייה האזרחית לימדה את חזבאללה על הרגישות הישראלית לעניין זה והייתה כנראה ציון דרך חשוב בלמידה של הארגון ובפיתוח מרכיב ההרתעה בתפיסתו. בריאיון שנתן לאל־ג'זירה תיאר נסראללה את הלקחים שהפיק הארגון:

הפעם הראשונה שבה הפננו את נשקנו נגד היישובים הישראליים הייתה ביום שבו נהרג המזכ"ל הקודם של ארגון חזבאללה עבאס מוסווי. המהלומה הראשונה שהנחתנו עליהם הייתה מכאיבה מאוד משום שהיא הייתה בגדר הפתעה לישראלים. אנו מצידנו גילינו לאחר שיגור הקטיושות על היישובים כי האויב הפסיק את ההתקפה עלינו, ומאותו יום הבנו את הלקח שהיה טמון באירוע זה (נאסראללה, 2003).

ואכן החשש מירי הרקטות של חזבאללה על יישובים אזרחיים היה אחד מן הגורמים העיקריים שהשפיעו על אופן הפעלת הכוח הישראלי בשנות ה־90. נראה כי חשש זה והפיגוע בארגנטינה גרמו גם להימנעות כמעט מוחלטת מפגיעה בבכירי הארגון ובנסראללה עצמו (בשנת 2000, ערב הנסיגה מלבנון, נכשל ניסיון לפגוע באחד מבכירי הארגון בדרום לבנון) עד לניסיונות לפגיעה בהם במלחמת לבנון השנייה.

בשנות ה־90 התגלה בפועל השינוי היסודי שחל בחשיבה הישראלית על הפעלת הכוח הצבאי. מבצע 'דין וחשבון' יצא לפועל בסוף יולי של שנת 1993. הוא היה מבצע אש מובהק – הפעלה נרחבת של כוח אווירי ושל יחידות ארטילריה, ללא מהלך מתמך של כוחות יבשה. הוא שיקף היגיון אסטרטגי מורכב (ובעיייתי), שבמרכזו מאמץ ליצור תנועה של פליטים מדרום לבנון לצפונה על ידי תקיפות מטוסים וארטילריה מסביב לכפרים ובתוכם, בתקווה שתנועתם תפעיל לחץ על ממשלת לבנון לפעול נגד חזבאללה. המבצע ארך כשבוע, ובמהלכו בוצעו 648 גיחות תקיפה של מטוסי קרב ו־331 גיחות של מסוקי קרב. בעקבות התקיפות נטשו את בתיהם כ־300,000 תושבים שיעים מדרום לבנון. חזבאללה שיגר יותר מ־250 רקטות לעבר צפון ישראל (שני אזרחים נהרגו מן הירי). יחידות כוחות מיוחדים של צה"ל, בהן 'שלדג', פעלו בעומק לבנון וסייעו באיסוף מודיעין ובהכוונת אש מדויקת לעבר חוליות חזבאללה ולעבר אמצעי לחימה, מפקדות ומבנים שבשימוש הארגון. בסיום המבצע הושגו, בתיווכה של ארצות הברית, הבנות בעל פה בין ישראל לסוריה שהתמקדו בהפסקת הירי של חזבאללה על שטח ישראל ובהפסקת הירי של צה"ל וצד"ל על ריכוזי אוכלוסייה בדרום לבנון. הקפדת הצדדים על ההבנות מנעה שיגורי קטיושות על יישובי הצפון במשך כשבעה חודשים. לאחר מכן חזר חזבאללה לשגר קטיושות, גם בתגובה לפעילות ישראלית שלא חרגה מן ההבנות.

כשנה אחרי מבצע 'דין וחשבון', ב־2 ביוני 1994, תקפו מסוקי קרב של חיל האוויר בסיס אימונים של חזבאללה ליד עין דרדרה בבקעת הלבנון, בשעה שנערך בו טקס סיום קורס של חזבאללה שהשתתפו בו בניהם

של רבים מבכירי הארגון. כ־40 מאנשי חזבאללה נהרגו בתקיפה. ב־18 ביולי באותה שנה ביצע חזבאללה ביוזמה איראנית את הפיגוע בבניין הקהילה היהודית בארגנטינה; נהרגו בו 85 אנשים ונפצעו כמה מאות. מקובל להניח כי פיגוע זה היה תגובה למכלול של אירועים שפגעו באינטרסים איראניים, בהם גם התקיפה בעין דרדרה ופעולה מוסקת לחטיפתו של בכיר תנועת אמל מוסטפא דיראני במאי 1994.

ההבנות של מבצע דין וחשבון לא החזיקו מעמד, והכרסום המתמשך בהן הוביל למבצע 'ענבי זעם'; הוא בוצע באפריל 1996 בעקבות המשך ירי של רקטות על יישובי הצפון. ראש הממשלה היה שמעון פרס, שהחליף את רבין לאחר הירצחו, וההחלטה לצאת למבצע התקבלה כמה חודשים לפני הבחירות שנקבעו לסוף מאי 1996. במהלך המבצע הותקפו מאות מטרות של חזבאללה הן על ידי חיל האוויר והן על ידי כוחות הארטילריה, וגם הפעם לא הופעלו כוחות היבשה של צה"ל. ב־17 ימי המבצע ערכו מטוסי הקרב של חיל האוויר 1,785 גיחות, ומסוקי הקרב ערכו 938 גיחות. נוסף על כך הטיל חיל הים מצור ימי על חופיה של לבנון. חזבאללה שיגר כ־650 רקטות לכיוון ישראל, והן גרמו לנזק רב לרכוש אך לא להרוגים. ניסיונות אינטנסיביים לפגוע בשיגור הרקטות לא צלחו. מאות קטיושות נורו לעבר יישובי הצפון, ותושבי האזור נאלצו לשהות במקלטים. בתיווך אמריקני ובמעורבות סורית הושג בסיום המבצע הסכם הבנות כתוב שלפיו אזרחים לא יהיו בשום מקרה מטרה לתקיפות. כמו כן הוקמה ועדת פיקוח שנועדה לוודא את מימוש ההבנות.

בשני המבצעים העדיפה אפוא ישראל להפעיל את כוח האש שלה באמצעות חיל האוויר והארטילריה, ונמנעה מלהפעיל כוחות יבשה — סטייה ראשונה, גלויה וברורה מתפיסת ההפעלה המקורית וניגוד בולט לדרך שבה התמודדה ישראל עם האיום מלבנון במבצע ליטני (1978) ובמלחמת לבנון הראשונה (1982). במבצעים אלו טמונים סימניה הראשונים של העדיפות לאש, והיא תלך ותגבר בעשורים הבאים ותהפוך למאפיין המובהק של תפיסת המלחמה הכוללת של ישראל. המבצעים מלמדים כי שורשיה של עדיפות זו הם לכל המאוחר בשנות ה־90 של המאה הקודמת, עשור לפני שנחשפה במלוא עוצמתה במלחמת לבנון השנייה. יש גישה הגורסת כי סמיכות הזמנים בין מבצעים אלו למלחמת המפרץ הראשונה אינה מקרית, וכי מקורה של ההעדפה להפעלת כוח האש הוא בלקחיה של מלחמה זו ובהשפעתה על החשיבה הצבאית הישראלית (ישראל, 2007). קציני צבא ישראלים אכן התבוננו במלחמה וכתבו עליה, ונראה כי הייתה למלחמה השפעה מסוימת על החשיבה הצבאית שעמדה בבסיס מבצעי האש. ואולם ספק אם ההשפעה הייתה מהותית כפי שטוענת גישה זו. ספק זה מתחזק לנוכח מסקנותיהם של משקיפים אמריקנים שנפגשו במחצית השנייה של שנות ה־90 עם קציני צבא ישראלים ובחנו את השקפותיהם על מלחמת המפרץ הראשונה. התחושה הכללית שקיבלו המשקיפים הייתה כי הקצינים הישראלים מזלזלים באפשרות שאפשר ללמוד ממלחמה זו משהו מועיל לאתגרים הצבאיים של ישראל באותה תקופה. הם קשרו את היעדר העניין של הקצינים הישראלים במלחמת המפרץ הראשונה עם תרבות הלמידה הצה"לית הנוטה "להתרחק מתפיסות כוללניות של הלחימה" (כהן ואחרים, 1999, עמ' 71–72). גם אם המשקיפים האמריקנים לא קיבלו מן הישראלים שאיתם נפגשו תמונה מלאה של הניתוח הישראלי למלחמה, הניסיון לקשור את מבצעי האש של שנות ה־90 רק ללקחי מלחמת המפרץ הראשונה מחמיץ שורה של שינויים והתפתחויות נוספים, ובכללם ההשפעה הרבה שהייתה לתהליכים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים על תפיסת ההפעלה של הכוח הצבאי הישראלי.

בשנות ה־90 כבר היה ברור לגמרי כי מתחולל שינוי יסודי ביחסי צבא וחברה בישראל, וכי חל פיחות דרמטי בלכידות של החברה הישראלית ובאידיאל 'האומה במדים', שנוצר בשנות ה־50 וליווה את ישראל עד לתחילת שנות ה־80 (בן־אליעזר, 2001, 2003; בן־דור, 1988; ס' כהן, 2001). המרכיבים העיקריים של שינוי זה היו ההתפוררות של המגבלות שהעניקו לצה"ל בעבר חסינות מפני ביקורת ציבורית ומשפטית, והירידה במעמדו של השירות הצבאי, שכבר לא הכול ראו בו ביטוי להגשמת אזרחותם הישראלית. בחלק מן התחומים היה השינוי ברור ומובהק. בג"ץ למשל התערב בשורה של פסקי דין תקדימיים בשיקולים שעד אז נחשבו צבאיים לחלוטין, וסימן את אובדן האוטונומיה של הצבא בנושאים אלו – הוא כפה על הצבא את גיוסן של בנות לקורס טיס ומנע את קידומו של קצין בכיר שהורשע בדיון משמעתי על התנהגות שאינה הולמת בהקשר מיני (בג"ץ 4541/94; בג"ץ 1284/99). גם בתחום המחויבות לשירות הקבע התברר כי צה"ל כבר אינו מעסיק אטרקטיבי כפי שהיה בעבר. סיפורן של חברות הזנק קטנות שמקימים שותפים צעירים ומוכשרים ונמכרות לחברות אמריקניות במיליוני דולרים ואף במיליארדי דולרים (כגון 'מיראביליס' ו'כרומאטיס'), היה למודל המצליחות של ישראל הגלובלית בשנות ה־90. הוא סחף אחריו אנשי צבא רבים, בעיקר מן המגזר הטכנולוגי, וחייב את הצבא למאמץ אדיר כדי לשמור על שורותיו.

כמה חוקרים וכמובן גם הצבא עצמו זיהו תהליכים אלו והתייחסו להשפעתם על מגוון תחומים, כגון מעורבות ההורים בצה"ל, שכול והנצחה, יחסי צה"ל והתקשורת, שירות נשים בצה"ל, עמידות העורף והנכונות של האוכלוסיות השונות לשרת בצבא, בפרט בשירות מילואים. ואולם אף על פי שהיו חוקרים שכתבו על עניין זה, נראה כי השפעתם של תהליכים אלו על יכולתו של הצבא לממש את תפיסת ההפעלה המקורית שלו הודגשה הרבה פחות ולמעשה הוחמצה, לפחות בצבא עצמו. הדיון התפיסתי בעניין זה החל רק כעבור כמה שנים, אבל ההשפעות ניכרו כבר בהחלטות של ההנהגה המדינית והצבאית על אופן הפעלת הכוח הצבאי.

פיתוח התפיסה להשמדה שיטתית באמצעות חימוש מדויק

בשנות ה־90 התחוללה בצה"ל מהפכה של ממש, ומרכיבים מרכזיים שלה עדיין חסויים. צוהר ייחודי למהפכה זו מופיע בספרו של מאיר פינקל שעסק במטכ"ל, ובפרט בפרק שכותרתו "למידה מהתנסות לצורך פיתוח תפיסה – סדרת תרגילים כתהליך למידה והטמעה בן עשור (1991–1999) של השמדה מערכתית של רק"ם" (פינקל, 2020א, עמ' 255–286).

לפי פינקל עם התפתחותן של יכולות טכנולוגיות לאיסוף מטרות ולתקיפת מטרות בטווח ארוך יחסית, החל צה"ל לפתח תפיסה של השמדה באמנעה – השמדת כלים רבים לפני הגיעם לקו המגע. פינקל כינה אותה 'תפיסת השמדה מערכתית', ותרחיש הייחוס שלה היה של מתקפת פתע סורית ברמת הגולן. כוחות היבשה של צה"ל החלו להצטייד באמצעים מן הסוג המדובר ולהקים יחידות מתאימות כבר באמצע שנות ה־80, אך יכולות אלו לא שולבו עד סוף העשור במסגרת תפיסתית מטכ"לית או זרועית. מי שתרם, לפי פינקל, לפיתוח תפיסה כזאת הוא הרמטכ"ל אהוד ברק בעזרת ראש מחלקת המחקר והפיתוח של צה"ל (ואחר כך של משרד הביטחון) יצחק בן ישראל. ברק, שזוהה עם הקריאה ל'צבא קטן וחכם', הנחה עוד בשנת 1991 לפתח יכולת ליצור 'שדה קרב עמוק' באמצעות שילוב של מערכות מודיעין, של אש מנגד ושל תהליכי שליטה ובקרה כדי לפגוע בכוחות האויב הנעים בכיוון החזית (פינקל, 2020א, עמ' 257).

פינקל (2020א) תיאר בספרו התפתחות אינטלקטואלית רחבת היקף שבעקבותיה פורסמו "עשרות חיבורים תפיסתיים, תורתיים, טקטיים וטכניים שונים" ונערכו "מאות דיונים ומחקרים תומכים" (עמ' 258). בספר הוא עוסק בעיקר בסדרת תרגילי 'השמדה מערכתית' ששימשה בסיס לפיתוח התפיסה ולהטמעתה, אולם הוא מציין גם את התפתחותן של יכולות התקפיות משמעותיות שאליהן התייחסה התפיסה.

טיפוסי עימות חדשים

כחודשיים לאחר מבצע 'ענבי זעם', ביולי 1996, העביר בודינגר את הפיקוד על חיל האוויר לאיתן בן־אליהו, טייס קרב מצטיין שרשם לזכותו ארבע הפלות של מטוסי אויב. בתחילת שנת 1998 הגיעו לישראל מטוסי F-15I ('רעם'), גרסה של מטוס ה־F-15 שיוצרה במיוחד בשביל ישראל. כושר הנשיאה של המטוס ומערכותיו המתקדמות מאפשרים לו לבצע תקיפות עומק עם חימוש רב, בטווחים רחוקים (כ־4,450 ק"מ, ובעזרת תדלוק אווירי אפשר להגדיל את הטווח אף יותר), בגובה נמוך, בכל שעות היממה ובכל תנאי מזג אוויר. בתקופתו של בן־אליהו גם נקלטה בחיל לשימוש מבצעי מערכת ה'חץ', והאסטרונאוט הישראלי הראשון אל"ם אילן רמון החל את תוכנית האימונים בנאס"א.

שנות ה־90 מכונות לעיתים 'עידן ההסדרים'. ואכן שנים אלו התאפיינו בשורה ארוכה של משאים ומתנים, שחלקם אף הבשילו להסכמים. ועידת מדריד נערכה לאחר מלחמת המפרץ הראשונה, באוקטובר 1991, ושיקפה את הסדר העולמי שחל אחרי התמוטטותה של ברית המועצות, עם סיום המלחמה הקרה ועם הפיכתה של ארצות הברית למעצמת־על יחידה. הייתה זו תקופה של עיסוק כמעט בלתי פוסק בניסיון למיצוי החלופה למצב המלחמה, שנראתה עתה בהישג יד לחלקים בציבור הישראלי. הסכם אוסלו נחתם בספטמבר 1993, הסכם השלום עם ירדן נחתם באוקטובר 1994, ובדצמבר 1994 זכו רבין, פרס וערפאת בפרס נובל לשלום. המגעים עם סוריה נמשכו לאורך כל שנות ה־90, גם לאחר רצח רבין, והגיעו לשיא בתקופתו של ראש הממשלה ברק בוועידת שפרדסטאון בדצמבר 1999. המגעים הופסקו רק לאחר פגישת קלינטון־אסד בג'נבה, במארס 2000.

תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל הבחינה בין הביטחון השוטף לביטחון הבסיסי ולמעשה נגעה רק בעימותים מן הסוג השני, דהיינו עימותים עם צבאות סדירים של המדינות הגובלות בישראל — מצרים, סוריה וירדן. בשנות ה־90 כבר היה ברור לגמרי כי נוסף על העימות הבסיסי עם צבא של מדינה הגובלת בישראל (אפשרות שנותרה מעשית רק בחזית הסורית), יש טיפוסי עימות נוספים המחייבים עדכון של תפיסת ההפעלה המקורית. הטיפוס האחד הוא עימות מוגבל עם ישות שאינה מדינה (הפלסטינים וחזבאללה), והטיפוס האחר הוא עימות עם מדינה שאין לישראל גבול משותף עימה (עיראק ואיראן). באותן שנים התגבשה גם ההבנה שדווקא סבירותו של העימות עם סוריה היא נמוכה יותר, ולפיכך יש להקצות משאבים רבים יותר לבניין הכוחות שיוכלו להשיג הישגים בטיפוסי העימות הנוספים.

שני טיפוסי העימות החדשים היו אתגר לתפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל ולרעיון ההכרעה הצבאית באמצעות המהלך המתמרן של כוחות היבשה — העימות המוגבל מחייב לגיטימציה, פנימית ובינלאומית, שהמהלך המתמרן מתקשה להשיג; העימות עם מדינה שאין לישראל גבול משותף עימה אתגר את התפיסה כולה בשל חוסר היכולת להכריעו באמצעות מהלך מתמרן של כוחות היבשה. החשיבה הצבאית הישראלית

נדרשה אפוא למסגרת תפיסתית חדשה שתאפשר לדון בשאלה כיצד אפשר לממש הכרעה צבאית או להשיג מטרות מלחמה אחרות במצב שכוחות היבשה אינם יכולים לפעול כלל או יכולתם לפעול מוגבלת בשל הגבלות המוטלות עליהם, מבית ומחוץ.

בתקופתו של בן־אליהו עוד לא התפתחה מסגרת תפיסתית חדשה כזאת, אבל הוא הסיט את הדגש בחיל האוויר מן הפעולה במעגלים הקרובים לפעולה במעגלים הרחוקים והציב במרכז תשומת הלב המבצעית של חיל האוויר את איום הטק"ק. השינוי היסודי הזה חייב בנייה של יכולות פעולה חדשות שאומנם התבססו על דפוסי הפעולה שהתפתחו נגד סוללות הטק"א, אך חייבו שינויים עמוקים לנוכח ההבדלים שבין הטק"א לטק"ק.

'הבוץ הלבנוני', לקראת היציאה מלבנון

תחושת השקיעה ב'בוץ הלבנוני' הלכה והתעצמה בשנות ה־90 והגיעה לשיאה בשנת 1997, לאחר 'אסון המסוקים' בפברואר (73 הרוגים) ו'אסון השייטת' בספטמבר (12 הרוגים).

תאונת מסוקי היסעור טלטלה את חיל האוויר, את צה"ל ואת החברה הישראלית כולה. הרקע שלה נעוץ בהיותה של התנועה בשיירות למוצבים בלבנון אחת מנקודות התורפה הברורות של צה"ל ברצועת הביטחון. שיירות אלו הובילו חיילים בדרך לחופשה ובחזרה ממנה, וכן אספקה וציוד למוצבים. השיירות נעו בצירים ידועים ומוכרים מראש, באיטיות וללא יכולת לתמרן ולהתחמק, ונשאו מספר רב של חיילים. לכן הן היו יעד נוח לתקיפה של חזבאללה. צה"ל השקיע מאמצים רבים בהתמודדות עם איום זה, אך הפגיעה בשיירות נמשכה, וצה"ל ספג לא מעט אבדות. באמצע 1996 החלו להשתמש גם במסוקים כדי להוביל חיילים למוצבים. ב־4 בפברואר 1997 התנגשו שני מסוקי יסעור מעל עמק החולה, בעת שהובילו לוחמים למוצבי צה"ל 'דלעת' ו'בופור' שבדרום לבנון. 73 לוחמים ואנשי צוות נהרגו, וממשלת ישראל הכריזה על יום אבל לאומי. שר הביטחון יצחק מרדכי מינה ועדת חקירה לתאונה בראשות מפקד חיל האוויר לשעבר דוד עברי, אך הוועדה לא הצליחה לקבוע את הסיבות להתרחשותה. ההמלצה המרכזית של הוועדה הייתה להקים להק אוויר למסוקים בראשות תא"ל שמטרתו הן לפתח ולקבוע את תורת הלחימה ואת מדיניות ההדרכה והאימונים של מערך המסוקים בחיל האוויר. הכוונה הייתה להגביר את המודעות בחיל האוויר לצרכים של מערך המסוקים, שבאופן מסורתי לא זכה לעדיפות שזכה לה מערך מטוסי הקרב. כמו כן המליצה הוועדה על שורה של מסקנות אישיות נגד מפקדים בחיל האוויר (סגן מפקד הטייסת, מפקד הטייסת ומפקד בסיס תל נוף) אין ספק שלהקמת ארגון 'ארבע אימהות' זמן קצר לאחר תאונת המסוקים ולהד הציבורי העצום שעוררו פעולותיה, הייתה תרומה רבה להחלטה על נסיגת צה"ל מלבנון במאי 2000. ב־28 בפברואר 1999, ביום שבו נהרג מפקד יחידת הקישור ללבנון תא"ל ארז גרשטיין (וימים אחדים לאחר ששלושה קצינים מסיירת צנחנים נהרגו בהיתקלות עם מחבלי חזבאללה), הודיע אהוד ברק, שהיה אז מועמד לראשות הממשלה, כי אם ינצח בבחירות יוציא את צה"ל מלבנון תוך שנה מיום הקמת הממשלה. ב־17 במאי 1999 זכה ברק בניצחון גורף על נתניהו, אך רק לאחר שנכשל המשא ומתן עם סוריה הוגשמה התחייבות זו, וב־24 במאי 2000 עזב החייל הישראלי האחרון את אדמת לבנון.

לענייננו מעניינת במיוחד ההשפעה של תחושת 'הבוץ הלבנוני' על הצבא עצמו ועל תפיסת ההפעלה שלו. ביטוי מרתק לתחושה זו, מזווית הראייה של קצינים בדרג הביניים שעסקו הן בלחימה עצמה והן בתכנון

במפקדות הראשיות, נתן תא"ל משה (צ'יקו) תמיר בספרו, שבו תיאר את חוויות שירותו בתפקידים בדרג הביניים. בין שאר תפקידיו שימש תמיר קצין המבצעים של פיקוד הצפון, ופרקי זמן ארוכים מן השירות שלו היו בלבנון. בהקשר זה הוא כתב:

במלחמה בלבנון, על אף שמעולם לא נאמרו הדברים במפורש, חלחלה אט אט בקרב כל רמות הפיקוד ההבנה ששום דבר אינו שקול כנגד נפגעים [...] האפשרות שצה"ל ייכנס שוב ללבנון כדי להכריע ארגון טרור לא עמדה באמת על הפרק בשום שלב לאחר הנסיגה לאזור הביטחון ב-1985 (תמיר, 2005, עמ' 272).

הפעילות השוטפת בלבנון חידדה מאוד שאלות על הלגיטימציה של הפעלת הכוח הצבאי. המושג 'לגיטימציה' נכח בשיח יותר ויותר, ובמובנים רבים הוא נהפך בשנים אלו לשיקול המרכזי בדיונים על הפעלת הכוח הצבאי, הן בזירה הלבנונית והן בזירה הפלסטינית. המתכננים עסקו למעשה בשני מושגים שונים: המושג 'לגיטימציה פנימית' שימש לדיון בשאלת היקף התמיכה של החברה הישראלית בפעולה הצבאית; המושג 'לגיטימציה בינלאומית' שימש לדיון בשאלה אם המערכת הבינלאומית תאפשר לבצע את הפעולה הצבאית. בדיעבד ייתכן שהמושג 'לגיטימציה' אפשר לצה"ל לעסוק בהשפעתם של האילוצים החברתיים והפוליטיים על העשייה הצבאית בלי לדון בהם באופן ישיר. דרך העיסוק במושג זה היו אילוצים אלו שיקול סמוי בחדרי הדיונים הרלוונטיים.

לא מדובר בתופעה ישראלית ייחודית כמובן. אדוארד לוטוואק (2001) תיאר את שני החוקים החדשים של 'המלחמה הפוסט־הרואית': החוק הראשון קובע "שמשפחות החיילים, כלי התקשורת ובסופו של דבר גם הממשלות אינם מוכנים לקבל אבדות בנפש – ולו גם מעטות – כתוצאה מלחימה" (עמ' 4); החוק השני קובע כי "ישנה סובלנות מעטה מאוד גם לנפגעי האויב", ולכן "הפצצה ישירה על אוכלוסייה אזרחית של האויב אינה עוד בחשבון [...] התוצאה היא שלא ניתן להפציץ אפילו מטרות בעלות חשיבות רבה, אם הן ממוקמות בתוך איזור עירוני צפוף" (עמ' 6–7).

עזר גת הסביר כי מדובר בתופעה המאפיינת בעיקר דמוקרטיות מערביות ליברליות, ואת ראשיתה הוא מסמן בתוצאותיה של מלחמת העולם הראשונה ובתגובה של החברות במדינות אלו לכמות הנפגעים העצומה. לשיטתו החברות בדמוקרטיות המערביות החלו להפגין סלידה גוברת מתופעת המלחמה:

[בקרב האליטות] התחזקה המודעות למגבלות הכוח הצבאי, במיוחד במצב המודרני, וההכרה בקושי להמיר ניצחונות צבאיים לרווחים פוליטיים; התחזקה הנטייה לנסות להבין את נקודת ההשקפה של 'האחר' ולהתחשב בה; וגברה הדרישה לרסן את הרגשות העזים שמעוררים מלחמה וסכסוך [...] בסיומה של המאה ה־20 הפכה גישה זו לציווי חברתי מכריע ולמציאות ששום ממשלה בחברה מתקדמת אינה יכולה להתעלם ממנה (גת, 2001, עמ' 7–8).

דור אויבים חדש

העדיפות לכוח האווירי, כמו גם חשיפת מגבלותיו, קשורה לצמיחתו של דור אויבים חדש ולהתפתחותה של תפיסת הפעלה מאתגרת בקרב אויבים אלו. תפיסה זו התפתחה בשנים שבהן כבר בלטה העדיפות לכוח

האווירי, ולכן ההתמודדות עימו עמדה במרכז. ראשיתה של התפתחות זו בשנות ה־80 של המאה הקודמת, אבל השנים החשובות יותר להתגבשותה הן שנות ה־90 (להרחבה על ההתפתחות התפיסתית המתוארת כאן ראו ברון וולנסי, 2010). התפיסה הוסיפה להתפתח במידה ניכרת לאורך השנים, אבל הגיונותיה המקוריים משמשים עדיין בסיס להפעלת הכוח של אויבי ישראל.

מאז סוף שנות ה־90 הופנתה תשומת הלב, הן במערב והן בישראל, לאופיים החדש והשונה של האיומים שעומדים נדרשים להתמודד הממסדים הביטחוניים. בעקבות זאת גברה מאוד המודעות לצורך להתמודד עם דפוסי פעולה טקטיים, כגון השימוש ברקטות קרקע־קרקע (רק"ק) ובטק"ק, במחבלים מתאבדים, במטעני צד, בטילי נ"ט ובשיטות שונות של מיגון, של הסוואה ושל הונאה. לדפוסי לחימה טקטיים אלו יש מכנה משותף שאינו מקרי – הם נובעים ישירות מרעיונות אסטרטגיים ואופרטיביים דומים, שהתגבשו אצל גורמים 'בצד השני של הגבעה'. עומדת בבסיסם הכרה עמוקה בעליונותה הצבאית־טכנולוגית של ישראל, אך גם הערכה שאפשר לקזזה באמצעות פגיעה בנקודות התורפה ובנקודות התלות האסטרטגיות והאופרטיביות שלה – הרגישות הגבוהה לאבדות, חוסר היכולת להתמודד עם מלחמה ממושכת והמגבלות הנובעות מן העדיפות שניתנת להפעלת הכוח האווירי. זוהי אפוא תפיסה אסטרטגית המוותרת על המשמעות הקלסית של ההכרעה הצבאית (כיבוש שטח והשמדת כוחות) וממירה אותה בדרך אחרת לקידום היעדים המדיניים. במובנים מסוימים תפיסה זו ממשיכה את הרעיון של נאצר במלחמת ההתשה ואת הרעיון של סאדאת במלחמת יום הכיפורים.

ההתפתחות התפיסתית של דור האויבים החדש המתוארת כאן היא במידה רבה פועל יוצא של סדרת אירועים דרמטית שהתרחשה בסוף שנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80 – המהפכה האסלאמית באיראן, ראשיתה של מלחמת איראן־עיראק, מלחמת לבנון הראשונה, הפלישה הסובייטית לאפגניסטן והסכם השלום בין ישראל למצרים. זוהי דוגמה מובהקת לאופן שבו שינויים בסביבה האסטרטגית מעצבים מחדש את הסביבה האופרטיבית.

המהפכה האסלאמית באיראן הגיעה לשיאה בחודשים ינואר–פברואר 1979, עם יציאת השאה מן המדינה ועם חזרתו של האייתולה ח'ומייני, והפכה את איראן החילונית והפרו־מערבית לרפובליקה אסלאמית רדיקלית הנשלטת על ידי איש דת מוסלמי שיעי. מדיניות המשטר המהפכני ניתקה את איראן מן הדוקטרינה וממקורות הנשק המערביים והובילה לנתק עם ארצות הברית ועם ישראל ולבידודה החלקי של איראן; הבידוד גבה ממנה מחיר גבוה מאוד במלחמה עם עיראק. כינון המשטר המהפכני שילב את עקרון 'ייצוא המהפכה' באסטרטגיה האיראנית והפך אותו למרכיב חשוב בה. המהפכה באיראן שימשה מקור השראה לתנועות אסלאמיות רבות, לרבות חזבאללה, הג'האד האסלאמי וחמאס, ולימים נהפכה איראן למובילת 'הציר הרדיקלי' במזרח התיכון. מלחמת איראן־עיראק פרצה בספטמבר 1980 ונמשכה עד אוגוסט 1988. היא עיצבה את האסטרטגיה האיראנית בעשורים הבאים והשפיעה מאוד על כיווני בניין הכוח של איראן. טראומת המלחמה הייתה הגורם המובהק ביותר שהוביל את איראן להשקיע משאבים עצומים בפיתוח עוצמתה האסטרטגית, ובפרט את יכולותיה בתחום הטילים הבליסטיים ומאוחר יותר גם בתחום הגרעין. מכישלונותיה של איראן במלחמה נגד עיראק למדה הנהגת איראן גם את חשיבותם של המקצוענות הצבאית ושל הארגון הצבאי, נוסף על האמונה

הדתית. לחוויית המלחמה הייתה כמובן השפעה גם על בניין הכוח ועל הדוקטרינה של עיראק, ואלו באו לידי ביטוי במלחמת המפרץ הראשונה ובעשור שאחריה.

מלחמת לבנון הראשונה (1982) המחישה לסורים את נחיתותם הצבאית ודרבנה אותם לאמץ לכמה שנים את תפיסת 'האיזון האסטרטגי'; זו גובשה עוד לפני המלחמה, בעיקר עקב הסכם השלום בין ישראל למצרים שערער את האסטרטגיה הסורית. להשקפתה של דמשק השלום הציב אותה בבדידות אסטרטגית מוחלטת הצפויה להימשך זמן רב (יניב, 1994, עמ' 376). מלחמת לבנון הראשונה המחישה עניין זה והייתה גם הזדמנות להגדיל בעקבותיה את צבאה במידה ניכרת – במטוסים (MIG-23ML, 'סוחוי 24' ו-MIG-29), במערכות הגנה אווירית ובטק"ק מדויק (SS-21). את המערכות הללו קיבלה סוריה מברית המועצות, משום שמוסקבה הבינה כי לתבוסה של חיל האוויר ושל ההגנה האווירית הסוריים במלחמה יש משמעות רחבה, והיא משפיעה על האמון במערכות הנשק הסובייטיות גם במקומות אחרים. ואכן חודשים אחדים לאחר סיום הקרבות עם הסורים במלחמת לבנון הראשונה, הגיעו לסוריה יחידות סובייטיות שהפעילו מערכות הגנה אווירית (SAM-5) ואמצעי לוחמה אלקטרונית מתקדמים. אבל לקראת אמצע שנות ה־80 נקלעה סוריה למשבר כלכלי חריף, שנבע במידה רבה מן העדיפות שניתנה להשקעות בתחום הצבאי ומשינוי במדיניות הסיוע של ברית המועצות. תפיסת האיזון האסטרטגי נזנחה למעשה, והמשבר חייב את הסורים למצוא דרך צבאית אחרת לקיזוז העליונות הטכנולוגית של ישראל.

תוצאות האירועים הדרמטיים של השנים הללו ניכרו היטב בשנות ה־80 והגיעו לשיאן לקראת סוף העשור ובתחילת העשור הבא. התמוטטות ברית המועצות כבר הייתה אז לעובדה מוגמרת. הצבאות העיקריים במזרח התיכון, שרובם לקוחות של הדוקטרינה ושל אמצעי הלחימה הסובייטיים, היו תחת הרושם העצום שהותירה בהם הפעלת הכוח האמריקני במלחמת המפרץ הראשונה. צבאות אלו נמצאו כבר בראשיתם של משבר חריף ושל תהליך כואב, ובעקבותיהם נאלצו לשנות מן היסוד את תפיסותיהם האסטרטגיות והאופרטיביות. התמוטטות ברית המועצות גרמה לקריסתה של תפיסת הביטחון הלאומי הסורית וסתמה את הגולל הן על המאמץ להשיג איזון אסטרטגי כנגד ישראל והן על רעיון ההישענות על 'המטרייה הסובייטית' במקרה של איום מצד ישראל או מצד ארצות הברית. בד בבד החלו הסורים להבין את ההתפתחויות הטכנולוגיות והתפיסיות במערב (שחלקן הומחש להם עוד ביוני 1982 במבצע 'ערצב 19'). בסוף העשור כבר עסקו הסורים באופן אינטנסיבי בהתגוננות מפני חימוש מונחה מדויק, ובעיניהם הייתה זו מהפכה יסודית בענייני הלחימה. יועציהם הסובייטים שיווקו להם את התפיסות שהתפתחו בברית המועצות במחצית השנייה של שנות ה־80 לנוכח ההבנות על האיום המתפתח במערב. ואולם ההשתתפות של קצינים סורים בקואליציה במלחמת המפרץ הראשונה היא שאפשרה להם להבין את מלוא ממדיו הפרקטיים יותר של האיום.

גם העיראקים היו מודעים באופן כללי למאפייני האיום ערב מלחמת המפרץ הראשונה, אך מבנה הכוח שלהם ודפוסי החשיבה שעוצבו במשך שנים בדמותה של המלחמה התעשייתית, לא אפשרו להם להבין את מלוא המשמעות של ההתפתחויות במערב. תקוותו של סדאם חוסיין כי העליונות הטכנולוגית של המערב תתנפץ כשתפגוש את כוחותיו במהלך המערכה הקרקעית, התבדתה בתוך 100 שעות. אומנם סדאם הצהיר אחרי המלחמה כי הצליח להתמודד עם המעצמה הגדולה בעולם ועם הקואליציה שחברה אליה, אך עיראק הובסה במלחמת המפרץ, איבדה חלק ניכר מצבאה ונאלצה להתפרק מיכולותיה בתחום הנשק הלא־

קונוונציונלי. בשנים שלאחר המלחמה הייתה עיראק נתונה לסנקציות קשות ונאלצה להתמודד עם פיקוח חודרני ועם הגבלות על הפעלת כוחה הצבאי. בין שאר ההגבלות והאיסורים נקבעו בדרום עיראק ובצפונה אזורים אסורים לטיסה, ופעילות שוטפת של מטוסים אמריקניים אכפה את האיסור.

מלחמת איראן-עיראק הסתיימה בהסכמתה של איראן להצעה העיראקית להפסקת אש. הסכמת חומייני 'לשתות את כוס התרעלה' ולהביא לסיום המלחמה נבעה מן המצב כלכלי הקשה, מן הכישלונות בשדה הקרב ומן המורל הנמוך של האוכלוסייה שהושפע מאוד מידי הטק"ק העיראקי על טהראן במלחמת הערים בשנת 1988. כמחצית מאמצעי הלחימה שהיו בידי איראן הושמדו במלחמה, ולא עלה בידה להשלים את החסר. חלק גדול מן הנשק שנרכש במלחמה, בעיקר מסין וממדינות קומוניסטיות אחרות, היה מדגמים ישנים. לאחר המלחמה לא הצליחה איראן לממש תוכניות רכש שאפתניות שהתוותה בתחום הקונוונציונלי, הן עקב קשייה הכספיים והן עקב לחץ אמריקני על המדינות המספקות. אף שאיראן לא הייתה צד פעיל בה, מלחמת המפרץ הראשונה חיזקה אצל האיראנים את לקחי המלחמה שלהם. היא הבהירה באורח חד-משמעי את יתרונם של צבאות המערב המודרניים על צבאות המדינות בעולם השלישי ואת החשיבות של השגת נשק לא-קונוונציונלי בין השאר לצורך התמודדות עם עליונות זו.

מלחמת המפרץ הראשונה סיפקה אפוא תמונה ראשונית טובה על כיווני ההתפתחות העתידיים של המהפכה בעניינים צבאיים במערב. המלחמה נמשכה 43 יום, ו-39 הימים הראשונים שלה יוחדו למערכה אווירית רחבת היקף, בעיקר נגד כוחות היבשה העיראקיים, אך גם נגד מערכות הפיקוד והשליטה ונגד התשתית הלאומית של עיראק. לאחר המערכה האווירית התנהלה מערכה קרקעית; זו התאפשרה בכמות אבדות מצומצמת מאוד למערב עקב הישגי המערכה האווירית, ובסיומה שוחררה כוויית. המלחמה המחירה את ההתקדמות הרבה של ארצות הברית בענייני צבא ואפשרה לגורמים במזרח התיכון לעדכן את היערכות המודיעין שלהם כלפי האיום שעימו הם עלולים להתמודד. בהיעדר מידע מודיעיני איכותי ולנוכח התפיסה הכללית על הזיקה בין ארצות הברית לישראל, ייחסו הגורמים במזרח התיכון את היכולות הצבאיות של ארצות הברית גם לישראל וביססו עליהן את תפיסת האיום שלהם.

עם זאת, מי שהיה מצויד בזווית הראייה המתאימה ובמסגרת התפיסתית שאפשרה לו לפרש ולהבין את מה שראה, יכול היה לזהות במלחמת המפרץ הראשונה גם כמה סימנים אופטימיים בהקשר לדור האויבים החדש. עיראק הובסה לכאורה, וכוויית שוחררה, אך סדאם נותר בשלטון, ושלמותה הטריטוריאלית של עיראק לא נפגעה (בין השאר עקב מה שהצטייר כחוסר הנכונות האמריקנית להמשיך במלחמה עד להדחתו של סדאם). בהיבטים האופרטיביים יותר המחירה המלחמה את מרכזיותו של איום הטק"ק ואת חוסר הבשלות של הכוח הצבאי המערבי להתמודד עימו, הן במישור ההגנתי והן במישור ההתקפי (נגד המשגרים הניידים). מלחמת המפרץ הראשונה הייתה הראשונה בסדרה ארוכה של עימותים צבאיים שהתרחשו בשנות ה-90 ושימשו בסיס ללמידה, עיונית ומבצעית. בשיח שהוביל את הלמידה ואת התפתחות התפיסה בעקבותיה, היו התייחסויות רבות לעימותים אלה: המבצע הכושל של ארצות הברית בסומליה בשנת 1993; מלחמת צ'צ'ניה הראשונה בשנים 1994–1996; מבצעי העונשין בעיראק לאחר מלחמת המפרץ, ובעיקר מבצע התקיפה בשנת 1996 (Desert Strike) ומבצע התקיפה בשנת 1998 (Desert Fox); התקיפות האוויריות על סרביה בשנת 1995 (Deliberate Force) והמלחמה בקוסובו (Allied Force) בשנת 1999; התקיפות בסודאן ובאפגניסטן

בשנת 1998 שבוצעו בתגובה על הפיגועים שביצע אל־קאעדה בשגרירויות בקניה ובטנזניה (Infinite Reach); העימות המתמשך של ישראל בלבנון, ובפרט מבצעי האש האינטנסיביים בשנת 1993 ('דין וחשבון') ובשנת 1996 ('ענבי זעם'); והעימות המתמשך של ישראל בזירה הפלסטינית, שראשיתו באינתיפאדה הראשונה בסוף שנת 1987 והמשכו בגל הטרור באמצע שנות ה־90.

ההתבוננות בעימותים אלו לאחר ההלם הראשוני ממלחמת המפרץ הראשונה אפשרה לזהות גם נקודות תורפה מובהקות באופן הפעלת הכוח הצבאי של ארצות הברית ושל ישראל.

מן המאפיינים הבולטים של עימותי שנות ה־90 היו העדיפות הכמעט מוחלטת שניתנה בהם להפעלת הכוח האווירי (וטילי השייט) וההימנעות מהפעלת כוחות היבשה: במלחמת המפרץ הראשונה קדמה למתקפה היבשית מערכה אווירית שנמשכה 38 יום; במבצעי העונשין בעיראק, בתקיפות בסודאן ובאפגניסטן ובקוסובו הופעלו רק מטוסים וטילי שיוט; וגם בלבנון נתנה ישראל באותו עשור עדיפות הולכת וגוברת להפעלת הכוח האווירי שלה. המבצעים שיקפו את ההתפתחויות המרשימות ביכולות הכוח האווירי, אך גם את החסרונות שנוצרו עקב התפתחויות אלו. אומנם לכוח האווירי יש יתרונות רבים, אולם ההעדפה להפעלתו חשפה גם את מגבלותיו, ובעיקר את ההסתמכות ההולכת וגוברת על חימוש מונחה מדויק ובגינה את התלות במודיעין מדויק ובמידה מסוימת גם במזג האוויר. בעיראק, בקוסובו ובלבנון התברר כי הטכנולוגיה המערבית המודרנית רגישה בראש ובראשונה לנושא המודיעין למטרות. סימנים ראשוניים לכך נראו בכישלון המוחלט באיתור משגרי הטק"ק במערב עיראק במלחמת המפרץ הראשונה. ישראל התמודדה עם קושי דומה בניסיונותיה הכושלים לאתר את משגרי הרקטות של חזבאללה לאורך כל העשור, ובעיקר במבצעי האש ב־1993 וב־1996. ארבע יממות רצופות של תקיפה אווירית בעיראק במבצע Desert Fox הבהירו כי גם הטכנולוגיה המודרנית מתקשה להתמודד עם אויב מנוסה המודע לאפשרות של תקיפה ופועל להסתיר את נכסיו האסטרטגיים. תופעה דומה התבררה גם במבצעי העונשין האחרים בעיראק שבוצעו באותו עשור, וכמובן גם בתקיפות טילי השייט בסודאן ובאפגניסטן. כוחות הצבא שנסוגו מקוסובו לאחר מבצע Allied Force המחישו קושי זה והבהירו כי לאויב הנערך מבעוד מועד לקדם תקיפה אווירית, יש כלים יעילים לצמצם את נזקיה של תקיפה כזו. בריאיון שנתן לאל־חואדאת' נשאל נסראללה כיצד מצמצם חזבאללה את העליונות האווירית של ישראל. נסראללה השיב:

בלוחמת גרילה, מי שאין לו את יכולת ההתגוננות בעימות עם האויב יכול לצמצם מחשיבות חיל האוויר באמצעות הסתרת המטרות והתרחקות מהופעה בגלוי [...] מניעת האויב מזיהוי המטרות, נוסף על התודעה של חזבאללה וזהירותו המתמדת מלספק מטרות מן המוכן לחיל האוויר הישראלי, גורמים לחיל האוויר הזה לא להיות מסוגל לעשות הרבה (נסראללה, 1999).

העימותים שיקפו באופן המובהק ביותר גם נקודות תורפה של ההנהגה המערבית — רגישה מאוד לדעת הקהל ומושפעת ממספר האבדות בקרב הכוחות הלוחמים, ובעיקר מן האבדות בקרב האזרחים (משני הצדדים), ואף מן העלות הכוללת של המבצעים הצבאיים. ממבצעי שנות ה־90 הצטיירה תמונה ברורה שלפיה המלחמה המועדפת על הנהגת המערב ועל אוכלוסייתו היא עדיין מלחמת בזק קצרה המסתיימת בניצחון מכריע ומתנהלת כמעט ללא נפגעים ('מלחמה מושלמת'). כל המבצעים של שנות ה־90 נוהלו מלכתחילה

על פי מדיניות קפדנית שצמצמה את הסיכון לכוח התקיפה. מדיניות זו היא שגרמה להפעלת הכוח האווירי בעיקר בשעות הלילה, להימנעות מתקיפה באזורים רבי סיכון, למתן עדיפות להפעלת חימוש מונחה מדויק המשוגר מחוץ לטווחי האיומים ובעיקר לטיסה מעל לגובה האיומים.

אבל באופן עמוק יותר שיקפו המבצעים פער הולך וגובר בין הדימוי המערבי על סוגיית ההכרעה הצבאית והניצחון במלחמה ובין היכולת לממש את הדימוי הזה בדפוסי הפעלת הכוח שהתעצבו לאורך העשור. אויבי המערב הבינו כי החברה המערבית שבויה בדימוי שלה על האופן שבו מסתיימים מבצעים צבאיים, דימוי שעוצב במידה רבה בדמותם של טקסי הכניעה והניצחון במלחמות העולם ובמלחמות ישראל והערבים, ועל פיו ההכרעה הברורה והחד-משמעית היא האופן שבו יש לסיים מבצעים צבאיים. הייתה לדימוי זה השפעה גדולה על עיצובה של תפיסת הלחימה של דור האויבים החדש ועל תפיסת הניצחון שלהם, ששמה במרכזה את הפער בין הדימוי ובין היכולת המערבית לממשו וניסתה להעמיקו. הרעיון של 'ניצחון באמצעות אי-הפסד' מבוסס על ההנחה כי במאפיינים הנוכחיים של המלחמה יקשה על 'הצד החזק' להשיג את אותה הכרעה ברורה וחד-משמעית, ולכן אם ימשיך 'הצד החלש' להילחם גם אם ייגרמו לו נזקים גדולים, יקשה על מקבלי ההחלטות ועל הציבור במערב לראות בתוצאות המלחמה ניצחון.

את תפיסת הניצחון הזאת תיאר נסראללה בריאיון שנתן לאל-ג'זירה:

הניצחון כאן הוא לא כזה שבו נרצה לכבוש את צפון פלסטין או לשחרר את נהרייה, חיפה וטבריה [...] ניצחון מבחינתנו הוא שההתנגדות תיוותר על כנה, שלא תישבר רוחה, שלבנון לא תוכנע ושתשמור על כבודה [...] כל עוד טילים משוגרים בלבנון ופוגעים בציונים, כל עוד ישנו לוחם אחד שיורה ברובהו, כל עוד יש מי שיטמין מוקש נגד הישראלי – פירוש הדבר כי ההתנגדות עדיין קיימת [...] עצם זה שעמדנו עד היום – זהו הניצחון [...] אנו נלחמים נגד צבא שהביס כמה מצבאות ערב ביחד ובמכה אחת [...] העובדה שנשארו עומדים עד היום היא בחזקת ניצחון, העובדה שספגנו את המכה היא הניצחון והעובדה שהמשכנו במאבק היא הניצחון (נסראללה, 2006).

כך הלכה והתעצבה אצל דור האויבים החדש תפיסת לחימה המבוססת על ההנחה כי לצד העליונות הטכנולוגית של ישראל יכול להיות איזון ושוויון בין שני הצדדים בתחומים אחרים ואפילו חוסר איזון לטובת יריביה של ישראל. הצד החלש טכנולוגית יכול למשל להיות חזק בתחומים כגון גודל השטח והאוכלוסייה, ואף ליהנות מכמה יתרונות טקטיים, כגון היכולת לפעול בחתימה נמוכה, ואסטרטגיים, כגון היעדר מרכזי כובד ויכולת להתעלם מן הדין הבינלאומי. יתרה מזו, הפער בין הצדדים אינו מוגבל רק לעניינים חומריים; הוא יכול להתבטא גם במידת החיוניות של האינטרסים העומדים למבחן, במטרות המלחמה, במידת הנחישות, ביכולת העמידה, בנכונות ליטול סיכונים וברמת הרגישות לאבדות. הצד החלש טכנולוגית גם משוחרר לעיתים מאילוצים מדיניים, המגבילים את הצד החזק.

ואכן מאז שנות ה־90 נמצאים רוב אויביה של ישראל בעיצומו של תהליך אינטנסיבי, ובמסגרתו הם מימשו שלוש הבנות עיקריות שהתחייבו מן המצב החדש שנוצר ביחסי הכוחות הצבאיים:

- הצורך לשפר מהותית את יכולת הספיגה ואת השרידות שלהם כדי לאפשר להם אורך נשימה ולשמר את כוחם הצבאי. צורך זה נולד בעיקר לנוכח הבנתם את היכולות המודיעיניות החדשות, את הקטלניות של החימוש המונחה המדויק, שהלך ותפס מקום מרכזי, ואת השינוי בשדה הקרב שיצר השילוב בין גורמים אלו;
- הצורך לבסס יכולת הרתעה אמينة, בראש ובראשונה כדי למנוע עימות רחב היקף, המנוגד לאינטרסים שלהם וליכולתם. יכולת ההרתעה נועדה גם לגרור את המלחמה, במקרה שההרתעה הבסיסית כשלה, למגרשים הנוחים יותר להם (למשל לחימה בקו המגע ולא בעומק או הרתעת ישראל מלהשתמש בכלי נשק מסוימים) ולקזז חלק מן היתרונות הטכנולוגיים של ישראל;
- הצורך לאמץ אסטרטגיית התשה ולראות בה מפתח לניצחון בשל הרגישות הישראלית למלחמה ממושכת ולאבדות. הנגזרת האופרטיבית של הבנה זו התגבשה לרעיון של 'ניצחון באמצעות אי־הפסד' – עצם ההישרדות בעימות היא המפתח לניצחון בו עקב חוסר היכולת של הצד השני להשיג ניצחון ברור וחד־משמעי ועקב רגישותו לאבדות ולשיבוש שגרת החיים.

בעקבות ההבנות הללו התפתחה בקרב יריביה של ישראל צורת לחימה ייחודית, ואלו דגשיה העיקריים:

- מאמץ לשיפור השרידות של הכוח הלוחם באמצעות מיגון, פיזור והקטנת חתימה, ובעיקר באמצעות פעולה מתוך סביבה עירונית, רווית אזרחים וגורמי תקשורת;
- שימוש בנשק 'תלול מסלול' – פצצות מרגמה, רק"ק וטק"ק – בשל פשטות הפעלתם, מחירם הנמוך, יכולתם לחדור לעומק שטחנו (עד לאחרונה) והקושי לאתר ולתקוף אותם (ההיקפים הגדולים של מרכיבים אלו מסייעים אף הם לשרידות ומגדילים את אורך הנשימה);
- שימוש בנשק, בשיטות פעולה ובאמצעים היכולים להביא לידי מספר גבוה של נפגעים, אזרחים וחייילים (ובד בבד מאמץ לחטוף אזרחים וחייילים בשל הרגישות הישראלית הגבוהה לעניין זה);
- ניהול מאמץ תקשורתי והסברתי לשלילת הלגיטימציה, הפנימית והבינלאומית, לפעולה הצבאית הישראלית ולערעור כושר העמידה של הציבור הישראלי;
- ניסיון לגרור את הלחימה לעימות יבשתי ולמגע צמוד שבו, להשקפתם, מתקזזים מרכיבים רבים של העליונות הצבאית־טכנולוגית המיוחסת לישראל;
- בעקבות הבנתם את מרכזיותו של הכוח האווירי בתפיסת ההפעלה הנוכחית של צה"ל, במלחמה ובין המלחמות – הצטיידות באמצעי הגנה אווירית, באמצעי לוחמה אלקטרונית ובמערכות מיגון כדי להתמודד עם העליונות האווירית של ישראל.

את אחת הגרסאות של ההתפתחות הזאת תיאר נסראללה (2008) במילים אלה: "זוהי אסכולת לחימה חדשה שאין דומה לה, כזו הנמצאת בין צבא סדיר למלחמת גרילה". ואכן מדובר בהתפתחות תפיסתית מרשימה, שאתגרה את תפיסת ההפעלה של צה"ל כולו ושל חיל האוויר.

פרק 5

1999–2006: מ'קבלן פיצוצים' ל'אדריכל'

1999–2006: מ'קבלן פיצוצים' לאדריכל

התפתחויות טכנולוגיות

בשנות ה־90 הבשילו כבר שורה של התפתחויות טכנולוגיות ששינו מן היסוד את יכולת הפעולה מן האוויר. פיתוחים בלוחמה האלקטרונית, בחמקנות, בכטב"מים וביכולת לשגר את החימוש מנגד, דהיינו מחוץ לטווח האיומים, שיפרו מאוד את שרידותו של הכוח האווירי ואת יכולת החדירה שלו לעומק שטחו של האויב. גם יכולת הפגיעה של הכוח האווירי השתפרה מאוד עקב ההצטיידות ההולכת וגדלה בחימוש מונחה מדויק ועקב הקליטה של אמצעי איסוף ושל מערכות שליטה חדשות. התוצא המצטבר של כל ההתפתחויות הללו היה מערכת – היכולת לייצר השמדה שיטתית, נרחבת ומדויקת של כוחות ושל תשתיות. ליכולת הזאת ולהבנתה היה ללא כל ספק תפקיד מרכזי בהחלטות על אופן השימוש בכוח האווירי ובחשיבה על מקומו בתפיסת המלחמה הכוללת.

ההבנה המערכתית, להבדיל מן השימוש ביכולות החדשות, התפתחה בישראל לאט, אך לבסוף היא הופנמה הן בחיל האוויר והן בקרב גורמים בפיקוד הבכיר של צה"ל, שהיו בו באופן מסורתי בעיקר קצינים מכוחות היבשה. יחסו הכללי של צה"ל לטכנולוגיה הוא דו־ערכי במידה מסוימת: מצד אחד, השאיפה המסורתית הייתה לקלוט את אמצעי הלחימה המתקדמים ביותר, והמרכזיות של השריון ושל חיל האוויר בתפיסת ההפעלה המקורית שיקפה גם אמונה כי עליונות טכנולוגית יכולה לפצות על הנחיתות הכמותית; מן הצד האחר, המפקדים הישראליים, בעיקר מכוחות היבשה, ביטאו לאורך השנים ספקנות בנוגע ליכולתה של הטכנולוגיה לסייע במאמץ ההכרעה וחשש כי הסתמכות יתרה עליה תגרום לפגיעה בחשיבותו של הגורם האנושי, שלתפיסתם מבטא את יתרונו האמיתי והחשוב ביותר של צה"ל.

בשנות ה־90 חל שינוי גם בעניין זה. הבשלתן של הטכנולוגיות החדשות לוותה בהסרה של מגבלות מידור שעד אז הגבילו את מודעותם של מפקדים רבים לעצם קיומן. הדיונים הרבים והתרגילים שעסקו בפיתוחה של 'תפיסת ההשמדה המערכתית' של כוחות האויב הנעים לחזית (פינקל, 2020א, עמ' 255–286), יצרו מודעות בסיסית להתפתחויות אלו. בעקבות המודעות הגוברת הזאת ולנוכח התגברות האילוצים, מבית ומחוץ, על הפעלת הכוח המתמרן, החלו גם בכוחות היבשה של צה"ל, הרבה יותר מבעבר, לראות בטכנולוגיה אמצעי להפחתת הסיכונים על הכוחות הלוחמים ולהסתמך יותר ויותר על פתרונות טכנולוגיים גם במבצעים ובזירות שעד אז הפעילו בהם כוח רגיל, אפילו בזירות הפעולה המרכזיות של צה"ל בשנים אלו – הזירה הלבנונית והזירה הפלסטינית.

מבצעי תקיפה בלבנון לפני הנסיגה

עם התקרבותו של מועד הנסיגה מלבנון נעשה חיל האוויר מעורב הרבה יותר בעימות עם חזבאללה. בקרב כוחות היבשה הייתה השהייה ארוכת השנים בלבנון חוויה מכוננת לדור שלם של מפקדים וחילים (ראו למשל ראו למשל הירש, 2009; הר־זהב, 2019; תמיר, 2005; וכן טרילוגיית הסרטים – 'בופור', 'ואלס עם באשיר' ו'לבנון'). אבל בחיל האוויר מצב העניינים היה שונה במשך רוב התקופה.

להוציא את מבצעי האש הגדולים בשנים 1993 ('דין וחשבון') ו-1996 ('ענבי זעם'), בשנות השהייה הארוכות בלבנון העסיקה הגזרה הלבנונית בעיקר את מערך המסוקים של חיל האוויר, והוא ביצע בה אלפי גיחות של מסוקי קרב וסער. מערך הקרב הופעל הרבה פחות, וטייסיו ביצעו בממוצע כמה עשרות גיחות תקיפה בכל שנה. לעומת זאת, בשנים שלפני הנסיגה הופעל חיל האוויר יותר ויותר גם במשימות תקיפה. כדי להפחית את מספר הנפגעים ואת הפגיעה בבלתי מעורבים החלו הדרג המדיני והדרג הצבאי הבכיר להעניק עדיפות ברורה להפעלת הכוח האווירי גם בפעילות השוטפת בזירה הלבנונית. בשנת 1998 למשל יצאו מטוסי הקרב ל-231 גיחות תקיפה בלבנון. שנה לאחר מכן צמח המספר ל-669 גיחות, ובחמשת החודשים הראשונים של שנת 2000 עד לנסיגה יצאו מטוסי הקרב ל-602 גיחות תקיפה. לשם השוואה – סך גיחות התקיפה של מטוסי קרב בשנים 1985–1991 היה 600 בלבד (וושלר, 2000). העלייה במספר גיחות התקיפה שיקפה מעורבות גוברת של חיל האוויר בעימות עם חזבאללה. היא התאפשרה גם בגלל התפתחויות נוספות, בעיקר בתחום המודיעיני.

בשנה שקדמה ליציאת צה"ל מלבנון ביצע חיל האוויר גם שלושה מבצעי תקיפה, לראשונה על התשתית הכלכלית והאזרחית של לבנון. הראשון שבהם בוצע בלילה שבין ה-24 ל-25 ביוני 1999 (מבצע 'רפואה חליפית') בעקבות רצף של אירועים שחזבאללה הפר בהם את הבנות 'ענבי זעם'. במבצע הותקפו שתי תחנות כוח, מחלף דרכים, שני גשרים ומתקן תקשורת. הייתה זו תקיפה חריגה מאוד, והיא התאפשרה כנראה עקב שילוב בין שני עניינים: סיטואציה פוליטית ייחודית שנוצרה לאחר ניצחון אהוד ברק בבחירות אך בטרם החלפת הממשלה (ארנס היה שר הביטחון ונתניהו ראש הממשלה) (ארנס, 2018, עמ' 213–214); והמערכה בקוסובו (מבצע Allied Force) שהתנהלה בעת הזאת ויצרה מעין לגיטימציה לתקיפות מסוג זה. התקיפות במבצע 'רפואה חליפית' הפתיעו כנראה את חזבאללה, והצהרות הישראליות על נכונות להמשיך בהן הורידו במידה ניכרת למשך כמה חודשים את מספר הפעולות ההתקפיות נגד צה"ל והחזירו את חזבאללה לפעול על פי הבנות 'ענבי זעם'. בחודשים שאחר כך נתקפה התשתית הלבנונית פעמים אחדות, אך תקיפות אלו לא הצליחו להשיג תוצאה דומה (הן משום שהחידוש המפתיע של 'רפואה חליפית' התפוגג והן משום שהן בוצעו בתגובה על פעולות שבעיני חזבאללה היו לגיטימיות לגמרי): ב-7–9 בפברואר 2000 הותקפו שלוש תחנות כוח וכמה יעדים של חזבאללה בתגובה לשורה של אירועים שנהרגו בהם חיילי צה"ל, אך התקיפות לא הצליחו להביא לידי הפסקת הפעילות ההתקפית של הארגון, והיא נמשכה מייד לאחריהן; ב-4–5 במאי 2000 הותקפו שתי תחנות כוח וכביש ביירות–דמשק בתגובה לירי רקטות לשטח ישראל, אך הוא נמשך גם אחרי התקיפות. ההסלמה הקצרה הסתיימה במטח רקטות של חזבאללה לעבר צפון ישראל, בלא תגובה כלשהי של ישראל.

בחיל האוויר התפתחה גישה שלפיה דווקא מבצעים אלו נגד התשתית הכלכלית והאזרחית של מדינת לבנון, ולא התקיפות השוטפות נגד כוחות חזבאללה, הם הדרך הנכונה להפעיל את הכוח האווירי. גישה זו באה לידי ביטוי במאמר שכתב תא"ל (לימים אלוף) עמוס ידלון:

מה שנכון ללמוד מלבנון הוא שכאשר חיל האוויר הופעל כראוי על מטרות תשתית, בעוצמה, בהפתעה, בשילוב עם מסרים נכונים, הושגו הישגים שהתבטאו במספר חודשים של שקט והימנעות מירי על

הגליל. להערכתי, אם חיל האוויר היה מופעל בצורה בה נכון להפעיל כוח אווירי: בנחישות, בהתמדה ובראייה כוללת (כל הגשרים לדרום, לא 'אחד כהדגמה') – היינו יכולים לסיים את המערכה בלבנון טוב יותר (ידליון, 2000ב, עמ' 7).

התפתחות השיח על תפקיד הכוח האווירי

מאמרו של ידליון היה חלק משיח שהלך והתפתח בסוף שנות ה־90 על השימוש בכוח האווירי של ישראל ובעיקר על מקומו בתפיסת המלחמה הכוללת. כדי להבין את חדשנותו של השיח נכון לבחון את התשתית התפיסתית שעליה הוא התפתח. גם בשנות ה־90 היה תפקידו של חיל האוויר בתשתית תפיסתית זו דומה מאוד לתפקידו בתפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל וקרוב מאוד לתפקידו כפי שניסח אותו בן־גוריון בשנת 1950 (ראו פרק 1).

את ההשקפה המסורתית הזאת על תפקידיו של חיל האוויר ביטא למשל האלוף (מיל) ישראל טל בספרו על תפיסת הביטחון של ישראל. טל היה דמות חשובה מאוד במסד הביטחוני הישראלי. הוא היה אחד מאלופי צה"ל במלחמת ששת הימים וזכה אז לתהילה רבה, והיה סגן הרמטכ"ל במלחמת יום הכיפורים. הוא נחשב לאחד מן המעצבים המרכזיים של תורת השריון של צה"ל ולאבי פרויקט טנק המרכבה, ובסוף שנות ה־70 הוא נקרא להקים את מפקדת חילות השדה של צה"ל (מפח"ש), לימים – זרוע היבשה. טל כתב בספרו:

הכוח האווירי מגן על מדינת ישראל על ידי לחימה באוויר, תקיפות אוויר־קרקע והגנה נגד מטוסים. עליו לסייע באש לכוחות היבשה והים ולספק להם סיוע של תובלת סער ותובלה כללית. בהיותו זרוע ההרתעה האסטרטגית של ישראל, על חיל האוויר להיות מסוגל לתקוף ולהרוס את התשתית הצבאית והכלכלית בעומק שטחן של מדינות האויב, לרבות ערים, כדי לפגוע במאמץ המלחמה של מדינות ערב במקרה של התקפה על ישראל וכדי להרתיע אותן מלתקוף ריכוזי אוכלוסייה בישראל (טל, 1996, עמ' 93).

אומנם ספרו של טל פורסם בשנת 1996, אבל הוא מתאר באופן ממצה ומדויק את תפקידו של חיל האוויר לפי תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל. חיל האוויר נתפס בעיקר כמי שאמור להגן על שמי המדינה ועל כוחות היבשה והים ולסייע להם במשימותיהם. המודעות לכך שלחיל האוויר יש תפקיד גם ברמה האסטרטגית הייתה קיימת, אך הוא המשיך להיות מזוהה בעיקר עם היכולת לתקוף את התשתית הלאומית (הצבאית והכלכלית) בעומק שטחו של היריב ועם המשמעות ההרתעתית של יכולת זו. טל התאכזב מביצועי חיל האוויר עוד במלחמת יום הכיפורים וייצג קו שמרני שרבים היו שותפים לו, ולפיו ההתפתחויות הטכנולוגיות ואפילו סוגי העימות החדשים שישראל התמודדה עימם בשנות ה־90, לא צריכים לחולל שינויים בתפיסת ההפעלה המקורית. רעיונות חדשים על הפעלה מערכתית של כוח אווירי החלו ככל הנראה לחלחל לחשיבה במטה הכללי בשנים אלו, אך הם לא התגבשו לכדי תפיסה. במקום אחר בספרו כתב טל (1996): "האמונה שישוד האש המגולם במטוס יתפוס את מקומו של יסוד התנועה הופרכה פעמים רבות [...] שוב ושוב הוכח [...] כי המציאות טפחה על פניהם של הטוענים שהבכורה עברה מהתנועה לאש" (עמ' 18–19).

טל לא היה היחיד שהמשיך לחשוב על הכוח האווירי על פי תפיסת ההפעלה המקורית. בשנת 1998, שנת היובל למדינה ולחיל האוויר, ערך חיל האוויר כנס חגיגי שכותרתו 'כוח אווירי', והשתתפו בו אורחים בכירים

מן הארץ ומן העולם. גם הדברים שנאמרו בכנס זה יכולים לשמש עדות טובה לאופן שבו תפסו הגורמים הבכירים ביותר בישראל את תפקידיו של חיל האוויר עוד בשנות ה־90 המאוחרות. שר הביטחון האלוף (מיל') יצחק מרדכי חזר בהרצאתו על תפקידיו הקלסיים של חיל האוויר בהגנה על שמי המדינה, בסיוע לכוחות היבשה ובתקיפת מטרות אסטרטגיות. גם סגן הרמטכ"ל האלוף עוזי דיין נשא הרצאה על עוצמה אווירית מזווית הראייה הישראלית, וגם הוא התמקד בה בתפקידים מסורתיים אלה.

אבל בעת שנערך הכנס הזה כבר החל להתנהל בחיל האוויר דיון שונה על תפקידיו של הכוח האווירי בטיפוסי העימות החדשים ובעיקר במעגלים הרחוקים. בסוף שנות ה־90 התעורר צורך ברור במסגרת תפיסתית שתאפשר לדון בהפעלת הכוח במעגלים רחוקים שבהם חיל האוויר אינו מופעל כדי לסייע למהלך המתמך היבשתי (היה ברור שבעיראק או באיראן לא יהיה מהלך כזה). עניין זה חייב מערכת מושגים חדשה שתאפשר להרחיב את הדיון מעבר לסוגיית ההכרעה הצבאית, כי היה ברור שהיא אינה רלוונטית במעגלים אלו. לשיח בחיל האוויר נוספו בתקופה זו מושגים כגון 'אכיפה', 'ענישה' ו'הרתעה', והם שימשו לדיון ביכולתו להשיג את התכלית האסטרטגית של הדרג המדיני. ספרו של רוברט פייפ (2017), 'להפציץ כדי לנצח: כוח אווירי ואכיפה במלחמה' (ראו בפרק 1), יצא במהדורה האנגלית המקורית שלו בשנת 1996 והשפיע על השימוש במושגים אלה. כאשר הלכו והתבררו האילוצים על הפעלת המהלך המתמך גם במעגל הקרוב יותר (ובעיקר בלבנון), אך טבעי היה לעשות שימוש במושגים אלו גם בדיון בהפעלת הכוח האווירי במעגל זה (מרגלית, 2008).

שנה לאחר כנס היובל בנושא 'הכוח האווירי' פרסם מפקד חיל האוויר בן־אליהו (1999) מאמר שכותרתו 'הכוח האווירי לשנות האלפיים'. מאמר זה כבר שיקף תמורה גדולה בחשיבה על הפעלת הכוח האווירי. בן־אליהו סקר את מבצעי שנות ה־90 וחבר בין שלוש תופעות: ההתנגדות העולמית (לשיטתו) לכיבוש שטחים ההופכת את הכיבוש לנטל; הרגישות של מדינות ושל משטרים לנכסים האסטרטגיים שלהם – תשתיות לאומיות, צירי תנועה ומערכות תקשורת; וההתפתחויות בתחום הטכנולוגיה ההופכות את הלחימה מן האוויר למדויקת יותר. להשקפתו של בן־אליהו שלוש התופעות הללו יוצרות "מצב שבו כוח אווירי הוא גורם מכריע מערכה – לעיתים באופן בלעדי, כאשר אין אפשרות או אין רצון לבצע מהלך קרקעי" (עמ' 29).

תקופה זו של סוף שנות ה־90 ותחילת שנות ה־2000 התאפיינה בתסיסה אינטלקטואלית בצה"ל בשני מקומות עיקריים: המכון לחקר תורת המערכה (מלת"ם) הוביל דיון תפיסתי נרחב ב'אומנות המערכה'; ובפיקוד המרכז הוביל ראש הפיקוד האלוף (לימים הרמטכ"ל) משה (בוגי) יעלון תהליך חשיבה מערכתית, בהשראת הדיון במלת"ם, שנועד להכין את צה"ל לעימות עם הפלסטינים. לתסיסה זו הייתה השפעה גם על חיל האוויר, והיא הייתה אחד מן הגורמים שהובילו להבנה כי הוא אינו יכול עוד להיות רק 'קבלן פיצוצים' וכי הוא צריך לפתח גם יכולות של 'אדריכל', דהיינו מי שעוסק בעיצוב התפיסות ולא רק בניהול המבצעים. בדיעבד קשה לזהות את נקודת הזמן המדויקת שחל בה השינוי הזה, אך נראה כי הטקסטים המוקדמים ביותר שעסקו בו במפורש ובפומבי היו חליפת מאמרים בין מפקד המכללות האלוף יעקב עמידרור ובין ראש מטה חיל האוויר תא"ל (לימים אלוף) עמוס ידלין. חליפת המאמרים התנהלה בכתב העת 'מחשבות באוויר' בשנים 2000–2001 (ידלין, 2000, 2001; עמידרור, 2000, 2001; המאמרים התפרסמו מחדש באסופה שפרסם עמידרור (2002) עם פרישתו מצה"ל). במאמר אחר שפרסם באותה תקופה ובאותו כתב עת אל"ם (לימים אלוף ומפקד חיל האוויר) אמיר אשל (2000), קרא אשל במפורש להפסיק לראות בחיל האוויר 'קבלן ביצוע'.

את המאמר הראשון בסדרה כתב האלוף עמידרור בתגובה למאמר של אל"ם (מיל) שמואל גורדון (1999). עמידרור כבר היה ער לשיח שהלך והתפתח על תפקידו של חיל האוויר וכתב במפורש כי "בכל אותם תחומים בהם יש קשר למערכה היבשתית, אסור להותיר לחיל האוויר מרחבי פעולה עצמאיים. במרחב המשפיע על הלחימה ביבשה – על חיל האוויר להיות 'קבלן הביצוע', על פי צרכי הקרב היבשתי, כי שם תוכרע המלחמה" (עמידרור, 2000, עמ' 9). התזה המרכזית של עמידרור הייתה כי צריך לנהל שיח עמוק בין אנשי היבשה לאנשי האוויר על ה'איך' ולא על ה'מה'. להשקפתו שיח זה מחייב הכשרה משותפת ופיתוח "ידע הדדי בין הזרועות, כשכל גוף יודע מהם צרכיו, חולשותיו, יכולותיו ומגבלותיו ביחס לשני" (עמידרור, 2000, עמ' 9). תא"ל ידלין ענה לעמידרור במאמר שכתרתו 'תגובה: כוח אווירי יהיה הכוח שיכריע מלחמות'. ידלין יצא בו במפורש נגד תפיסת 'קבלן הביצוע' שתיאר עמידרור. הדיון הזכיר כמובן את הוויכוחים הישנים על עצמאותו של הכוח האווירי. ידלין גייס את הניסיון ההיסטורי כפי שתיארו אותו תומכי הכוח האווירי, וכתב:

הניסיון של הפעלת כוח אווירי, מימי מלחמת העולם השנייה דרך מלחמת ששת הימים ועד מלחמת המפרץ והמערכה בקוסובו, מוכיח כי הפעלה לא נכונה של חיל האוויר (דרך דרגי יבשה בעלי ראייה טקטית צרה) מונעת הכרעה מערכתית ואסטרטגית, ודווקא כאשר חיל האוויר מופעל על ידי הדרג הצבאי העליון הוא משפיע על הכרעת המלחמה ולפעמים באופן בלעדי ('קוסובו') (ידלין, 2000, עמ' 6).

גם במאמרו של ידלין (2000) משתקפת התפיסה שכתב עליה בן-אלהו ולפיה "הרגישות הרבה של חברות דמוקרטיות לחיי אדם מוציאה כמעט מכלל אפשרות מערכה קרקעית" (עמ' 6). ידלין הגיע למסקנה כי "חיל האוויר הוא הכוח היחיד שבשל טכנולוגיה ודוקטרינרית להכרעה. מי שישתמש בכוח אווירי לסיוע ולא להכרעה הוא זה שכנראה לא מכיר מספיק את התיאוריות העדכניות על הפעלת כוח אווירי" (עמ' 6), ולכן גרס כי אין להכפיף את הכוח האווירי לשיקוליו של מפקד מכוחות היבשה:

כוח אווירי הוא נכס צבאי נדיר ויקר הרגיש להפעלה לא נכונה. יש להשתמש בכוח האווירי – משאב יקר ונדיר, כדי להלום במרכזי הכובד של האויב: בנכסיו הצבאיים, האסטרטגיים (חיל האוויר שלו, מערכי הטק"א וטיילי הקרקע-קרקע), תשתית צבאית, תשתית תעשייתית, קווי תחבורה, כוחות עתודה, מרכזי פיקוד שליטה ושלטון" (ידלין, 2000, עמ' 6).

ידלין (2000) ביטא את התסכול הגדול שהצטבר בחיל האוויר מן האופן שבו הופעל הכוח האווירי בלבנון וכתב כי "תקיפת מפקדות ריקות לאחר פיגוע או בולדרים מהם נורתה אש מרגמות שעה קודם, אין לה שום משמעות צבאית להשגת הכרעה" (עמ' 6). מסקנתו הייתה כי הפעלת הכוח האווירי כשלעצמה "איננה מספיקה, יש לנתח את האפקטים של הפעלת הכוח ואת השפעתם על תודעת היריב ו[על] החלטותיו. ארגון הכוחות הקרקעיים והאוויריים המסורתי חסר משמעות. כוח אווירי יהיה הכוח שיכריע מלחמות ולא דווקא ע"י כיבוש שטח קרקעי (הישג שאותו יתקשה כוח אווירי לבצע לבדו)" (עמ' 8). ידלין חיבר את הטיעון על עצמאותו של חיל האוויר עם הידע שנדרש כדי לתכנן את הפעלתו וכדי להחליט על השימוש בו וקרא להפעיל את הכוח האווירי מן הדרג המטכ"לי ולא להפקידו בדרג נמוך ויבשתי באופיי, דוגמת הפיקוד או האגדה.

האזכור של קוסובו במאמרו של ידלין אינו מקרי. המלחמה נגד סרביה הייתה ללא כל ספק אירוע חשוב ביותר כיוון שהיו רבים שחשבו כי היא הכריעה את הוויכוח ארוך השנים על יכולתו של הכוח האווירי להכריע לבדו מלחמות. בשלב הראשון של המלחמה, במשך כחודש וחצי, הותקפו מן האוויר מטרות צבאיות, ולאחר שתקיפות אלו לא גרמו לתוצאות המקוות הורחבו התקיפות גם נגד מטרות אזרחיות – בתי זיקוק, שדות נפט, מצבורי דלק, תחנות כוח ועורקי תחבורה ראשיים. על פי דיווחי נאט"ו נפגעו קשה כושר זיקוק הנפט וכושר ייצור החשמל והולכתו של סרביה, וכן התשתית התחבורתית של יוגוסלביה לשעבר.

במשך כל המלחמה לא הופעלו כוחות היבשה, והנשיא האמריקני ביל קלינטון אף הצהיר בראשיתה כי אין לו כוונה להפעילם. מבצע Allied Force נמשך 78 יום והסתיים בניצחון ברור של כוחות נאט"ו לאחר שהושג הסכם על נסיגת כל הכוחות הסרביים מחבל קוסובו ועל חזרת כל הפליטים האלבנים לבתיהם. ההתפעלות מן המבצע חצתה את הגבולות המקובלים. שלושה ימים אחרי סיום המלחמה כתב ההיסטוריון הבריטי ג'ון קיגן: "בתולדות הלוחמה יש תאריכים המהווים נקודות מפנה אמיתיות [...] עכשיו אפשר לסמן תאריך חדש בלוח: 3 ביוני 1999, היום שבו הוכיחה כניעתו של הנשיא מילושביץ' שניתן לנצח במלחמה ע"י כוח אווירי בלבד" (Keegan, 1999). לאנשי חיל האוויר הייתה זו הוכחה ניצחת לעמדתם על יכולתו של הכוח האווירי להכריע מלחמות. ידלין אף כתב עליה חוברת מיוחדת, והיא הופצה על ידי חטיבת התורה וההדרכה במטכ"ל (ידלין, 2000א).

עמידור (2000) ענה לידלין במאמר שכותרתו 'האומנם כוח אווירי הוא שיכריע במלחמות?'. הוא הבחין בין המערכה בקוסובו לבין מצבה של ישראל וכתב כי הוא "מסכים עם תא"ל ידלין שאם נהיה במצב של ארצות הברית בקוסובו (קרי: אין אופוזיציה, אין איום עלינו, הסובלים מהתמשכות המערכה אינם אזרחינו ואין מי שיפריע לנו במשך כמעט שלושה חודשים וכיו"ב) – נכון שחיל האוויר הישראלי יפעל כמו בקוסובו" (עמ' 11). עם זאת, הוא הסביר כי מצבה של ישראל שונה לחלוטין והמליץ לידלין להיפרד מן הדוגמה של קוסובו: "אנחנו חיים בעולם אחר לגמרי ואין כמעט שום דבר, מעבר לנושאים טכניים, שנכון להעתיק מקוסובו. לנסות וללמוד ממלחמה לא רלוונטית גרוע כמעט כמו לא ללמוד כלל" (עמ' 11). (לגישה דומה שהציגה את הייחודיות של המלחמה ביוגוסלביה והזהירה מפני הפקת לקחים לא נכונים ממנה, ראו גם בן־ישראל, 2000). לסיכום חזר עמידור על גישתו כי "חיל האוויר ינוצל נכון יותר – בהיבט תרומתו לניצחון או להשגת המטרה – אם לא יאפשרו לו לפעול בכל המרחב הקשור למערכה היבשתית כגוף עצמאי אלא יכוונו אותו בהתאם לצרכי הקרב היבשתי" (עמ' 11).

ידלין השיב לעמידור במאמר נוסף וחזר בו על גישתו:

כוח אווירי הוא הכוח המשמעותי היחידי העומד היום לרשות הדרג המדיני והצבאי העליון בבואו להכריע מלחמות או לשנות כיווני התנהלות מערכות. חובה עלינו לשמור כפיפותו של חיל האוויר לדרג המטכ"לי ולאחר הבהרת המטרה המערכתית לתת לו לנהל בעצמו את המערכה, מערכה בה הוא מבין מקצועית טוב יותר, מערכה שתהיה בדרך כלל מנותקת גאוגרפית מאיזור עניין של מפקד אוגדה או גיס (ידלין, 2001, עמ' 14).

ידלין סיכם את המאמר וקבע:

התובנה הבולטת ביותר שניתן ללמוד ממערכות מודרניות, היא הקושי להכריע על ידי כיבוש שטח. השילוב של רגישות לאבדות [...] חוסר ההשלמה של הקהילה הבינלאומית עם כיבוש שטחים [...] וההבנה שאחזקת השטח לאחר הכיבוש תהיה בעייתית [...] מחייבת בחינת אסטרטגיה חלופית להוצאת האויב משיווי המשקל, לפגיעה במרכזי הכובד שלו ולהפעלת מנופים אסטרטגיים להשגת מטרות המלחמה (ידלין, 2001, עמ' 14).

גם אל"ם (לימים אלוף ומפקד חיל האוויר) אמיר אשל השתתף בדיון הפומבי. במאמר שכותרתו 'לא קבלן ביצוע' כתב אשל:

מרכיב האש במלחמה המודרנית הולך ומתעצם. הכוח האווירי ניצב במוקד התהליך ומהווה את הבסיס המבצעי למימוש דוקטרינת מלחמות האש. בצה"ל 2000, מהפיקוד הבכיר ועד לרמות הזוטורות, נעדרת הפנמה לגודל השינוי ועוצמתו. רכישת אמצעי לחימה אקזוטיים, אין בה די לעצב את צה"ל כצבא מודרני ומתן מענה לאתגרי הביטחון הלאומי של מדינת ישראל במאה ה-21. צה"ל עדיין לא השכיל לנתח ולהניח תשתית דוקטרינרית מקיפה לסוג המלחמה החדש. בהשוואה בין כושר ההסתערות של צה"ל לכושר החשיבה התיאורטי נחל האחרון תבוסות רצופות. 'סכין בין השיניים' לא תספיק להשגת המטרות. מבחני העתיד דורשים יותר (אשל, 2000, עמ' 22).

גם אשל דחה במפורש את רעיון 'קבלן הביצוע' וטען כי הידע לביצוע השינוי התודעתי נמצא בחיל האוויר:

על חיל האוויר לחולל את המהפך התודעתי הנדרש בצה"ל. עקירת תפיסות אנרכיסטיות, דוגמת 'קבלן ביצוע' לא תתרחש מאליה. מורכבות הנושא, גודל ועוצמת השינוי מחייבים גישת top down. עיקר המאמץ צריך להיעשות מול הפיקוד הבכיר של הצבא. פרק זמן הנדרש למימוש שינויים בארגונים גדולים הוא ארוך. צה"ל וחיל האוויר בפרט צריכים לאתחל את התהליך מיידית [...] חוסר היציבות במזרח התיכון מחייב התאמת תפיסת ההפעלה של צה"ל לאתגרי שדה הקרב המודרני עכשיו, ויפה שעה אחת קודם (אשל, 2000, עמ' 22).

תפיסת ההפעלה של חיל האוויר

באפריל 2000 העביר בן־אליהו את הפיקוד על חיל האוויר לדן (דני) חלוץ, טייס קרב ותיק שלחם במלחמת ההתשה, במלחמת יום הכיפורים (במהלכה הפיל שלושה מטוסי אויב) ובמלחמת שלום הגליל. חלוץ, שלפני מינויו היה גם ראש אגף המבצעים במטכ"ל, הוביל את חיל האוויר בעימות עם הפלסטינים והכין את החיל לקראת מעורבות אפשרית במלחמת המפרץ השנייה. לקראת סיום תקופתו של חלוץ הגיעו ראשוני המטוסים מדגם F-16 ('סופה') לחיל האוויר. מטוסים אלו יכולים לשאת טילי אוויר־אוויר מונחי חום מתוצרת רפא"ל מדגם 'פיתון 4' ו'פיתון 5', טילי אוויר־אוויר מונחי מכ"ם מתוצרת ארצות הברית מסוג AMRAAM, פודי ניווט והכוונת חימוש מסוג 'לייטנינג' ו'לנטירן' ופצצות JDAM מבוססות GPS, שאפשרו מהפכה גדולה ביכולת לייצר הספקי תקיפה גדולים בחימוש מדויק. באפריל 2004, לאחר שסיים לכהן בתפקיד מפקד חיל האוויר,

מונה חלוץ לסגן הרמטכ"ל, וכעבור שנה, ביוני 2005, מונה לרמטכ"ל הראשון מחיל האוויר. חלוץ פיקד על צה"ל במלחמת לבנון השנייה והתפטר אחריה בעקבות הביקורת הציבורית על תפקוד צה"ל במלחמה זו. חלוץ היה ללא כל ספק מי שהוביל בנחישות את המהפך התפיסתי בחיל האוויר ומי שידע להנגיש את הרעיונות גם למטה הכללי, עוד בטרם מונה לסגן הרמטכ"ל ולרמטכ"ל. בעקבות התהליך התפיסתי שהוביל חלוץ בחיל האוויר התפרסמה בשנת 2001 'תפיסת ההפעלה של חיל האוויר', וחלוץ הציג אותה לרמטכ"ל שאול מופז (חלוץ, 2010, עמ' 257–259; לתיאור מפורט של תהליך הלמידה בחיל האוויר, של גיבוש תפיסת ההפעלה של החיל בשנים 2001–2003 ושל השפעותיו על פיתוח הידע במטכ"ל ראו פינקל, 2020, עמ' 287–315, ובעיקר עמ' 292–300). תפיסה זו ביטאה כבר את ההשקפה העדכנית של חיל האוויר על מקומו בתפיסת ההפעלה הכוללת של צה"ל. בבסיסה עמד הרעיון כי "הפעלת כוח אווירי (וכן הפגנת כוח ואף הימנעות מהפעלתו) יכולה ליצור אפקטים ברמה המערכתית והאסטרטגית. אפקטים אלו אמורים להביא למצב סיום המלחמה הרצוי" (פינקל, 2020, עמ' 296). החשיפה לחשיבה האמריקנית העדכנית, שהתאפשרה בעיקר עקב השימוש ברשת האינטרנט, הובילה לכך שהתפיסה התבססה במידה רבה על רעיונותיו של ג'ון וורדן האמריקני בנוגע להפעלה מערכתית של הכוח האווירי ועל החיבור ביניהם לרעיון האפקטים של דיוויד דפטולה (ראו פרק 1). גרסה מעודכנת של התפיסה פורסמה בשנת 2003 והוצגה לרמטכ"ל משה יעלון. היא הושפעה מאוד ממלחמת המפרץ השנייה כי זו אפשרה להציג באמצעות דוגמה קונקרטית את הרעיון המופשט על 'המהלומה המדויקת המפרקת את הגיונו של היריב בהקשר מוגדר'. במובנים רבים זו התשתית התפיסית שעליה מתבסס רעיון 'המהלומה הרב־ממדית' של מפקד חיל האוויר עמיקם נורקין (2020) (ראו פרק 8). בחוברת שהפיצה המכללה לביטחון לאומי בשנת 2001 בנושא 'הכרעה וניצחון', כתב דן חלוץ מאמר ועסק בו בשאלה "האם כוח אווירי יכול להכריע מלחמה או להיות שותף בכיר בהכרעת המלחמה?" (חלוץ, 2001, עמ' 91). במאמר הוא ביטא גרסה שלו לרעיונות שהתפרסמו בגרסה הראשונה של 'תפיסת ההפעלה של חיל האוויר'. חלוץ סקר במאמר את יתרונותיו ואת חסרונותיו של הכוח האווירי והבחין בין המושגים 'חזית' (עד 300 ק"מ), 'עומק' (עד 700 ק"מ) ו'מעגל שני ושלישי' (1,000–1,300 ק"מ). ההבחנה הזאת הייתה חשובה כי היא הצביעה על הפנמה עמוקה של מתארי לחימה שבהם הכוח האווירי הוא הכוח היחיד שיכול לפעול ועליו יהיה לשאת במאמץ להשגת מטרות המלחמה. הפנמה זו הובילה לשימוש במושגים 'הרתעה', 'ענישה' ו'אכיפה' במקום המושג 'הכרעה', משום שהיה ברור כי הוא אינו רלוונטי לכוח האווירי בחלק מן המתארים. אבל חלוץ (2001) הרחיק לכת במחשבותיו. הוא קרא להתנתק מכמה הנחות יסוד "אנכרוניסטיות" לדבריו, דוגמת ההנחה כי 'ניצחון שווה טריטוריה', וכתב כי "את המושג 'הכרעה פיזית' ... צריך למחוק מן הלקסיקון ולדבר על 'הכרעה תודעתית'" (עמ' 100). חלוץ סיכם את המאמר בקביעה כי "כוח אווירי יכול להכריע לבדו ובוודאי להיות שותף בכיר להכרעה. זאת בתנאי שסדר הכוחות מספיק ומתאים, שההפעלה שקולה, שלא רודפים אחרי המטרות אלא רודפים אחרי השגת התכלית, תוך בחירת המטרות הנכונות" (עמ' 100). בספרו שנכתב בעקבות הניסיון במלחמת לבנון השנייה, הציג חלוץ (2010) גישה מאוזנת הרבה יותר: "חיל האוויר מביא לצה"ל את היכולת לפעול במגרש האסטרטגי, ובדרך זאת לסייע להכרעת האויב במחיר מבצעי נמוך יותר. נכון הוא שחיל האוויר אינו יודע לנעוץ דגל על קרקע האויב, אך הוא יכול גם יכול לגרום לכך שנעיצת אותו דגל תיעשה בתשלום נמוך יותר" (עמ' 258–259).

לקראת סיום כהונתו של חלוץ בתפקיד מפקד חיל האוויר הוקמה בחיל 'מחלקת תכנון המערכה'. הקמתה נתנה תוקף ארגוני לתהליכי החשיבה שהתנהלו בחיל האוויר בשנים 1999–2004.

תפיסת הפעלה חדשה לצבא

דימה אדמסקי (2010) כתב על ההבדלים בין התרבויות האסטרטגיות של ארצות הברית, של רוסיה ושל ישראל ועל השפעותיהן של התרבויות הללו על יחסן של שלוש המדינות למהפכה בעניינים צבאיים: "אף שישראל הייתה המדינה הראשונה לעשות שימוש נרחב בטכנולוגיות הקשורות ל'מהפכה בעניינים צבאיים' בשדות הקרב של לבנון ב-1982, חלף למעלה מעשור שלם עד שהדיון ב'מהפכה בעניינים צבאיים' צבר בצה"ל תאוצה" (עמ' 157). אדמסקי קשר את השינוי הזה בהבנות שהגיע אליהן צה"ל בסוף שנות ה-90, ולפיו בשנים אלו "נוכח הפיקוד העליון הישראלי שפרדיגמת הלחימה של צה"ל איבדה את הרלוונטיות שלה אל מול קשת התסריטים והאיומים החדשים" (עמ' 169). אין ספק שהדיון התעכב גם בשל היעדר מודעות מערכתית ורמת סיווג גבוהה שלא אפשרה דיון פתוח.

הדיון בצה"ל ב'מהפכה בעניינים צבאיים' קשור להקמתו של 'המכון לחקר תורת המערכה' (מלת"ם) בשנות ה-90. אנשי המכון גרסו כי הבעיה המרכזית של צה"ל נובעת מהיעדרה של חשיבה מערכתית — תחום ידע חיוני וייחודי המצוי בין האסטרטגיה לטקטיקה. אדמסקי כתב:

מומחי המלת"ם שיערו כי הנכס העיקרי של כל ארגון צבאי בעתיד יהיה יכולתו לפתח ידע, והם ביקשו להקנות למפקדי צה"ל יכולות חשיבה ייחודיות ושיטתיות. המתודולוגיה שנוצרה במלת"ם הייתה תמהיל של רעיונות מתחום תורת המערכות הכללית, תיאוריות כאוס ותיאוריות מתחום האדריכלות, וגישות פוסטמודרניות מתחומים אקדמיים שונים (אדמסקי, 2010, עמ' 166).

בשנת 1996 נפתח 'הקורס המערכתי המתקדם' (קומ"ם), ותפקידו היה להכשיר קצינים בצה"ל לחשיבה מערכתית מן הסוג הזה. הרעיונות שפיתח המלת"ם השפיעו מאוד על קצינים בכירים אחדים. אלוף פיקוד המרכז משה יעלון למשל הוביל בפיקוד המרכז תהליך חשיבה ששאב במידה רבה את יסודותיו מרעיונות אלו. העיסוק בהפעלה מערכתית של כוח אווירי היה אמור לקרב את העוסקים בתחום למלת"ם. אולם בדיעבד נראה כי אחד האירועים המרתקים באותה תקופה היה מפגש בין בכירי חיל האוויר בראשותו של חלוץ ובין אנשי המכון. המפגש הסתיים בכישלון צורב ובאי-הבנה הדדית — אנשי המכון הציגו הצגה תאורטית שבאותה תקופה לא סביר היה שאיש מחיל האוויר יצליח להבין אותה; אנשי חיל האוויר הציגו את תפיסת ההפעלה שפותחה בחיל האוויר, אך אנשי המכון לא הצליחו להבין את החידוש המרשים שחיל האוויר ייחס לתפיסה. בשנים הבאות נעשו עוד ניסיונות אחדים לבסס את שיתוף הפעולה בין המלת"ם לחיל האוויר, אך אלו נכשלו כולם (פינקל, 2020א, עמ' 297).

בשנת 2002, כארבעה חודשים לפני סיום כהונתו של הרמטכ"ל מופז, התפרסם לראשונה מסמך שכותרתו 'אסטרטגיה צה"ל' ונועד בעיקר לתעד את התפתחות הרעיונות בצה"ל בתקופתו של מופז (פינקל, 2020ב, עמ' 6). בהקדמה כתב ראש חטיבת התורה וההדרכה במטכ"ל כי "ספר זה אינו בגדר הוראות לביצוע, אלא מעמיד לרשות הקורא סקירה מקיפה של רעיונות יסוד, שגובשו בצה"ל בארבע השנים האחרונות" (פינקל,

2020ב, עמ' 6). המסמך תיאר את השתנות מאפייני העימותים; הגדיר את 'מעגלי העימות' ('מעגל פנימי', 'חזית', 'מעגל שני ועומק' ו'מעגל שלישי'); הרחיב על היחסים בין צבא לחברה, שהעסיקו אז את המטכ"ל; נתן דגש מיוחד לעימות עם הפלסטינים, שהיה אז בעיצומו; עסק ברעיון 'המגננה ההתקפית' נגד סוריה; ותיאר שורה של שינויים ארגוניים במטכ"ל שנערכו בתקופתו של הרמטכ"ל מופז (פינקל, 2020ב, עמ' 6–7). בעת שפורסם המסמך כבר התנהלו בצה"ל דיונים רבים וסדנאות שעסקו בפיתוח 'תפיסת הפעלה חדשה'. הרקע לחלקם היה הקיצוצים בתקציב הביטחון, אבל הם צמחו בעיקר על רקע התסיסה האינטלקטואלית שאפיינה את צה"ל בשנים אלו בהשפעת המלחמה, ושיקפו בשלות מסוימת לדיון יסודי בתפיסת ההפעלה המקורית לנוכח הביקורת המתמשכת עליה ולנוכח התחושות על חוסר הרלוונטיות שלה לאתגרי התקופה. גם בפקוד המרכז של צה"ל וגם בחיל האוויר התנהלו תהליכים מקיפים של חשיבה ושל פיתוח ידע חדש, ואלו הזינו את התהליך שהוביל הרמטכ"ל יעלון באמצעות אגף המבצעים במטכ"ל. לאחר סיום כהונתו של יעלון סוכמו הדיונים במסמך על תפיסת ההפעלה של צה"ל, ובאפריל 2006 חתם עליו הרמטכ"ל חלוץ.

המסמך על תפיסת ההפעלה משנת 2006 זכה לדיונים רבים בנוגע להשפעתו על אופן הפעלת הכוח הצה"לי במלחמת לבנון השנייה (על תפיסת ההפעלה בכלל ועל השפעותיה על מלחמת לבנון השנייה בפרט ראו בן־ישראל, 2007, עמ' 57–59; הראל ויששכרוף, 2008, עמ' 111–115; ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 48–49; ועדת וינוגרד, 2008, עמ' 268–275, 321–324, 407–408; פינקל, 2020א, 2020ב; שלח ולימור, 2007, עמ' 194–204; תמרי וכליפי, 2009). עם זאת, חשיבותו של המסמך אינה בהשפעתו על תהליכי קבלת ההחלטות במלחמת לבנון השנייה. כפי שמציינת ועדת וינוגרד, למסמך עצמו הייתה כנראה השפעה מועטה על אופן הפעלת הכוח במלחמה ועל הליקויים שהתגלו בה. הוא פורסם כאמור באפריל 2006, וספק אם זכה להתעמקות של הקוראים בזמן הקצר שעבר מפרסומו ועד לתחילת המלחמה (ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 49). אבל הוא בהחלט משקף את האופן שבו פירשה צמרת הצבא את השפעתם של אותם תהליכים שתוארו בפרק 4 ובפרק זה על תפיסת ההפעלה של צה"ל.

אחת מן המסקנות המרכזיות של המסמך הייתה כי השינויים בסביבה האסטרטגית מעניקים משמעות מחודשת למשקלו ולמשמעותו של מרכיב השטח. על פי המסמך שינויים אלה מגבילים את הלגיטימציה לכבוש שטח ולהחזיקו בתור 'קלף מיקוח'. התפיסה גם גרסה כי החזקת שטח בכוחות גדולים משרתת את היריב ועלולה להיגרר לחימת גרילה ולניהולה של אוכלוסייה אזרחית. אמירות אלו משקפות ללא כל ספק את ההפנמה של האילוצים החברתיים והפוליטיים על החשיבה הצבאית. הן מבטאות אפוא שינוי יסודי וסטייה מתפיסת ההפעלה המקורית הנובעים מאילוצים אלו.

בבסיס תפיסת ההפעלה החדשה עמד שינוי תפקיד האש ממרכיב מסייע למרכיב מרכזי בהשגת ההכרעה הצבאית. התפיסה לא גרסה כי אפשר להכריע מלחמות באמצעות הכוח האווירי בלבד ולא זנחה את המהלך המתממן של כוחות היבשה. היא ביטאה את השינוי ביחס שבין המהלך המתממן של כוחות היבשה לכוח האש, אך עדיין ראתה במהלך המתממן מרכיב מרכזי בה. בדוח ועדת וינוגרד נאמר כי לפי התפיסה שינוי תפקיד האש מקטין את הצורך בדברים הבאים:

בתמרון יבשתי עמוק ורחב היקף לקידום אמצעי אש לתקיפת מטרות; בהשתלטות מסיבית על שטחי אויב כדי ליצור לדרג מסתער גדול את המרחבים הדרושים לניהול קרבות הכרעה ניידיים; ובכיבוש שטחים נרחבים לשם שליטה בהם או לשם שימוש בהם כקלפי מיקוח ליצירת לחץ והגעה למו"מ מדיני מעמדת יתרון (ועדת יונגרד, 2008, עמ' 273–274).

מקריאה מדוקדקת יותר של המסמך עולה כי התפיסה ביטאה צורת תמרון אחרת מן המסורתית. היא ביטאה את הצורך במהלך מתמרון המבוסס על כוחות קלים יותר והמכוון ישירות אל מרכזי הכובד של האויב. ניסיונות לפתח צורת תמרון כזאת אכן נעשו אך לא הושלמו. בד בבד הלכה ופחתה הכשירות לבצע את צורת התמרון המסורתית לפי תפיסת ההפעלה המקורית.

מלחמת המפרץ השנייה

בניגוד לגישה המקובלת, הרעיון של תפיסת ההפעלה החדשה הושפע מאופן הפעלת הכוח האמריקני במלחמת המפרץ השנייה יותר משהושפע מאופן הפעלתו במלחמה בקוסובו. השאלה העיקרית שאיתה התמודדו מתכנני המלחמה הייתה כיצד מסלקים מן השלטון את שליט עיראק סדאם חוסיין במהלך מהיר ובמספר אבדות מצומצם. לאור ההצלחה של המערכה בקוסובו נבחן הרעיון לפעול בדרך דומה גם בעיראק, אך כבר ביוני 2002 העריך מזכיר ההגנה האמריקני דונלד רמספלד כי מערכה אווירית לבדה לא תצליח להביא לידי הדחת סדאם. הערכה זו התבססה על ההנחות כי סדאם לא יעזוב את השלטון מרצונו, כי האוכלוסייה לא תתמרד נגדו, כי האופוזיציה חלשה וכי תקיפות אוויריות לבדן לא יגרמו למפקדי הצבא העיראקי לפעול נגד סדאם. כל זה יכול היה אולי להתרחש בעקבות תקיפות אוויריות ממושכות, אך אלו לא תאמו את ההבנה האמריקנית בנוגע לחיוניותה של מערכה קצרה ומכריעה. הלגיטימציה בעולם למלחמה הייתה נמוכה, והתמשכות המערכה הייתה יכולה לגרום ללחצים לסיימה ללא ההישגים הנדרשים. לכן בניגוד מוחלט להערכה העיראקית על מערכה אווירית מקדימה בדפוס המערכה במלחמת המפרץ הראשונה, החליטו האמריקנים על דפוס של מערכה המשלבת באופן העמוק ביותר את הפעלת הכוח האווירי עם הפעלת הכוח הקרקעי. במבצע בוצעו כ-14,000 גיחות תקיפה והותקפו כ-15,000 יעדים. הפעלת הכוח האווירי נועדה להשיג שורה של אפקטים, דוגמת 'עריפה' (פגיעה בהנהגה), 'עיוורון' (שיבוש מערכת הפיקוד והשליטה) ו'עליונות אווירית' (חשיפת הכוחות העיראקיים לתקיפה אווירית יעילה). בד בבד פעל הכוח האווירי לנטרול כוחות משמר הרפובליקה באמצעות השמדה שיטתית שלהם. זו אפשרה את התמרון המהיר לבגדאד, אך הייתה לה גם משמעות רחבה הרבה יותר – היא פגעה במשענת העיקרית של המשטר ובאחד ממוקדי הכוח העיקריים שאפשרו לו לממש את אווירת הפחד ואת השליטה במערכת העיראקית.

אחד מן המאפיינים המובהקים של מלחמת המפרץ השנייה היה השימוש המוגבר בחימוש מונחה מדויק. במלחמת המפרץ הראשונה (1991) השתמשו האמריקנים בכ-265,000 פריטי חימוש, אך רק 8 אחוזים מהם היו מדויקים. בקוסובו (1999) עלה שיעור החימוש המדויק ל-35 אחוזים מ-23,000 פריטי החימוש שנעשה בהם שימוש. באפגניסטן השתמשו בכמות חימוש דומה לזו של קוסובו, אך שיעור החימוש המדויק עלה ל-56 אחוזים, ואילו במלחמת המפרץ השנייה השתמשו בכ-29,200 פריטי חימוש, ו-68 אחוזים מהם היו מדויקים.

רוב החימוש המדויק שהוטל (כ־80 אחוזים מ־19,950 פריטי החימוש המדויקים) היה מבוסס GPS (JDAM) ומונחה לייזר (בן־ישראל, 2004, עמ' 78; ברון, 2003, עמ' 18).

ואכן מלחמת המפרץ השנייה הבהירה כי התפתחות יכולות האש משנה את היחסים הקלסיים בין האש לתמרון, ובדגם היחסים החדש התמרון מסייע לאש באותה המידה שבה האש מסייעת לתמרון. ההגעה המהירה של כוחות היבשה האמריקניים לבגדאד ביטאה לכאורה את הרעיון המסורתי כי מלחמות מוכרעות על הקרקע בהנפת הדגל בבירתו של היריב. עם זאת, תנועתם המהירה — יותר מ־500 ק"מ בפחות מ־20 יום ובכ־60 הרוגים (מתוך כ־160 הרוגים במלחמה בסך הכול) — התאפשרה גם בזכות האפקטים שיצר הכוח האווירי. השילוב של אפקטים אלה עם התנועה המהירה גרם לשיתוקה של המערכת העיראקית, לפירוקה ולהכרעתה. בסיכומו של דבר השליטה המוחלטת בשמי עיראק וההפעלה המסיבית של כוח אווירי מתקדם נטרלו את כושר ההתנגדות של המערכת העיראקית ואפשרו לכוח יבשתי קטן יחסית (כ־600 טנקים) אך בעל עליונות טכנולוגית וניידות גבוהה, להתקדם במהירות למרות כוח האויב הגדול הרבה יותר (כ־2,500 טנקים).

פרק 6

2000–2005: האינתיפאדה השנייה

2005–2000: האינתיפאדה השנייה

הדיונים התפיסתיים על השימוש בכוח האוויר, על מקומו בתפיסת המלחמה הכוללת ועל אתגריו בטווחי הפעולה הרחוקים נערכו בשעה שישראל התמודדה עם האינתיפאדה השנייה – מתקפת טרור רצחנית שהתנהלה ברובה בערים המרכזיות ובשטחים שבשליטתה של ישראל. העימות עם הפלסטינים היה עימות שונה מן העימותים רחבי ההיקף והעוצמה שהכוח האווירי נבנה למענם. אבל בשל מאפייניו המיוחדים של העימות, ובעיקר בשל ההקשר המדיני והפוליטי שלו, גם הכוח האווירי מילא בו תפקיד אסטרטגי חשוב. העימות התרחש כולו בסביבה אורבנית רוויית אזרחים וגורמי תקשורת, ולכן, מטבע הדברים, השימוש בכוח האווירי היה בהיקף מצומצם יחסית ובעוצמה מוגבלת. עם זאת, הלקחים העולים מן השימוש בו רלוונטיים להיבטים הרחבים של הסוגיה הנידונה בספר זה.

ההקשר הפוליטי והמדיני השפיע יותר מכל גורם אחר על הפעלת הכוח הצבאי של ישראל בתחילת העימות ובמידה לא מבוטלת גם בהמשכו. מאז החתימה על הסכם אוסלו בשנת 1993, הייתה מקובלת במערכת הפוליטית הישראלית ההנחה כי הסכסוך ארוך השנים עם הפלסטינים יסתיים במשא ומתן ויפתר – עם ויתורים הדדיים של שני הצדדים – בשולחן הדיונים. לכאורה ישראל לא הופתעה מפרוץ העימות. נקודות המחלוקת הקשות עם הפלסטינים לא נעלמו מעיניהם של מקבלי ההחלטות בישראל, והנחת היסוד הישראלית הייתה כי בשנת 2000 הן יחוללו התפרצות אלימה. צה"ל אף נערך באופן נרחב לעימות כזה בהובלת המטכ"ל ופיקוד המרכז (פינקל, 2018, עמ' 44–49). עם זאת, בזרם הדומיננטי של מקבלי ההחלטות התפיסה הייתה כי גם האסטרטגיה הפלסטינית היא לפתור את הבעיות באמצעות משא ומתן. לפיכך העריכה ישראל שגם אם תהינה התפרצויות אלימות הן תהיינה ממוקדות וקצרות, ובסופן ישובו הצדדים לשולחן הדיונים. ישראל לא העריכה כי צפויה לה מערכה כבדה של טרור שבמרכזה מאמץ שיטתי פלסטיני לפגוע במרכזי האוכלוסייה בישראל, בעיקר באמצעות פיגועי התאבדות, כדי לחבל בכושר עמידתה. ישראל גם לא זיהתה נכון את הדינמיקה של הפעולה והתגובה שהובילה להתמשכות העימות למרות (ואולי בגלל) האסימטריה הברורה ביכולתה לגרום כאב ונזק לפלסטינים. היכולת לגרום כאב כשלעצמה לא הצליחה להפסיק את הלחימה גם בעימות זה.

העימות האלים עם הפלסטינים פרץ בספטמבר 2000, לאחר שיושב ראש האופוזיציה אריאל שרון עלה להר הבית. בימים שלאחר מכן התחוללו שורה של עימותים ומהומות בין הפלסטינים לחיילי צה"ל, ואלו התפתחו לעימות רחב היקף. הפעילות הצבאית של ישראל (בעיקר מבצע 'חומת מגן' במאס 2002 והמבצעים שאחריו), 'גדר ההפרדה' (שבנייתה החלה בשנת 2002) ומותו של יאסר ערפאת (בסוף שנת 2004) גרמו לדעיכת גל הטרור, בעיקר ביהודה ושומרון.

בארבע שנות העימות, מתחילתו ועד לינואר 2005 (תחילת ה'רגיעה', לאחר מות ערפאת ובחירת אבו מאזן), נהרגו יותר מ-1,000 ישראלים (כ-70 אחוזים מהם אזרחים). השנתיים הראשונות היו הקשות ביותר. בשנת 2001 נהרגו 207 ישראלים, ובשנת 2002 עלה מספר ההרוגים ל-452. חודש מארס 2002 היה החודש הקשה ביותר בעימות; נהרגו בו 136 ישראלים. 81 מהם מצאו את מותם ב-15 פיגועי התאבדות – המהלך הקטלני והמאיים ביותר שהצליחו הפלסטינים לממש באינתיפאדה השנייה. עוצמת הפיגועים בחודש זה

(מארס השחור) גרמה לישראל לשנות את מאפייני הפעילות שלה ולפתוח במתקפה קרקעית מסיבית נגד גורמי הטרור (מבצע 'חומת מגן'), וזו אכן הצליחה להפחית את הטרור במידה ניכרת. בעקבות 'חומת מגן' ירד מספר ההרוגים בשנת 2003 ל־214 ובשנת 2004 ל־115, ומספר פיגועי ההתאבדות, שהגיע לשיא של 60 פיגועים בשנת 2002, ירד אף הוא בשנת 2003 ל־26 ובשנת 2004 ל־14. את בלימתו של גל הטרור אפשר היה לזהות בכל ממדי העימות, למעט במרכיב אחד – מספר האירועים שנורה בהם נשק תלול מסלול (פצצות מרגמה ורקטות מסוגים שונים) מרצועת עזה עלה בהתמדה. בשנים שאחר כך גבר מאוד ירי הרקטות, ולאחר השתלטות חמאס על הרצועה בשנת 2007 הוא נהפך למאפיין העיקרי של העימות בין ישראל לחמאס (ראו להלן בפרק 8).

שלבי הפעלת הכוח האווירי

בעקבות הלינץ' שביצעו פלסטינים ברמאללה בשני חיילי צה"ל ב־12 באוקטובר 2000, בוצעו תקיפות אוויריות ראשונות של מסוקי קרב על מטרות בשטחי הרשות הפלסטינית (לפני כן, מאז תחילת העימות, הופעלו בו מסוקי הקרב והסער של חיל האוויר רק במשימות סיוע לכוחות היבשה) – בעיר רמאללה הותקפו בניין משטרת אל־בירה, שבו אירע הלינץ', וכלי רכב שעמד במגרש החניה של אחד ממנגנוני הביטחון; בחוף עזה הוטבעה ספינה של הכוח הימי הפלסטיני (הראל ויששכרוף, 2004, עמ' 38). לאחר תקיפות אלו הייתה הפעלת הכוח האווירי של ישראל, בעיקר בתקיפות של מטרות תשתית ובמבצעי 'סיכול ממוקד', לאחד מן המאפיינים הייחודיים של האינתיפאדה השנייה.

הכוח האווירי הופעל לאורך העימות כולו, אך משימותיו השתנו לפי השינויים במאפייני העימות ובמדיניות הפעולה של ישראל. מאז תחילת העימות ועד לחודשים הראשונים של שנת 2002, היה הכוח האווירי הכוח הצבאי העיקרי (ולעיתים היחיד) שהופעל במשימות התקיפות נגד הרשות הפלסטינית כדי לכפות עליה – ובעיקר על ערפאת עצמו – לפעול לריסון הטרור. ישראל נמנעה אז מלהפעיל את כוחות היבשה שלה בשטחי A, שעל פי הסכמי אוסלו היו בריבונות פלסטינית מלאה. בחודשים הראשונים של שנת 2002 כבר הופעלו כוחות היבשה יותר ויותר בשטחי A, והפעלת הכוח האווירי השתלבה במהלך הכולל שערכה ישראל נגד הרשות הפלסטינית. הכוח האווירי היה גם האמצעי העיקרי שישאל השתמשה בו בשנים 2003 ו־2004, אחרי 'חומת מגן', לצורך המתקפה על ראשי תנועת חמאס.

מספר מבצעי התקיפה על מטרות התשתית הפלסטיניות (מפקדות, מחנות, אמצעי לחימה ומוצבים) עלה משישה בשנת 2000 ל־36 בשנת 2001 והגיע לשיא של 64 בשנת 2002, 53 מהם בשלושת החודשים הראשונים של השנה, עד לתחילתו של מבצע 'חומת מגן'. לאחר המבצע חלה ירידה ניכרת בתקיפת מטרות התשתית, ובשנת 2003 בוצעו רק 11 תקיפות כאלו. בשנת 2004 חלה עלייה מחודשת במספר התקיפות, ובוצעו בה 32 תקיפות של מטרות תשתית, רובן ככולן נגד מערך ייצור הרקטות ברצועת עזה. בד בבד חלה בשנות האינתיפאדה השנייה עלייה במספר מבצעי 'סיכול ממוקד' – בשנת 2000 בוצע 'סיכול ממוקד' אחד בלבד, בשנת 2001 בוצעו 15 מבצעים כאלו ובשנת 2002 בוצעו 14. השימוש בדרך פעולה זו הלך וגבר במידה ניכרת בשנים 2003 ו־2004, ובכל אחת מהן הוצאו לפועל 27 סיכולים ממוקדים.

בהפעלתו של הכוח האווירי באינתיפאדה השנייה אפשר לזהות אפוא חמישה פרקים עיקריים: הפעלת הכוח האווירי בתחילת העימות, מן השימוש הראשון בכוח האווירי באמצעות מסוקי תקיפה באוקטובר 2000 ועד לתקיפה ראשונה באמצעות מטוסי קרב במחצית מאי 2001; המתקפה האווירית על הרשות הפלסטינית, מתקיפת הקרב הראשונה ועד לתחילתו של מבצע 'חומת מגן' במארס 2002; ההפוגה בהפעלת הכוח האווירי במשימות תקיפה בשעת מבצע 'חומת מגן' ובשנה שאחריו; המתקפה האינטנסיבית על ראשי החמאס שבין שני הניסיונות לפגוע בעבד אל-עזיז א-רנתיסי — הראשונה הכושלת ביוני 2003 והשנייה המוצלחת באפריל 2004; והמערכה נגד רקטות הקסאם והמרגמות שהתנהלה לאורך כל העימות.

הפעלת הכוח האווירי בתחילת העימות

בתחילת האירועים העריכו מקבלי ההחלטות בישראל כי לנגד עיניו של ערפאת עומדות סוגיות המחלוקת העיקריות (סוגיית ירושלים וסוגיית הפליטים), וכי התכלית האסטרטגית שלו היא לגרום לישראל לוותר ויתורים גדולים מאלו שהציע לערפאת ראש הממשלה אהוד ברק בוועידת 'קמפ דייוויד' שנערכה ביולי 2000. ההערכה בקרב כמה ממקבלי ההחלטות בישראל הייתה כי ערפאת נואש מדרך המשא ומתן ולכן החליט לפנות לדרך האלימות; זו הייתה אמורה להוביל להשקפתו לשלושה תהליכים חיוניים מבחינתו — שבירת המערכת הישראלית באמצעות פגיעה בחוסן, הנמוך לדעתו, של החברה הישראלית; תסיסה במערכת האזורית, הן במדינות השלום והן בקרב המדינות העוינות לישראל; והכרעת הסכסוך על פי עמדותיו המקוריות באמצעות מעורבות בינלאומית. לפי הערכה זו ערפאת חשב שהישראלים יוותרו רק אם יופעל נגדם כוח (דרוקר ושלח, 2005, עמ' 14). בישראל הייתה גם הערכה שונה כי מדובר בהתפרצות ספונטנית של אלימות שערפאת 'רכב' עליה, אבל הערכה זו הייתה דומיננטית פחות בזרם המרכזי של מקבלי ההחלטות ולא שימשה בסיס לאסטרטגיה הישראלית.

בתקופה זו היו לישראל כ־100 הרוגים, רובם מפיגועי ירי וממטענים. עם זאת, המשא והמתן המדיני המשיך להתנהל, ואף נערכו שורה של פסגות מדיניות בין בכירים ישראלים לבכירים פלסטינים (בשארם א-שייח' באמצע אוקטובר 2000 ובטאבה בסוף ינואר 2001) ונשמרו חלק ממנגנוני התיאום שמוסדו עם הקמתה של הרשות הפלסטינית. מדיניות הפעולה שהוכתבה לצה"ל בחודשים הראשונים של העימות, נגזרה אפוא מן ההנחה כי אפשר יהיה להגביל את העימות ומן הרצון לשוב מהר ככל האפשר לשולחן הדיונים כדי למצוא פתרון מוסכם הן על ישראל והן על הפלסטינים. ההנחיות לצבא היו 'להכיל' את האירועים כדי למנוע הידרדרות אזורית ומעורבות בינלאומית בעימות, ובעקבותיהן ביצע צה"ל בעיקר פעילות הגנתית והגיב נקודתית לאירועים קשים במיוחד.

לאחר התקיפה שבוצעה בתגובה על הלינץ' ברמאללה, נמשכו התקיפות מן האוויר בחודשים הראשונים של העימות בהיקף מצומצם יחסית (כחמש תקיפות בחודשים אוקטובר–נובמבר 2000, בדרך כלל בתגובה לפיגועי טרור אך ללא מדיניות שיטתית). בחלק מן התקיפות בתקופה זו אף הועברה התרעה מוקדמת לפלסטינים על הכוונה לתקוף ועל המטרות שתותקפנה, כדי לצמצם את מספר הנפגעים.

פרק זה של התקופה הסתיים בתקיפת מטרות בעזה וברפיח ב־20 בנובמבר 2000, במבצע תקיפה רחב היקף. התקיפה הנרחבת עוררה הדים רבים במערכת האזורית ובמערכת הבינלאומית והייתה אחת

מן העילות להחזרת שגריר מצרים מישראל. לנוכח חששותיה של ישראל מהידרדרות אזורית וממעורבות בינלאומית בעימות, נחשבו התקיפות האוויריות שבוצעו במבצע זה למהלך הסלמתי העלול לגרום יותר נזק מתועלת. החזרת השגריר המצרי המחישה את הסיכון להידרדרות אזורית, ושורה של גינויים המחישו את הסיכון למעורבות בינלאומית בעימות. התקיפות הופסקו אפוא לפרק זמן של כארבעה חודשים. הן התחדשו רק בסוף חודש מארס 2001, בתקיפה על מטרות של 'כוח 17' הפלסטיני בתגובה לפיגוע בתחנת הדלק 'מפגש השלום' ליד קלקיליה, שנהרגו בו שני נערים, ועד ל־18 במאי 2001 בוצעו עוד חמש תקיפות, שסימנו את כוונות ההסלמה של ישראל.

גל הטרור הפלסטיני לא נבלם בחודשים הראשונים של האינתיפאדה השנייה, אך ישראל המשיכה לראות ברשות הפלסטינית ובמנגנוניה את הגורם העיקרי שצריך, וגם יכול, לפעול להפסקתו. התחושה בקרב מקבלי ההחלטות בישראל הייתה כי בלחץ שהופעל על הרשות לא היה די כדי לגרום לה לעצור את הטרור, ולכן ניתנה לצבא הנחיה להגבירו. הנחיה זו מומשה הן באמצעות הפעלת הכוח האווירי לתקיפת מטרות תשתית של הרשות והן באמצעות שינוי במאפייני הפעילות הקרקעית של צה"ל; הוא החל לפעול גם בשטחי A, שעד אז נמנעה ישראל מלפעול בהם.

המתקפה על הרשות הפלסטינית

המתקפה האווירית על הרשות הפלסטינית החלה ב־18 במאי 2001, בתקיפה הראשונה של מטוסי קרב על בית הכלא בשכם ועל יעד נוסף ברמאללה בתגובה לפיגוע התאבדות שאירע באותו יום בקניון השרון בנתניה. המתקפה על הרשות נמשכה לאורך המחצית השנייה של שנת 2001 ובחודשים הראשונים של שנת 2002 והסתיימה עם תחילת מבצע 'חומת מגן' בסוף חודש מארס 2002, לאחר הפיגוע בליל הסדר במלון פארק שבנתניה (30 הרוגים). בתקופה זו חלה עלייה מתמדת במספר התקיפות האוויריות, והיא הגיעה לשיאה בחודשים הראשונים של שנת 2002.

בשלושת הימים שאחרי התקיפה ב־18 במאי 2001 בוצעו תקיפות נוספות. אחריהן הודיעה ישראל על הפסקת אש, והתקיפות פסקו עד לסוף חודש יולי 2001. ביוני 2001, בתקופה שבה לא הופעל חיל האוויר, אירע הפיגוע בדולפינריום (21 הרוגים), ועליו בחרה ישראל לא להגיב. לאחר שני מבצעי 'סיכול ממוקד' שבוצעו בתחילת יולי ובאמצעו, התחדשו בסוף יולי תקיפות אינטנסיביות באמצעות מסוקי קרב בתגובה לפיגועים. בין השאר בוצעה ב־10 באוגוסט 2001 תקיפה באמצעות מטוסי קרב בתגובה על הפיגוע במסעדת סבארו שבירושלים. בד בבד בוצעו גם שורה של מבצעי 'סיכול ממוקד', בהם סיכול מוצלח של עדנאן אל־ע'ול וסיכול כושל של ראאד אל־כרמי.

ב־11 בספטמבר 2001 התרחשו הפיגועים בארצות הברית, ובעקבותיהם חל שינוי בהתייחסות העולמית לטרור ונוצר אקלים נוח יותר לפעילות הישראלית בהיבטים הקשורים ללגיטימציה הבינלאומית. הפיגועים בארצות הברית גם חיידו את המודעות בישראל ל"טרור אווירי" וחייבו את חיל האוויר להיערכות מיוחדת למניעת תרחישים דומים בישראל.

בעקבות רצח השר רחבעם זאבי ב־17 באוקטובר 2001 עלתה הפעילות של צה"ל מדרגה. בסוף נובמבר 2001, לאחר כישלון שליחות המתווך האמריקני הגנרל אנתוני זיני חודשו התקיפות, ובארבעת החודשים

שעד לתחילת מבצע 'חומת מגן' הן נעשו אינטנסיביות יותר ויותר. בעקבות רצף פיגועים בתחילת דצמבר 2001, ברחוב בן יהודה בירושלים ובאוטובוס בקו 16 בחיפה, הכריזה ממשלת ישראל ב־3 בדצמבר כי הרשות הפלסטינית היא ישות התומכת בטרור והורתה על סדרת תקיפות של מטוסי קרב ושל מסוקי קרב בעשרת הימים הבאים. בתקיפות אלו נתקפו גם יעדי שלטון מובהקים, לרבות לשכתו של ערפאת והמסוקים ששימשו אותו. בד בבד הרס כוח של צה"ל את המסלולים בשדה התעופה דהנייה שבדרום רצועת עזה, הודק הכתר על שכם ועל רמאללה וכוחות צה"ל אף נכנסו לערים אלו. בעקבות פיגוע נוסף שהתרחש לאחר סדרת תקיפות זו באוטובוס 'דן' בקו 189, הוחלט על הפסקת ההידברות עם ערפאת, והממשלה הגדירה אותו ב־13 בדצמבר 'לא רלוונטי'. בימים שלאחר ההחלטה בוצעו עוד תקיפות אינטנסיביות וכן פעולה קרקעית נרחבת – כוחות צה"ל השתלטו על שכונות ברמאללה, טנקים הוצבו מול לשכת ערפאת ותנועתו הוגבלה.

התקיפות התחדשו במחצית ינואר 2002 ונמשכו עד ל־14 במארס, כמה ימים לפני הפיגוע במלון פארק שבנתניה ותחילת מבצע 'חומת מגן'. בחודשים פברואר ומארס חלה עלייה ניכרת בטרור, ובעקבותיה עלייה במספר התקיפות. בפברואר בוצעו 16 תקיפות על מטרות תשתית פלסטיניות, ובמארס בוצעו 35 תקיפות כאלו. נוסף על כך כוחות היבשה של צה"ל פעלו הרבה יותר בשטחי A, ובינואר 2002 אף השתלטו לראשונה על עיר שלמה, טול כרם.

המתקפה המסיבית על הרשות לא הצליחה להביא לידי הפסקת פיגועי ההתאבדות. יתרה מזו, בעת המתקפה חלה עלייה ניכרת במספר הפיגועים ובעוצמתם. הפיגוע בדולפינריום (21 הרוגים) ב־1 ביוני 2001, כשבועיים לאחר תקיפת הקרב הראשונה, היה ראשון בסדרת הפיגועים הגדולים (עד לפיגוע זה נהרגו כ־100 ישראלים, אך רק כ־10 אחוזים מהם בפיגועי ההתאבדות): הפיגוע במסעדת סבארו בירושלים ב־9 באוגוסט 2001 (15 הרוגים); הפיגוע ברחוב בן יהודה בירושלים ב־1 בדצמבר (11 הרוגים); הפיגוע באוטובוס בקו 16 בחיפה ב־2 בדצמבר (15 הרוגים); הפיגוע בכניסה לשיבה בירושלים ב־2 במארס 2002 (10 הרוגים); הפיגוע בקפה מומנט בירושלים ב־9 במארס (11 הרוגים); והפיגוע במלון פארק בנתניה בליל הסדר, 27 במארס 2002 (30 הרוגים).

המתקפה האווירית על הרשות הייתה בראש ובראשונה פועל יוצא של תפיסה מדינית־ביטחונית שראתה בערפאת ובמנגנוני הביטחון של הרשות את הגורם שיכול לעצור את הפיגועים. תפיסה מדינית־ביטחונית זו תורגמה לתפיסה מבצעית שביקשה להשפיע על ערפאת ועל בכירי המנגנונים באמצעות הפעלת כוח אווירי ויבשתי. מבצע 'חומת מגן', שהחל לאחר הפיגוע במלון פארק, ציין למעשה הן את כישלונה של התפיסה המדינית־ביטחונית הזאת והן את כישלונה של הכוח הצבאי, האווירי והיבשתי בתרגומה לתפיסה מבצעית. שתי התפיסות, המדינית־ביטחונית והצבאית, קרסו אפוא בחודשים הראשונים של שנת 2002, אך לאור הקשר העמוק ביניהן לא ברור הרעיון של מי מהן היה שגוי יותר – הרעיון שערפאת ומנגנוני הביטחון של הרשות אכן יפעלו נגד גורמי הטרור, או הרעיון שאפשר להשפיע על ערפאת ועל ראשי המנגנונים באמצעות הפעלת כוח צבאי.

מה הייתה בכל זאת השפעתן של התקיפות? נראה כי הן עוררו בקרב הפלסטינים תחושה ברורה כי ישראל מנהלת נגדם מלחמה כוללת ומנצלת לשם כך את עליונותה הטכנולוגית (שהכוח האווירי הוא המייצג המובהק שלה). כמו במקרים רבים בהיסטוריה, תקיפת מטרות התשתית הגבירה דווקא את הלכידות בקרב

הפלסטינים, ובמקרים מסוימים גם את המוטיבציה שלהם לבצע פיגועים. התקיפות הציגו את המנגנונים הפלסטיניים ככלי ריק ופגעו במוטיבציה שלהם למנוע פיגועים, וכך סתרו במידה מסוימת את ההיגיון שעמד בבסיסן. יתרה מזו, באווירה ששררה במערכת הפלסטינית באותה תקופה, סיפקו התקיפות של ישראל מעין 'תעודת יושר' לגורמים שהותקפו – אם תקפו אותם סימן שהם חשובים למאבקו של העם הפלסטיני (הראל ויששכרוף, 2004).

לתקיפות היו גם כמה יתרונות והשפעות חיוביות מבחינתה של ישראל. בראש ובראשונה הן אפשרו לה להפעיל כוח צבאי ולממש את רגשות הנקם והתגמול של הציבור הישראלי בלי לפרוץ את פרדיגמת העימות המוגבל. חששותיה הגדולים של ישראל מהידרדרות אזורית וממעורבות בינלאומית בעימות לא התאמתו, ובעיקר – לא רק שהתקיפות לא הפחיתו את הלגיטימציה של ישראל לפעול, הן אף הגבירו את הלגיטימציה שלה לפעילות קרקעית מסיבית יותר. הצמרת המדינית של ישראל בחנה את האפשרות לצאת למהלכים קרקעיים גדולים יותר גם לפני 'חומת מגן', אך העריכה כי אין לה לגיטימציה לבצעם. את הלגיטימציה שנצברה ניצלה ישראל כשיצאה למבצע 'חומת מגן'.

מבצע 'חומת מגן'

מבצע 'חומת מגן' סימן שינוי בדרך מאבקה של ישראל בטרור הפלסטיני – הופעלו בו כוחות גדולים (לרבות מילואים) במוקדים רבים ולאורך זמן. תפקידו של חיל האוויר היה לסייע לכוחות שחדרו לערים הפלסטיניות, בעיקר באמצעות מסוקי קרב. כשנה ושלושה חודשים מתום המבצע הופעל הכוח האווירי של ישראל פחות ופחות – בוצעו 16 מבצעי סיכול ממוקד, בעיקר נגד פעילים של חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני, אך כמעט שלא בוצעו תקיפות על מטרות קבועות (מפקדות ומחנות) משום שהתפרקותם של מנגנוני הרשות הפלסטינית צמצמה מאוד את רשימת המטרות שאפשר היה לתקוף, והשליטה בשטח אפשרה דרכי פעולה אחרות. הכוח האווירי של ישראל התפנה להתכונן למעורבות אפשרית של ישראל בעימות שהיה עלול להתחולל עקב המתקפה אמריקנית במלחמת המפרץ השנייה, שהחלה בסוף מארס 2003.

פעילות צה"ל בערים הפלסטיניות אכן גרמה להידרדרות ביכולותיהם המבצעיות של ארגוני הטרור בשטחים. היא הובילה לצמצום שדרת הפיקוד שלהם והסבה להם קשיים מבצעיים. עם זאת, פיגועי ההתאבדות נמשכו גם בחודשים שאחרי מבצע 'חומת מגן'. בתקופת המבצע עצמו ואחריו אירעו שורה של פיגועים כואבים: הפיגוע במסעדת מצה בחיפה ב־31 במארס 2002 (15 הרוגים); הפיגוע באוטובוס בקו 960 ליד צומת יגור ב־10 באפריל (10 הרוגים); הפיגוע במועדון בראשון לציון ב־7 במאי (16 הרוגים); הפיגוע באוטובוס בקו 830 ליד צומת מגידו ב־5 ביוני (15 הרוגים); הפיגוע באוטובוס בקו 32 בצומת פת בירושלים ב־18 ביוני (19 הרוגים); הפיגוע בגבעה הצרפתית בירושלים ב־19 ביוני (10 הרוגים); הפיגוע באוטובוס בקו 189 של 'דן' ב־16 ביולי (תשעה הרוגים); הפיגוע באוניברסיטה העברית בירושלים ב־31 ביולי (תשעה הרוגים); הפיגוע באוטובוס בקו 361 בצומת מירון ב־4 באוגוסט (תשעה הרוגים); והפיגוע באוטובוס בקו 841 בצומת כרכור ב־21 באוקטובר (14 הרוגים).

חמאס היה אחראי על חלק גדול מן הפיגועים הללו, ובאמצע שנת 2003 החלה ישראל לנהל מתקפה ממוקדת נגד הארגון ובעיקר נגד ראשיו.

בתקופה זו ביצע חיל האוויר גם תקיפה חריגה בסוריה. ב־5 באוקטובר 2003 תקפו מטוסים של חיל האוויר מחנה של ארגון החזית העממית (של אחמד ג'בריל) בעין צאחב, כ־12 ק"מ מצפון-מערב לדמשק. הייתה זו תגובה ישראלית לפיגוע שביצעה יום קודם לכן מחבלת מתאבדת במסעדת 'מקסים' בחיפה (19 הרוגים). ישראל ניסתה כנראה לאותת לנשיא סוריה בשאר אל-אסד על המחיר שהוא עלול לשלם אם ימשיך לאפשר לחלק מארגוני הטרור למקם בסוריה את מפקדותיהם ואת המחנות לאימון פעיליהם. היא מימשה כנראה גם את הרצון הישראלי להמחיש עשייה וענישה. התקיפה התרחשה כחודשיים אחרי טיסה בגובה נמוך של מטוסים ישראליים באוגוסט 2003 מעל הארמון של אסד בקרדאחה שבצפון החוף הסורי. לטיסה זו היה הקשר אחר, והיא נועדה לגרום לאסד לרסן את פעילותו של חזבאללה בלבנון.

סיכולים ממוקדים

'סיכול ממוקד' הוא כינוי חדש להגיון פעולה מבצעי שישראל השתמשה בו גם בעבר, הן באמצעות הכוח האווירי שלה (למשל במבצע להריגת מזכ"ל חזבאללה עבאס מוסווי בפברואר 1992) והן באמצעים אחרים (למשל בסדרת המבצעים לחיסול המעורבים בטבח הספורטאים הישראלים באולימפיאדת מינכן בשנת 1972). עם זאת, ייחודם של מבצעים אלו בעימות עם הפלסטינים הוא בהיקפם הגדול יחסית ובשיטתיות שבה הם הופעלו כדי לפגוע באופן ישיר ביכולת הפעולה של ארגוני הטרור, ובראשם – חמאס (רובם המכריע של מבצעי הסיכול הממוקד היו נגד פעילי חמאס). אלו לא היו מבצעים שנועדו 'להרתעה' או 'לענישה', אלא 'למניעה', דהיינו – לפגיעה ביכולות. כדי לממש הגיון פעולה זה בתנאים המיוחדים של הזירה הפלסטינית יצר חיל האוויר שותפות עמוקה עם השב"כ. התפיסה המבצעית של הסיכולים הממוקדים הלכה והתפתחה ככל שנמשך העימות (על מבצעי הסיכול הממוקד ראו חלוץ, 2010, עמ' 232–234).

מבצע סיכול ממוקד אווירי ראשון בוצע עוד בסמוך לתחילת העימות, ב־9 בנובמבר 2000, בגדה המערבית, נגד חוסיין עביאת, שהיה פעיל מאוד בירי על שכונת גילה באותם ימים. מסוקי קרב ירו עליו חימוש מדויק בעת שנסע בג'יפ. עביאת נהרג ועימו שתי עוברות אורח. המבצע נועד בראש ובראשונה לתת מענה לקושי לפעול בשטחי A; באותה תקופה נמנעה ישראל מלפעול בהם עקב החלטת ראש הממשלה ברק לכבד שם את הריבונות הפלסטינית. ישראל המשיכה לערוך מבצעים כאלו גם תוך כדי המתקפה על הרשות הפלסטינית וגם בתקופת ההפוגה בהפעלת הכוח האווירי, לאחר מבצע חומת מגן. בתקופתו של ראש הממשלה אריאל שרון, שגבר על אהוד ברק בבחירות שנערכו בפברואר 2001, הפכו הסיכולים הממוקדים למדיניות (הראל ויששכרוף, 2004, עמ' 98).

עד ל־10 ביוני 2003 בוצעו כ־35 מבצעי סיכול ממוקד בתדירות של אחד עד שלושה מבצעים בחודש נגד פעילי טרור בכירים וזוטרים של כלל הארגונים, אך בעיקר נגד פעילי חמאס. המרכזיים שבהם היו נגד אבו עלי מוצטפא ב־27 באוגוסט 2001, נגד ראאד אל-כרמי ב־6 בספטמבר 2001 (נכשל), נגד מחמד אבו הנווד ב־23 בנובמבר 2001 ונגד צלאח שחאדה ב־22 ביולי 2002.

המתקפה הממוקדת והאינטנסיבית על ראשי חמאס החלה בניסיון החיסול של עבד אל-עזיז א־רנטיסי ב־10 ביוני 2003 (סימן ראשון למתקפה אפשר היה לזהות עוד בתקיפה על ד"ר אברהים אל-מקדמה, מבכירי חמאס ברצועה, ב־8 במארס 2003). הניסיון לפגוע ברנטיסי נכשל, אך המסר היה ברור דיו כדי להיות אחד

מן הגורמים שהשפיעו על חמאס להסכים להפסקת אש למשך כחודשיים. לאחר קריסת הפסקת האש הואצה המתקפה, ובספטמבר החל הניסיון השיטתי לפגוע בדרג הבכיר של חמאס (אסמאעיל אבו שנב היה הנפגע הראשון). ב־6 בספטמבר 2003 נכשל ניסיון לפגוע בכינוס של ראשי חמאס בעזה. ימים אחדים אחר כך, ב־10 בספטמבר, נפגע באורח קל מחמוד א־זהאר, אך בנו נהרג. מבצעי סיכול ממוקד נוספים בוצעו באוקטובר ובדצמבר 2003 ובפברואר 2004, בעיקר נגד פעילי הג'האד האסלאמי.

המתקפה על ראשי חמאס הגיעה לשיאה בחודשים מארס–אפריל 2004 – ב־22 במארס נהרג מנהיג הארגון השייח' אחמד יאסין, בעת שחזר מתפילה במסגד, וב־17 באפריל נהרג יורשו בהנהגת חמאס עבד אל־עזיז א־רנתיסי. בחודשים הבאים בוצעו עוד מבצעים, ובחשוב שבהם נהרג פעיל חמאס שישאל ביקשה לחסלו במשך יותר מ־17 שנים.

מבצעי הסיכול הממוקד היו רק מרכיב אחד במערכה הכוללת שניהלה ישראל נגד הטרור, נוסף על מרכיביה האחרים – השליטה בשטח, רצף המעצרים הבלתי פוסק והקמת גדר ההפרדה. לפיכך קשה להצביע על השפעתם הייחודית. עם זאת, כיום ברור כי הפגיעה בהנהגה הפוליטית של חמאס הייתה נדבך מרכזי במצוקה האסטרטגית שאליה נקלע הארגון ובמדיניות הריסון העצמי שקיבל על עצמו בעקבותיה. בכירי הארגון ראו במבצעי הסיכול הממוקד אובדן רסן ישראלי וחששו לחייהם. הפגיעה בהנהגה יצרה בלבול בצמרת הארגון ודחקה את הבכירים האחרים, כגון אסמאעיל הניה ומחמוד א־זהאר, להסתתר ולהמעיט בהופעות ציבוריות מסיתות. העיסוק של הבכירים בהגנה על עצמם שיבש חלק מן התוכניות לפיגועים.

הסיכולים הממוקדים חיסלו למעשה את ההנהגה הוותיקה של הארגון ברצועת עזה. הוא לא הצליח להעמיד בתקופה זו מנהיגים כריזמטיים, דוגמת יאסין ורנתיסי, ומרכז הכובד של קבלת ההחלטות עבר להנהגת התנועה מחוץ לשטחי הרשות הפלסטינית, ובעיקר לידיו של חאלד משעל שישב במפקדת התנועה בדמשק. למבצעי הסיכול הממוקד הייתה השפעה רבה גם ברמה הטקטית על התנהלותם השוטפת של פעילי הטרור. ראשי חמאס הבינו כי איש אינו חסין בפני מאמץ הסיכולים, והחשדנות ברחוב הפלסטיני כלפי משתפי הפעולה עם ישראל גברה. לכן הונחו הפעילים להניח כי הם תמיד נמצאים תחת מעקב ומועמדים לחיסול, כי כל אדם בסביבתם יכול להיות סוכן ישראלי האוסף עליהם מידע וכי אל להם להשתמש במכונות. הפעילים שבכל זאת נדרשו להשתמש במכונות הונחו שלא לנסוע עם פעילים נוספים כדי לצמצם את ממדי הנזק במקרה של תקיפת המכונות. כמו כן הונחו הפעילים לנוע רק במקרה הצורך ורק ברחובות צרים. יש פעילים שהעדיפו לנוע באופנועים והעריכו כי תנועה כזו חסינה, אך ב־29 במאי 2004 הוכיחה ישראל כי יש ביכולתה לפגוע גם באופנוע תוך כדי נסיעה – שני פעילים של חמאס נהרגו באותו יום בעת שרכבו על אופנוע. הייתה זו דוגמה נוספת לאופן שבו ניצל חיל האוויר את היכולות ואת התפיסה שהתפתחו בעקבות לקחי מלחמת יום הכיפורים להתמודדות עם מטרות ניידות, על אף שמאפייני הלחימה בטרור שונים מאוד ממאפייני העימות ששימש תרחיש היסוד להתפתחות היכולות והתפיסה.

אבל למדיניות שעמדה בבסיס מבצעי הסיכול הממוקד היו גם חסרונות לישראל. היא עודדה הקצנה בעמדות הרשות ובקרב הציבור הפלסטיני והעלתה את הפופולריות של הארגונים שהיו יעדיה העיקריים: חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני. הלוויית ההרוגים הפכו לעיתים להפגנות ענק, וחלק מן הסיכולים הובילו להסלמה ולפיגועי תגובה (הראל ויששכרוף, 2004, עמ' 208–212). ההערכה הרווחת היא שהסיכולים חיזקו

דווקא את כוחו של חמאס ברחוב הפלסטיני והפכו אותו לארגון הלוחם המוביל במערכת הפלסטינית. הוא היה במוקד המאמץ וספג את מרב הנפגעים, לרבות חיסול בכירי (דרוקר ושולח, 2005, עמ' 404). הסיכולים הממוקדים עוררו גם דיון ציבורי בישראל וגינויים בינלאומיים נגד ישראל. אחד משיאי הביקורת היה בעקבות תקיפה על ביתו של צאלח שחאדה, ראש הזרוע הצבאית של החמאס בעזה, בלילה שבין ה-22 ל-23 ביולי 2002. התקיפה בוצעה באמצעות פצצה מתבייתת לייזר במשקל טונה ('זרעית') שהוטלה ממטוס קרב (F-16), ושחאדה נהרג בה, אך נהרגו גם אשתו, בתו בת ה-14, אחד מעוזריו ו-13 אזרחים, בהם 10 ילדים. היה זה האירוע החמור ביותר של הרג אזרחים מתחילת האינתיפאדה השנייה. תוצאתו נגרמה עקב טעות בהערכת מספר האנשים שהתגוררו בפחונים הסמוכים לבית שנתקף, והיא עוררה סערה תקשורתית גדולה. מפקד חיל האוויר חלוץ לא היה בארץ בעת התקיפה ולא נכח בדיונים שקדמו לה. אחרי התקיפה הוא התראיין למוסף 'הארץ', ובתשובה לשאלה איך מרגיש טייס המטיל פצצה בתקיפה כזאת הוא ענה: "אני מרגיש מכה קלה באוויר, כתוצאה משחרור הפצצה. כעבור שנייה זה עובר, וזה הכול" (לוי-ברזילי, 2002; על תיאורו של חלוץ את הפרשייה ראו חלוץ, 2010, עמ' 247–249). בשנת 2004, כאשר נמסרה הודעה על מינוי חלוץ לסגן הרמטכ"ל, נדחתה עתירה לבג"ץ שביקשה למנוע את המינוי והתבססה על ההתבטאות הזאת שלו (בג"ץ 5757/04).

בעקבות תקיפה זו, ובעיקר בעקבות התבטאותו של חלוץ, הגיעה לשיאה המחלוקת על מבצעי הסיכול במכתב 'הטייסים הסרבנים' (על הטייסים הסרבנים ראו חלוץ, 2010, עמ' 250–256; ספקטור, 2008, עמ' 15–7). ב-24 בספטמבר 2003 פרסמו 27 טייסים במילואים מכתב והודיעו בו על סירובם למלא משימות תקיפה "בלתי חוקיות ובלתי מוסריות". הם כתבו: "אנו, טייסי חיל האוויר שחונכנו על ברכי הציונות, ההקרבה והנתינה למדינת ישראל [...] מתנגדים לביצוע פקודות תקיפה בלתי חוקיות ובלתי מוסריות מהסוג שמבצעת ישראל בשטחים [...] [נ]מסרבים להמשיך ולפגוע באזרחים חפים מפשע" (ספקטור, 2008, עמ' 7). בראשם עמד תא"ל במילואים יפתח ספקטור, הבכיר שבהם. המכתב הפתיע את בכירי חיל האוויר, הוא פורסם בתקשורת ועורר סערה ציבורית. עם זאת, החותמים – שהודחו מייד משירות מילואים פעיל בחיל האוויר – לא הצליחו לסחוף אחריהם אנשי מילואים נוספים והמשבר שכך לבסוף.

מבצע 'ימי תשובה'

מה-30 בספטמבר עד ל-15 באוקטובר 2004 התנהל ברצועת עזה מבצע 'ימי תשובה', והוא השפיע רבות על מערכת היחסים שבין חיל האוויר לצבא היבשה. שורשיו של המבצע בפעילות אחרת ברצועת עזה, כשנה קודם לכן. לאחר שני פיגועים רצופים שנהרגו בהם 12 חיילים שנעו בנגמ"שים, הוחלט להכניס כוחות של צה"ל לשכונת תל סולטאן בעזה. בפעולה נתגלע עימות חריף בין מפקד חטיבת גולני ובין טייס מסוק קרב שנמנע מתקיפת מחבלים כיוון שחשש מפגיעה באזרחים. בעקבות העימות נוסחו נהלים חדשים שנועדו לצמצם את החיכוך בין אנשי היבשה לאנשי האוויר ולאפשר הפעלה נכונה יותר של מסוקי הקרב בעת שהם מסייעים לכוחות היבשה בסביבה רוויית אזרחים וגורמי תקשורת.

כשנה לאחר ההתרחשות הזאת נפתח מבצע 'ימי תשובה' בתגובה להרג שני ילדים בשדרות על ידי רקטת קסאם. המבצע התמקד בבית חאנון, בבית לאהיא ובמחנה הפליטים ג'בליה, אתרי השיגור העיקריים

של רקטות קסאם על העיר שדרות ועל היישובים הישראליים בסמוך לרצועה. בתיאום בין מפקד אוגדת עזה תא"ל שמואל זכאי וראש להק אוויר בחיל האוויר תא"ל אמיר אשל הוקם לקראת המבצע חדר מלחמה אחוד שריכז את עבודתם של כל הגורמים המעורבים בקרב: כוחות היבשה, אנשי המודיעין של צה"ל והשב"כ, אנשי חיל האוויר ואנשי חיל הים. במרכז השליטה הזה הופעלו אמצעי מודיעין לסריקה מהירה של השטח, לזיהוי מטרות ול"סגירת מעגל" כדי לאפשר את תקיפתן מן הקרקע ומן האוויר. בין מפקד הכוח היבשתי ובין הבור של חיל האוויר היה קשר ישיר, ונערכו שיחות להפקת לקחים.

במבצע נהרגו חמישה ישראלים (שלושה אזרחים ושני חיילים) ויותר מ־100 פלסטינים, כשני שלישים מהם, על פי ההערכה, היו מחבלים. רבים מהם נהרגו מן האוויר משום שנאלצו לצאת ממקומות המסתור שלהם עקב פעולת הכוח הקרקעי. הפרשנות שניתנה לתוצאות המבצע בחיל האוויר היא שהן מלמדות על היכולת של כוח אווירי לשלוט בשטח מן האוויר, בעיקר בזכות הכיסוי ההרמטי יחסית של מרחב הלחימה במאמץ האיסוף המודיעיני ובזכות העיבוד המהיר של המידע. לגורמים מצבא היבשה הומחשו היכולות האוויריות והיתרונות של הפעולה המשולבת המנוהלת ממכלול שליטה משותף (על המבצע ומשמעויותיו ראו סגולי ורודניק, 2017, עמ' 120–123).

במבט לאחור

הצלחתה של ישראל לבלום את גל הטרור הפלסטיני ולמתן אותו במידה ניכרת היא הישג ראוי לציון ובמידה רבה גם ייחודי. הניסיון לברר את גודל חלקו של הכוח האווירי בהישג זה הוא מסובך ומורכב, שכן הפעלת הכוח האווירי הייתה, ברוב שלבי העימות, מרכיב אחד במכלול שלם של צעדים, צבאיים ואחרים, שישראל נקטה. קשה אפוא לזהות את החלק הצבאי של ההישג, ובו את חלקו של הכוח האווירי.

בשנות האינתיפאדה השנייה היו שזיהו בצה"ל את רעיון 'העימות המוגבל' עם 'המאבק על התודעה'. בבסיס הזיהוי הזה עומדת התפיסה כי אומנם המאמץ הצבאי בעימות המוגבל הוא מרכזי וחשוב, אולם אין בו די כדי להביא לידי הכרעה וניצחון. לפי תפיסה זו בעימות המוגבל, שלא כמו במלחמה כוללת, אין ההכרעה מושגת בשדה הקרב ברמה הטקטית וברמה האופרטיבית, אלא בתודעתן של החברות המתעמתות ברמה הלאומית. כל דיון בהפעלת הכוח האווירי צריך אפוא לעסוק גם במישור התודעתי, ובהקשר זה ישראל צריכה להודות כי להפעלת הכוח, האווירי והקרקעי, באינתיפאדה השנייה הייתה השפעה מצומצמת מאוד על התודעה הפלסטינית. לאורך כל העימות המשיכו הפלסטינים לתמוך בפיגועי ההתאבדות וראו בהם כלי יעיל במאבק הלאומי הפלסטיני.

אפשר לטעון אולי כי הבעיה הייתה טמונה דווקא בעובדה שישראל לא הפעילה כוח מספק, הגבילה את עצמה לתקיפת מתקנים של מנגנוני הביטחון ולא תקפה מטרות קריטיות יותר, שלתקיפתן יש למשל משמעות כלכלית כבדה והשפעה על רווחת החיים של האוכלוסייה. עם זאת, מצבה של המערכת הפלסטינית הושפע מאוד מצעדים אחרים של ישראל, כלכליים בעיקרם, שגרמו למעשה לאותו אפקט שהיה יכול להיווצר מתקיפות נרחבות יותר על התשתית הכלכלית. מלקחי העימות עם הפלסטינים באינתיפאדה השנייה עולה כי הרעה במצב הכלכלי לא שינתה את התודעה הפלסטינית ולא הרחיקה את הפלסטינים מדרך המאבק

(אם כי ייתכן שהזיכרון הציבורי הפסלטיני של האינתיפאדה השנייה מנע, לפחות עד היום, התפרצות של אינתיפאדה שלישית).

בסך הכול הצליחה ישראל לנצל באופן מיטבי את הכוח האווירי שלה, והוא היה כלי חשוב בשדה קרב השונה מהותית משדה הקרב שהוא נבנה למענו. בתנאים הייחודיים של העימות המוגבל, כפי שישראל תפסה אותו אז, היה הכוח האווירי מכשיר רלוונטי למימוש מדיניותה: התקיפות על מטרות התשתית אפשרו לישראל להגיב על הפעולות נגדה ולצבור את הלגיטימציה, הפנימית והבינלאומית, שנדרשה לתפיסתה כדי לממש את המהלך הקרקעי שבסופו של דבר סייע למתן את גל הטרור; ומבצעי הסיכול הממוקד יצרו את הלחץ שהיה חיוני כל כך למאמץ לרסן את חמאס.

הטיסה מעל מחנה ההשמדה אושוויץ

ב-4 בספטמבר 2003, תוך כדי האינתיפאדה השנייה ובעיצומה של מתקפת הסיכולים הממוקדים על ראשי ארגוני הטרור, טסו שלושה מטוסי F-15 של חיל האוויר הישראלי מעל מחנה ההשמדה אושוויץ. מוביל הטיסה היה מפקד בסיס תל נוף תא"ל (לימים אלוף ומפקד חיל האוויר) אמיר אשל, והיא בוצעה בשעה שנערך במחנה טקס זיכרון של משלחת 'עדים במדים' בפיקודו של תא"ל (לימים גם הוא אלוף ומפקד חיל האוויר) עידו נחושטן. בעת שעברו מעל מחנה ההשמדה קרא אשל ברשת הקשר את המילים הבאות: "אנו טייסי חיל האוויר בשמי מחנה הזוועות. קמנו מאפר מיליוני הקורבנות, נושאים את זעקתם האילמת, מצדיעים לגבורתם ומבטיחים להיות מגן לעם היהודי ולארצו ישראל".

לטיסה נודעה משמעות סמלית ובוודאי שלא מבצעית, אך נראה כי היא משקפת היטב את המקום המרכזי שתפסה השואה בתודעתם של הקצינים שהובילו אותה ושל קצינים אחרים בחיל האוויר. נראה שהיא מהווה בראייתם את הצידוק להשקעות הגדולות בחיל האוויר ולמקומו המרכזי כ'תעודת ביטוח' בעידן שבו פחת האיום הקיומי על ישראל. יש בו גם ביטוי ל'מנטליות המצור' המאפיינת את החשיבה הביטחונית הישראלית (אדמסקי, 180–182). ואכן בשנת 2008 סיים מפקד חיל האוויר האלוף אליעזר שקדי את כהונתו ובחר לשלוח לקצינים בכירים בחיל האוויר ובמטכ"ל ולגורמים בדרג המדיני את תמונת המטוסים מעל למחנה ההשמדה בצירוף הכיתוב: "חיל האוויר הישראלי מעל אושוויץ – בשם מדינת ישראל והעם היהודי. לזכור, לא לשכוח, לסמוך רק על עצמנו".

העיתונאי ארי שביט (2013) זיהה את הטיסה מעל מחנה ההשמדה אושוויץ כעניין מרכזי עבור צמרת חיל האוויר וניסה לפענח את המרכזיות הזאת: "[הטיסה] לא הייתה אירוע שולי שהתרחש בשוליים הישראליים אלא אירוע מרכזי של המרכז הביטחוני [...] החיל החזק ביותר והחשוב ביותר של צה"ל הפיק אותה ואימץ אותה והציב אותה בליבת התודעה שלו". בליבו של המאמר הוא שאל:

למה הישראלים קרי הרוח ביותר והביצועיים ביותר חשים צורך לטוס לאושוויץ ולתעד את טיסתם לאושוויץ ולהפוך את טיסת אושוויץ לאייקון ישראלי של שנות האלפיים? למה החיל אשר חזר לעמוד במרכז חיינו בשנים האחרונות דבק כל כך במבצע אווירי תמוה כל כך, שיש בו יסוד סוריאליסטי של מסע בזמן ויסוד מורבידי של מסע אל התופת? מדוע האנשים העובדים מסביב לשעון כדי להבטיח את

עליונותה האסטרטגית של ישראל מקדישים כל כך הרבה משאבי זמן ונפש למטס סמלי אשר כמותו לא בוצע אי פעם על ידי איזשהו חיל האוויר בעולם? (שביט, 2013).

שביט תיאר במאמר את עיתוי הטיסה – האינתיפאדה השנייה, פיגועי ההתאבדות, הסיכולים הממוקדים, גל אנטישמיות שפקד את אירופה ואפילו התרסקותה של המעבורת קולומביה ומותו של האסטרונאוט הישראלי הראשון אילן רמון. את הפצת התמונה בשנת 2008 קשר כבר שביט להקשר האיראני ולעיסוק של חיל האוויר באפשרות התקיפה באיראן:

בנתנז כבר פעלו 1,000 צנטריפוגות ראשונות – שלא היו אמורות לפעול. בצמרת המדינית הישראלית גבר התסכול בשל העובדה שמעצמות המערב לא נקפו אצבע כדי לבלום את ההתגרענות של האייתולות. בצמרת הצבאית גבר החשש שהמוסד לא יעמוד במשימת הסיכול האסטרטגי אשר אותה הטילו עליו ראשי הממשלה שרון ואולמרט. על כן חיל האוויר התחיל לחשוב איראן ולתכנן איראן ולהתאמן איראן (שביט, 2013).

ביקורת על הטיסה ביטא גם חוקר השואה פרופ' יהודה באואר (2013): "הטיסה מעל לאושוויץ הייתה מעשה ילדותי, ראוותני, מיותר לגמרי, שציין רק את הרדידות של אלה שחושבים שבאמצעים כאלה ראוי לשמר את זכר השואה". לפי באואר (2013) "בבית קברות לא מניפים דגלים, ולא מקיימים מעליו טיסות ראוות. בבית קברות גם לא עושים הצגות מתואמות בין מטס לטקס על הקרקע. בשביל זה יש תיאטרון. בבית קברות הולכים על קצות האצבעות, ובוכים, בקול רם או בתוך תוכי האדם פנימה. מי שדתי, מתפלל". בתגובה לציטוט שיוחס בכתבה של שביט לתום פרידמן, ולפיו ישראל "היא יד ושם עם חיל אוויר" (שביט, 2013), כתב באואר (2013) כי "טוב מאוד שיש לנו חיל אוויר כפי שיש. אבל אין קשר בין זה לשואת העם היהודי".

עם סיום כהונתו העביר חלוץ ב-4 באפריל 2004 את תפקיד מפקד חיל האוויר לאליעזר שקדי, נציג מובהק של דור הטייסים שהתגייס לאחר מלחמת יום הכיפורים וטס ברוב שנות שירותו על מטוסי ה-F-16 המתקדמים. שקדי השתתף בשנת 1980 בקורס ההסבה הראשון שנערך בישראל למטוסי ה-F-16, והפיל שני מטוסי MIG-23 במלחמת לבנון הראשונה. הוא היה ראש להק אוויר וראש מטה חיל האוויר, אך שלא כמו רוב מפקדי החיל בעשורים האחרונים הוא לא כיהן בשום תפקיד מחוץ לחיל האוויר. שקדי הוביל את חיל האוויר בהמשך העימות עם הפלסטינים, במלחמת לבנון השנייה ובמבצע תקיפת הכור הגרעיני בסוריה.

פרק 7

2006: מלחמת לבנון השנייה

2006: מלחמת לבנון השנייה

הזדמנות שהוחמצה

'מלחמת לבנון השנייה' הוא הכינוי הרשמי שהעניקה בדיעבד ממשלת ישראל לעימות הצבאי שהתנהל בין מדינת ישראל לבין ארגון חזבאללה הלבנוני מן ה-12 ביולי עד ל-14 באוגוסט 2006 (מזכירות הממשלה, 2007). מאפייני העימות הזה היו שונים הן ממאפייני מלחמות העבר של ישראל והן ממאפייני העימות המתמשך בין ישראל לחזבאללה שקדם למלחמה והחל עם היווסדו של הארגון בשנת 1982. המלחמה החלה לאחר שחזבאללה תקף סיור של צה"ל שנע לאורך הגבול שבין ישראל ללבנון, הרג חמישה חיילים וחטף את גופותיהם של שניים מהם. היא הסתיימה לאחר ששני הצדדים הסכימו לקבל את החלטת מועצת הביטחון של האו"ם מספר 1701, שקראה להפסקת אש ולתגבור כוח האו"ם בלבנון. בד בבד עם המלחמה בצפון ניהלה ישראל גם מבצע צבאי נגד ארגון חמאס וארגוני טרור אחרים ברצועת עזה בעקבות חטיפה של חייל בגזרה זו ב-25 ביוני 2006.

בתחילת העימות בחרו מקבלי ההחלטות הישראלים לצאת ל"מבצע הרתעה" והחליטו לממש אותו בעיקר באמצעות הכוח האווירי. עם זאת, כפי שהתברר במהלך המלחמה ולאחריה, התשתית התפיסתית לניהולו של מבצע מסוג זה לא הייתה מגובשת דיה, וההתנהלות של כל הדרגים בעת מימושו חשפה פערים רבים שהובילו הן לרטוריקה בעייתית והן לכמה החלטות שגויות. ההחלטות שהתקבלו ביום המלחמה הראשון שיקפו למעשה את החלפת מדיניות ההכלה הקפדנית שננקטה מאז נסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000, ברעיון אחר שתכליתו הייתה לשנות את מצב העניינים בלבנון. לרעיון זה היו שותפים כנראה הן הרמטכ"ל דן חלוץ והן ראש הממשלה אהוד אולמרט, אך הוא לא התגבש דיו בתקופה שלפני המלחמה (אולמרט, 2018, עמ' 693; חלוץ, 2010, עמ' 361–363).

במלחמת לבנון השנייה נחשף אפוא גודל הסטייה מתפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל, ובלט בה באופן הברור ביותר השינוי במאזן היחסים בין הכוח האווירי לכוחות היבשה בתפיסת המלחמה הכוללת. דרך הפעולה הצבאית שנקטה ישראל במלחמה זכתה אחריה לביקורת חריפה: היא העדיפה להפעיל כמעט רק את כוח האש שלה באמצעות חיל האוויר והארטילריה, והייתה הססנית מאוד בהפעלת כוחות היבשה המתמרנים; למעט מבצעי פשיטה מוגבלים, לא בוצע תמרון נרחב של כוחות היבשה עד לשלבים מאוחרים יחסית של המלחמה; וכשהוחלט לבסוף על מהלך מתמרון נרחב – הוא היה חלקי ביותר והופסק זמן קצר אחרי שהתחיל. עניינו של פרק זה הוא בשיקולים שבגינם ניתנה עדיפות לכוח האווירי ובאופן שבו הוא הופעל להשגת מטרות המלחמה.

כמו ישראל גם חזבאללה לא היטיב להגדיר את מטרות המלחמה שלו, והעומדים בראשו ניהלו תהליך קבלת החלטות בעייתי. במסיבת עיתונאים שנערכה ביום החטיפה דיבר נסראללה בעיקר על מטרות החטיפה עצמה והסביר כי היא נועדה להביא לידי שחרורם של אסירים לבנונים ופלסטינים. מעיון בדבריו ברור לגמרי שמנהיג חזבאללה לא הבין כי הוא עומד בפני מערכה ממושכת ושציפיותיו המוקדמות בנוגע לתגובתה של ישראל היו שגויות. בכמה הזדמנויות לאחר המלחמה אף הודה נסראללה בגילוי לב כי טעה בהערכתו.

שני הצדדים לא רצו אפוא במלחמה, בוודאי לא בהיקף ובעוצמה שאליה היא התפתחה. תופעה זו אינה חדשה, אך דומה שהיא מאפיין מובהק של התקופה הנוכחית – התרחשויות שהן תוצאה של התהוות ושל דינמיקה ולא של תכנון מוקדם ושל מטרה ברורה (ברון, 2021, עמ' 26).

בדיעבד אנו יודעים כי ההרתעה שמקבלי ההחלטות הישראלים ביקשו להשיג אכן הושגה, ולמשך תקופה ארוכה מאוד מאז תום המלחמה שרר שקט בזירה זו. עם זאת, יש ויכוח על תרומתה הישירה של המלחמה עצמה לתקופת השקט הזאת, ובזיכרון הציבורי נותרה המלחמה לא מוצלחת ואף כישלון. ועדת וינוגרד (2008) הגדירה את המלחמה "החמצה גדולה וחמורה" (עמ' 41) וכתבה: "לראשונה במלחמות ישראל – מלחמה שישיראל הייתה מעורבת בה, הסתיימה בלי שישיראל ניצחה בה בבירור מבחינה צבאית" (עמ' 11). בדברים אלו יש כמובן לכל הפחות חוסר דיוק היסטורי, אך אין ספק שצה"ל על יכולותיו המתקדמות לא הצליח להפסיק את ירי הרקטות המתמשך על יישובי הצפון, ובתום 34 ימי המלחמה חזבאללה לא הובס. 4,000 הרקטות שנפלו בשטח ישראל המחישו לישראלים הן את מגבלות כוחו של צה"ל והן כמה ממאפייניו של המלחמה בעת הנוכחית. ועדת וינוגרד (2007) ראתה את העניין בחומרה: "קשה להגזים בהשלכות מרחיקות הלכת של תוצאה זאת בעינינו אנו, כמו גם בעיני אויבינו, שכנינו וידידינו באזור ובעולם" (עמ' 11). את התוצאה הזאת קשרו רבים לאופן שבו הפעילה ישראל את כוחה הצבאי ולעדיפות שהיא נתנה לשימוש בכוח האווירי.

הדרך למלחמה

ההסכמה הרווחת היא כי הדרך למלחמת לבנון השנייה החלה בנסיגת צה"ל מלבנון במאי 2000 (חלוץ, 2010, עמ' 361). הנסיגה סיימה 18 שנים מתסכלות של נוכחות ישראלית בלבנון והייתה אמורה לשים קץ גם לתחושת 'הבוץ הלבנוני'. היא לוותה בהכרזה חד־משמעית של ראש הממשלה אהוד ברק ושל בכירים נוספים כי ישראל תגיב בעוצמה ובנחישות על כל הפרה של ריבונותה. הריגת שלושה חיילי צה"ל בהר דוב וחטיפת גופותיהם ב־7 באוקטובר 2000, חמישה חודשים לאחר הנסיגה, לא זכתה לתגובה של ישראל, אך סימנה את תחילת המסלול המואץ בדרך למלחמת לבנון השנייה.

להבלגה זו היו מגוון סיבות, ובמרכזן – הרצון להתמקד בהכרעת האינתיפאדה השנייה, שהחלה שבועות אחדים קודם לחטיפה. אבל יותר מכול היא כבר הצביעה בבירור על חוסר הנכונות של הדרג המדיני ושל הדרג הצבאי הבכיר לחזור ללבנון. תחושת 'הבוץ הלבנוני' הופנמה, ובעקבותיה עצם הרעיון לערוך בלבנון מהלך מתמך נרחב של כוחות היבשה נתפס רלוונטי פחות ופחות. התוכנית האופרטיבית שהייתה אמורה לעמוד בבסיסו של מהלך כזה – 'מגן הארץ' – אומנם הושלמה ואושרה ב־2002, אך היו בה כמה מדרגות פעולה שנועדו להבטיח כי מהלך מתמך כזה יצא לפועל רק אם כל הדרכים האחרות מוצו ונכשלו. הביטוי המובהק ביותר של גישה זו היה תרגיל המפקדות המטכ"לי 'אבני אש 9'; הוא נערך ביוני 2004, ובהנחיית הרמטכ"ל משה יעלון הופעלו בו אש מנגד ומהלך קרקעי מוגבל מאוד. הרמטכ"ל ביקש להמחיש לצבא את היתרונות ואת המגבלות של השימוש באש ללא מהלך מתמך נרחב, והתרגיל תאם את הגישות שאפיינו את תהליך גיבוש תפיסת ההפעלה המטכ"לית וזכה לתמיכתו של חיל האוויר. את המהלך הקרקעי המשיל הרמטכ"ל לאלת בייסבול גדולה שמונפפים בה כדי להרתיע, לא כדי להכות בה (הראל ויששכרוף, 2008, עמ' 117–118).

ישראל אימצה כלפי הזירה הלבנונית תפיסה אסטרטגית צבאית של 'הכלה' שבמרכזה רעיון 'המנוף הסורי'. בבסיסו של רעיון זה עמדו שיקולים כבדי משקל שאפשרו לראות בסורים את האחראים לנעשה בלבנון, אך עמדו גם הערכות כי נגד סוריה, מדינה עם תשתיות וצבא סדיר, אפשר להפעיל ביתר יעילות את הכוח האווירי, וכי הפעלתו יכולה לכפות על הסורים להשפיע על חזבאללה ולרסן את פעולתו. רעיון 'המנוף הסורי' אף מומש בכמה אירועים לאחר הנסיגה מלבנון: באפריל וביוני 2001 הותקפו בלבנון מערכות מכ"ם סוריות כדי לאותת לסורים לרסן את חזבאללה; באוגוסט 2003, לאחר שנער ישראל נהרג מירי תותחי נ"מ של חזבאללה, טסו מטוסים ישראליים בגובה נמוך מעל ארמונו של הנשיא הסורי שבצפון החוף כדי לאותת לבשאר אל-אסד לרסן את חזבאללה. לצד רעיון 'המנוף הסורי' הייתה גם גישה אחרת שהדגישה את מקומו של חזבאללה במערכת הלבנונית ואת אחריותה של מדינת לבנון לנעשה בשטחה. גישה זו ראתה בתקיפת מטרות תשתית לבנוניות את 'המנוף' הנכון שיוכל להשפיע על חזבאללה, הן בשל הלחץ הבינלאומי והאזורי שיווצר והן בגלל היותו של חזבאללה קשוב למצבה של לבנון (ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 39).

חוסר נכונותה של ישראל להיגרר לעימות בלבנון השתקף בהבלגתה על עוד שורה של אירועים שהתרחשו בתקופה שבין נסיגת צה"ל מלבנון לתחילת מלחמת לבנון השנייה, בהם: פיגוע הרג ליד מצובה (ממזרח לנהרייה) ב-12 במארס 2001, שנהרגו בו חמישה אזרחים וקצין; ירי כבד של מרגמות על מוצבי צה"ל ושל קטיושות על קריית שמונה באפריל 2002, בעת מבצע 'חומת מגן'; וירי תותחי נ"מ מתמשך (עד לשנת 2003), שכוון לכאורה נגד הטיסות הישראליות שהתחדשו בשמי לבנון לאחר החטיפה בשנת 2000, אך כוון למעשה לנפילת הפגזים בשטח ישראל. בשנה שקדמה למלחמת לבנון השנייה סוכלו כמה ניסיונות חטיפה ותקיפה שעשה חזבאללה לאורך הגבול, והתגובה של ישראל עליהם הייתה נקודתית. בנובמבר 2005 נעשה הניסיון השאפתני ביותר – עשרות מאנשי הכוח המיוחד של חזבאללה חצו את הגבול לישראל, ברגל ובנסיעה על טרקטורונים, וניסו לתקוף עמדה בכפר רג'ר כדי לחטוף חיילים. הניסיון סוכל בעקבות התרעה מודיעינית והיערכות נכונה של כוח הצנחנים שאייש את העמדה.

מי שהחל במדיניות ההבלגה לאחר החטיפה באוקטובר 2000 היה ראש הממשלה ברק. אבל מחודש מארס 2001 ועד לינואר 2006 עמד בראש ממשלת ישראל אריאל שרון, והוא שעיצב במידה רבה את המדיניות הזאת. לפי הראל ויששכרוף (2008) עקב אירועי מלחמת לבנון הראשונה ותוצאותיה היה שרון המדינאי 'היחיד שלא היה יכול להרשות לעצמו, בשום נסיבות, פלישה חדשה של צה"ל ללבנון' (עמ' 73). אבל למדיניותו היה גם היגיון מעשי. ישראל התמודדה באותן שנים עם האינתיפאדה השנייה ונרתעה מפתחתה של חזית שנייה בצפון. שיקול מעשי נוסף נבע משינוי מסוים בעמדת המערכת הבינלאומית כלפי חזבאללה בשל הקשר העקיף של הארגון לפיגועי ה-11 בספטמבר 2001 בארצות הברית. בספטמבר 2004, בעקבות יוזמתו של ארצות הברית ושל צרפת, התקבלה באו"ם החלטה מספר 1559; היא קראה לכבד את ריבונותה של לבנון, להסיג את כל הכוחות הזרים ולפרק את כל המיליציות הצבאיות בלבנון, לרבות חזבאללה.

חודשים אחדים אחר כך התחולל שינוי יסודי בלבנון עצמה. ב-14 בפברואר 2005 נרצחו רפיק אלחריירי, ראש ממשלת לבנון לשעבר, ולפחות שמונה ממאבטחיו בפיצוץ מכונית תופת ליד שיירתו, בעת שחלפה בסמוך למלון סנט ג'ורג' שבביירות. בעקבות הרצח החלה בלבנון, ובעיקר בביירות, שרשרת של הפגנות המוניות שכונתה 'מהפכת הארזים' והובילה להתפטרות הממשלה הפרו-סורית בלבנון. אבל למאות אלפי

המפגינים שיצאו לרחובות היה יעד שאפתני יותר – הם דרשו להוציא את כוחות הצבא ואת גורמי המודיעין הסוריים מן המדינה ולסיים את השליטה הסורית עליה. בשל החלטת מועצת הביטחון 1559 זכו ההפגנות לתמיכה בינלאומית רחבה. ב־2 במארס 2005, לאחר תקופה קצרה של חוסר תגובה סורית למתרחש, הודיע נשיא סוריה בשאר אל־אסד כי כוחותיו ייסוגו לחלוטין מלבנון תוך כמה חודשים. בפועל נסוגו הכוחות הסוריים באפריל 2005, וכך הסתיימה הנוכחות ארוכת השנים של סוריה בלבנון. כחודש לאחר מכן נערכו בלבנון בחירות; זכה בהן גוש אנטי־סורי בהובלת סעד, בנו של רפיק אלחירי, והוא הקים ממשלה בראשות פואד סניורה.

יציאת הכוחות הסוריים מלבנון ערערה את יסודותיו של רעיון 'המנוף הסורי' וחייה גישה חדשה, ישירה יותר, להפעלת הכוח נגד חזבאללה. לפיכך התבססה 'מי מרום', התוכנית האופרטיבית החדשה להתמודדות ישירה עם חזבאללה, על מהלך מתמדי של כוחות היבשה. את הרעיון המרכזי של התוכנית אישר הרמטכ"ל חלוץ במאי 2006, והיא תורגלה כחודש לאחר מכן בתרגיל של פיקוד הצפון שהתנהל לפי תרחיש חטיפה דומה לאירוע שבעקבותיו החלה כחודשיים לאחר מכן מלחמת לבנון השנייה. התוכנית לא הושלמה ולא אושרה עד לפרוץ המלחמה, ולמרות זאת הופצה לכוחות ביומה הראשון (ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 55).

במקביל לתוכנית 'מי מרום' התפתחה במטכ"ל 'שוברת הקרח', תוכנית אופרטיבית ששיקפה דווקא את השאיפה להימנע מן המהלך הקרקעי הנרחב של 'מי מרום'. תכליתה הייתה "לייצר מצב חדש ושונה בזירה הלבנונית בנסיבות של הסלמה כללית או כתגובה לאירוע חריג באמצעות פעולה רבת עוצמה של אש מנגד ללא מהלך קרקעי נרחב" (ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 56). התוכנית התבססה על הפעלת אש מנגד בשילוב תמרון קרקעי מוגבל, והרעיון שעמד מאחוריה היה של מכת אש חזקה בת כמה יממות, ולאחריה פסק זמן שבו ייבחן מצב העניינים כדי להחליט אם וכיצד להמשיך את המערכה ואם להפעיל כוחות גדולים במהלך מתמדי (הראל ויששכרוף, 2008, עמ' 226–227; ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 56; חלוץ, 2010, עמ' 375). אי־השלמת תוכנית 'מי מרום' ופיתוחה של 'שוברת הקרח', שאף היא לא הושלמה, משקפים את המבוכה במטה הכללי בנוגע למהלך מתמדי בלבנון.

צורת התמרון בתוכנית 'מי מרום' לא הייתה שונה מהותית מזו המסורתית, בסד"כ גדול, שעוצבה במידה רבה בדמותה של מלחמת יום הכיפורים. ואולם בעקבות שנים של הזנחה איבד צה"ל את הכשירות לממש את תפיסת התמרון הזאת בכלל ובזירה הלבנונית בפרט. הפגיעה בכשירות, שבחלקה הייתה מודעת ונבעה משינויים תפיסתיים, החריפה עקב הקיצוצים בתקציב הביטחון משום שהם חיבו לקבל החלטות קשות בטרם נבחנו החלופות האפשריות ברצינות הראויה. הצורך המתמשך להכריע את הטרור הפלסטיני חייב הקצאה אדירה של משאבים, בכל התחומים, ותרם אף הוא תרומה גדולה לפגיעה בכשירותו של צה"ל לממש את תפיסת ההפעלה המקורית שלו. הפגיעה במערך המילואים הייתה חמורה במיוחד. במקרה לגמרי ביקר ראש הממשלה אולמרט בצה"ל יום אחד לפני פרוץ המלחמה בלבנון. נשיא בית הדין הצבאי לערעורים האלוף ישי בר, שפיקד במשך שנים רבות על יחידות מילואים (ולימים מונה גם למפקד גיס), אמר לאולמרט: "כשירות צבא היבשה משולה לצ'ק בלי כיסוי. מתישהו יגיע הטלפון מהבנק" (הראל ויששכרוף, 2008, עמ' 138).

מלחמה מטיפוס שונה

שורר ויכוח על ההגדרה הנכונה לאירועים בקיץ 2006 ועל השאלה אם אכן הייתה זו, כפי שנקבע בדיעבד, 'מלחמה'. ועדת וינוגרד כתבה בהקשר זה:

אחרי 25 שנה ללא מלחמה, הייתה כאן מלחמה (גם אם מטיפוס שונה). והיא מחזירה אל מרכז הדיון והמחשבה שאלות נוקבות, שהחברה הישראלית העדיפה, בחלקה, להתחמק מהן [...] צה"ל לא היה מוכן למלחמה, בין השאר, כי בחלק מן הדרג המדיני והצבאי התגבשה המחשבה כי עידן המלחמות עבר (ועדת וינוגרד, 2007, עמ' 60).

נראה אפוא שבעיני חברי ועדת וינוגרד אכן הייתה זו מלחמה.

לאהוד אולמרט, ראש הממשלה בעת האירועים, יש גרסה אחרת. ב־12 ביולי 2012, יום השנה השישי לפרוץ מלחמת לבנון השנייה, הוא הרצה בכנס של המכון למחקרי ביטחון לאומי. את ההרצאה הוא פתח בהערה כללית: "המאמץ הצבאי שהפעילה מדינת ישראל בלבנון בקיץ 2006, הוא אירוע שמוגזם לקרוא לו 'מלחמה'" (אולמרט, 2014, עמ' 3). גם בעיצומם של האירועים עצמם נמנעה הממשלה בראשותו משימוש במושג זה בהקשר המבצע הצבאי בלבנון. עתירה לבג"ץ כי יורה לממשלה להפעיל את סמכותה ולהכריז על מלחמה, נדחתה אף היא תוך כדי האירועים, ובית המשפט הבהיר במפורש כי להשקפתו אכן אין מדובר במלחמה (בג"צ 6024/06). גם הדרג הצבאי הבכיר נמנע מלהגדיר את האירועים 'מלחמה', ואף שהרמטכ"ל חלוץ זיהה שזוהי מלחמה, הוא לא הצליח להנחיל הבנה זו לצבא (פינקל, 2018, עמ' 49–54).

ההימנעות של כלל הגורמים מהגדרת האירועים 'מלחמה' אינה מקרית. הדימוי הכללי של רבים על המלחמה היה מבוסס עד לפני זמן לא רב על צורת המלחמה שאפיינה את התקופה המודרנית (בערך מאמצע המאה ה־18) ותאמה את דפוסי המלחמות הראשונות בין ישראל למדינות ערב. המלחמה מסוג זה הייתה טוטלית בעוצמתה ותעשייתית במהותה, התנהלה בין מדינות לתכלית מדינית מובהקת ותוצאתה הייתה בדרך כלל ברורה וחד־משמעית. השאיפה להשיג הכרעה צבאית מהירה וחד־משמעית באמצעות המהלך המתמרן של כוחות היבשה, המייצג המובהק של הכרעה כזו, וההפרדה הברורה בין החזית לעורף היו מאפיינים מובהקים של מלחמות מסוג זה.

זהו הדימוי שהיה בתודעתם של ישראלים רבים בפרוץ האירועים בקיץ 2006, והוא שהקשה עליהם את ההכרה כי מדובר במלחמה, גם אם בעלת מאפיינים אחרים. כמה מן המאפיינים הכלליים של סוג המלחמה הזה היו מוכרים לישראלים כבר יותר משני עשורים, אך הופעתם במרוכז, בעימות בעל עצימות גבוהה יחסית ונגד אויב בעל אופי ייחודי, הקשו על ההנהגה המדינית, על הדרג הצבאי הבכיר, על הלוחמים עצמם וגם על הציבור הרחב להתאים את דפוסי החשיבה והפעולה שלהם לאופי האתגר. גם הביקורת שנשמעה לאחר המלחמה על אופן ניהולה בכל הדרגים הושפעה מן הקושי הזה, אף שזיהתה נכונה כמה ליקויים וכשלים מהותיים.

עוצמתו של הדימוי הייתה כה גדולה עד שהשאיפה להכרעה צבאית ברורה וחד־משמעית במלחמת בזק קצרה עמדה גם ביסוד ההתבוננות הישראלית על מהלכיה של המלחמה ועל תוצאותיה. אבל המלחמה בשנת 2006, כמו גם המבצעים שישראל הייתה מעורבת בהם אחריה, ממחישים כי המציאות הנוכחית היא

אחרת. מקובל להניח כי המלחמה היא בראש ובראשונה תופעה תקופתית ובמידה רבה חברתית. מלחמת לבנון השנייה לא הייתה דומה למלחמות שניהלה ישראל עם מדינות ערב בעשורים הראשונים להקמתה – היא לא התנהלה בין שתי מדינות לאום, היא לא הייתה טוטלית ושני הצדדים לא חתרו בה להכרעה צבאית באמצעות כיבוש שטח או השמדת כוחות. היא הייתה מלחמה – אך מסוג אחר.

חזבאללה הבין לעומק עניין זה והציג כנגד הדימוי הישראלי של המלחמה תפיסה מגובשת היטב שבמרכזה מאמץ מכוון למנוע מישראל הכרעה ברורה וחד־משמעית. לכן הושקעו המאמצים של חזבאללה בעיקר כדי להגביר את שרירותו וכדי להפגין אותה לפני מגוון קהלי יעד, והאמצעי העיקרי למימוש המטרה הזאת היה ירי הרקטות המתמשך על ישראל.

המלחמה הבהירה את הקושי לממש את השאיפה הישראלית המסורתית לקצר את משכן של המלחמות ולהשיג הכרעה צבאית ברורה וחד־משמעית, בוודאי בדרך שבה בחרה ישראל להפעיל בה את כוחה הצבאי. עם זאת, היא גם הבהירה את מגבלותיה הקשות של התפיסה שאימצו חזבאללה וגורמים אחרים להתמודדות עם ישראל. אומנם תפיסה זו הצליחה לגרום להתמשכות הלחימה ולתחושות קשות בצד הישראלי, אך ככל שהתמשכה הלחימה התגבר גם הנזק לחזבאללה וללבנון, והוא היה, כאמור, כבד יותר מהערכותיו של חזבאללה טרום המלחמה.

מטרות המלחמה

המלחמה חשפה ליקויים קשים בתהליך קבלת ההחלטות בישראל ברמה האסטרטגית. לפי ועדת וינוגרד (2007) "ההחלטה לצאת למערכה צבאית ולסטות ממדיניות ההכלה נעשתה בחופזה, בלא שנקבעו למערכה יעדים ברורים ומוסכמים, ללא מתווה פעולה עקבי שהיה יכול להביא למימושם, וללא התייחסות סדורה למאפיינים המיוחדים של הזירה שעשו פעולה צבאית בה כה מורכבת ורבת בעיות" (עמ' 119). ואכן אף על פי שאיום החטיפה היה איום קונקרטי מאוד (שחזבאללה אף ניסה לממשו, ללא הצלחה, בנובמבר 2005), ואף על פי שהדרגים הבכירים ביותר, ובכלל זה ראש הממשלה והרמטכ"ל, העידו שהבינו בחודשים שלפני המלחמה כי אסטרטגיית ההבלגה מיצתה את עצמה וכי פעולה דוגמת חטיפה תאלץ את ישראל לסטות ממנה, לא הייתה לצמרת המדינית והצבאית של ישראל תפיסה מגובשת ומקיפה על דרך ההתמודדות עם אתגר כזה ועם משמעותיותו הרחבות יותר (לדעה שונה שלפיה הייתה תפיסה מגובשת כזאת ראו גורדון, 2012).

ועדת וינוגרד (2008) כתבה כי "הממשלה לא רצתה במלחמה, לא התכוונה לצאת אליה ולא ידעה שהיא יוצאת למלחמה" (עמ' 33). ואכן ישראל יצאה למלחמה בלא שנערך בצמרת המדינית שלה בירור יסודי של מטרות המלחמה המדיניות. בדיון הראשון שנערך בממשלה לא היה ברור לרוב השרים כי ישראל נמצאת בתחילתה של מלחמה, ורבים מהם ראו בפעילות הצבאית פעולת תגובה ממוקדת ומוגבלת בזמן ובהיקף. רוב השרים היו בדעה כי נדרשת תגובה חריפה לפעולת החטיפה, אך הדיון לא עסק במשמעויות הרחבות יותר של פעולת התגובה הישראלית וביעדיה הכלליים. בתום הדיון הודיעה הממשלה כי החטיפה היא אירוע חמור וכי האחריות עליה היא של ממשלת לבנון, אך ראתה בחזבאללה מי שביצע את החטיפה ועתיד לשלם עליה את המחיר. הממשלה התריעה על האפשרות שתהיה תקיפה נרחבת על העורף והקימה צוות מצומצם יותר של שרים לצורך אישור הפעולות הצבאיות הפרטניות.

את הניסוח הברור ביותר למטרות המדיניות של המלחמה אפשר למצוא בנאום שנשא בכנסת ראש הממשלה אולמרט ב־17 ביולי 2006, כחמישה ימים לאחר תחילת המלחמה. בנאום זה הציג אולמרט יעדים שאפתניים מאוד למלחמה, בהם החזרת החיילים החטופים, הוצאת חזבאללה מן האזור ופריסת צבא לבנון בדרום המדינה לפי להחלטת מועצת הביטחון 1559. ואולם בעדותו בפני ועדת וינוגרד (ובהרצאה שנתן בשנת 2012) המעיט אולמרט בחשיבותו של הנאום וטען כי המטרות מרחיקות הלכת הוצגו כי לצורכי הסברה והעלאת המורל – “יש דברים שאומרים כי צריך לומר אותם” (אולמרט, 2014, עמ’ 8; ועדת וינוגרד, 2007, עמ’ 101). הביטוי הברור ביותר למטרות המלחמה המפורטות יותר ניתן דווקא בהצגה של הצבא בפני ממשלה, עוד ביום הלחימה הראשון. מהצגת הצבא עולה שהבין שהתכלית האסטרטגית של הפעולה הצבאית היא בראש ובראשונה שיקום ההרתעה הישראלית והעמקתה, והיא תושג באמצעות המחשת הנכונות הישראלית לגבות מחיר גבוה ולא פרופורציונלי בגין פעילות עוינת נגדה, גם לנוכח איום ברור על העורף הישראלי. בסוגיית החיילים החטופים שיקפה ההצגה את ההבנה של הצבא כי הפעולה הצבאית כשלעצמה לא תוכל להביא לידי החזרתם, ולכן תכליתה היא ליצור את התנאים שיאפשרו משא ומתן על השבתם לישראל. ממכלול החומר שהתפרסם עולה אפוא כי ישראל רצתה בעיקר לשקם את דימוי ההרתעה שלה משום שהוא ספג להשקפתה מהלומה קשה עקב השילוב בין שתי פעולות חטיפה שהתרחשו בגזרות שישאל נסוגה מהן באופן חד־צדדי. בנסיבות אלו חשו מקבלי ההחלטות בישראל כי אין מנוס מתגובה חריפה על החטיפה. ואכן מניתוח הדברים שנאמרו בדיונים ביום הלחימה הראשון עולה כי בדרג המדיני עסקו יותר בממדיה של התגובה הצבאית הישראלית ובעוצמתה ופחות ביעדים המדיניים שצריכה להשיג הפעולה הצבאית. למעשה ממשלת ישראל לא החליטה לצאת למלחמה אלא לפעולה צבאית שתשדר מסר ברור שימנע בעתיד חטיפות ופעולות אחרות בעלות אופי דומה.

הדיונים ביום הלחימה הראשון

בדיון שנערך בממשלה בערב של יום הלחימה הראשון התברר כי בקרב משתתפי הדיון יש שלוש גישות שונות בנוגע לשאלה נגד מי נכון להפעיל את הכוח הישראלי כדי להשיג את ההרתעה: נגד המדינה הלבנונית, נגד סוריה או נגד חזבאללה עצמו. גישות אלו שיקפו תפיסות שהיו גם לפני המלחמה אך לא זכו לדיון מעמיק ולפיכך לא התבררו די הצורך (על הדיונים ביום הראשון למלחמה ראו הראל ויששכרוף, 2008, עמ’ 157–177; ועדת וינוגרד, 2007, עמ’ 66–84).

הרמטכ”ל חלוץ ראה בתגובת ישראל לחטיפה נקודת מפנה בהתייחסותה של ישראל לבעיית חזבאללה ולאחריותה של ממשלת לבנון לבעיה זו. הוא הציג לדרג המדיני את הרעיון האסטרטגי שהתגבש בדיונים שנערכו בראשותו עם בכירי הרמטכ”ל – יצירת לחץ כבד על ממשלת לבנון למימוש אחריותה ולטיפול בחזבאללה, באמצעות פגיעה קשה בתשתית הלאומית של לבנון, ובעיקר במערכות החשמל והתחבורה. במילותיו של אולמרט: “בפעולה מהירה, הרסנית וקצרה ביותר” (אולמרט, 2014; אולמרט, 2018, עמ’ 712; חלוץ, 2010, עמ’ 364). חלוץ (2010) כתב כי דרך הפעולה שהמליץ עליה התגבשה אצלו במשך זמן רב, עוד קודם שהתמנה לרמטכ”ל. הרעיון היה לדחוף את חזבאללה אל מעבר לסף שעליו הוא צעד מאז מאי

2000 "באמצעות פעולה מעבר לציפיות שלו [...] [שתבהיר] כי המחיר שישראל תגבה מן הצד השני גבוה מפוטנציאל הרווח שלו" (עמ' 361–362).

הרמטכ"ל היה מודע כמובן לחולשתה של הממשלה הלבנונית, ולכן נראה כי ביסוד המלצתו עמדה ההערכה כי תקיפות כאלו יזרזו את הקהילה הבינלאומית להתערב ולעמוד לצידה של הממשלה הלבנונית (חלוץ, 2010, עמ' 380), וכי בעקבות הנזק שייגרם מן התקיפות תכיר האוכלוסייה הלבנונית בכך שחזבאללה אינו 'מגן לבנון', כפי שהוא מכריז, משום שפעולתו גרמה דווקא להרס. הצבא הציע לתקוף שתי תחנות כוח ולפגוע ב־20–30 אחוזים מן ההספק הכולל של רשת החשמל הלבנונית, וכן לתקוף מטרות של חזבאללה עצמו, לרבות תחנת השידור של הארגון.

הדרג המדיני דחה הן את הרעיון של חלוץ והן את הרעיון של ראש המוסד מאיר דגן לתקוף גם מטרות בסוריה. לדחיית הרעיון לתקוף את התשתיות הלבנוניות תרמה כנראה גם שיחת טלפון שערך אולמרט עם מזכירת המדינה האמריקנית קונדוליסה רייס, ובה היא הביעה הבנה לצורך של ישראל להגיב, אך גם את הסתייגות ארצות הברית מתקיפת תשתיות או מפגיעה אחרת בסניורה (הראל ויששכרוף, 2008, עמ' 165). אולמרט מכחיש בספרו כי נכנע לדרישה אמריקנית בעניין עוצמת התגובה לחטיפה (אולמרט, 2018, עמ' 695–696). דחיית הרעיון של דגן נבעה מחוסר רצון לפתוח חזית גם נגד סוריה, שבתקופה שקדמה למלחמת האזרחים שפרצה ב־2011, היה כוחה הצבאי רב.

בסיכום הדיון בחר הדרג המדיני ברעיון שצידד בו שר הביטחון פרץ שבמרכזו פגיעה ישירה בחזבאללה. הדרג המדיני אישר למעשה לצבא להפעיל את 'משקל סגולי', תוכנית מבצעית שהוכנה במשך שנים בחיל האוויר וכללה תקיפה מקדימה על חלק מן המערך הרקטי של הארגון. במובנים רבים היה הרעיון של 'משקל סגולי' מרחיק לכת יותר אפילו מתקיפת התשתית הלאומית. הסיבה לכך היא שרוב הרקטות הוסתרו בבתיים אזרחיים, בדרך כלל בפאתי כפרים, והצבא נמנע מלהמליץ לדרג המדיני על תקיפת המטרות הללו בשל החשש מפגיעה נרחבת באזרחים. בדיעבד הייתה הפגיעה באזרחים מצומצמת הרבה יותר מכפי שהעריך הצבא, אך האישור שנתן הדרג המדיני לתקיפה משקף את תפיסתו על עוצמת התגובה הישראלית הנדרשת. מלבד תקיפת מערך הרקטות הונחה צה"ל להטיל סגר ימי ואווירי על לבנון ולמנוע אספקת נשק לחזבאללה מסוריה ומאיראן. האפשרות לבצע מהלך קרקעי לא עלתה לדיון רציני ביום הראשון, וכשעלתה לדיון בימים הבאים התנגדו לה רוב מקבלי ההחלטות, הן בדרג המדיני והן בדרג הצבאי הבכיר. גם דעת הקהל הישראלית הייתה נגד מהלך קרקעי.

ההנחיות הראשונות שניתנו לצבא לא נגעו במפורש בצורך להביא במהירות לידי הפסקת שיגורי הרקטות קצרות הטווח דווקא. באופן כללי אפשר כנראה לקבוע כי גם הדרג המדיני וגם הדרג הצבאי הבכיר המעיסו בחשיבותן של הרקטות קצרות הטווח והחמיצו במידה רבה את מקומן המרכזי ברעיון של חזבאללה. המודעות לכך שהעורף הישראלי יספוג מטחים של רקטות הייתה קיימת ללא ספק ואף הודגשה בדיונים הפנימיים ובהתבטאויות הפומביות, אך נראה שמקבלי ההחלטות הפחיתו בחשיבות העניין. ייתכן שגם לא הבינו את ההבדל שבין ספיגת מטחי רקטות כחלק מהסלמה קצרה (דוגמת אלו שהתרחשו בעבר בעימות עם חזבאללה) ובין האפקט המצטבר של ירי מתמשך כזה. סוגיית משכו הרצוי של העימות לא נדונה ביום הראשון כלל, וגם לא בימים שאחר כך.

שרת החוץ ציפי ליבני שאלה מה ייחשב לניצחון בעימות הצבאי. הרמטכ"ל ענה לה כי המלחמה לא תסתיים ב"נוקאאוט", דהיינו בניצחון ברור וחד־משמעי ובהנפת דגלים לבנים על ידי חזבאללה (אולמרט, 2018, עמ' 715–716).

השלב הראשון של המלחמה

בשלב הראשון של המלחמה פעל צה"ל בעיקר כדי לנטרל את יכולות הירי של חזבאללה לטווחים בינוניים וארוכים וכדי לאותת לארגון על השינוי היסודי שחל במדיניות הישראלית. הוא נמשך כשבוע, מתחילת המלחמה ב־12 ביולי ועד ל־19 ביולי. במהלכו פגעו בישראל 625 רקטות (100 רקטות בממוצע ליום), לרבות בחיפה ובטבריה, ונהרגו 13 אזרחים ו־14 חיילים (לרבות החיילים שנהרגו ביום הלחימה הראשון). אחד מן המאפיינים המובהקים של שלב זה היה התמיכה הרחבה שזכתה לה הפעולה הצבאית הן בדעת הקהל הישראלית והן בדעת הקהל הבינלאומית.

הכוח האווירי היה הכוח העיקרי שהופעל בשלב זה, והוא פעל בעיקר נגד מערכי הרקטות לטווח בינוני וארוך של חזבאללה. מלבדם הותקפו בשלב זה סמלי הריבונות של חזבאללה בלבנון (בעיקר רובע הדחיה בבירות ומתקנים של הארגון בבעלבכ), גשרים, צירי תנועה ומפקדות. בד בבד הוטל גם סגר אווירי יומי על לבנון כדי למנוע אספקה של אמצעי לחימה מסוריה ומאיראן, וחיל האוויר החל לתקוף גם שיירות שהעבירו אמצעי לחימה מסוריה ללבנון. כוחות היבשה לא הופעלו בשלב זה למהלך מתמדי כלשהו, ופעולתם היחידה למעשה הייתה תחילת הריסתם של מוצבי חזבאללה לאורך גדר הגבול בין לבנון לישראל.

בלילה שבין ה־12 ל־13 ביולי החליטה ישראל להגיב בעוצמה רבה על פעולת החטיפה. בלילה הזה יצאה לפועל התקיפה האווירית המקדימה על מערך הרקטות לטווח בינוני, בפרט על רקטות הפאג'ר מתוצרת איראן. תקיפה זו הייתה שיאו של מאמץ מודיעיני ומבצעי רב־שנים. בתוך פחות משעה, ב־13 ביולי לפנות בוקר, הותקפו מן האוויר והושמדו כמה עשרות משגרי רקטות נייחים שהוסתרו בבתייהם של פעילי חזבאללה ושל משפחות שיעיות בדרום לבנון. מערך זה נפגע קשות ולא בא לידי ביטוי ממשי במהלך המלחמה.

ב־14 ביולי, לאחר דיונים בממשלה, הותקפו לראשונה בניינים ברובע הדחיה שבבירות. ההתקפות על רובע הדחיה נמשכו ברוב ימי המלחמה ונתפסו, גם בדיעבד, מן המכות הכואבות ביותר שספג חזבאללה. באותו ערב שיגר חזבאללה שני טילי חוף־ים סיניים מדגם C-802, ואחד מהם פגע באחת מספינות הטילים של חיל הים שאכפו את הסגר הימי על לבנון. חיל הים לא היה מודע להימצאותם של טילים כאלו ברשותו של חזבאללה, ובשל ההנחיות שניתנו לספינות הן לא נקטו את צעדי ההתגוננות המתחייבים. באירוע נהרגו ארבעה חיילים, ונסראללה ניצל אותו היטב ודיווח עליו בנאום טלפוני ששודר בשידור חי גם ברשתות הטלוויזיה בישראל (בשעה שהרמטכ"ל חלוץ ערך מסיבת עיתונאים). נאום זה הקנה לנסראללה אמינות רבה, הן בקרב הציבור הלבנוני והן בקרב הציבור הישראלי. בעיני חלוץ היה האירוע תסמין של הקושי לעבור מדפוס של ביטחון שוטף לדפוס פעולה מלחמתי (חלוץ, 2010, עמ' 386).

ב־16 ביולי שיגר חזבאללה כ־50 רקטות לשטח ישראל. אחת מהן, רקטה בקוטר 220 מ"מ מתוצרת סוריה לטווח של 70 ק"מ, פגעה במוסך של הרכבת בעיר חיפה והרגה שמונה אזרחים. היה זה המקרה הקשה ביותר של הרג אזרחים בעורף הישראלי במלחמה הזאת, והוא סימן לישראלים את אופיו השונה של העימות. יום אחר

כך, ב־17 ביולי, שיגר חזבאללה כ־90 רקטות, והן נפלו בין השאר בחיפה, בצפת, במגדל העמק ובעפולה. ביום זה נשא ראש הממשלה אולמרט נאום בכנסת והצהיר על היעדים השאפתניים של המלחמה. ב־18 ביולי תקף חיל האוויר את מערך הרקטות לטווח 250 ק"מ ('זילזאל'), שאיים על תל אביב ועל סביבתה. המערך ספג נזק כבד ולא הופעל במהלך המלחמה נגד תל אביב, למרות איום מפורש של נסראללה. בימים הראשונים למלחמה שררה בישראל תמיכה רחבה בממשלה ובמהלכה. עם זאת, בדיעבד ברור כי אופן הפעולה הישראלי הגיע לנקודת המיצוי שלו בסוף השבוע הראשון למלחמה. ישראל מיצתה במידה רבה את המודיעין המקדים שלה על חזבאללה שעל בסיסו תוכננו התקיפות נגד מערכי הרקטות ומתקנים אחרים של הארגון. התוכניות האופרטיביות של צה"ל שהוכנו לפני המלחמה, זיהו זאת מבעוד מועד וקבעו כי בנקודת המיצוי נכון לעצור את התקיפות, לבחון את השפעתן ובמקרה הצורך לפתוח במהלך קרקעי נרחב. ואולם ידע אופרטיבי זה לא יושם, ומקבלי ההחלטות לא שקלו בכובד ראש את הרעיון (גורדון, 2012). בדיעבד ספק אם העצירה הייתה מובילה להפסקת הלחימה שכן סביר שחזבאללה היה ממשיך בפעולותיו. משכנס חזבאללה למלחמה, התמשכותה הייתה אינטרס מובהק של הארגון עקב תפיסת ה'ניצחון באמצעות אי־הפסד' שלו והצורך להמחישה.

השלב השני של המלחמה

המשך ירי הרקטות והתחושה כי המאמץ האווירי אינו מצליח לפגוע מספיק בחזבאללה הביאו בכל זאת לשינוי מסוים בדפוס הפעולה הישראלי ולתחילתו של השלב השני במלחמה. בשלב זה, מן ה־19 ועד ל־31 ביולי, בוצעו ציד רקטות מתמשך מן האוויר ומהלך קרקעי מוגבל שלא נועד לכיבוש שטח ואף לא לפגיעה ישירה ברקטות קצרות הטווח, אלא לפגיעה בפעילי חזבאללה. המהלך הקרקעי התנהל במתכונת של פשיטות מצומצמות למרחבים שהיו בשליטת חזבאללה, בהם מארון א־ראס (ב־19–22 ביולי) ובינת ג'בייל (ב־26–27 ביולי). האבדות לצה"ל במארון א־ראס ובבינת ג'בייל (שמונה הרוגים בכל אחד מן הקרבות) והמשך ירי הרקטות האיצו שני תהליכים הכרוכים זה בזה: אכזבה גוברת בדרג המדיני, בציבור ובתקשורת מתפקודו של צה"ל בלחימה; וחרדה משתקת כמעט מפני אבדות נוספות (הראל ויששכרוף, 2008, עמ' 247).

אחד מן המאפיינים העיקריים של השלב השני של המלחמה היה ירידה ניכרת בתמיכה הבינלאומית בפעולה הישראלית; היא הגיעה לשפל בסוף חודש יולי, לאחר שנפגעו כמה עשרות אזרחים לבנונים בבית בכפר כנא שהותקף וקרס. בשלב זה של המלחמה פגעו בשטח ישראל כ־1,250 רקטות (כ־100 רקטות בממוצע ליום), לראשונה גם על חדרה, ונהרגו שבעה אזרחים ו־21 חיילים.

בשבוע השלישי למלחמה החלה לחלחל ההבנה כי אין די בפעולה האווירית ובפשיטות הקרקעיות כדי להפסיק את ירי הרקטות. בסדרת דיונים שנערכה במטכ"ל ב־26–28 ביולי התעצמה הביקורת על דרך הפעולה של צה"ל ועל העדיפות הברורה שניתנה להפעלת הכוח האווירי. המבקרים הגדולים של דרך הפעולה הזאת היו דווקא אנשי חיל האוויר — ראש אמ"ן האלוף עמוס ידלין ומי שהיה בתקופת חפיפה לתפקיד ראש אגף התכנון — תא"ל עידו נחושתי. שניהם טענו כי כדי להפסיק את ירי הרקטות אין די בתקיפות מן האוויר ובפשיטות, וכי נדרש מהלך מתמרון נרחב הרבה יותר (הראל ויששכרוף, עמ' 299–300). בעקבות סדרת הדיונים הזאת המליץ הרמטכ"ל לקבינט המדיני־ביטחוני לגייס כוח מילואים נרחב של כמה אוגדות.

ב-27 ביולי אישר הקבינט את המלצת הרמטכ"ל לגייס את המילואים, אך עדיין לא אישר כניסה נרחבת ללבנון. עם זאת, גיוס האוגדות סימן שגם הדרג המדיני מבין כי דרך הפעולה האווירית אינה מפחיתה במידה ניכרת את ירי הרקטות, וכי הרקטות הן אמצעי לחימה מרכזי ברעיון הכולל של חזבאללה. ב-29 ביולי השלים צה"ל את גיוס המילואים שאישר הקבינט. ביום זה הנחה לראשונה ראש הממשלה את צה"ל להציג בפניו חלופה לפעולה רחבה בדרום לבנון. עם זאת, רוב מקבלי ההחלטות עדיין סברו כי אין להפעיל חלופה זו וכי הנזק מהפעלתה יהיה גבוה מתועלתה. גם בימים אלו, בעיצומו של השבוע השלישי למלחמה, ניכר בקרב מקבלי ההחלטות החשש הגדול ממהלך שעלול לגרום לאבדות רבות ולשהייה ממושכת של כוחות צה"ל בלבנון.

השלב השלישי של המלחמה

השלב השלישי החל בעקבות דיון שנערך בקבינט ב-31 ביולי, ובו קיבל צה"ל אישור להרחיב את הפעולה הקרקעית בלבנון וליצור אזור ביטחוני מיוחד ברוחב שישה ק"מ. בשלב זה חלה עליית מדרגה גדולה באופי הפעילות של כוחות היבשה בלבנון, ובחלקו האחרון, לקראת סיומה של המלחמה, התכוונה ישראל לפעול נגד הרקטות קצרות הטווח של הארגון באמצעות מהלך קרקעי בהיקף נרחב לליביה המבצעית של חזבאללה מדרום לליטני. בשלב זה של הלחימה פגעו בשטח ישראל כ-2,080 רקטות (כ-160 רקטות בממוצע ליום), ונהרגו 23 אזרחים ו-84 חיילים (33 מהם ביומיים האחרונים של המלחמה עד שהופסק המהלך הקרקעי הנרחב). בליל ה-1 באוגוסט הוטס במסוקים כוח של לוחמים מסיירת מטכ"ל ומיחידת שלדג ופשט על יעדים של חזבאללה במרחב בעלבכ (גרסה מצומצמת של מבצע איגוף אנכי רחב יותר שלא אושר). ב-2 באוגוסט חודשו התקיפות האוויריות שהופסקו למשך 48 שעות לאחר הרג האזרחים בכפר כנא. גם חזבאללה חידש את ירי הרקטות לשטח ישראל, ובאותו יום פגעו בישראל 230 רקטות (המספר הגדול ביותר של רקטות שפגעו בשטח ישראל ביום אחד). ב-4 באוגוסט פגעו כ-200 רקטות בשטח ישראל, ולראשונה נפגע אזור העיר חדרה. ב-6 באוגוסט פגעה רקטה בקבוצת חיילים שנערכו באזור כפר גלעדי והרגה 12 חיילי מילואים, המספר הגדול ביותר של חיילים שנהרגו באירוע יחיד במהלך המלחמה. פגיעה קשה זו המחישת את איום הרקטות גם על הכוח הצבאי ולא רק על העורף האזרחי. ב-7 באוגוסט הודיע הרמטכ"ל חלוץ כי הוא ממנה את סגנו האלוף משה קפלינסקי לנציגו בפיקוד הצפון (חלוץ, 2010, עמ' 448–451).

ב-9 באוגוסט אישר הקבינט הביטחוני מהלך מתמרן נרחב של צה"ל בלבנון. בד בבד נמשכו המגעים הדיפלומטיים למציאת פתרון מדיני לעימות, ולמוחרת הסכמי ישראל וארצות הברית על נוסח הטייטה להחלטה של מועצת הביטחון בעניין הפסקת האש. ב-11 באוגוסט בשעה 16:40, תוך כדי הדיונים במועצת הביטחון, אישר ראש הממשלה לצאת למהלך הקרקעי הרחב בדרום לבנון, ובשעה 21:00 החל התמרון. השתתפו בו ארבע אוגדות, וכן הונחתו כוחות בעומק שטח האויב ובוצעו פשיטות. חיל האוויר והארטילריה סייעו לכוחות הלוחמים כדי להשיג שליטה במרחב שעד הליטני, כדי לשלוט על מרחב צור וכדי לפגוע במחבלים ובמרחבי שיגור הרקטות. לפי אולמרט (2012) מטרת המבצע הייתה "לדחוף – למעשה לאלץ – את המעצמות ואת מדינות אירופה להסכים לנוסח ההחלטה הרצוי לנו במועצת הביטחון" (עמ' 747).

במהלך התמרון הקרקעי הפיל חזבאללה מסוק יסעור בעת שהמריא לאחר הנחתת לוחמים בלבנון. לקראת השעה 03:00 לפנות בוקר (שעון ישראל) קיבלה מועצת הביטחון של האו"ם פה אחד את החלטה

מספר 1701, שקראה להפסקת פעולות האיבה ולשיגור 15,000 חיילי או"ם חמושים לדרום לבנון. למוחרת הודיעה גם ממשלת ישראל על הסכמתה להחלטה. משמעותה של החלטה זו הייתה למעשה הפסקת המהלך המתמך של כוחות היבשה בלא שהושגו כל יעדיו האופרטיביים. האו"ם הודיע כי הפסקת האש תיכנס לתוקפה ב־14 באוגוסט בשעה 08:00. עד לאותה שעה נמשכו הקרבות בדרום לבנון, וחיל האוויר ירט שני כטב"מים של חזבאללה שהיו במשימת תקיפה. בלילה שקדם להפסקת האש התבצעה גם התקיפה האחרונה של חיל האוויר על רובע הדחיה.

בשבועות הבאים נשמרה הפסקת האש, אך נשמר גם הסגר האווירי והימי על לבנון. השטחים שכבש צה"ל נמסרו בהדרגה לרשות יוניפי"ל, ובסריקות נרחבות נמצאו אמצעי לחימה רבים של חזבאללה. ב־7 בספטמבר הוסר הסגר האווירי, וב־8 בספטמבר הוסר הסגר הימי. כוחות צה"ל עזבו את שטח לבנון ב־1 באוקטובר.

מאפייני הפעילות של חזבאללה

בשל התמיכה של סוריה ושל איראן בחזבאללה, היה חזבאללה ערב מלחמת לבנון השנייה דוגמה ייחודית לארגון לא מדינתי בעל יכולות צבאיות בעוצמה ניכרת: כ־1,000 רקטות ארוכות טווח (עד 250 ק"מ); כ־13,000 רקטות קצרות טווח; מערך אווירי (כטב"מים למשימות תקיפה) ומערך ימי (טילים נגד ספינות); וכוח גרילה של כ־10,000 לוחמים חמושים בטיילים אישיים מתקדמים נגד טנקים ונגד מטוסים. חזבאללה הקים בדרום לבנון מערכי נשק נגד טנקים, בנה בונקרים תת־קרקעיים והכין מערך לוגיסטי ללחימה ממושכת. חלקם של מערכים אלו שכנו בתוך הכפרים השיעיים או בשוליהם.

אומנם חזבאללה הופתע מכך שהחטיפה הובילה למלחמה, אך הוא הכין עצמו מראש לעימות שיתרחש בדפוסים הדומים מאוד לאלו שאכן התרחשו בפועל. הרעיון שהסדיר את בניין הכוח של חזבאללה ואת היערכותו של הארגון לקראת עימות אפשרי עם ישראל, היה 'ניצחון באמצעות אי־הפסד' (נסראללה, 2006). זוהי גרסה של אסטרטגיית ההתשה המבוססת על הבנה עמוקה של תפיסות היסוד הישראליות בענייני צבא וביטחון. חזבאללה זיהה את הצורך הישראלי בניצחון ברור וחד־משמעי במלחמה קצרה. למעשה כל מה שנדרש מן הארגון היה לשרוד, ובעיקר להפגין את שרידותו. חזבאללה בחר לעשות כך באמצעות ירי הרקטות המתמשך לשטח ישראל.

מערך הרקטות לטווח קצר שיגר במלחמה כ־3,500 רקטות בקוטר 107 מ"מ ו־122 מ"מ. הרקטות שוגרו הן מתוך הכפרים, הן משטחים פתוחים והן מן המתחמים המיוחדים שבנה חזבאללה. בשלב הראשון של הלחימה בוצע הירי בטפטוף לאורך כל שעות היממה, אך מאוחר יותר התחיל חזבאללה לשגר רקטות במטחים מתוכננים ובשעות קבועות פחות או יותר, בעיקר בשעות האור. מערך הרקטות לטווח בינוני שיגר כ־200 רקטות בכ־40 אירועי שיגור (הרוב שוגרו ממשגרים מרובי קנים). לכך יש להוסיף עוד כ־400 רקטות מוארכות טווח בקוטר 122 מ"מ ששוגרו בכ־150 שיגורים.

בימים הראשונים הותקפו בעיקר היישובים הקטנים הסמוכים לגבול עם לבנון. מאמצע השבוע הראשון למלחמה ועד סוף השבוע השני הותקפו גם הערים הגדולות בצפון ישראל, לרבות חיפה. לקראת סוף השבוע השני התמעטו השיגורים, ככל הנראה עקב ההצלחה של השמדת המשגרים לאחר השיגור. לקראת סוף חודש יולי שולבו בלחימה גם משגרי ה־302 מ"מ, והם שיגרו רקטות על יישובים רחוקים יותר, בהם בית שאן ועפולה.

מדוע ניתנה עדיפות להפעלת הכוח האווירי?

חיל האוויר הישראלי ביצע במלחמת לבנון השנייה כ־19,000 גיחות של מטוסים ושל מסוקים. כ־12,000 מהן היו גיחות של מטוסי קרב, רובן למשימות תקיפה וסיוע (כ־300 גיחות בממוצע ליום). מסוקי קרב ומסוקי סער ערכו כ־4,200 גיחות נוספות. רוב הפעילות האווירית כוונה ישירות נגד חזבאללה – הותקפו כ־7,000 מטרות, הוטלו כ־19,000 פצצות ונורו כ־2,200 טילים ויותר מ־170,000 פגזי ארטילריה (כ־35 אחוזים מן החימוש שהוטל היה חימוש מדויק).

במסגרת התקיפות הותקפו מבנים ששימשו מפקדות, מחסנים, משגרי רקטות, נקודות שיגור ומטרות שנחשדו כמסתור למשגרי הרקטות. כמו כן הותקפו קווי תקשורת, תחנות דלק, גשרים, מערכות מכ"ם חופים, חוליות של פעילים, רכבים ונקודות חסימה. במקביל לפעילות ההתקפית הקינטית פעל חיל האוויר גם בתחום לוחמת המידע, ומטוסי חיל האוויר הטילו כ־17,300,000 כרוזים.

כשישה עשורים לאחר הקמת צה"ל וכחמישה עשורים לאחר שנוסחה תפיסת ההפעלה המקורית שלו, סימנה אפוא מלחמת לבנון השנייה שינוי יסודי במאזן היחסים בין הכוח האווירי לכוחות היבשה וסטייה ברורה מתפיסה זו. נשאלת אפוא השאלה: מדוע בחרה ישראל להפעיל את כוחה האווירי ונמנעה עד לשלב מאוחר יחסית מהפעלת כוחות היבשה שלה על פי תפיסת ההפעלה המקורית?

בשנים שלאחר מלחמת לבנון השנייה נשמעו קולות רמים שגרסו כי בשנים שקדמו למלחמה זנח צה"ל את תפיסת ההפעלה המקורית שלו ואימץ תפיסת הפעלה אחרת שבמרכזה הרעיון של הכרעה באמצעות כוח אווירי. הקולות האלה ייחסו בדרך כלל את זניחת התפיסה הישנה להסתנוורות של גורמים בצה"ל מן הטכנולוגיה המתקדמת ומהצלחותיהם של הכוחות האמריקניים ליישמה בעימותים בעיראק, בקוסובו ובאפגניסטן. הם טענו כי את התפיסה החדשה יישם במלחמה הרמטכ"ל הראשון שהגיע מחיל האוויר, וכי היא נכשלה כישלון חרוץ.

אף שקולות אלו משיבים תשובה פשטנית לסוגיה מורכבת, אין ספק כי מלחמת לבנון השנייה אכן מסמנת שינוי ביחסה של הצמרת המדינית והצבאית למשקל של הכוח האווירי במאמץ להשגת ההכרעה הצבאית והניצחון במלחמה. ואולם העדיפות שניתנה להפעלת הכוח האווירי במלחמת לבנון השנייה לא נבעה, כפי שמקובל לחשוב, רק מן ההסתנוורות מן הטכנולוגיה המתקדמת שהייתה ברשות צה"ל ערב המלחמה, או מן האופן שבו הפעילו האמריקנים את כוח האש שלהם בעימותים מאז מלחמת המפרץ הראשונה. ההעדפה הזאת למעשה היא תוצאתו של תהליך שנמשך כשלושה עשורים ויותר, ושבהלכו התערער היחס המסורתי בין המהלך המתמרן (הכולל כמובן גם מרכיבים של אש ושל תנועה) ובין כוח האש, בפרט כוח האש האווירי. התערערותו של היחס הזה שיקפה את התגברות האיומים על המהלך המתמרן, שהומחשו במלחמת יום הכיפורים ואחריה, אך יותר מכל את השינויים החברתיים והפוליטיים שאפיינו את החברה הישראלית, כמו גם את הדמוקרטיזציה המערבית ליברליות האחרות. שינויים אלו החרפו מאוד את האילוצים על הפעלת הכוח הצבאי והבליטו את חשיבותו של הכוח האווירי.

ועדת וינוגרד (2008) נדרשה לסוגיה זו, וגם היא ייחסה משקל מיוחד "להסברים הקשורים לתרבות הארגונית של צה"ל, למוסר הפעולה שלו ולצורה בה לא נשמרו ערכיו המסורתיים" (עמ' 254). היא ציינה כי:

חלק ממאפיינים אלה אינם קשורים רק לפעולת צה"ל עצמו, פנימה, אלא גם לעובדה שחלק מן הערכים המסורתיים של צה"ל והתפיסות שנהגו לגבי צה"ל ומרכזיותו בחברה הישראלית החלו להישחק בשל כיווני ההתפתחות של החברה הישראלית ההטרוגנית, רוויית התקשורת, המעניקה עדיפות גוברת לשיקולים ולאינטרסים של הפרט, כולל הכלכליים, על השיקולים והצרכים של הקולקטיב הלאומי (ועדת יונגרד, 2008, עמ' 254).

התוצאה של המפגש בין תפיסת הלחימה של חזבאללה ליכולות הטכנולוגיות של הכוח האווירי הישראלי הייתה מעורבת. היא קשורה גם לחוסר הבשלות של כמה מן הטכנולוגיות להתמודד עם המאפיינים המיוחדים של חזבאללה, אך היא נובעת בראש ובראשונה מהיעדרה של תפיסה אסטרטגית ישראלית כוללת על האופן שבו יש להכריע צבאית את הארגון (שספק אם קיימת גם היום). ואכן בניגוד לתפיסה שרווחה לאחר המלחמה, צה"ל הגיע למלחמת לבנון השנייה ללא תפיסת הפעלה מגובשת. התפיסה המקורית, שגובשה בשנותיו הראשונות וזכתה להצלחה רבה עד לשנות ה־70, נחשבה ללא רלוונטית, אך אוסף ההבנות שהתפתח בעשור שקדם למלחמה לא הבשיל לכדי תפיסה חלופית שהייתה יכולה לשמש בסיס יציב לפיתוח מענה לאתגר שהציב חזבאללה.

עניין זה לווה בערפול תפיסתי. ועדת יונגרד טענה כי:

בעיה מרכזית אחרת במלחמה, שהיה מי שייחס אותה להשפעת תפיסת ההפעלה החדשה, הייתה התחושה המוטעית שהעדיפות הברורה שניתנה להפעלת 'מכות אש' על פני התמרון הקרקעי, בתחילת המלחמה ובמהלכה, עוגנה בתורת לחימה מבוססת היטב. למעשה, העדפה זו, שאכן השתמעה מהדגשי תורת ההפעלה החדשה, נבעה במידה רבה ממקורות אחרים, שעיקרם היה חשש מחיכוך ישיר עם האויב בזירה הלבנונית וממחירו באבדות בנפש, מחד, ומהביטחון ביכולות העתירות של הנשק המונחה המדויק, ובעיקר מהפעלתו בממד האווירי, מאידך [...] ההנחה – המופרכת – שהיה מדובר ב'תורה' סדורה, העניקה לאמונות אלה ממד מקבע של לגיטימציה ואמינות מוגזמים, ובכך יצרה חסם נוסף בפני חשיבה פתוחה, על בסיס הערכת מצב קונקרטי, מול זירה ויריב מוכרים (ועדת יונגרד, 2008, עמ' 322).

במבט לאחור

מלחמת לבנון השנייה הייתה אירוע למידה חשוב לשני הצדדים. גם ישראל וגם חזבאללה למדו ממנה לקחים חשובים שהסדירו במידה רבה את היחסים האסטרטגיים ביניהם בתקופה הארוכה שעברה מאז המלחמה. חזבאללה למד על הקושי להעריך את תגובותיה של ישראל, על הנזק שנגרם מהפעלת עוצמתה הצבאית בעימות גבה־עצימות ועל הבעייתיות של תפיסתו האופרטיבית בעימות כזה. ישראל למדה על המחיר הכבד של כל יממת לחימה נוספת בעידן שבו אין ביכולתה להפסיק לחלוטין את ירי הרקטות לשטחה. בספרו כתב חלוץ (2010): "לעולם החלופה שלא מומשה תהא אטרקטיבית יותר, משום שהיא מראה את כל יתרונותיה התיאורטיים מבלי שעמדה במבחן המעשה, שבו היו מתגלים חסרונותיה המעשיים" (עמ' 363). ואכן ממבט מפוכח נראה כי היציאה הישראלית למלחמה שיקפה בכל זאת כמה הבנות חשובות על

השינויים במאפייני המלחמה ובסביבה האסטרטגית והאופרטיבית. מקבלי ההחלטות בישראל הבינו כי התשומות הנדרשות להכרעתו הצבאית של חזבאללה הן גדולות מן התשומות שהם היו מוכנים להשקיע, והעריכו כי הכרעה כזאת גם אינה נדרשת בנסיבות המיוחדות של העימות. הם ניסו אפוא לגרום לחזבאללה (ובמידה מסוימת גם למדינת לבנון) נזק כבד שיגרום לו להימנע מפעולות חטיפה בעתיד ויבטיח לישראל תקופה של שקט. הכוח האווירי נתפס ככלי היעיל ביותר להשגת יעדים אלה, וההערכה הייתה כי הפעלתו אכן תגרום לאותו נזק מרתייע. עם זאת, הכוח האווירי לא הצליח להתמודד עם האופן שבו הפגין חזבאללה את שרירותו ועם ההשלכות שהיו לירי הרקטות המתמשך על התחששות בציבור הישראלי. גם ההפעלה המהוססת והמאוחרת של כוחות היבשה לא הצליחה להתמודד עם האתגר.

לאחר המלחמה שררה בציבור הישראלי תחושה קשה של אכזבה ותסכול, שנבעה בעיקר מן הפער הגדול שבין הציפיות לניצחון במלחמה ובין תוצאותיה בפועל. לישראל היה זמן כמעט בלתי מוגבל לפעולה, ובראשיתה זכתה הפעילות הצבאית לקונצנזוס כמעט מוחלט. בסיומה של המלחמה התברר כי בניגוד לציפיות חזבאללה עומד על רגליו ולא יפורק מנשקו. לכן הגישה הכללית הייתה כי ישראל נכשלה במלחמה וכי כושר ההרתעה שלה נפגע מאוד.

עם זאת, ככל שעבר הזמן התעוררה גם גישה אחרת שלפיה כושר ההרתעה של ישראל דווקא התחזק. האוחזים בגישה זו גורסים כי היעדים הריאליים של המלחמה, השונים מן הציפיות המוגזמות, דווקא הושגו (חלוץ, 2010, עמ' 364–367; לגישה דומה, מפרספקטיבה של שנה לאחר המלחמה, ראו: אלרן וברום, 2007). מבחינה טקטית, טוענים המחזיקים בגישה זו, אין ספק כי ישראל הפתיעה את חזבאללה וגרמה לו נזק כבד. מספר פעילי חזבאללה שנהרגו היה יותר מ־600, מחיר כבד מאוד לארגון, שלאורך שנות קיומו לא איבד לוחמים רבים. למחיר הזה הצטרפה פגיעה כלכלית קשה בארגון; הוא איבד אמצעי לחימה יקרים ותשתיות חיוניות. המלחמה פגעה קשה גם ברובע הדחיה — הסמל לריבונותו בביירות ומרכז העצבים המרכזי של הארגון. מערך המוצבים שבנה חזבאללה לאורך הגבול עם ישראל נהרס, המערך התת־קרקעי שהקים נחשף ומערכי הרקטות שלו, לטווח בינוני וארוך, נפגעו במידה ניכרת. נסראללה עצמו הסתתר בשנים שלאחר המלחמה והמעיט בהופעות פומביות מחשש להתנקשות בחייו. הכפרים השיעיים, עיקר עוצמתו, ספגו נזק כבד. גם למדינת לבנון נגרם נזק רב שנאמד, על פי מקורות לבנוניים, בכמה מיליארדי דולרים.

מבחינה אסטרטגית מצביעה הגישה הזאת על השקט ששרר בגבולה הצפוני של ישראל בשנים שמאז המלחמה, וקושרת אותו, לפחות בחלק מתקופת הזמן הזאת, לתוצאותיה של המלחמה ובעיקר לנזק שנגרם לארגון עצמו וללבנון כולה. ואכן חזבאללה נאלץ להבליג בשנים שלאחר המלחמה על שורה של מכות כואבות שאותן הוא ייחס לישראל, ובכלל זה החיסול בשנת 2008 של עימאד מורנייה, הדמות הצבאית הבכירה בארגון, ורצף של תקיפות על מתקנים ועל שיירות שהובילו אמצעי לחימה (אמל"ח) מסוריה ללבנון מאז שנת 2013. למעט אירוע בודד בשנת 2010 שבו הרגו צלפים של צבא לבנון, כנראה בהנחיית חזבאללה, מפקד גדוד מילואים שאבטח עבודות הנדסיות בגבול לבנון, היה גבול לבנון שקט כמעט לגמרי עד שנת 2014, וגם אחר כך היה שקט למדי. הדרך היחידה שבאמצעותה ניסה חזבאללה לפעול נגד ישראל הייתה פיגועים בחו"ל. שורה של פיגועים כאלו, בהקשרים שונים, סוכלה בשנים 2009–2012. ב־18 ביולי 2012 הצליח חזבאללה לבצע

פיגוע קטלני נגד תיירים ישראלים בעיר בורגס שבבולגריה ולרצוח חמישה ישראלים ונהג אוטובוס בולגרי. פעילות נוספת נגד ישראל בוצעה ברמת הגולן ('תיק הגולן'), אך היא לא הביאה לארגון הישגים כלשהם. את השקט הכמעט מוחלט בגבול לבנון עד שנת 2011 אכן אפשר לייחס בראש ובראשונה לתוצאותיה של מלחמת לבנון השנייה ולהבנת חזבאללה את משמעויותיה. לאחר 2011 הצטרפה הטלטלה האזורית במזרח התיכון לגורמים המרסנים את חזבאללה, שכן היא אילצה אותו להתמודד בזמנית עם כמה זירות פעילות. לנוכח המלחמה בין משטרו של בשאר אל־אסד ל'מדינה האסלאמית' ולשלל ארגוני המורדים הסוניים, הלך והעמיק חזבאללה את מעורבותו בסוריה כדי לשמר את שלטונו של אסד ולמנוע זליגה של הלחימה ללבנון. העמקת המעורבות בסוריה הגבירה את רתיעת חזבאללה ממלחמה עם ישראל, והארגון נאלץ להשלים עם שורה של פעילויות התקפיות נגדו בשטח סוריה שאותן הוא ייחס לישראל. בתחילת שנת 2013 אף סימן נסראללה בפומבי את השלמתו של חזבאללה עם פעילויות אלו, אך הגדיר את שטח לבנון מרחב שונה שפגיעה בו תזכה לתגובה הולמת.

שני אירועים שהתרחשו בשנת 2014 (פיצוץ מחסן אמל"ח סמוך לגבול סוריה ומות פעיל של הארגון מפיצוץ מתקן האזנה בעדלון), הובילו את חזבאללה — לראשונה מאז מלחמת לבנון השנייה — לבצע שני פיגועי גבול בניסיון להרתיע את ישראל משינוי נוסף של כללי המשחק. פיגוע גבול נוסף שהקשרו דומה התרחש בינואר 2015, לאחר תקיפה ישראלית ברמת הגולן שנהרגו בה פעילים של חזבאללה וקצין איראני. בפיגוע נהרג חיילי צה"ל, לראשונה זה זמן רב. עם זאת, דומה שאף שחזבאללה היה נכון לשלם מחיר על פעילותו וללא ספק הסתכן בהסלמה רחבה — התוצאה הכוללת הייתה לשביעות רצונו. נראה שכך היה גם ב־1 בספטמבר 2019, כאשר פעילי חזבאללה שיגרו טילי נ"ט לעבר כלי רכב צה"לי ולעבר מוצב על גבול לבנון בתגובה לתקיפה ישראלית בסוריה שנהרגו בה פעילים של הארגון. ניסיונות לאותת על 'משוואה' ביחסי הארגון עם ישראל היו גם ביולי 2020 (ניסיון פיגוע שסוכל) ובאוגוסט 2021 (ירי רקטות לשטחים פתוחים בתגובה לתקיפה אווירית ישראלית ראשונה בלבנון מאז 2014).

המלחמה המחיישה לחזבאללה לא רק את הקושי לצפות את תגובותיה של ישראל, אלא גם את המבוי הסתום שאליו הובילה תפיסתו האופרטיבית. בהיעדר יכולת לגרום לה כאב רב (מלבד ירי הרקטות והשפעותיו המורליות), המשיכה ישראל להילחם. הפעלת הכוח הישראלי המחיישה לחזבאללה את הקושי שלו להתמודד עם התמשכות הלחימה והבהירה לו כי ככל שעובר הזמן ישראל מצליחה לגרום לו נזק כבד יותר. הבנה זו לא הובילה את הארגון לשנות את תפיסתו לאחר המלחמה, אבל הביאה אותו לידי הצטיידות חסרת תקדים באמצעים שיאפשרו לו להערכתו לממש בעתיד את התפיסה ביתר הצלחה. הצטיידות זו אף עוררה בארגון את הרעיון כי יש היגיון בקיצור משך הלחימה משום שהוא מונע מישראל להביא לידי ביטוי את יכולותיה. מפרסום אסטרטגיית צה"ל עולה כי הרעיון של מבצע 'הרתעה', למרות בעיותיו, נמצא עדיין במרכזה של החשיבה האסטרטגית הישראלית (איזנקוט, 2015, 2018). בהקשר זה הלקח העיקרי ממלחמת לבנון השנייה הוא כי מבצעי הרתעה מחייבים בראש ובראשונה תיאום בין הפעולה המדינית לפעולה הצבאית. בעניין זה שונים מהותית מבצעי ההכרעה המסורתיים, שבהם הוסדרו היחסים בין תחומי הפעולה באופן טורי — הפעולה הצבאית הייתה אמורה לייצר תנאים לפעולה המדינית. מבצעי הרתעה מחייבים רמת תיאום גבוהה יותר, והפעולה המדינית אמורה להיות משולבת לחלוטין בפעולה הצבאית. ישראל התקשתה לייצר

את התיאום הזה ברמה הנדרשת עד לשלבים האחרונים של המלחמה, ורק בהם נוצר תיאום כזה. זאת ועוד, מבצעי ההרתעה מחייבים גם מודיעין אינטימי על הבנותיו של האויב את מצבו. לבסוף, המלחמה מלמדת גם על הקושי להעריך את תוצאותיהם של עימותים צבאיים בעידן הנוכחי. מלחמת לבנון השנייה חשפה כשלים וליקויים רבים. עם זאת, בדיעבד נראה כי תוצאותיה של המלחמה היו טובות יותר מן ההערכה שהייתה מקובלת בישראל מייד עם סיומה. המסקנה היא כי אירועים בעלי אופי דומה מחייבים התבוננות לא רק מפרספקטיבה מרוחקת יותר, המתאימה להערכה כזו של תוצאות. בהיעדר ניצחון ברור וחד־משמעי, הפרספקטיבה הנדרשת להערכת מבצעים שתכליתם להשיג 'הרתעה' יכולה להיווצר רק כעבור זמן, והיא מחייבת להפריד ככל האפשר בין האירועים והתחושות במהלך הלחימה ובין השפעותיהם של האירועים בטווח הזמן הבינוני והארוך.

כלי טיס בלתי מאוישים

אחד מן המאפיינים המיוחדים של מלחמת לבנון השנייה היה שבמהלכה היו לראשונה לחיל האוויר יותר שעות טיסה בכטב"מים משעות טיסה במטוסי קרב (סך זמן הטיסה בכטב"מים היה 16,000 שעות). כטב"מים שהו ברצף מעל אזורי הלחימה והשתתפו בה באופן פעיל, בעיקר במשימת 'ציד המשגרים'. כטב"מים מסוג 'הרמס 450' ו'סרצ'ר' היו מצוידים במגוון חיישנים כדי לגלות את משגרי הרקטות ואת הטילים לפני או אחרי השיגור וכדי לאפשר את תקיפתם בחימוש מדויק.

בשני העשורים שקדמו למלחמה נהפכה ישראל לאחת מן היצרניות והיצואניות הגדולות ביותר של כטב"מים ולמובילה עולמית בתחום זה. לאחר מלחמת לבנון השנייה הצטייד חיל האוויר בכמה דגמים מתקדמים של כלי טיס מסוג זה: בשנת 2007 נקלט 'שובל' ('הרון 1'), כטב"ם בגודל בינוני הפועל בטווחים קרובים ובינוניים; בשנת 2010 נקלט 'איתן' ('הרון TP'), גרסה גדולה בהרבה (פי ארבעה) ומתקדמת של 'שובל'; ובשנת 2014 נקלט 'כוכב' ('הרמס 900'), שיפור של 'הרמס 450'.

הייחוד של הכטב"מים הוא בכך שהם אינם מסכנים את אנשי צוות האוויר; הם זולים יחסית (אם כי קיימות פלטפורמות בלתי מאוישות יקרות מאוד); הם יכולים לשאת מגוון רחב של אמצעים; הם יכולים לשהות זמן ממושך באזור הלחימה; והם יכולים לפעול במגוון של זירות (אם כי זמן ההגעה שלהם לזירות רחוקות הוא איטי יחסית).

דרור בן דוד (2011) כתב על שילוב של כטב"מים בלוחמה ותיאר שתי מגמות שהובילו למקום המרכזי שתופסים כיום כלי הטיס הללו – התפתחות והבשלה של מגוון טכנולוגיות רלוונטיות והשתנות המאפיינים של עימותים צבאיים (עמ' 86). על פי השקפתו יתרונו היחסי של הכטב"ם בא לידי ביטוי בשלושה אופנים עיקריים: במשימות ארוכות טווח יכולים הכטב"מים למלא את תפקידם ברציפות ובמשך ימים רבים; בזירות שבהן רמת הסיכון למטוס גבוהה מאוד, מחירו הנמוך יחסית של הכטב"ם מעניק לשימוש בו יתרון על פני שימוש במטוס רגיל; ובאזורים שבהם הסיכון לצוותי האוויר ישיר וגבוה, בין השאר בשל נוכחות של רעל באוויר, של נשק כימי או של קרינה גרעינית, יתרונו של הכטב"ם ברור ומובהק (עמ' 87).

לדברי מפקד חיל האוויר עידו נחושתן (2011) "ניסיונו עד כה מוכיח שכלי הטיס הבלתי מאוישים ומטוסי הקרב אינם מחליפים זה את זה אלא דווקא משלימים אחד את השני. כלי הטיס הבלתי מאוישים מוסיפים נדבכים חדשים לעולם הלוחמה האווירית, וסביר להניח שבשנים הקרובות יצטרפו אליהם נדבכים נוספים" (עמ' 127). נחושתן הדגיש את הייחודיות המהפכנית של הכטב"מים: "אופי הפעולה של מטוסי הקרב הוא של מעין 'פשיטה', ואילו כלי הטיס הבלתי מאוישים הוסיפו נדבך של 'נוכחות' או 'שהייה' ממושכת מעל שדה הקרב. זהו שינוי מהותי באופן שבו מופעל הכוח האווירי" (עמ' 127).

מרכזיותם של הכטב"מים מעוררת את שאלת נחיצותו של הלוחם האנושי בשדה הקרב ובהפעלתם של כלים בלתי מאוישים. נחושתן (2011) העריך "כי בעתיד הנראה לעין יהיה צורך בנוכחות של לוחם אווירי בשדה הקרב עצמו" (עמ' 127), בעיקר בשל האי־ודאות הגבוהה של שדה הקרב, המחייבת להשקפתו יכולת הבנה ויכולת תגובה מהירות ביותר. בן דוד (2011) סבור כי למרות כל ההתפתחויות הטכנולוגיות האדם הוא עדיין גורם מפתח גם בהפעלת כטב"מים (עמ' 92).

בשנת 2012 שינה מפקד חיל האוויר אמיר אשל את המונח 'כלי טיס בלתי מאוישים' ל'כלי טיס מאוישים מרחוק' כדי להדגיש את המעורבות האנושית בקבלת ההחלטות וביישומן.

פרק 8

2007–2021: הכור בסוריה, איראן, עזה והמערכה שבין המלחמות

2007–2021: הכור בסוריה, איראן, עזה והמערכה שבין המלחמות

תקיפת הכור בסוריה

חודשים אחדים לאחר מלחמת לבנון השנייה נאלץ ראש הממשלה אולמרט להתמודד עם אתגר ביטחוני אסטרטגי נוסף, הפעם – אתגר שיכול היה להתפתח לאיום קיומי של ממש על ישראל. בסוף 2006 החלו חוקרים באגף המודיעין של צה"ל לחשוד כי קוריאה הצפונית בונה בסוריה כור גרעיני, אך חשד זה לא נתמך במידע מהימן. ב־13 במארס 2007 חל שינוי דרמטי בעניין זה – ראש המוסד מאיר דגן וכמה מאנשיו הציגו בפני אולמרט ראיות חד־משמעיות לבנייתו של כור גרעיני פלוטוגני באזור דיר א־זור שבצפון־מזרח סוריה. אולמרט (2018) כתב בספרו כי כבר במפגש זה הוא הבין כי ייאלץ להפעיל את הכוח הצבאי של ישראל כדי להרוס את הכור (עמ' 196, על התהליך שהוביל לתקיפת הכור בסוריה ראו עמ' 194–234; על המבצע ראו גם כץ, 2020).

אולמרט אימץ למעשה כבר בראשית הדרך את מה שמקובל לכנות 'דוקטרינת בגין', שלפיה ישראל לא תאפשר למדינות עוינות לפתח טכנולוגיה גרעינית. ימים אחדים לאחר הדין הראשון כבר העריך אולמרט (2018) כי "השיטה המועדפת תהיה פעולה אווירית" (עמ' 198), אך הורה לבחון אפשרויות נוספות. הפעם, בניגוד למלחמת לבנון השנייה, הוביל אולמרט תהליך מסודר של קבלת החלטות וערך סדרה ארוכה של דיונים ושל התייעצויות בהשתתפות כל הגורמים הרלוונטיים. במרכז של סדרת הדיונים עמדו שתי שאלות עיקריות: הראשונה – האם נכון שהאמריקנים, ששותפו כמעט מיידיית בסוד קיומו של הכור, יתקפו את הכור משום שקיומו מאיים למעשה על שלום העולם כולו (ומשום שצעד כזה יעביר מסר ברור לאיראן)? והשנייה – אם התקיפה תהיה פעולה ישראלית – כיצד נכון לבצעה ומתי? אפשרות שלישית של פעולה דיפלומטית הוסרה מרשימת החלופות כבר בתחילת הדיונים, שכן מקבלי ההחלטות בישראל העריכו כי סיכויי הצלחתה נמוכים. אולמרט עדכן על קיומו של הכור את ראשי הממשלה לשעבר שמעון פרס, בנימין נתניהו ואהוד ברק, והוקמו צוותים עצמאיים של מומחים לניתוח המידע ולבחינת אפשרויות הפעולה. הוקם גם צוות להכנת מבצע ההסברה שיתבצע אחרי התקיפה כדי לשכנע את מנהיגי העולם בצדקתה.

ב־13 ביולי 2007, לאחר דיונים בגופי הביטחון הלאומי של ארצות הברית, הודיע הנשיא ג'ורג' בוש לאולמרט כי ארצות הברית לא תתקוף את הכור והציע כי האמריקנים יובילו מהלך דיפלומטי שיחייב את סוריה להרוס את הכור שבנתה. אולמרט דחה את ההצעה, ובישראל עברו הדיונים להתמקד בתכנון המהלך הצבאי להריסת הכור. החשש העיקרי בישראל היה כי התקיפה תוביל להסלמה צבאית בזירת סוריה ואולי אף למלחמה בזירה הצפונית (גם עם חזבאללה). כוחה של סוריה נשחק מאז שפרצה מלחמת האזרחים ב־2011, אך בשנת 2007 היא עדיין הייתה במלוא כוחה, והיו בבעלותה מערכים גדולים של טילים, של רקטות ושל נשק כימי. ניסיון העבר בנוגע לתגובותיו האפשריות של בשאר אל־אסד היה מוגבל יחסית ונגזר למעשה רק מן התקיפה בשטח סוריה בשנת 2003 בתגובה לפיגוע במסעדת 'מקסים' בחיפה. לבסוף הוערך כי תקיפה חשאית בחתימה נמוכה יחסית תאפשר לנשיא סוריה 'מרחב הכחשה'.

דילמה נוספת הייתה קשורה להיערכות הישראלית לאפשרות ההסלמה בעקבות התקיפה. היה ברור כי היערכות גלויה עלולה לגרום להגברת הכוננות הסורית ואולי אף לחישוב מוטעה שיוביל לאותה הסלמה לא

רצויה, ולכן הוחלט לצמצם מאוד את הצעדים הגלויים לפני התקיפה. עם זאת, לנוכח האפשרות שהפעולה תסלים למלחמה הוביל הרמטכ"ל גבי אשכנזי תהליכי חזרה לכשירות ומהלכי התעצמות ורכש מואצים הן בצבא היבשה והן בחיל האוויר. כדי שהסורים לא יחשדו כי מדובר בהיערכות ישראלית לתקיפה מיידי, היה ניסיון להציג את המהלכים הללו כהכנות בסיסיות להסלמה אפשרית עתידית בזירה הצפונית.

כמו בפרשיית תקיפת הכור בעיראק בשנת 1981, גם בנוגע לתקיפת הכור בסוריה התגלע ויכוח בדרג המדיני, והוא נגע לעצם הצורך בתקיפה ולעיתויה. המתנגד העיקרי לתקיפה היה שר הביטחון אהוד ברק, שמונה לתפקידו ביוני 2007, לאחר התמודדות פנימית במפלגת העבודה. הוא גבר בה על עמיר פרץ, שכיהן בתפקיד שר הביטחון במלחמת לבנון השנייה ובתחילת העיסוק בכור הסורי. אולמרט (2018) כתב בספרו כי ברק היה "תומך נלהב בתקיפת הכור עד להצטרפותו לממשלה ומתנגד עקבי לתקיפה כמעט מהרגע שהצטרך אליה" (עמ' 208). ברק התנגד בעיקר לעיתוי התקיפה וטען כי אפשר לבצעה גם במועד מאוחר יותר ואפילו כאשר הכור יהיה 'חם'. הסיבות להתנגדותו של ברק אינן ברורות די הצורך, ואולמרט קושר אותן בספרו למצב הפוליטי באותה תקופה ולאישיותו של ברק. אולמרט כבר היה נתון אז בחקירה פלילית, וההערכה הייתה כי ייאלץ לעזוב את תפקידו. אולמרט טען שברק העריך כי הוא יחליף את אולמרט בראשות הממשלה ורצה שהמבצע יתבצע בראשותו. באחד מן הדיונים שנערכו בקבינט אף אסר ברק על ראש אגף התכנון האלוף עידו נחושטן (לימים מפקד חיל האוויר) להציג את המלצות הצבא. ברק עצמו טען כי ההשגות על תקיפת הכור שהעלה בדיונים נועדו לייצר ויכוח וספק, מרכיבים חיוניים בכל תהליך קבלת החלטות.

בדיון המכריע המליץ הרמטכ"ל גבי אשכנזי על תקיפת הכור מן האוויר, והממשלה, לרבות שר הביטחון ברק, קיבלה את המלצתו. בהיבט האופרטיבי הומלץ על מבצע תקיפה בהיקף קטן מכפי שנדון בדיונים המוקדמים. הרעיון המבצעי למבצע התפתח בחיל האוויר כאשר הבינו בחיל את סוגיית החשש מהסלמה ואת הצורך לפתח דרך פעולה שתהיה הרסנית מספיק בכל הקשור לכור, אך תפחית את הסיכון להסלמה. לפי אולמרט (2018) מפקד חיל האוויר שקדי, שהציג לשרים את המבצע, "היה קצר ומדויק. הוא דיבר על מבנה של כמה מטוסים אשר יפציצו בדיוק רב, והכור ייעלם. זה נשמע כל כך פשוט ובטוח. אחרי כל החודשים הקשים הללו, התמונה הייתה בהירה" (עמ' 220). תקיפת הכור בסוריה (מבצע 'מחץ לקופסה') נערכה בלילה שבין ה־5 ל־6 בספטמבר 2007. השתתפו בה ארבעה מטוסי F-15I וארבעה מטוסי F-16I. הפגיעות היו מדויקות, והכור הושמד. בבוקר שאחרי התקיפה התפרסמה בסוריה הודעה כי ניסיון תקיפה של ישראל נכשל, וכי המטוסים הונסו על ידי ההגנה האווירית הסורית. בישראל הבינו כי הנשיא הסורי החליט להכיל את האירוע ולנצל את 'מרחב ההכחשה' שהוענק לו (אולמרט, 2018, עמ' 229). ישראל הודיעה רשמית על אחריותה לתקיפה רק במארס 2018, יותר מעשור אחריה, אף על פי שרוב הפרטים על התקיפה פורסמו עוד קודם לכן, בעיקר בארצות הברית.

אליעזר שקדי סיים את כהונתו ב־13 במאי 2008 והעביר את תפקיד מפקד חיל האוויר לעידו נחושטן, טייס F-16. נחושטן כיהן בשורה של תפקידים בכירים במטה החיל (ראש להק מודיעין, ראש להק אוויר וראש המטה) ובתפקיד ראש אגף התכנון במטה הכללי. בתקופה שבה פיקד על חיל האוויר נחתמה עסקת מטוסי ה־F-35 ('אדיר'), הושלמה קליטת טייסות ה־F-16I, נקלטו כטב"מים מסוג 'איתן', הוכנסה לשירות מערכת 'כיפת ברזל' והחלו לקרוא לכוחות הנ"מ 'מערך ההגנה האווירית'.

מאז תקיפת הכור בסוריה בשנת 2007 ולאורך שנות העשור השני של המאה ה־21, עסק חיל האוויר בשלושה עניינים מרכזיים: בניין הכוח נגד איראן, לנוכח המרכזיות שתפסה איראן בחשיבה הישראלית בעשורים האחרונים; הפעלת הכוח ברצועת עזה בארבעה מבצעי 'הרתעה' גדולים ('עופרת יצוקה', 'עמוד ענן', 'צוק איתן' ו'שומר החומות') ובשורה ארוכה של אירועי הסלמה; ומאז שנת 2013 גם ברצף ארוך של תקיפות בזירה הצפונית ובזירות אחרות במסגרת 'המערכה שבין המלחמות'.

בניין הכוח נגד איראן

מאז שובו של נתניהו לתפקיד ראש הממשלה בשנת 2009, נעשה סיכול תוכנית הגרעין האיראנית ליעד המרכזי של חיל האוויר. זהו אתגר שונה מהותית מן האתגר שמולו ניצבו אולמרט ומקבלי ההחלטות בהקשר הסורי. סוגיית התקיפה של הכור בסוריה בשנת 2007 הייתה סבוכה מאוד מבחינה אסטרטגית שכן סיכויי ההסלמה אחריה היו מוחשיים מאוד. אבל מבחינה מבצעית היו לחיל האוויר היכולות הנדרשות, הביצוע היה פשוט יחסית ובסופו של דבר נמצאה גם דרך הפעולה שאפשרה את השמדת הכור וצמצמה את סיכויי ההסלמה. לעומת זאת, האתגר האיראני חייב בנייה של יכולות פעולה ושל תפיסה מבצעית לפי מתאר קיצוני. מתקני הגרעין האיראניים רחוקים מאוד מישראל, ותקיפתם מחייבת טיסה לטווחים ארוכים מאוד (אלפי קילומטרים, לפי נתיב התקיפה), מעבר (תלוי נתיב) במרחבים האוויריים של כמה מדינות ופגיעה ניכרת במטרות בעלות רמת מיגון גבוהה ביותר.

נוסף על הקושי המבצעי לוותה סוגיית התקיפה האווירית באיראן בתקופתו של נתניהו גם בוויכוח קשה ובמתחים עמוקים בין הדרג המדיני (ראש הממשלה ושר הביטחון) לדרג הצבאי (הרמטכ"ל, בכירי המטכ"ל ומפקד חיל האוויר) ולגורמים אחרים במערכת הביטחון (ראש המוסד ואחרים). הסוגיה לוותה גם בשיח ישיר ועקיף עם גורמים בארצות הברית (הנשיא, הקונגרס ואפילו הציבור) ועוררה מתחים בין המדינות.

תוכנית הגרעין של איראן החלה עוד בימי השאה, לפני המהפכה האסלאמית. היא הופסקה זמנית לאחר המהפכה וחודשה בתום מלחמת איראן-עיראק. עם חידושה כללה התוכנית שני צירי פעולה לפיתוח ולייצור נשק גרעיני: ערוץ העשרת האורניום באמצעות צנטריפוגות, שהתבסס על ידע פקיסטני ובמסגרתו נבנו כמה מתקני העשרה והוקמה 'קבוצת נשק' שעסקה בתכנון ראש קרב גרעיני; וערוץ פלוטוניום, שהתבסס על ידע רוסי ובמסגרתו נבנה כור מחקר. איראן הפסיקה כנראה את פעולת 'קבוצת הנשק' בשנת 2003 עקב החשש מן הנוכחות האמריקנית שהתהוותה בסביבתה (הכוחות באפגניסטן ובעיראק), אך שמרה על קבוצת המדענים במסגרת ארגונית ייעודית. כמו כן המשיכה איראן לפתח את מערך ההעשרה שלה, ומאז אמצע שנת 2021 יש לה היכולת 'לפרוץ' ולהשיג את כמות החומר המועשר הנדרשת להתקן גרעיני בזמן מועט יחסית (שבועות אחדים). מאז שנות ה־90 פיתחה איראן גם מערך טק"ק גדול, לרבות טילים היכולים לפגוע בישראל ולשאת ראש קרב גרעיני.

איראן למדה את לקחי התקיפה הישראלית של הכור בעיראק בשנת 1981 והבינה את הצורך במיגון מתקני הגרעין שלה, ביצירת יתירות באמצעות הגדלת מספר המתקנים ובשמירה על חשאיותם. אומנם את כור המחקר באראק לא היה אפשר למגן או להסתיר, אך מתקני העשרת האורניום נבנו בחשאי. עם זאת, המתקנים נחשפו בהדרגה — בשנת 2002 נחשף מתקן ההעשרה הממוגן (בונקרים) בנתנז; ובשנת 2009

נחשף מתקן ההעשרה שנבנה במנהרות בצלע הר בפורדו. סוגיית המיגון של המתקנים נהפכה למרכזית שכן היה ברור כי המיגון עלול להגביל את יכולת התקיפה האווירית של ישראל. שר הביטחון ברק אף השתמש במושג 'מרחב החסינות' כדי לתאר את פרק הזמן עד שאיראן תפעיל את מתקן המנהרות בפורדו.

במחצית הראשונה של שנות ה־2000 החלה הקהילה הבינלאומית להתעניין בתוכנית הגרעין של איראן ולנסות לנהל עם איראן משא ומתן על העמדתה תחת פיקוח. למשא ומתן זה היו כמה גלגולים, והוא הואץ במחצית שנת 2012, כאשר ארצות הברית החלה לנהל מגעים חשאיים עם נציגים איראנים בתיווך שליט עומאן הסולטן קאבוס. מגעים אלו אפשרו לנציגי הקהילה הבינלאומית (ארצות הברית, רוסיה, סין, בריטניה, צרפת וגרמניה) להגיע עם איראן בשנת 2013 להסכם ביניים, וב־14 ביולי 2015 להגיע עימה להסכם קבוע – 'הסכם המעצמות על תוכנית הגרעין האיראנית' (JCPOA).

תוכנית הגרעין של איראן העסיקה את המערכת הביטחונית הישראלית מאז שנות ה־90. עד לסוף העשור הראשון של המאה ה־21 הושם הדגש על יצירת תמונת מודיעין ועל פעולות חשאיות.

בתקופת כהונתו של ראש הממשלה אולמרט עסקו במטכ"ל של צה"ל ובחיל האוויר בעיקר בזירה הצפונית וברצועת עזה – בתחילה במלחמת לבנון השנייה, אחר כך בתקיפת הכור בסוריה וכשנה מאוחר יותר במבצע 'עופרת יצוקה' בעזה. אולמרט התפטר עקב החקירה שנפתחה נגדו, ואחרי הבחירות שנערכו בפברואר 2009 נכנס לתפקיד ראש הממשלה בנימין נתניהו. בשנות כהונתו של נתניהו הוגדרה איראן האיום המרכזי על ישראל, והמערכת הביטחונית כולה, לרבות חיל האוויר, עברה לעסוק יותר ויותר במאמץ לסיכול תוכנית הגרעין שלה.

מן הפרסומים הרבים על העניין הזה מצטיירת תמונה שלפיה בשלושה מועדים שונים בשנים 2010–2012 התנהלו ויכוחים קשים במערכת הישראלית על הפעלת האופציה הצבאית נגד איראן. מן הצד האחד עמדו ראש הממשלה נתניהו ושר הביטחון ברק, ומן הצד האחר עמדו רוב אנשי הדרג המקצועי בצה"ל ובמוסד. הוויכוחים נסבו על דרישת הדרג המדיני 'לדרוך' את הצבא כולו לקראת תקיפה אווירית באיראן משום שעל פי ההערכות היא עלולה להוביל לעימות צבאי אזורי. בחודשים האחרונים של שנת 2010 הבהירו הרמטכ"ל גבי אשכנזי וראש המוסד מאיר דגן כי טרם בשלה היכולת המבצעית ודרשו החלטה על עניין זה בקבינט המדיני־ביטחוני (ולא בפורום ההתייעצות הלא־רשמי – 'השביעיה'). באוקטובר 2011 ובאוקטובר 2012 פקפקו הרמטכ"ל בני גנץ וראש המוסד תמיר פרדו בתועלת הכוללת של התקיפה בעיתויים אלו, העלו שוב את הצורך לאשר את התקיפה בקבינט ובממשלה והציגו עמדה ברורה כי לא נכון לתקוף באיראן בלי תיאום עם ארצות הברית.

בדיעבד נראה כי לדרישת הדרג המדיני מן הצבא לפתח את יכולת התקיפה באיראן, להגיע לרמה מבצעית המאפשרת את ביצוע התקיפה ו'לדרוך' את הצבא לקראתה הייתה מטרה כפולה: לאפשר לישראל יכולת פעולה עצמאית נגד תוכנית הגרעין האיראנית ולהפגין את רצינות כוונותיה לתקוף באיראן כדי לדחוף את ארצות הברית להגביר את הלחץ על איראן ואולי אף לתקוף בעצמה את מתקני הגרעין. מכלל הפרסומים על עניין זה עולה כי בשנים 2011–2012 אכן חששו מאוד האמריקנים מתקיפה ישראלית על מתקני הגרעין באיראן ופעלו כדי למנוע אותה. חששם גבר כנראה עקב היכרותם הן את הוויכוחים בצמרת הישראלית והן את בניית היכולות בחיל האוויר. הפעילות האמריקנית למניעת תקיפה ישראלית כללה בין השאר שרשרת

ביקורים ארוכה ותכופה מאוד של בכירים אמריקנים בישראל (וזימון ישראלים לביקורים בארצות הברית) והצגת יכולות פעולה אמריקניות האמורות להרגיע את ישראל. חשש זה נמנה גם עם הסיבות שדחפו את ארצות הברית למשא ומתן עם איראן שהוביל לגיבוש הסכם הגרעין בשנת 2015.

בעיית עזה

בקיץ 2005 החליטה ישראל על פינוי חד-צדדי של תושבי גוש קטיף מרצועת עזה ועל נסיגה מוחלטת של כוחות צה"ל מן הרצועה. הנסיגה נתפסה באתוס הפלסטיני כניצחון של רעיון ההתנגדות האלימה של חמאס, והפכה בפועל את רצועת עזה למרחב להתפתחות חמאס בעוד הרשות הפלסטינית הלכה ונחלשה. חודשים אחדים לאחר ההתנתקות, בתחילת שנת 2006, זכה חמאס לרוב בבחירות למועצה המחוקקת של הרשות הפלסטינית (בעיקר עקב שיטת הבחירות). בעקבות הבחירות הוקמה ברשות ממשלת אחדות בראשות אסמאעיל הנייה, ראש רשימת חמאס. הקמת הממשלה העצימה את החיכוכים בין חמאס לפת"ח, ובאמצע יוני 2007 כבש חמאס בכוח את כל הבסיסים של מנגנוני הביטחון ברצועת עזה והשתלט למעשה על הרצועה. בעקבות ההשתלטות הכריז יושב ראש הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס על פירוק ממשלת האחדות ועל הוצאת חמאס וארגוניו החמושים אל מחוץ לחוק. רצועת עזה הפכה לישות עצמאית בשליטת חמאס.

ההשתלטות על הרצועה חיזקה את חמאס גם מבחינה צבאית, והזרוע הצבאית שלו השלימה את הפיכתה מגוף שהוציא לפועל טרור של יחידים לגוף בעל דפוסים ממוסדים ותורת לחימה. איראן וחזבאללה הנחילו לחמאס את הידע האופרטיבי שרכשו בעימות עם ישראל בלבנון, ודפוסי הפעולה של חזבאללה שימשו לחמאס מודל לחיקוי. בשנים 2007–2009 סיפקה איראן לחמאס אמצעי לחימה רבים (בעיקר רקטות לטווח 20 ו-40 ק"מ וטילי נ"ט) וידע טכנולוגי לייצור עצמי של רקטות ולהרכבת מטעני חבלה מסוגים דומים לסוגי המטענים שחזבאללה השתמש בהם בלבנון. מאות פעילים יצאו את גבולות הרצועה ועברו אימונים מתקדמים באיראן, בסוריה ובלבנון, ואלפי מגויסים חדשים עברו אימונים בתוך הרצועה.

לאחר השתלטות חמאס על הרצועה מצאה עצמה ישראל גובלת בישות עוינת שאינה לגיטימית מבחינתה. המדיניות שישאל אימצה כללה בידול בין רצועת עזה ובין יהודה ושומרון, אי-הכרה בשלטון חמאס והטלת סגר על הרצועה כדי להחליש את חמאס וכדי למנוע את התעצמותו הצבאית. האתגר האופרטיבי המרכזי היה הנשק תלול המסלול שהצטייד בו חמאס והארגונים האחרים ברצועת עזה. ירי הרקטות והמרגמות לשטח ישראל נמשך מאז שנת 2000. תחילה היו אלו רקטות מאולתרות, אולם ככל שחלף הזמן הצטייד חמאס ברקטות עוצמתיות יותר ובעלות טווח ארוך יותר, היכולות לפגוע גם במרכז ישראל ואפילו בצפונה. במצב עניינים זה נגררה ישראל לשורה של אירועי הסלמה ולמבצעים נגד חמאס בעזה. הדילמות המאפיינות את היחסים המורכבים שבין הלחימה מנגד באמצעות כוח אווירי ואש ובין המהלך המתמדי של כוחות היבשה, אפיינו גם את המבצעים הללו. הם המחישו גם את הקושי לנהל מבצעים צבאיים בסביבה אורבנית ורוויה אזרחים, ואת הקושי להתאים את דיני המלחמה למאפייניה החדשים. הם גם הבליטו את המורכבות של הגדרת יעדים אסטרטגיים ברורים למהלכים צבאיים בממשלות ישראל הקואליציוניות. בעקבות הלקחים ממלחמת לבנון השנייה התפתחה בישראל תפיסה צבאית שבמרכזה הרעיון של 'פגיעה קשה' בחמאס שתכאיב לו מאוד ותגרום לו להפסיק את הלחימה בסבב ההסלמה שנמצא בעיצומו, ובעיקר

תרתיע אותו ותוביל לדחיית סבב הלחימה הבא. כדי לממש את הפגיעה הקשה המשיכה להינתן עדיפות לכוח האווירי ולאש, אך בעקבות הלקחים ממלחמת לבנון השנייה שולבו בשניים מן המבצעים גם כוחות יבשה ('עופרת יצוקה' ו'צוק איתן'). המטרות לפגיעה הקשה בחמאס היו בעיקר מרכיבי היכולת החשובים של הארגון – המערכים הצבאיים (בעיקר הרקטות ובהמשך גם המנהרות) ומערכי הפיקוד והשליטה – והפגיעה בהם תוכננה להיות שיטתית כדי שהאפקט המצטבר יוביל להפסקת הלחימה ויישאר חרוט בזיכרון כחווייה שלא כדאי לחוות שוב.

מבצע 'עופרת יצוקה'

ב־27 בדצמבר 2008 יצא צה"ל למבצע 'עופרת יצוקה', המבצע הגדול ביותר שניהל בשטחי רצועת עזה מאז ההתנתקות ממנה. למבצע קדמו כמה אירועי הסלמה בין ישראל לחמאס, ובשיאם נהרגו כמה פעילי חמאס. חמאס הגיב בירי מתמשך ונרחב של רקטות קסאם ופצצות מרגמה על יישובי עוטף עזה ועל ערי הדרום. ב־24 בדצמבר ירה חמאס יותר מ־60 רקטות לכיוון ישראל, ושלושה ימים לאחר מכן יצא צה"ל למבצע. יותר משנתיים לאחר מלחמת לבנון השנייה ניהל צה"ל מבצע ששיקף, לפחות לכאורה, את לקחי המלחמה – מהלך אווירי מקדים, גיוס מילואים רחב היקף ולבסוף מהלך מתמרן של כוחות היבשה. עם זאת, גם במבצע זה ניכרו העדיפות לשימוש בכוח האווירי והרתיעה מהפעלת כוחות יבשה למהלך מתמרן נרחב. גם חמאס למד את לקחי מלחמת לבנון השנייה. תפיסת ההגנה על הרצועה שפיתח הארגון בסיוע איראן וחזבאללה התבססה על הרעיון של גרימת נפגעים רבים לצה"ל באמצעות צמצום החיכוך עם צה"ל בשטחים פתוחים והעברת הלחימה לשטח בנוי, צפוף אוכלוסין. בתוך השטח הבנוי היה אמור צה"ל להיתקל במוקשים מוטמנים, בירי צלפים ובטילי נ"ט, במטענים ובמחבלים מתאבדים. חמאס גם שכלל את דפוסי ההיעלמות שלו באמצעות מנהרות והיטמעות באוכלוסייה האזרחית ונערך להתיש את העורף הישראלי באמצעות ירי רקטות, גם תוך כדי פעילות צה"ל, ולפגוע בלגיטימציה הישראלית להמשך הפעולה באמצעות שימוש נרחב בתקשורת. על בסיס הניסיון מלבנון העריך חמאס כי הירי המתמשך יפחית מתחושת ההישג הצבאי של ישראל ויוביל לתסכול ולתחושה כי צה"ל לא עמד בציפיות.

המבצע החל במהלך פתיחה אווירי – מטוסי קרב ומסוקי קרב תקפו בהפתעה יותר מ־70 מטרות. בתקיפות הראשונות נפגעו כ־100 אנשי חמאס, רובם מתקיפה על מסדר שנערך במתקן הדרכה לשוטרים; ישראל ראתה בשוטרים חלק מן הזרוע הצבאית של חמאס, למרות תפקידם האזרחי לכאורה (אולמרט, 2018, עמ' 764). התקיפות האוויריות נמשכו לאורך כל 22 ימי המבצע והיו המרכיב המרכזי של המאמץ לפגוע בחמאס. חיל האוויר ביצע אלפי גיחות, רובן לאיסוף מודיעין, הטיל כ־5,400 פריטי חימוש ותקף כ־3,400 מטרות. כ־80 אחוזים מפריטי החימוש היו 'חכמים'. בסך הכול נהרגו במבצע 1,166 פלסטינים, רובם לוחמים של חמאס ושל ארגוני טרור פלסטיניים אחרים.

המבצע תוכנן ונוהל כאירוע מתגלגל ומסלים, ובשלב השני שלו הופעל גם מהלך מתמרן, אם כי מוגבל בהיקפו. עוד ב־29 בדצמבר החל צה"ל לרכז כוחות יבשה (חי"ר, הנדסה ושריון) סביב הרצועה ופרס באזור גם סוללות ארטילריה. בד בבד אישרה הממשלה גיוס של 6,500 חיילי מילואים. ההיערכות נועדה להפעיל לחץ על חמאס, ומשהיא לא הובילה להפסקת הירי החל ב־3 בינואר מהלך קרקעי מוגבל לצפון הרצועה,

והממשלה אישרה גיוס של עשרות אלפי חיילי מילואים (בפועל גיוס מספר קטן הרבה יותר). אוגדת עזה הובילה את המבצע, והוקצו לה ארבע חטיבות סדירות (צנחנים, גולני, גבעתי וחטיבת השריון מספר 401) ושלוש חטיבות מילואים. מטרת הפעולה הייתה לכבוש את מרחבי השיגור של הרקטות בצפון הרצועה ולכתר את העיר עזה. לאחר כמה ימים הורחב המהלך הקרקעי, ולשטח הוכנסו גם כוחות מילואים כדי לאפשר לחטיבות הסדירות להתקדם מעט לתוך שטח הרצועה. העדיפות להפעלת הכוח האווירי ומרכזיותו, כמו גם החשש העמוק מהפעלת כוחות היבשה, משתקפים באופן שבו תיאר אולמרט בספרו את המהלך המתמך במבצע:

הכניסה הקרקעית הייתה זהירה, בחיפוי ובגיבוי ארטילריה בעוצמה אדירה, רק לאחר שהשטח נשטף בפצצות המשמידות כל מה שנמצא בדרכן. התוצאה הייתה בריחה המונית של המחבלים מהמחפורות. עשרות מהם נורו, בעיקר מהאוויר, ונהרגו (יותר מ-70 אחוזים מכלל הרוגי חמאס ב'עופרת יצוקה' נפגעו מכלי טיס) (אולמרט, 2018, עמ' 767).

המבצע התנהל בתקופה מיוחדת בזירה הבינלאומית, במהלך חופשת חג המולד, לאחר ניצחונו של ברק אובמה במרוץ לנשיאות ארצות הברית ובטרם השבעתו. לשני הצדדים היה ברור כי לוח הזמנים לסיום המבצע מושפע בראש ובראשונה מהתרחשות זו. גם בזירה הפנימית הישראלית התנהל המבצע בתקופה מיוחדת, חודשיים לפני הבחירות לכנסת, לאחר שראש הממשלה אולמרט כבר הודיע כי לא יתמודד לכהונה נוספת עקב חקירת המשטרה בעניינו. סיום המבצע התעכב בשל ויכוח פוליטי: ראש הממשלה אולמרט היה סבור כי יש לסיימו על בסיס החלטה בינלאומית דוגמת ההחלטה שסיימה את מלחמת לבנון השנייה; שרת החוץ לבני חשבה כי נכון לסיים את המבצע באופן חד-צדדי על בסיס ההרתעה שהוא יצר; ואילו שר הביטחון ברק חשב כי נכון לסיים את המבצע על בסיס הסכם הבנות כתוב עם חמאס עצמו בתיווך מצרי.

המהלך המתמך שממשל 'עופרת יצוקה' היה אפוא מהלך מוגבל, לטווח קצר יחסית. לפי אולמרט (2018, עמ' 772) הצבא, בראשות הרמטכ"ל אשכנזי, ושר הביטחון ברק התנגדו להרחבתו. אך המבצע ביטא בכל זאת גישה מאוזנת יותר לעניין היחס בין התמרון לאש מן הגישה שמומשה במלחמת לבנון השנייה, ובסך הכול הוא הסתיים באופן חיובי מבחינתה של ישראל – חמאס לא הצליח לצאת מן העימות עם הישגים דוגמת הישגיו של חזבאללה במלחמה בשנת 2006, מספר ההרוגים הישראליים היה נמוך יחסית (10 חיילים, רובם מאש כוחותינו, ושלושה אזרחים) והיקפו של הנזק שנגרם לישראל היה מצומצם. במבצע כולו נהרגו כמה מאות מאנשי חמאס.

לבסוף, לאחר 22 ימי לחימה, הכריזה ישראל על הפסקת אש חד-צדדית, וכוחותיה החלו לצאת בהדרגה מן הרצועה. בסיום המבצע נערכה בשארם א-שייח' ועידת פסגה בהובלת נשיא מצרים חוסני מובארכ, ואחריה הגיעו מנהיגי המדינות האירופיות לבית ראש ממשלת ישראל בירושלים כדי להביע תמיכה בישראל. ב-21 בינואר 2009 לפנות בוקר, שעות ספורות לאחר השבעתו של ברק אובמה לנשיא ארצות הברית, השלימו כוחות צה"ל את נסיגתם מרצועת עזה.

לאחר המבצע מינתה מועצת זכויות האדם של האו"ם צוות בדיקה בראשות ריצ'רד גולדסטון. הממצא העיקרי של הדוח שהגיש הצוות בספטמבר 2009 היה כי הצדדים פעלו באופן מכוון ושיטתי כדי לפגוע

באוקלוסייה אזרחית בניגוד לדיני המלחמה המחייבים את הצדדים להבחין בין לוחמים לאזרחים, לכוון את כל פעילותם נגד הכוחות הלוחמים ולנסות לשמור ככל האפשר על חיי האזרחים. מסקנת הדוח הייתה כי שני הצדדים בסכסוך (ישראל וחמאס) אשמים בהפרת דיני מלחמה של החוק הבינלאומי ואולי אף בפשעים נגד האנושות. ישראל דחתה את הדוח, אך המושג 'גולדסטון' נהפך לדומיננטי מאוד בשיח על הפעלת הכוח הצבאי בכלל ועל הפעלת הכוח האווירי בפרט. לגורמים המתכננים והמבצעים בחיל האוויר הוא המשיח את הנזק האסטרטגי שיכול להיגרם בעקבות הנזק האגבי שגורמת הפעלה הרסנית מדי של חיל האוויר (סא"ל י', 2017, עמ' 81). בשנת 2011 חזר בו גולדסטון מחלק מן ההאשמות שנכללו בדוח.

מבחינה בדיעבד של תוצאות המבצע עולה כי על אף שחמאס ספג מכות קשות הצליח הארגון להתמודד עם מכות אלו והמשיך להתפתח, לאחר המבצע, הן כישות פוליטית והן ככוח צבאי. העליונות של ישראל במודיעין ובאש הייתה ברורה וכן גם חוסר היכולת של חמאס להסב נזק כבד לכוחות המתמרנים. עם זאת, חמאס הצליח להמשיך בירי רקטות עד סוף המערכה, למרות הנוכחות של כוחות צה"ל בשטח הרצועה. מצב עניינים זה, שבו אין לצה"ל יכולת להפסיק את ירי הרקטות, ימשיך לאפיין את המבצעים נגד חמאס גם בהמשך. הניסיון שנצבר ב'עופרת יצוקה' (ובמלחמת לבנון השנייה) מלמד כי גם פעולה קרקעית לא יכולה בזמן קצר להפסיק את הירי לחלוטין.

מערכת 'כיפת ברזל'

השנים שלאחר מבצע 'עופרת יצוקה' התאפיינו במאמצי בניין כוח של שני הצדדים לנוכח הלקחים שהפיקו ממנו — חמאס שם דגש על שיפור האיכות והטווחים של הרקטות וניסה להשיג טילי נ"ט מתקדמים; וישראל השקיעה מאמצים בהשלמת פיתוח מערכת 'כיפת ברזל' להגנה מפני ירי הרקטות.

מערכת כיפת ברזל הייתה למעשה המענה האסטרטגי של ישראל לבעיית שיגור הרקטות מהצפון ומרצועת עזה. הפיתוח של המערכת החל בשנת 2004, לאחר התגברות הקצב של ירי הרקטות מרצועת עזה, וגם הוא, כמו הפיתוח של מערכות ההגנה האקטיבית האחרות, החל ביוזמת משרד הביטחון, עוד בטרם אושר הצורך המבצעי על ידי הצבא (עניין זה זכה לביקורת חריפה בדוח מבקר המדינה). פיתוחה התאפשר עקב החלטה של שר הביטחון עמיר פרץ, שקבע בשנת 2006 — בניגוד לעמדת צה"ל — כי איום הרקטות קצרות הטווח על העורף הוא איום אסטרטגי לכל דבר. פרץ, שהושפע כנראה גם מהחוויית האישיות שלו כתושב העיר שדרות שבגבול רצועת עזה, סבר כך עוד לפני מלחמת לבנון השנייה, אבל אין ספק שהמלחמה חיזקה תפיסה זו. גם ראש הממשלה אולמרט תמך בפיתוח המערכת, וההחלטות החשובות בעניינה התקבלו בתקופתו. צה"ל ובכירי חיל האוויר המשיכו להתנגד לפיתוח המערכת מסיבות דומות להתנגדותם בשנות ה-90 לפיתוח מערכת ה'חץ', ובדרך גם נאלץ הפרויקט להתחרות ברעיון הצטיידות במערכת יירוט בלייזר, שהיו לו תומכים במערכת הישראלית (למרות חוסר הבשלות של הטכנולוגיה הזאת). אך אהוד ברק, שר הביטחון אחרי פרץ, היה נחוש כקודמו לממש את הפרויקט, ובתקופתו נחתם החוזה עם רפא"ל לפיתוח המערכת ולייצור שתי הסוללות הראשונות. עם החתימה על החוזה הוסרה גם ההסתייגות בצה"ל, ובשנת 2009 נעשה הניסוי הראשון במערכת.

ב־11 בינואר 2011 שינה מערך הנ"מ את שמו ל'מערך ההגנה האווירית', שם המבטא את העיסוק של המערך לא רק בהגנה מפני מטוסים אלא גם מפני טילים ורקטות, וכן את השייך הארגוני של המערך לחיל האוויר. לייעוד המפורש הזה ניתן גם ביטוי בתגי היחידה החדשים שהונפקו לחייליה. מערכת כיפת ברזל נכנסה לפעילות מבצעית (שנקראה רשמית 'ניסוי מבצעי') בסוף מארס 2011, אף על פי שהפיכתה למבצעית טרם הושלמה במלואה. ב־7 באפריל היא הצליחה לראשונה ליירט רקטה ששוגרה מרצועת עזה לכיוון אשקלון. מאז רשמה המערכת יירוטים מוצלחים רבים מאוד ולמעשה שינתה לחלוטין את איום הרקטות מעזה בכך שצמצמה מאוד את מידת הנזק ואת מספר הנפגעים שנגרמו מפגיעתן. עם זאת, יש גם גישה שלפיה הצלחתה של כיפת ברזל מצמצמת את יכולת הפעולה של ישראל — כל הפעלת כוח כבדה של ישראל נתפסת בעיני הקהילה הבינלאומית כלא מידתית בשל מספר הנפגעים הנמוך יחסית בצד הישראלי. במקביל פותחה גם מערכת הנשק 'קלע דוד', מערכת משולבת להגנה מפני מטוסים, מפני טילי שיוט ומפני רקטות כבדות הנורות מטווחים של 40–300 ק"מ (לימים הוגבה הרף התחתון ל־70 ק"מ, לאחר שהתברר כי כיפת ברזל יכולה ליירט רקטות גם בטווחים גדולים מכפי שהוערך בתחילה). פיתוחה נמשך כעשר שנים (2007–2017), והיא זכתה לתמיכת הצבא וחיל האוויר, בעיקר כנראה משום שנחשבה למחליפה של מערכות הגנה אווירית מיושנות שהיו בסד"כ.

מבצע 'עמוד ענן'

עידו נחושתן סיים את כהונתו ב־14 במאי 2012 והעביר את התפקיד לאמיר אשל, טייס F-15, F-16 ופנטום, שהוביל את מטס ה־F-15 מעל מחנה ההשמדה אושוויץ ומילא שורה של תפקידים בכירים במטה החיל (ראש להק אוויר וראש המטה). כמו נחושתן לפניו (ונורקין אחריו) גם הוא כיהן בתפקיד ראש אגף התכנון במטה הכללי. בתקופתו נקלטו בחיל האוויר מטוסי ה־F-35 ומערכות ההגנה האווירית 'קלע דוד' ו'חץ 3'. למרות העצימות הגבוהה יחסית של מבצע 'עופרת יצוקה' והנזקים הכבדים שנגרמו לרצועת עזה במהלכו, תקופת השקט שבאה אחריו הייתה קצרה. עוד בשנת 2009 התחדש ירי הרקטות לעבר יישובי עוטף עזה, אם כי במידה פחותה לעומת הירי שקדם למבצע. את חלקו הגדול של הירי לא ביצע חמאס אלא גורמי כוח אחרים ברצועה, ובעיקר הג'האד האסלאמי וועדות ההתנגדות העממית. אלו הפעילו לחץ על חמאס לפעול בעצמו או לפחות לאפשר להם לפעול נגד ישראל.

לנוכח המשך ירי הרקטות החליטה ישראל לצאת למבצע קצר יחסית — 'עמוד ענן'; הוא החל ב־14 בנובמבר 2012 והסתיים כעבור שבוע, ב־21 בנובמבר 2012. בניגוד למבצע 'עופרת יצוקה' הוא לא כלל כניסה קרקעית לרצועה, ואת רובו ניהל וביצע חיל האוויר. היה זה אפוא מבצע נוסף שבו השתקפה העדיפות הברורה להפעלת הכוח האווירי, והפעם — בתקופת כהונתו של ראש הממשלה נחניהו. המבצע החל בתקיפה מפתיעה של ישראל ובחיסולו של אחד מהג'עבר, מפקדה בפועל של הזרוע הצבאית של חמאס. במבצע הותקפו כ־1,500 מטרות ברצועת עזה, רובן משגרי רקטות (לרבות רקטות מדגם 'פג'ר 5' בעלות טווח פגיעה במרכז ישראל), ומן הרצועה נורו כ־1,500 רקטות לעבר יישובי הדרום. לראשונה, אם כי בהיקף מצומצם יחסית, הצליח חמאס לירות גם לעבר ערי המרכז בישראל (ראשון לציון, תל אביב וירושלים). כעבור שבוע מתחילת המבצע הוכרזה הפסקת אש.

במבצע נהרגו שני חיילים וארבעה אזרחים ישראלים. ברצועה נהרגו כ־150 אנשים, רובם פעילים של חמאס ושל ארגוני טרור אחרים. ישראל הפגינה את עליונותה ואף הוסיפה למערכה רכיב חשוב – הגנה אקטיבית יעילה באמצעות מערכת כיפת ברזל. זו יירטה כ־430 רקטות והשיגה שיעור יירוט מרשים של יותר מ־80 אחוזים. עם זאת, חמאס הצליח גם במבצע זה להמשיך לשגר רקטות לשטח ישראל עד סוף המערכה, וכן להרחיב את היקפי הירי ואף לירות לראשונה לעבר תל אביב.

על הסיום המהיר של המבצע היה אחראי התיווך המצרי. הוא התאפשר עקב עלייתו של שלטון האחים המוסלמים במצרים ועקב הקשרים המיוחדים בינו ובין חמאס בעזה. השנים הראשונות של הטלתה האזורית וניצחון של התנועות האסלאמיות מיצבו את חמאס באותו 'גל ירוק' אסלאמי ששטף את המזרח התיכון. הניצחון של האחים המוסלמים במצרים ובתוניסיה יצר מעין ציר אסלאמיסטי, וחמאס ראה עצמו חלק ממנו. מבצע 'עמוד ענן' הסתיים על בסיס הסכם הבנות כתוב, אך את ההבנות לא מילאו למעשה שני הצדדים. השקט ברצועה לא נמשך זמן רב, והירי לשטח ישראל התחדש כעבור כמה חודשים, גם אם בהיקף מצומצם מבעבר.

מבצע 'צוק איתן'

ההפיכה הצבאית השנייה במצרים, התמוטטותו של שלטון האחים המוסלמים ועלייתו של הגנרל אסיסי יצרו עימות חריף בין השלטון המצרי החדש לחמאס ובודדו אותו. בשל התלות העמוקה שלו במצרים ובשל הבנתו את ההשפעות של השינוי במצרים על מצבו שלו, נקלע חמאס למצוקה אסטרטגית. מצבה של הטלתה האזורית בשנתה הרביעית יצר גם סביבה מזרח־תיכונית מורכבת ויריבות בין מצרים ובין קטר וטורקיה, שנותרו תומכות בחמאס. למצוקה האסטרטגית תרם גם המצב ברצועה עצמה. בשנת 2014, בעקבות ירידה בתמיכה הכספית בחמאס (בעיקר של הרשות הפלסטינית), חלה הידרדרות ניכרת במציאות האזרחית ברצועה – עלייה באבטלה, קושי לשלם את המשכורות לעובדים במנגנונים השלטוניים והידרדרות במצב התשתיות. ההתפתחות הצבאית החשובה של חמאס לפני המבצע הייתה בניית מערך נרחב וחשאי של כמה עשרות מנהרות התקפיות שנועדו לאפשר מעבר של עשרות לוחמים מן הרצועה לשטחה של ישראל. במקביל לפרויקט המנהרות הקים חמאס ואימן כוחות פשיטה מיוחדים, יבשתיים וימיים, שתפקידם היה לבצע התקפות חוצות גבול נגד ישראל. היה זה לקח של חמאס מהבנתו כי ללא פעילות קרקעית בתוך שטח ישראל הוא יתקשה לגרום את הכאב הנדרש לצורך השגת הישג משמעותי. התעצם מאוד גם מערך הרקטות של חמאס, והוא כלל אלפי רקטות לטווחים של עד 40 ק"מ ומאות רבות של רקטות לטווחים של עד 80 ק"מ.

מבצע 'צוק איתן' ברצועת עזה החל ב־8 ביולי 2014 והסתיים ב־26 באוגוסט. הוא לא פרץ באופן מתוכנן או יזום, אלא בעקבות הידרדרות ביטחונית שאירעה בצל חטיפה של שלושה נערים ישראלים בגוש עציון בידי מחבלים פלסטינים מארגון חמאס ב־12 ביוני 2014. עם היוודע דבר החטיפה (בדיעבד התברר כי הנערים נרצחו כבר באותו הלילה) החל מבצע חיפושים נרחב במרחבי יהודה ושומרון, וננקטו צעדים נגד תשתיות חמאס במרחבים אלו. כמו כן נעצרו מאות פלסטינים, מרביתם אנשי חמאס, לרבות כ־50 אסירים ששוחררו בעקבות עסקת שליט. בעת החיפושים אחר הנערים ביהודה ושומרון החל ירי של גורמים 'סוררים' מרצועת עזה לכיוון היישובים הסמוכים. ישראל הגיבה לירי בתקיפת מטרות ברצועה כדי לאלץ את חמאס להפעיל את כוחו ולהפסיק את הירי.

אירוע מרכזי בתהליך ההסלמה היה תקיפה של חיל האוויר על אחת מן המנהרות ההתקפיות של חמאס. החל מאפריל 2014 הגיע לישראל מידע מודיעיני על הכנות של חמאס לבצע פיגוע גדול באמצעות מנהרה באזור כרם שלום. אף על פי שלא היה ברור אם התקבלה בחמאס החלטה לבצע את הפיגוע, או שמדובר רק בהכנות למימוש עתידי, החליטה המערכת הישראלית לפעול כי הניחה שהפיגוע עלול להתממש בטווח הזמן המייד. בתקיפת המנהרה עצמה לא היו הרוגים, אבל ביום שאחרי התקיפה נכנסו אליה כמה אנשי חמאס ונהרגו מקריסת דופן המנהרה. חמאס הגיב למות פעיליו בירי על באר שבע, וישראל הגיבה לירי בתקיפה נרחבת על בתי פעילים בעזה. אף על פי שגם חמאס וגם ישראל לא רצו בהסלמה בעיתוי זה, הדינמיקה – ירי רקטות, תקיפות מן האוויר בתגובה לירי, ירי רקטות בתגובה לתקיפות – הובילה להסלמה רחבה מאוד שנמשכה כ-50 ימים.

עם תחילת המבצע נפרסו סוללות כיפת ברזל ברחבי ישראל כדי להגן גם על יישובים במרכז הארץ. מערך הרקטות הגדול והמגוון אפשר לחמאס להמשיך בירי לשטח ישראל בהיקף נרחב. במבצע נורו כ-4,500 רקטות ופצצות מרגמה לעבר ישראל – רקטות לטווח קצר מאוד ומרגמות על יישובי עוטף עזה, רקטות לטווח בינוני על ערים בדרום (בעיקר על אשדוד ועל באר שבע) ורקטות לטווח ארוך על תל אביב. שוגרו גם רקטות לחיפה, אך הן התפרקו באוויר. ישראל התמודדה בהצלחה עם הרקטות לטווחים הארוכים והבינוניים, אך התקשתה להתמודד עם המרגמות ועם הרקטות לטווח קצר; אלה פגעו ביישובים הסמוכים לרצועה והובילו לפינוי רבים מתושביהם.

ישראל החלה את המבצע לפי היגיון דומה להיגיון של 'עמוד ענן', אך ככל שהתברר כי חמאס אינו מעוניין או אינו יכול להפסיק את הלחימה, אימצה ישראל תפיסה אחרת, בעלת מאפיינים של התשה, שנועדה לסיים את המבצע בלא שלחמאס יהיו הישגים כלשהם. במהלך המבצע נעשו 12 ניסיונות לתיווך ולהשגה של הפסקת אש; את רובם קיבלה ישראל, אך חמאס דחה. חיל האוויר תקף יותר מ-5,000 מטרות בשטחי רצועת עזה. השפעה מהותית נודעה לתקיפת מגדלים רבי-קומות, וקריסתם זירזה את הפסקת הלחימה. עם התמשכות הלחימה הבין גם חמאס כי לא יוכל להשיג הישגים מלבד הפגנת יכולת העמידה שלו, והסכים להפסקת האש. בשלב הראשון של המבצע נערכו בעיקר תקיפות אוויריות רחבות היקף. בד בבד ספגה ישראל ירי רקטות מן הרצועה והתמודדה בהצלחה עם ניסיונות חדירה של לוחמי חמאס לשטחה דרך הים או דרך מנהרות. בשלב השני, שהחל ב-17 ביולי, נכנסו כוחות קרקעיים של צה"ל לרצועה כדי להרוס את מערך המנהרות ההתקפיות שבנה חמאס. המערך אכן נפגע קשה ולמעשה שימש רק למבצעים בודדים, בלא שלא לו הייתה משמעות רבה. בשלב השלישי, שהחל ב-5 באוגוסט, הושלמה יציאת הכוחות הקרקעיים של צה"ל מן הרצועה, אך הלחימה נמשכה במתכונת השלב הראשון.

תוך כדי המבצע התחולל עימות פוליטי בממשלה על הדרך הנכונה להתמודד עם חמאס. השרים אביגדור ליברמן ונפתלי בנט גרסו כי יש לאמץ גישה התקפית יותר כדי להוביל למיטוט שלטון חמאס. ראש הממשלה נתניהו ושר הביטחון יעלון התנגדו לגישה זו וגרסו כי על המבצע להשיג תקופה ארוכה של שקט בעקבותיו. במבצע צוק איתן הופעלו כוחות היבשה, אך לא במסגרת מהלך מתמדי שנועד להיות מרכיב מרכזי במאמץ להשגת הכרעה צבאית, אלא בפעולה מתוחמת וממוקדת נגד מערך המנהרות שבנה חמאס. גם במבצע זה המאמץ העיקרי להשפיע על חמאס לסיים את הלחימה היה אפוא של הכוח האווירי. המבצע

המחיש גם את האבדות הכרוכות בהפעלת כוחות היבשה — בצד הישראלי נהרגו 68 חיילים (כולם בשלב הפעילות הקרקעית) ו־6 אזרחים. ברצועה נהרגו כ־2,100 פלסטינים, יותר ממחציתם פעילים של חמאס ושל ארגוני טרור פלסטיניים אחרים, נפגעו כ־11,000 מבנים ונגרמו נזקים נרחבים לתשתיות. בעקבות תוצאותיו של מבצע צוק איתן שרר בגבול עזה שקט יחסי למשך כשלוש שנים וחצי, ואפשר לקשור אותו ישירות לתוצאות המבצע ולרושם שהוא הותיר בחמאס. לאחר תקופה זו, במאסר 2018, יזם חמאס עימותים לאורך גדר הגבול בשל הסגר המתמשך על הרצועה. דרך הפעולה הזאת שיקפה כנראה את חוסר נכונותו של הארגון לייצר הסלמה רחבה עם ישראל ואת הערכתו כי צורת הפעולה הזו לא תוביל להסלמה לא רצויה מבחינתו. בד בבד נקט חמאס גם דרך פעולה נוספת של שיגור בלוני נפץ ותבערה לישובים ולשטחים החקלאיים בצד הישראלי. צה"ל הגיב בירי על ניסיונות לחציית הגדר, ובעימותים שהתפתחו נהרגו לא מעט פלסטינים. עם זאת, ישראל העדיפה לנסות להכיל את האירועים שכן גם היא העדיפה שלא להגיע להסלמה רחבה, ובמקביל למאמץ הצבאי ערכה מאמץ מדיני ל"הסדרה" עם חמאס. שני הצדדים הצליחו להימנע מהסלמה רחבה עד מאי 2021 (מבצע 'שומר החומות'), למרות כמה ימי קרב ששיגורו בהם רקטות לישראל, לרבות למרכז הארץ (במאי, ביולי, באוגוסט ובנובמבר 2018; במאסר, במאי ובנובמבר 2019; ובפברואר 2020). בכל האירועים הללו העדיפה ישראל להפעיל את הכוח האווירי שלה באופן ממוקד יחסית ולהימנע מהפעלת כוחות יבשה מעבר לגדר הגבול.

אמיר אשל סיים את כהונתו ב־14 באוגוסט 2017 והעביר את התפקיד לעמיקם נורקין, טייס פנטום, F-15 ו־F-16, שכמו נחושטן ואשל כיהן בתפקידים הבכירים במפקדת חיל האוויר ובתפקיד ראש אגף התכנון במטה הכללי. בתקופתו הפכו מטוסי ה־F-35 למבצעים, ונקלטו בחיל האוויר מטוסי 'סופר הרקולס' ומטוס הדרכה חדש.

אסטרטגיית צה"ל

מסמך תפיסת ההפעלה של צה"ל שחתם עליו הרמטכ"ל חלוץ והופץ ב־2006 נגנז לאחר מלחמת לבנון השנייה. כעשר שנים אחר כך, בשנת 2015, נעשה בצה"ל ניסיון נוסף לכתוב מסמך תפיסתי ברמה האסטרטגית, והרמטכ"ל גדי איזנקוט פרסם מסמך שכותרתו 'אסטרטגיית צה"ל'. גרסה שנייה של המסמך הופצה בשנת 2018 (איזנקוט, 2015, 2018). על אף שהמסמך לא נכתב לאורה של הנחיה מדינית או של תפיסת ביטחון לאומית כתובה, הוא הוגדר "אבן הראשה להפעלת הכוח ולבנינו" (איזנקוט, 2015, עמ' 7). זה היה מאמץ מרשים לנסח ולהציג, לראשונה גם לציבור הרחב, את האופן שבו תופס הצבא את הסביבה שהוא פועל בה, את האיומים שעומדים בפניו והתמודד ואת האסטרטגיה העדכנית לבניין הכוח ולהפעלתו נגד האיומים. אחד החידושים במסמך משנת 2015 היה בהגדרת שני סוגי 'דרישות' של הדרג המדיני מצה"ל: "הראשון — דרישה מצה"ל להשיג הכרעה צבאית מלאה וברורה [...] והשני — דרישה מצה"ל לפגוע באויב באופן מוגבל או מתוחם" (איזנקוט, 2015, עמ' 15). לפי המסמך שני סוגי הדרישות יובילו לשני סוגים של מערכות: הראשון יוביל ל"מערכה להשגת הכרעה" (איזנקוט, 2015, עמ' 15), והשני ל"מערכה מוגבלת" (איזנקוט, 2015, עמ' 16).

בנוגע לדין המתמשך על היחס שבין התמרון לאש תוארה במסמך צורת הפעלת כוח שהחזירה למהלך המתמרון את מקומו המרכזי במאמץ להשגת ההכרעה הצבאית, או לפחות הקנתה לו מעמד שווה למעמדה של האש. כך תוארה במסמך צורת הפעלת הכוח:

מהלומה משולבת מיידיית ובו־זמנית הכוללת שני מרכיבי יסוד: הראשון – תמרון מיידי, שמטרתו פגיעה באויב, כיבוש שטח, צמצום הירי מהשטח שנכבש, תפיסה והשמדה של תשתיות צבאיות ופגיעה בשרידות השלטונית של האויב; והשני – אש אסטרטגית-מערכתית רחבת היקף, המבוססת על חופש פעולה אווירי ועל מודיעין איכותי (איזנקוט, 2015, עמ' 16).

נוסף על כך יופעלו כוחות מיוחדים וייעשו פעולות בממד המידע ומבצעי תודעה. במקביל ייעשה מאמץ הגנה בכל זירות המבצעים ובכל ממדי הלחימה שתכליתו להקטין את הנזק לאוכלוסייה ולתשתיות החיוניות, למנוע מן האויב הישגים טריטוריאליים ולשמר את רציפות התפקוד של המדינה.

כך תואר במסמך (איזנקוט, 2015) התמרון היבשתי: "מהיר, קטלני, שריד וגמיש להעברה בין זירות וחזיתות" (עמ' 17), ונעשתה הבחנה בין "תמרון ממוקד לעומק למרכזי כובד מדיניים/שלטוניים" ובין "תמרון מבוזר ובו־זמני אל מול הפריסה הטקטית הרחבה של האויב" (עמ' 29). האש תוארה: "אפקטיבית, עוצמתית ואיכותית, מדויקת, רב־ממדית, בכל זירת המלחמה, בכל עת ובהפתעה" (עמ' 17), ונדרשה ממנה "ספיקה של: אלפי מטורות ליממת לחימה בודדת" (עמ' 29). במסמך מ־2018 תוארה האש באופן תמציתי יותר, אך נותרה בו ההגדרה של אלפי המטרות (ללא ציון יממת הלחימה) (איזנקוט, 2018, עמ' 35).

הדיון המעניין יותר נסב על הרעיון של 'מערכה מוגבלת'. במסמך משנת 2015 הופנתה תשומת הלב לסוג עימותים המכונים 'מערכות האש מנגד' והנערכים נגד ארגונים אסלאמיים תת־מדינתיים. זה היה ניסיון לתת ביטוי דוקטרינרי לאופן שבו הפעילה למעשה ישראל את כוחה הצבאי מאז שנות ה־90. לפי המסמך במערכות מן הסוג הזה יידרש צה"ל: "א. לסיים את המערכה בניצחון ולהכתיב את תנאי סיום המלחמה; ב. לצמצם במידה ניכרת את הפגיעה בעורף; ג. לכוון מציאות ביטחונית משופרת אחרי הלחימה שתקשה על התעצמות האויב מחדש; ד. לשמר את הלגיטימציה להפעלת הכוח" (איזנקוט, 2015, עמ' 12). באמצעות הרעיון של 'מערכות אש מנגד' היה אפוא ניסיון למסד את העדיפות הגלויה שנתנה ישראל להפעלת הכוח האווירי שלה בעימותים נגד חזבאללה ונגד חמאס.

המושג 'מערכות האש מנגד' לא חזר בנוסח זה בגרסת 2018, ונראה שהחליף אותו המושג 'מבצעים מוגבלים'. לפי המסמך משנת 2018 מטרת הפעלת הכוח ב'מבצעים מוגבלים' היא שימור המצב האסטרטגי או שיפורו, השבת ההרתעה והחזרת הרגיעה מעמדת יתרון. המבצעים יכולים להיות יזומים או תגובתיים, ולרוב לא מושגת בהם הכרעה צבאית של האויב, אלא נשללות ממנו יכולות מוגדרות. הגיון הפעולה ב'מבצעים מוגבלים' הוא: שלילה חלקית של יכולות מוגדרות של האויב – צבאיות, כלכליות, שלטוניות או אחרות; צמצום היכולת של האויב לפעול נגד העורף הישראלי, בעיקר על ידי פעולות הגנתיות; ריסון האויב מפני הסלמה; וגמול על פגיעה במדינת ישראל או בצה"ל כדי להמחיש לאויב את המחיר הצפוי לו מהמשך פעולתו באופן מסוים (איזנקוט, 2018, עמ' 24–26).

בתקופה שפורסמו בה מסמכי 'אסטרטגיית צה"ל' כבר ערכה ישראל פעילות מבצעית ענפה במסגרת 'המערכה שבין המלחמות' (מב"ם), ולכן תוארו בהם גם ההיגיון של המערכה ומטרותיה: לצמצם איומים קיימים ומתהווים; להרחיק את המלחמה הבאה וליצור תנאים טובים יותר לניצחון בה; לשמר את ההרתעה ולחזק אותה; להגדיר את הנכסיות של מדינת ישראל ושל צה"ל; לשמר את חופש הפעולה של צה"ל ולצמצם את חופש הפעולה של האויב. לפי המסמכים הפעילות במב"ם נערכת בכל ממדי הלחימה ומשתמשת במגוון כלים התקפיים – קינטיים, משפטיים, מדיניים, תודעתיים, טכנולוגיים, כלים בממד הסייבר ודיפלומטיה צבאית. אופן הפעולה במב"ם הוא התקפי ויזום, מתחת לסף המלחמה ומתבסס על מודיעין איכותי (איזנקוט, 2015, עמ' 20–21; איזנקוט, 2018, עמ' 24).

המערכה שבין המלחמות

רעיון המב"ם נשען על דפוס פעולה שישראל השתמשה בו בעבר (בעיקר באמצעות הכוח האווירי, אך גם באמצעים נוספים), ובמובנים מסוימים גם על היסודות ההתקפיים של התפיסה הישראלית המסורתית שבמרכז העברת המלחמה לשטח האויב והרחקתה משטח ישראל. בהיבט העקרוני יותר סוטה רעיון המב"ם מן התפיסה כי צבאות נמצאים באחד משני מצבים – במלחמה או בהתכוננות למלחמה, ולפיו יש היגיון בפעילות התקפית יזומה הנשענת על מודיעין איכותי שאינה 'מרחב המתנה' בין המלחמות, אלא לחימה רציפה, משמעותית ומשפיעה העומדת בפני עצמה (רועי, 2020).

רעיון המב"ם בזירה הצפונית היה קשור מראשיתו למצב העניינים הכאוטי השורר בסוריה מאז תחילת מלחמת האזרחים ב־2011. בראשית 2013 זיהו הדרג המדיני והדרג הצבאי הבכיר של ישראל כי המאפיינים של הזירה הצפונית מגדילים את חופש הפעולה המבצעי של צה"ל. הם העריכו כי ניהול נכון של סיכוני ההסלמה יוכל לאפשר לישראל להפעיל את כוחה כדי לצמצם איומים קיימים ומתהווים, מבלי שהפעלת הכוח תוביל לעימות רחב היקף שישראל אינה מעוניינת בו. הערכה זו אכן התאמתה, והיא הובילה לפעילות מבצעית מתמשכת, רבת תעוזה ודמיון, שכללה מאות תקיפות נגד שורה של מטרות בשטח סוריה. הפעילות כוונה בעיקר נגד העברה של אמצעי לחימה מתקדמים מאיראן לחזבאללה, ומשנת 2018 גם נגד מאמצי ההתבססות האיראניים בסוריה.

בתקיפות הללו הפגינו צה"ל וקהילת המודיעין יכולת מודיעינית ומבצעית מרשימה בכל הקשור לאיתור המטרות ולתקיפתן. מבחינה מעמיקה יותר של אסטרטגיית המב"ם עולה כי היו לה הישגים חשובים. אומנם היא לא גרמה ליציאת הכוחות האיראניים מסוריה (וסביר שלא כיוונה מלכתחילה ליעד שאפתני זה), אך יש כנראה עדויות לכך שקצב ההתבססות האיראנית הואט, וייתכן שגם מאפייני הפריסה של הכוחות הושפעו מפעולותיה של ישראל. המאמץ למניעת העברות אמצעי הלחימה לידי חזבאללה לא הצליח למנוע אותן לחלוטין, אך נראה כי האט את הקצב שלהן ומנע את ההצטיידות הכבדה ברכיבים שנתפסו 'שוברי שווין'. ישראל הוכיחה גם שליטה מרשימה בהסלמה, וכל הפעילות התנהלה למעשה בלא תגובה משמעותית של הגורמים שנגדם הופעל הכוח.

במחצית השנייה של שנת 2017 החלו גורמים בישראל להפיג את העמימות התקשורתית הקפדנית שאפיינה את התקיפות הישראליות במב"ם מאז החלו בשנת 2013 (בשנים הראשונות נמנעה ישראל מנטילת

אחריות לתקיפות ומהתייחסות רשמית אליהן). את התיאור הראשון של הפעילות הישראלית נתן מפקד חיל האוויר הפורש האלוף אמיר אשל באוגוסט 2017 בריאיון לעיתון הארץ; הוא אמר כי מספר התקיפות "מתקרב לשלוש ספרות בזירה הצפונית ובזירות אחרות" (הראל, 2017). ב־13 בינואר 2019 הצהיר ראש הממשלה נתניהו כי נערכו מאות תקיפות על יעדים איראניים בסוריה. יומיים אחר כך התייחס גם הרמטכ"ל לשעבר גדי איזנקוט לתקיפות בנאום הפרידה שלו, וגם הוא הבליט את השינוי שחל מאז שנת 2017 במטרות הפעולה הישראלית וייחס אותו למאבק נגד ההתבססות האיראנית בסוריה.

בספרו 'אסטרטגיה של מלחמה ושלום' כתב אדוארד לוטוואק (2002): "בתחום האסטרטגיה כולה, לא ייתכן כי דרך פעולה מסוימת תוכל להימשך עד אין סוף" (עמ' 35). ואכן, בהקשר הפעילות הישראלית במב"ם התרחשו בשנים 2018 ו־2019 שורה של אירועים שהמחישו את מכלול הסיכונים שהאסטרטגיה הישראלית מתמודדת עימם בעת הנוכחית, ועוררו את השאלה אם המדיניות הישראלית הגיעה ל'נקודת השיא של ההצלחה': שינוי מדיניות האש של ההגנה האווירית הסורית חייב התארגנות מיוחדת לביצוע התקיפות והיערכות לזליגת טילים לשטחן; הנוכחות הרוסית בסוריה מסוף שנת 2015 חייבה פיתוח מנגנוני תיאום יעילים ומתן תשומת לב רבה יותר לעניין בעת הפעלת הכוח; וההתבססות האיראנית ושינויים במדיניותו של חזבאללה חייבו ניהול רגיש של סיכוני ההסלמה.

בדיעבד נראה כי ישראל הצליחה להתמודד עם סיכונים אלו ולהמשיך בפעילותה. עם זאת, לפי הצהרות של בכירים ישראלים ברשותו של חזבאללה יש כבר כמות מסוימת של טילים מדויקים, ומכאן שנכשל המאמץ למנוע יכולת זו לחלוטין. לכן מתעוררת בהחלט שאלה בנוגע ליכולתן של התקיפות בעת הזאת להשיג הישגים משמעותיים לנוכח הסיכונים העומדים בפניהן.

קבוצת סיכונים ראשונה קשורה לאיום על המטוסים התוקפים ולאפשרות של עימות עם סוריה, והיא הומחשה ב־10 בפברואר 2018, באירוע שהופל בו מטוס F-16I ('סופה') ישראלי בשטח ישראל (שני אנשי הצוות נטשו בשלום את המטוס). ראשיתו של האירוע ביירוט כטב"ם איראני שניסה לחדור לשטח מדינת ישראל, המשכו בתקיפה ישראלית על קרון הפיקוד והשליטה של הכטב"ם בעומק סוריה וסיומו, לאחר הפלת המטוס הישראלי, בתקיפת סוללות הטק"א שמהן שוגרו הטילים לעבר מטוסי חיל האוויר. אומנם את מטוס הסופה הפילה מערכת טק"א מיושנת מאוד (SA-5), אך לסוריה הגיעו בעשור האחרון גם מערכות מתקדמות יותר, דוגמת מערכות ה־S-300 ארוכות הטווח, ומגוון רחב של סוללות טק"א לטווחים בינוניים וקצרים, דוגמת SA-22, SA-17 ו־SA-26 (עין דר, 2020, עמ' 53).

קבוצת סיכונים שנייה קשורה לעימות אפשרי עם רוסיה, והיא הומחשה בהפלת מטוס הביון הרוסי (מדגם IL-20) ב־17 בספטמבר 2018. ראשיתו של האירוע בתקיפה ישראלית באזור החוף הסורי. בתגובה לתקיפה שיגר מערך ההגנה האווירית הסורי כמה עשרות טק"א. המטוס הופל בטעות בים התיכון, כמה עשרות קילומטרים ממערב לחוף הסורי, על ידי אחד הטילים ששיגרו הסורים (15 אנשי צוות רוסים נהרגו). הרוסים דחו את הסבריה של ישראל, והם עדיין מטילים על ישראל את האחריות להפלת המטוס. לאחר הפלת המטוס הרוסי העבירו הרוסים לסוריה סוללות טק"א מתקדמות יחסית מסוג S-300, אך לפי שעה נראה שהן לא נמסרו להפעלה בידי הסורים עצמם. מסירתן לסורים עלולה להגביר את האיום על מטוסי חיל האוויר (ועל

החימוש המשוגר בתקיפות), והפעלה משותפת של הסוללות על ידי הסורים והרוסים עלולה להגביר את הסיכון לעימות בין ישראל לרוסיה.

קבוצת סיכונים שלישית קשורה לאפשרות ההסלמה של העימות הישיר בין ישראל לאיראן, והיא הומחשה בסדרת האירועים שהתרחשו בסוריה בחודשים אפריל ומאי 2018. ראשיתה בסדרת תקיפות ישראליות על מטרות איראניות בחודש אפריל, המשכה בניסיון כושל של האיראנים לשגר לשטח ישראל כמה עשרות רקטות (רובן פגעו בשטח סוריה ומקצתן יורטו על ידי מערכת ההגנה האווירית של ישראל) ושיאה בליל ה־10 במאי בתקיפה ישראלית עוצמתית (מבצע 'בית הקלפים') על עשרות מטרות סוריות ואיראניות, התקיפה הישראלית הרחבה ביותר בשטח סוריה מאז שנת 1974.

קבוצת סיכונים רביעית קשורה לאפשרות הסלמה של העימות עם חזבאללה. סמוך לתחילת התקיפות הישראליות בשנת 2013 אמר מנהיג חזבאללה נסראללה כי תקיפות בשטח לבנון הן 'קו אדום'. השתמע מדבריו כי ישראל יכולה לפעול בשטח סוריה ללא תגובה של הארגון. למרות זאת, חזבאללה יזם כנראה סדרת פיגועים מן הגבול ברמת הגולן (בשנים 2013–2015, ללא הרוגים) בתגובה לתקיפות הישראליות. בהמשך הוא אכן הגיב משטח לבנון לתקיפה של מחסן אמצעי לחימה מצידו הלבנוני של גבול סוריה–לבנון (פיגוע ב־14 במארס 2014, ללא הרוגים) ולהרג פעיל חזבאללה שיוחס לישראל (פיגוע ב־7 באוקטובר 2014, ללא הרוגים). בינואר 2015 הגיב חזבאללה לראשונה משטח לבנון לתקיפה ברמת הגולן שנהרגו בה פעילים בכירים של חזבאללה וגנרל איראני (פיגוע ב־28 בינואר 2015 בהר דוב, שני חיילים הרוגים). פיגוע נוסף של חזבאללה יצא לפועל ב־1 בספטמבר 2019 (ללא נפגעים) בתגובה לתקיפה ישראלית בסוריה שהרגה פעילים של חזבאללה ולתקיפה של רחפנים בביירות שנערכה באותו זמן ויוחסה גם היא לישראל. ניסיון פיגוע נוסף של חזבאללה נעשה ב־27 ביולי 2020, שוב בתגובה להרג פעיל של הארגון בתקיפה בסוריה.

העברת מרכז הכובד של הפעילות הנוגעת לפרויקט 'דיוק הטיילים' מסוריה ללבנון חידדה מאוד את האתגר שניצב לפתחה של ישראל ועלולה להוביל לעימות בין ישראל לחזבאללה. נסראללה הבהיר לאורך כל התקופה מאז שנת 2013 כי מדיניות התגובה שלו תהיה שונה בעקבות תקיפות בלבנון. אפשרות זו מחייבת את ישראל לנהל גם דיון עקרוני יותר בתועלת הכוללת של המאמץ למנוע מהלכי התעצמות קונוונציונלית של האויב (בניגוד למאמצי התעצמות בתחום הגרעין, שבנוגע אליהם יש הסכמה רחבה כי נכון להפעיל את הכוח כדי לסכלם לפי 'דוקטרינת בגין') ולעמת את הנזק האפשרי מהפעלת הנשק המדויק עם אפשרויות הפעולה (ההגנתיות וההתקפיות) נגדו.

המהלומה הרב־ממדית

באוקטובר 2020 פרסם מפקד חיל האוויר עמיקם נורקין מאמר שכותרתו 'מהלומה רב־ממדית' (נורקין, 2020). המאמר פורסם בגיליון מיוחד של כתב העת הצה"לי 'בין הקטבים' שהוקדש ל"תפיסת ההפעלה לניצחון" ולתוכנית בניין הכוח 'תנופה', שמוביל הרמטכ"ל אביב כוכבי מאז שנכנס לתפקידו בתחילת שנת 2019. בהקדמה שכתב לגיליון המיוחד ציין כוכבי (2020) כי "בבסיס התפיסה עומדת האבחנה לפיה העוצמה הצבאית שלנו מחייבת התאמות רבות נוכח אויב שהשתנה באופן מהותי [...] משך הזמן שדרוש להכרעה והמחיר שיידרש, הביאו את המדיניות הישראלית בעשורים האחרונים להציג יעדי מלחמה מוגבלים בלבד"

(עמ' 7). בעיני כוכבי אויביה של ישראל מנסים להוביל אותה למסקנה כי היא "לא תוכל להכריע במלחמה, ויהיה יקר וכואב מדי בעבורה לתקוף את אויביה ולהרתיעם מהתגרריות ומהמשך בניית האיום בגבולותינו" (עמ' 8). כוכבי רואה אפוא בחוסר היכולת של ישראל להכריע את העימותים האחרונים עניין מכוון המבטא את תפיסת ההפעלה של האויב (ראו בפרק 4) והמחייב מענה הולם, שונה מן המענה שניתן עד כה. המטרות של 'תפיסת ההפעלה לניצחון' ושל תוכנית 'תנופה' הן לפיכך "לקעקע את תפיסת האויב, ולבנות כושר צבאי שיוכיח לאויב שתפיסתו איננה יעילה עוד" (עמ' 8).

במאמר שכתב נורקין מוצגת בבחינת יחסית מערכת ההבנות הנוכחיות, הן של חיל האוויר והן של המטכ"ל, על מקומו של הכוח האווירי בתפיסת הלחימה הכוללת של ישראל. נורקין הסביר במאמרו כי התפיסה הצה"לית המעודכנת כוללת שלושה מאמצים מרכזיים – 'מהלומה רב-ממדית', 'הגנה רב-ממדית' ו'תמרון רב-ממדי'. מדבריו עולה כי גם תפיסת ההפעלה המעודכנת מאמצת את ההגדרות המסורתיות של ההכרעה הצבאית שהיו בתפיסת ההפעלה המקורית, וגורסת כי מאמצים אלו נועדו להשמיד את יכולותיו של האויב, למנוע ממנו הישגים משמעותיים ולשלול ממנו את היכולת ואת הרצון להמשיך ולהילחם. כמו בתפיסה המוצהרת של צה"ל שהתחדדה אחרי מלחמת לבנון השנייה וקיבלה ביטוי במסמכי אסטרטגיית צה"ל (איזנקוט, 2015, 2018), גם על פי תפיסת ההפעלה המעודכנת הניצחון הצה"לי צריך להיות מובהק וברור, וההישג הצה"לי צריך להיות גבוה ומושג בזמן קצר ובמחיר נמוך לעורף האזרחי ולכוחות צה"ל.

לפי נורקין (2020) במרכז התפיסה הצה"לית עומדת ה'מהלומה הרב-ממדית'. המרכיב העיקרי שלה הוא "מאמץ אש קינטי, הכולל היקף גדול מאוד של חימושים בעלי יכולת נזק משמעותית ומדויקת" (עמ' 232), ומשמעותו – שילוב של אמצעי תקיפה, בקצב, בהיקף ובדיוק גבוהים במיוחד האמורים לאפשר בזמן קצר פגיעה קשה ומפתיעה באויב. ההקשר של המהלומה הוא פיזי ותודעתי כאחד, והיא מכוונת להשפיע על ציפיותיו ועל הערכותיו בנוגע ליכולתו לממש את אסטרטגיית הניצחון שלו. לכן "כל מהלומה צריכה לגרום לנזק החורג מההבנות ומהציפיות של האויב בעניין היכולות והנחישות של צה"ל, תוך התמקדות במערכים החיוניים למימוש תפקודו האופרטיבי ולאסטרטגיית הניצחון שלו" (עמ' 232). נורקין מבחין בין שלוש מהלומות על פי המיקוד שלהן: "מהלומה מרחבית" מתמקדת במרחב גאוגרפי מסוים; "מהלומה משימתית" מתמקדת ביכולת מסוימת של האויב; ו"מהלומה רחבה" מתמקדת במגוון רחב של גזרות ויכולות חיוניות (עמ' 232). עוד לפי נורקין (2020), התכלית העיקרית של המהלומה היא לאלץ את האויב "להסכים לסיום מהיר של הלחימה. זאת, באמצעות פגיעה מהירה ומפתיעה ביכולות מפתח, אשר תפגע בתפקודו, תגרום לו שיתוק זמני ואף תציב סימני שאלה מהותיים על עצם יכולתו לממש את רעיונו המערכתי ואת תפיסת הניצחון שלו" (עמ' 231). להשקפתו המהלומה מכוונת גם "לפגיעה ניכרת ביכולת התפקוד של האויב" (עמ' 232). חוסר התפקוד יתבטא בשיבוש "יכולתו לפקד, לשלוט ולסנכרן את פעילותו האופרטיבית" (עמ' 232). עם זאת, לאחר פרק זמן כלשהו יתאושש האויב, ולכן נדרש "רצף של מהלומות" (עמ' 237) שיגבירו את הלחץ עליו:

הרעיון הבסיסי מכוון לכך שלאחר כמה מהלומות, ישאף האויב לסיום הלחימה על-מנת להימנע מספיגת נזק נוסף או עקב הבנתו שהוא אינו יכול להשיג את יעדיו ולממש את האסטרטגיה שגיבש נגד צה"ל [...] ככל שהמהלומות תהיינה אפקטיביות יותר, כך תגבר ההבנה אצל האויב בעניין חוסר היכולת שלו

להצליח במימוש יעדיו, וכן בחוסר התוחלת ובמחיר הגובר של המשך הלחימה. הבנה כזו תאיץ את רצונו לסיים את סבב הלחימה ותחליש את מעמדו ואת יכולת המיקוח שלו בשולחן המו"מ עם סיומה (נורקין, 2020, עמ' 231).

זאת ועוד — לפי נורקין, הפגיעה ביכולת התפקוד של האויב תצמצם גם את יכולותיו להילחם ולהפעיל אש אפקטיבית נגד העורך הישראלי, או לפעול באפקטיביות נגד התמרון הצה"לי, אם ימומש. להשקפתו של נורקין הבחירה בכוח אווירי למהלומת אש מרוכזת, מדויקת ומפתיעה, מתאימה מאוד למאפייני הלוחמה האווירית בכלל וליכולותיו של חיל האוויר הישראלי בפרט. הוא הסביר כי שלא כמו התמרון הקרקעי, שההתכוננות אליו דורשת תנועה וריכוז של כוחות רבים בפרק זמן ארוך יחסית ובחתימה גבוהה, ההתכוננות של חיל האוויר למהלומת אש כבדה היא מהירה יחסית וחתימתה נמוכה. תכונה אחרת שנורקין ציין היא גמישות ההפעלה של הכוח האווירי:

ייחודיותה של המהלומה האווירית בישראל נובעת לא רק מהיכולת לבצע מהלך אש משמעותי, מפתיע ומרוכז, בזמני התרעה קצרים, אלא גם מהיכולת לשמר גמישות למול האיום הרב־זירתי. גמישות זו נובעת מכך שחיל האוויר יכול להפעיל עוצמת אש משמעותית מול מגוון מטרות בחזית ובעומק, ותוך ניוז מהיר של האש האווירית בין החזיתות, בהתאם למגוון הצרכים המבצעיים המתפתחים בגזרות הלחימה השונות (נורקין, 2020, עמ' 234).

נורקין (2020) הסביר כי "חיל האוויר, שהוגדר על ידי האבות המייסדים ככוח מחץ גמיש, זמין, נייב ורב־תכליתי, עובר בשנים האחרונות תהליכי בניין כוח שהופכים אותו למתאים במיוחד לעמוד בלב המהלומה הרב־ממדית" (עמ' 234). הכוונה היא בראש ובראשונה "לחיזוק ניכר של היכולת לבצע הספקי תקיפה גבוהים החיוניים למהלומה האווירית. תהליך זה כלל מרכיבים רבים היוצרים יחד מערכת ארגונית, מבצעית ומודיעינית הפועלת כמו מכונה משוכללת ומשומנת היטב" (עמ' 234). עוד הסביר נורקין:

כיום, מאפשרים תהליכים אלו לחיל האוויר לייצר, לתכנן, לשלוט ולתקוף במדויק, היקף גבוה מאוד של מטרות (מאות רבות) בזמן קצר (דקות רבות) [...] המצב כיום מאפשר לראות את התהליך בשלמותו ולנתב את המטרות מרגע איתורן והפללתן, דרך שלבי התכנון במטה ובשדה, ועד הפעולה בשטח — בדת"ק, בתא השליטה ובקוקפיט (נורקין, 2020, עמ' 235).

נורקין הדגיש את חשיבותם של שני עניינים — סוגיית המטרות והספקי התקיפה. בהקשר לסוגיית המטרות הסביר נורקין כי יש למצות את המידע המודיעיני בתהליך התכנון הטקטי כדי להכין מלאי גדול ומגוון של מטרות לתקיפה. לשם כך הוכנסו לתכנון המערכתי ולשליטה המבצעית כלים המאפשרים גמישות בתהליך קבלת ההחלטות והכנסה או הוצאה של מטרות לפי הצורך ולפי ההקשר האסטרטגי של המהלומה. כמו כן "שוכללה היכולת לבצע תקיפות חוזרות על מטרות שבהן לא הושג ההישג הנדרש, והוגדרו כלי עבודה, מערכות ותהליכים לקיצור ולייעול התהליך. מאמץ זה, המבוצע בשילוב זרועות עם כלל גורמי צה"ל, מהווה את התשתית הבסיסית לתכנון ולשליטה עתידיים במהלומה הרב־ממדית" (נורקין, 2020, עמ' 234–235).

בהקשר להספקי התקיפה כתב נורקין:

מרכיב חשוב נוסף קשור ביכולת גורמי השדה בטייסות להוציא לפועל היקף משמעותי של גיחות בקבועי זמן קצרים. שיפור יכולות אלו כלל ניתוחים ארגוניים ותהליכיים, תוך שימוש תכוף בכלי 'תעשייה וניהול' [...] לצורך שיפור תהליכי העבודה והרחבת צווארי הבקבוק שזוהו. לשם כך פותחו נהלים וטכניקות לתחזוקה ולסבבי חימוש מהירים של המטוסים בד"ת"קים (דירים תת-קרקעיים), ובוצעו אין ספור תרגילים וביקורות במטה ובשדה. בסופו של דבר, שוכללו באופן משמעותי היכולות של חיל-האוויר לתכנן, לבצע ולשלוט בהיקף גדול מאוד של תקיפות בפרקי זמן קצרים – יכולות העומדות בבסיס המהלומה הרב-ממדית הצה"לית (נורקין, 2020, עמ' 235).

שאלת עצמאותה של המהלומה והקשר שלה לתמרון הרב-ממדי אינה ברורה די הצורך במאמר של נורקין, וככל הנראה לא מדובר בעניין מקרי. נורקין (2020) טען כי "נדרשים מאמצים נוספים [...] להגביר את הנזק והאפקט הנגרמים לצד השני" (עמ' 232), אך לא פירט מה הם. לפיו:

המהלומות הרב-ממדיות יישענו בעיקר על כוח האש האווירי, אך הן יכללו שילוב סינרגטי של ממדים נוספים בלחימה, כחלק ממימוש רחב של תפיסת הלחימה הרב-ממדית של צה"ל. שילוב זה נמצא עדיין בראשיתו, אך הוא בעל פוטנציאל גבוה למיצוי רחב של כלל היכולות והיתרונות היחסיים של צה"ל, עלימנת לקצר את משך הלחימה ולהשיג ניצחון ישראלי מובהק (נורקין, 2020, עמ' 239).

עם זאת, נראה כי על פי השקפתו של נורקין אפשר להפעיל את המהלומה הרב-ממדית באמצעות הכוח האווירי גם כמאמץ עיקרי, ללא המאמצים הנוספים או עם הפעלה חלקית ומשנית שלהם בלבד. נורקין תיאר למעשה ראיית עולם שלמה ויציבה יחסית שהתפתחה בשני העשורים האחרונים, והיא הבסיס התפיסתי לעדיפות הגלויה הניתנת להפעלת הכוח האווירי ולבנינו. הפער בין הניסוח של נורקין לניסוחים המסורתיים של תפקיד הכוח האווירי אינו סמנטי; משמעותו היא כי הכוח האווירי של ישראל נהפך במהלך השנים מגורם חיוני שסייע למאמץ הכרעה שהובילו כוחות היבשה המתמרנים למרכיב העיקרי של מאמץ הכרעה שאמור להתנהל בעיקר באמצעות אש ומודיעין מדויק.

מהו אם כן מנגנון ההכרעה הצבאית של 'המהלומה הרב-ממדית'? בתאוריה הצבאית מוכרות שתי גישות בסיסיות להכרעת האויב – 'גישת התמרון' ו'גישת השחיקה'. גישת התמרון היא הגישה התחבולנית, המתמרנת את האויב על ידי ניצול נקודות התורפה שלו ושואפת למוטט את רוחו (או בגישה עדכנית יותר – את 'הגיונו') ולהביא לקריסתו המהירה יחסית. מנגד לגישת התמרון עומדת גישת השחיקה – תכליתית התשת האויב באמצעות השמדתו עד שיגיע לנקודת השבירה (או עד שיושמד לחלוטין). גישת התמרון נחשבת לגישה הנוטלת סיכונים ופועלת במהירות וברציפות לשם השגת הישג מהיר, ואילו גישת השחיקה נחשבת לשמרנית, בטוחה, אך בזבזנית יותר בזמן ובאמצעים.

אדוארד לוטוואק (2002) תיאר נכון הבדל עמוק בין שתי הגישות בכל הנוגע לסוגיית המטרות לתקיפה. בשתי הגישות אפשר להשתמש באותן טכניקות לאיסוף הנתונים ולניתוחם, אך כשמתבוננים באויב מחפשים ורואים דברים שונים – האוחזים בגישת השחיקה יחפשו בעיקר מספר גדול ככל האפשר של מטרות ראיות

לתקיפה, בלי שיקדישו תשומת לב רבה למהותו של האויב (השחיקה מבוססת כאמור על פגיעה שיטתית באויב, והשפעתה אמורה להיות מצטברת); ואילו האוחזים בגישת התמרון ירצו להבין גם את ההיגיון המסדיר את פעולתו של האויב ואת תפיסת ההפעלה שלו ויחפשו בהם נקודות תורפה (לא רק חומרות אלא אף פוליסטיות ותרבותיות).

להעמדתו של המהלך המתמרון של כוחות היבשה במרכז של תפיסת ההפעלה המקורית בעשורים הראשונים היו כמה סיבות, אבל היא הייתה גם חלק מבחירה מודעת בגישת התמרון התחבולנית משום שהיא מאפשרת לצה"ל לנצל את איכות כוחותיו ולקזז את היתרון הכמותי של אויביו. בקרב התמרון הדינמי משתנים התנאים ללא הרף והצבא, בכל רמותיו, נדרש לגלות יוזמה וגמישות וכן יכולת מהירה לחשוב, להגיב ולהסתגל למצבים חדשים ובלתי צפויים. ולכן חשבו הוגי תפיסת ההפעלה המקורית כי התמרון יכול להביא לידי ביטוי באופן הטוב ביותר את יכולותיהם של המפקדים הישראליים ואת יכולותיו של צה"ל כולו. השינויים באופן הפעלת הכוח הצה"לי בעשורים האחרונים משקפים במידה רבה מעבר מגישת התמרון לגישת השחיקה. בבסיס המעבר הזה מונחת התפיסה כי 'דור האויבים החדש' נעדר מרכזי כובד קלסיים שאליהם אפשר לכוון את מאמץ ההכרעה הצבאית המסורתי המבוסס על מהלך מתמרון לכיבוש שטח והשמדת כוחות. מכאן קצרה הדרך לבחירה, מודעת יותר או פחות, באסכולת ההתשה ולהעדפת גישת השחיקה בלחימה בארגונים כגון חזבאללה וחמאס.

האם המהלומה הרב־ממדית שייכת לגישת התמרון או לגישת השחיקה? לכאורה היא שייכת לגישת השחיקה. אבל מניתוח המאמרים העוסקים בה הולך ומתברר כי ישראל אימצה למעשה תפיסה מורכבת המנסה לשלב בין שתי הגישות ומבקשת לפגוע פגיעה שיטתית באמצעות אש ומודיעין מדויק במרכזי הכובד המבוזרים המאפיינים את הארגונים שעמם היא מתמודדת, דוגמת מערכי הטק"ק והרק"ק שלהם ומערכות הפיקוד והשליטה לניהול הלחימה. נראה כי זהו מנגנון ההכרעה הצבאית שהתכוון אליו נורקין (2020) במילים "פגיעה מהירה ומפתיעה ביכולות מפתח" (עמ' 231).

עליונות אווירית

באותו גיליון של כתב העת 'בין הקטבים' שהתפרסם בו המאמר של נורקין על המהלומה הרב־ממדית, התפרסם גם מאמר אחר שעסק בחיל האוויר ובנושא העליונות האווירית. כתב אותו תא"ל (מיל') אמנון עין דר (2020), ראש להק אוויר בשנים 2017–2020, ולפיו העליונות האווירית של חיל האוויר נמצאת בשנים האחרונות תחת איום גובר הנובע מן השילוב בין הנוכחות הרוסית באזור לתפוצת מערכות הגנה אווירית מתקדמות ולשינויים במאפייני הפעולה של האויבים, לרבות הפעלת כטב"מים ורחפנים הטסים בגובה נמוך מאוד. עין דר הפנה את תשומת הלב לכך שמאז 1982 התעצבה בקרב כל הגורמים בישראל התודעה על עליונותו האווירית של חיל האוויר, והנחת היסוד היא כי הוא תמיד יוכל לפעול בחופשיות. עין דר הסביר כי מבחינה היסטורית מצב עניינים זה הוא חריג, ולכן הזהיר מפני האפשרות שהוא ישתנה וקרא לשימור ולביסוס של העליונות האווירית עקב חשיבותה הרבה.

חשיבותו של המאמר של עין דר היא אפוא בטענה כי העליונות האווירית של חיל האוויר הישראלי מחייבת התמודדות שוטפת ומאבק מתמיד, וכי המאבק להשגת עליונות אווירית משתנה בעקבות השינויים טכנולוגיים אך גם לנוכח תמורות גאואסטרטגיות.

עין דר ייחס בהקשר זה חשיבות מיוחדת להגעת הכוחות הרוסיים לסוריה בספטמבר 2015 כדי להציל את שלטונו של בשאר אל-אסד. נוכחות זו מציבה לדעתו סיכונים הן לחופש הפעולה של חיל האוויר בשגרה והן ליכולת הפעולה שלו במלחמה. עין דר הסביר כי הרוסים הכניסו לזירה אמצעי לחימה מתקדמים – מערכות מודיעין; מערכות לשיבוש אמצעי ניווט ופעילות אחרת בספקטרום האלקטרומגנטי; מטוסי קרב מתקדמים; וסוללות טק"א חדשות, כגון SA-22 ו-S-400, המכסות חלקים נרחבים של מרחב הלחימה. הטכנולוגיה הרוסית שילבה בסוללות הטק"א מערכות שליטה ובקרה, שיפורים בקינמטיקה (ביצועי דחף ותמרון) ושיפורים בביצועי החימוש. כלל השיפורים משנים במידה ניכרת את רמת האיום על מטוסי חיל האוויר הישראלי לעומת העבר. טווח הפעולה של סוללות הטק"א גדל, ויכולתן לפעול נגד מטוסים ונגד חימוש השתפרה מאוד. בהקשר זה הבהיר עין דר כי מן הצורך להתחשב בנוכחות הרוסית בכל פעולה של חיל האוויר במב"ם עולה כי חופש הפעולה אינו רק עניין של מאבק צבאי וטכנולוגי, וכי את מרכיביו המדיניים והאסטרטגיים יש לנהל בקפידה. האתגר הסורי הנוכחי מוגבל בהיקפו בעיניו של עין דר, ולפי דבריו במאמר נראה כי חיל האוויר מצא את הדרך להתמודד עימו במסגרת המב"ם. עם זאת, עין דר הזהיר כי סוריה ממשיכה להצטייד במערכות טק"א מתקדמות מתוצרת רוסית, דוגמת מערכות ה-S-300 ארוכות הטווח ומגוון רחב של סוללות טק"א לטווחים בינוניים וקצרים, כגון SA-17, SA-22 ו-SA-26. גם איראן מציבה בסוריה מערכות טק"א מתוצרתה המתבססות על טכנולוגיות מגוונות, חלקן רוסיות וחלקן מתוצרת עצמית. חזבאללה, במימון איראני, פועל במגוון דרכים לצורך ההתמודדות עם העליונות האווירית הישראלית. הארגון פועל להקמת מערך הגנה אווירית המתבסס על מערך גילוי ועל מערכות טק"א ומאמץ טכנולוגיות ושיטות פעולה איראניות. לפי עין דר (2020) המערך הזה הוא "מערך גרילה נסתר" (עמ' 54), שאף שלא יוכל למנוע את פעילות חיל האוויר, יוכל להשיג הישגים תודעתיים, כגון הפלת מטוסים, גם אם בהיקף מצומצם, ועצם הימצאותו עלולה להגביל את התקיפות הישראליות ולחייב את חיל האוויר להתארגנות רציפה ומיוחדת.

במאמרו הפנה עין דר את תשומת הלב לאיומים נוספים, מוכרים וחדשים. הפעלתו של הכוח האווירי מתבססת על מערכות רבות הפועלות (משדרות וקולטות) בספקטרום האלקטרומגנטי (מערכות קשר, מערכות שליטה ובקרה, מערכות מכ"ם ומערכות ניווט). במאמר אחר באותו גיליון של כתב העת 'בין הקטבים' (גפני ואחרים, 2020) נטען כי מרכיב הקישוריות והמידע ניצב בלב תפיסת ההפעלה, ולפיכך הופך את הספקטרום האלקטרומגנטי לקריטי מתמיד. ואכן כדי לאפשר את פעולתם התקינה של כלי הטיס ושל מערכות החימוש, נדרש לשמר יכולת פעולה רציפה בתווך האלקטרומגנטי, הן לצורכי הגנה והן לצורכי שיבוש מערכותיו של האויב. עניין נוסף שאליו הפנה עין דר את תשומת הלב הוא התפתחותם של ה'רחפנים' – שם גנרי לקבוצת אמצעים בעלי מגוון של יכולות ושל אופני פעולה שיש להם גם שימושים צבאיים מגוונים. הרחפנים מתבססים על טכנולוגיה נגישה, זולה ופשוטה להפעלה. התפתחות זו יצרה לפי עין דר מרחב לחימה חדש ב'רום הטיסה הנמוך' ומאבק על העליונות האווירית במרחב זה. גודלם של הרחפנים ומאפייני הטיסה שלהם הופכים את ההתגוננות מפניהם לעניין מורכב, ובנקודת הזמן הנוכחית יש תחושה כי הכלים הללו הם חסרי מגבלות – הם

יכולים לפעול בחופשיות, וגם אם יופלו מחירם הנמוך מאפשר להפעיל במקומם כלים אחרים. כל המדינות עוסקות כיום בפיתוח אמצעים נגד רחפנים ובהצטיידות בהם. עין דר העריך כי המאמץ לפיתוח אמצעי הנגד יניב תוצאות, וכי בעתיד אפשר יהיה למגן לפחות מרחבים מסוימים מפני פעילות של רחפנים. עם זאת, בעת הזאת יש עדיין פער ניכר בין יכולות התקיפה של הכלים הללו ובין יכולות ההגנה מפניהם.

מבצע 'שומר החומות'

כשבע שנים לאחר מבצע 'צוק איתן' התרחשה שוב הסלמה רחבת היקף בין ישראל לחמאס. בחודש הרמדאן שהחל ב־13 באפריל 2021 התחוללו בישראל אירועים אלימים בירושלים ובמוקדים אחרים. האירועים בירושלים החלו במחאה של תושבי שיח' ג'ראח הערבים על הכוונה לפנותם מבתי שבעלות יהודית, המשיכו בעימותים של פעילי ימין קיצוני ושל ערבים בשער שכם והתפשטו לעימותים בין מוסלמים לשוטרים בהר הבית. העימותים הגיעו לשיאם ב'יום ירושלים' (10 במאי), לאחר שהמשטרה השליכה רימוני הלם בתוך מסגד אל־אקצא. חמאס הציב אולטימטום לישראל לפנות את כוחותיה מהר הבית ומשיח' ג'ראח, ומשישראל לא נענתה שיגר חמאס רקטות לכיוון ירושלים. ישראל הגיבה לירי והכריזה על מבצע 'שומר החומות'. במהלכו התפשטו המהומות מירושלים לערים ערביות ולערים מעורבות בישראל.

המבצע נערך במשך 11 ימים, ב־10–21 במאי 2021. חמאס והארגונים האחרים ברצועת עזה שיגרו במהלכו לעבר ישראל כ־4,360 רקטות ופצצות מרגמה, וכ־180 מהן פגעו בשטחים מיושבים (1,661 רקטות יורטו על ידי מערכת כיפת ברזל, 1,843 נפלו בשטחים פתוחים בישראל וכ־680 רקטות נוספות פגעו בשטח רצועת עזה). מירי הרקטות על ישראל נהרגו 12 אזרחים ישראלים וזרים. חייל אחד נהרג מירי של טיל נ"ט. גם במבצע 'שומר החומות' הפעילה ישראל בעיקר את כוח האש שלה באמצעות חיל האוויר. צה"ל תקף יותר מ־6,500 מטרות טרור – רבי־קומות ששימשו מטות של חמאס ושל הג'האד האסלאמי הפלסטיני, עשרות עד מאות בתים ומשרדים של פעילי טרור, מנהרות תת־קרקעיות, מחסני אמל"ח ומאגרי רקטות, אתרים לייצור רקטות, משגרי רקטות ובורות שיגור תת־קרקעיים, משגרי נ"ט, כטב"מים, מוצבים, נכסי מודיעין וטכנולוגיה, מטרות של הכוח הימי של חמאס ועשרות חוליות שיגור. בתקיפות צה"ל נהרגו לפחות 225 מחבלים, מהם 25 בכירים, ומספר בלתי ידוע של מחבלים נקברו מתחת להריסות מערכת המנהרות של חמאס.

המבצע המחיש פער וחולשה בתפיסת ההפעלה הצה"לית. ראש הממשלה נתניהו, שר הביטחון בני גנץ, הרמטכ"ל כוכבי וקצינים בכירים נוספים תיארו בימי המבצע ובסיומו פגיעה חזקה מאוד בחמאס והעריכו כי היא תוביל בסיומה לחיזוק ההרתעה הישראלית ולתקופת שקט ארוכה. הם ביטאו בכך שביעות רצון אותנטית מאופן התנהלותו של מבצע 'שומר החומות' ומן התוצאות של הפעילות ההתקפית של צה"ל. חמאס אכן נפגע מן הפעילות הישראלית, אבל במהלך המבצע עצמו הציבור בישראל היה מתוסכל מהתמשכות ירי הרקטות, מחוסר יכולתו של צה"ל למנוע אותו ומהיעדרו של ניצחון ישראלי ברור וחד־משמעי. באולפני הגל הפתוח בערוצים השונים נתפס כל מטר רקטות נוסף של חמאס כאות לכישלוננו של צה"ל בפגיעה בחמאס. הסתירה המתסכלת הזאת היא תוצאה של שלוש 'הפתעות' שחוה הציבור הישראלי בימי המבצע. היו גם הפתעות (מעטות) הקשורות לפעילותו של חמאס (עצם פתיחת המבצע, הירי לעבר ירושלים והמטחים הגדולים לאזור המרכז), אבל שלוש ההפתעות העיקריות היו של ישראלים מעצמם: מכך שממשלת ישראל

בחרה (שוב) להרתיע את חמאס ולא להכריע אותו; מכך שהפעילות ההתקפית של צה"ל, למרות עוצמתו האדירה, לא הצליחה להפסיק את שיגורי הרקטות; ומכך שצה"ל התקשה להסביר ולהמחיש את ההישגים שלטענתו השיג במבצע. לצד מידה גדושה של הדחקה, האופיינית לציבור הישראלי, ההפתעות הן גם תולדה של מדיניות הסתרה מכוונת ארוכת שנים המשולבת בכישלון מתמשך של ההנהגה המדינית והצבאית בניסיון להסביר לציבור את האסטרטגיה הישראלית ואת מאפייניהם הנוכחיים של עימותים צבאיים.

כאשר החל העימות הופתעו הישראלים לגלות פעם נוספת את העדיפות הברורה שנותנת ההנהגה המדינית והצבאית שלהם למבצעי הרתעה המתבססים בעיקר על חיל האוויר, ואת סלידתה ממבצעים המיועדים להשגת הכרעה צבאית ברורה וחד-משמעית, המחייבים הפעלת כוחות יבשה במהלך מתמך לשטחו של האויב. גם הפעם בחרה ישראל בתכלית מעומעמת שעניינה 'חיזוק ההרתעה'. בחירה זו משליכה על אופיו של המבצע ובעיקר על תוצאותיו. למקבלי ההחלטות היה ברור כי לא תושג בו הכרעה צבאית ברורה וחד-משמעית או תמונת ניצחון. הם גם העריכו כי למבצע יש תכלית ראויה, וכי זו תושג במחיר סביר. אך הציבור, שהמשיך לשמוע בשנים שלפני המבצע רטוריקה של 'הכרעה' ו'ניצחון', נותר מאוכזב ומופתע. ההפתעה השנייה קשורה לקושי של אזרחי ישראל להתמודד עם שיגורי הרקטות של חמאס. לאורך השנים הצטייד חמאס באלפים רבים של רקטות למגוון טווחים, והן מוקמו בעמדות מסתור בלב אוכלוסיה אזרחית ובאתרים תת-קרקעיים. מערך זה עומד במרכז תפיסת הלחימה של חמאס ומאפשר לו לשגר מטחים כמעט ללא הפרעה, הן לעוטף עזה, הן לטווח הבינוני (אשדוד, באר שבע) והן לאזור המרכז. ישראל בנתה מערך הגנה אקטיבית (כיפת ברזל) שיעילותו יוצאת דופן, והישגיו במבצע היו מרשימים מאוד. היא גם ערכה מאמץ התקפי גדול נגד נקודות השיגור, אבל התברר שוב כי צה"ל יכול לצמצם, אך אינו יכול למנוע לחלוטין את שיגור המטחים ואת הפגיעות הקטלניות. את מצב העניינים הזה אי אפשר לשנות מהותית בטווח הזמן הקרוב. לשיגורי הרקטות יש אפוא משמעות אסטרטגית ויכולת לעצב את תודעת המערכה.

ההפתעה השלישית קשורה לשתיים הקודמות. הפעילות ההתקפית של צה"ל אכן גרמה לחמאס נזק שאפשר שישפיע על תהליך קבלת ההחלטות של הארגון בעתיד. אבל העימות חשף בעיקר את הפער העצום שיש בין האופן שבו נראים ההישגים של חמאס ובין האופן שבו נראים ההישגים של צה"ל תוך כדי העימות עצמו. ההישגים של חמאס – השיגורים, האזעקות, הפגיעות בבתים וההרוגים – הם ברורים ומיידיים ונתפסים תוך כדי העימות עצמו. לעומתם, ההישגים של צה"ל מצטברים ומשפיעים בעיקר בטווח הארוך, והם הרבה פחות מוחשיים וברורים במהלך העימות עצמו. אם מחברים לפער זה את ההכרה ההולכת וגוברת בקרב הציבור בחוסר היכולת להפסיק את מטחי הרקטות, מתקבלת תוצאה עגומה – הציבור הישראלי פשוט לא חווה את ההצלחה של צה"ל. צה"ל פעל כדי להרתיע את חמאס מן העימות הבא, אבל הציבור ציפה לניצחון בעימות הנוכחי.

מבצע 'שומר החומות' התנהל אפוא בשני ממדים: בממד האחד תקף חמאס את העורף הישראלי במטחי רקטות בהיקפים שטרם נראו בעבר, ובממד השני תקפה ישראל את חמאס בעזה בעוצמה ובדיוק גדולים בהרבה לעומת המבצעים הקודמים. אולם בפועל נוצר קשר רופף בלבד בין שני הממדים. לנוכח המשך ירי הרקטות, תושבי ישראל הנתונים תחת האש לא התרשמו יתר על המידה מן ההרס האדיר שהמיט צה"ל על מערכי האויב וממספר פעיליו שנפגעו, וצה"ל לא מצא דרך יעילה להסביר לציבור את הישגיה של הפעילות

ההתקפית. פרסום הנתונים המספריים – מספר התקיפות, מספר המטרות שהותקפו ומספר הקילומטרים של התשתית התת־קרקעית שנפגעה – לצד עמעום ההיגיון הצבאי העומד מאחורי התקיפות על הבניינים רבי־הקומות, לא סייעו בעניין זה.

במובן זה נראה כי גם לצמרת המדינית והצבאית הייתה הפתעה בימי המבצע. הם גילו (שוב) כי הציפייה להכרעה צבאית ברורה וחד־משמעית במלחמת בזק קצרה מאפיינת עדיין את החשיבה של הציבור הישראלי על התוצאה הרצויה של עימותים צבאיים. הציפייה הזאת היא גם הפרספקטיבה שדרכה מתבונן הציבור על התוצאות בפועל. זאת הסיבה העיקרית לתחושת התסכול שחווה הציבור הישראלי, והיא מועצמת על ידי השיח המתנהל באולפני הגל הפתוח בערוצים השונים. שיח זה נותן עדיפות ברורה לעיסוק במטחי הרקטות המתמשכים ומתקשה להסביר את הישגי צה"ל. הציפייה (שלא התגשמה) לסיכול ממוקד של אחת מן הדמויות המוכרות בהנהגת חמאס שיקפה תשוקה לתמונת ניצחון, אך ספק אם גם הצלחתו של מבצע כזה הייתה משנה את תמונת המצב הבסיסית.

תחת אסטרטגיית ההרתעה הנוכחית של הדרג המדיני, ספק אם יש דרך טובה יותר מן הדרך שצה"ל בחר בה להתמודד עם חמאס במבצע 'שומר החומות'. מן הלקחים מעימותים קודמים עולה גם כי במבצעי הרתעה מתחייבת הפרדה בין התחושות השוררות תוך כדי הלחימה עצמה ובין השפעותיה של הלחימה בטווח הבינוני והארוך. מותר אפוא לקוות שגם הפעם יתברר כי ההרתעה אכן חוזקה, ושהיא תבוא לידי ביטוי בתקופת שקט ארוכה יחסית. אם אכן כך יהיה, מוטב כי ההנהגה המדינית והצבאית תנצל את הזמן לתיאום הציפיות של הציבור, להבהרת ההיגיון האמיתי של האסטרטגיה הישראלית ולדיון ציבורי גלוי במאפייני העימותים הצפויים. ועדיף שכל זה יקרה עוד לפני המלחמה הבאה עם חזבאללה משום שזו תהיה כמובן בעייתית הרבה יותר מכל הבחינות.

פרק 9

סיכום: מבט לעבר, להווה ולעתיד

סיכום: מבט לעבר, להווה ולעתיד

מבט לעבר ולהווה: הסיפור של חיל האוויר

חוקר האסטרטגיה הבריטי פרופ' קולין גריי טען כי סיפורו של הכוח האווירי הוא סיפור גלובלי של הצלחה גדולה, וראה קו היסטורי ברור, ישיר ועקבי בהתפתחותו – מראשית התעופה הצבאית ועד ימינו (Gray, 2012). דבריו של גריי מתארים נכון גם את חיל האוויר הישראלי – הוא הוקם בחופזה בראשית ימי המדינה, וללא כל ספק נהפך למרכיב מרכזי בעוצמה הצבאית הכוללת של ישראל. להצלחתו של חיל האוויר תרמו כמה גורמים: הצמרת המדינית גילתה נכונות להקצות משאבים לבניין הכוח האווירי ולהסתכן בהפעלתו; הדרג הצבאי הבכיר התגייס לבניין כוחו של חיל האוויר למרות תקופות של ספקנות רבה ושל אכזבות קשות; והתרבות המבצעית האיכותית שהתפתחה בחיל האוויר אפשרה לו להתאושש מכישלונות וממשברים אך גם ללמוד ולהשתנות, להתאים עצמו לזירות פעולה חדשות ולפתח יכולות ותפיסות ייחודיות.

במבט לאחור נראה כי להתפתחותו של חיל האוויר תרמה בראש ובראשונה תמיכתה העקבית של הצמרת המדינית. תמיכה זו היא ארוכת שנים ואינה תלויה בהיבטים פוליטיים או פרסונליים. הצמרת המדינית זיהתה עוד בראשית הדרך את יכולותיו הייחודיות של הכוח האווירי, הקצתה לבניינו משאבים רבים ובאופן כללי נתנה בו אמון וגילתה כלפיו אהדה רבה, גם בתקופות שהדרג הצבאי הבכיר דווקא גילה כלפיו ספקנות גדולה. במובנים רבים הקדימה ההנהגה המדינית בהבנותיה אלו את הדרג הצבאי ולעיתים גם את חיל האוויר. תמיכתה של ההנהגה המדינית בלטה כבר בשנות ה-50, בהחלטות הראשונות על ההצטיידות במטוסים מתקדמים מתוצרת צרפת, ונמשכה בשנות ה-60, במאבק העיקש עם הממשל האמריקני על רכש מטוסי הסקייהוק ובעיקר על רכש מטוסי הפנטום (ברונפלד, 2011). העדיפות שניתנה בהקצאת המשאבים לבניין כוחו של חיל האוויר נמשכה גם בעשורים הבאים והתבטאה במאמצים לקבלת המטוסים המתקדמים מארצות הברית (ה-F-15 וה-F-16, על דגמיהם השונים, ולאחרונה ה-F-35) ובהחלטות על עסקאות הרכש. לעסקאות הרכש הצטרפו ההשקעות בתעשייה הביטחונית הישראלית; הן סייעו מאוד לבניין כוחו של חיל האוויר והפכו את ישראל למעצמה טכנולוגית בעלת יכולות ייחודיות בתחומים כגון טילי אוויר-אוויר, כטב"מים והגנה אקטיבית. בתחומים מסוימים אף ידעה ההנהגה המדינית לכפות על חיל האוויר להצטייד במערכות בניגוד לעמדתו – ובדיעבד צדקה, לפחות בחלק מן המקרים. בתחום ההגנה האקטיבית, דוגמה מובהקת לעניין הזה, היא גם פעלה כדי להשיג מן הממשל האמריקני את המימון לפרויקטים שבלעדיו לא היו יוצאים לפועל כלל. התוצאה המצטברת של מתן העדיפות לבניין כוחו של חיל האוויר היא כוח אווירי עוצמתי, יעיל וגמיש, הניצב בחזית הטכנולוגיה.

הצמרת המדינית ידעה גם להפעיל את הכוח האווירי באופן יעיל, נועז ויצירתי כדי להתמודד (בדרך כלל בהצלחה) עם סוגיות אסטרטגיות מורכבות. אופן הפעלה זה בא לידי ביטוי בעיקר במבצעים ייחודיים, חלקם עתירי סיכונים צבאיים ומדיניים, במלחמות ובין המלחמות. שימוש כזה בכוח האווירי החל בשנות ה-60 במאבק על מקורות המים, בגיחות צילום חוצות גבול ובקרבות אוויר (לאחר עשור של הימנעות מהפעלת הכוח האווירי בשל חשש מהסלמה וכנראה גם בשל רמת אמון נמוכה יותר). הפעלת הכוח במלחמת ההתשה, אחרי התלבטויות והיסוסים, שיקפה נכונות גבוהה להתמודד עם סיכוני ההסלמה (לרבות עם ברית המועצות).

הנכונות להעמיד בסכנה את הכוח המבצע ולהסתכן בהסלמה השתקפה גם בטיסה לאוגדה במבצע אנטבה, במבצעים הראשונים להעלאת יהודי אתיופיה, בתקיפת הכורים הגרעיניים בעיראק ובסוריה ובהפעלת הכוח בעשור האחרון במערכה שבין המלחמות. חלק מן הפרוטוקולים של הדיונים שנערכו לקראת מבצעים אלו חשופים כבר לעיון הציבור ומשקפים שיח רציני ועמוק בין הדרג המדיני לדרג הצבאי.

במקרים אחרים השתמשו מקבלי ההחלטות בדרג המדיני והצבאי ככוח האווירי לביצוע פעולות מוגבלות שאפשרו לצבור לגיטימציה לטובת פעולות מסלימות יותר או להקל את הלחצים מצד הציבור (שלעיתים דרש לפעול ולהגיב על פיגועים או על פעילויות אחרות של האויב). כאלו היו רבות מן הפעולות בעימותים עם חזבאללה בלבנון ובעימותים עם הפלסטינים, לרבות האינתיפאדה השנייה. הפעילות הזאת תסכלה בדרך כלל את חיל האוויר ונחשבה למנוגדת לעקרונות היסוד של הפעלתו. היה גם חשש שהיא תייצר אצל האויבים אפקט מִחֶסֶן שיפגע בדימוי ההרתעתה של הכוח האווירי. אויביה של ישראל אכן למדו להסתגל לחלק מצורות הפעולה של חיל האוויר, אבל ספק אם בשל כך אכן נפגע הדימוי ההרתעתה הבסיסי שלו.

בהתפתחות מקומו של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל אפשר לזהות ארבעה פרקים עיקריים: בתפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל, עד למלחמת יום הכיפורים, היה חיל האוויר גורם חיוני בהגנת שמי המדינה ובסיוע למאמץ המתמדי של כוחות היבשה; לאחר מלחמת יום הכיפורים אבד האמון ביכולתו של חיל האוויר לסיוע באופן הנדרש למהלך זה, והאמון החל לחזור, אם כי בלתי ספקנות רבה, לאחר מלחמת לבנון הראשונה, בעקבות שורת מבצעים מוצלחים שנערכו לפני המלחמה ובמהלכה; בשנות ה־90 התגלתה נטייה ברורה להפעיל את הכוח האווירי במבצעים בזירה הלבנונית, על אף שהוויכוח שהחל להתפתח אז בצה"ל על היחס הנכון בין האש (האווירית) לתמרון (היבשתי) לא הוכרע; מלחמת לבנון השנייה העצימה את הוויכוח הזה והובילה לרטוריקה מאוזנת יותר בנוגע לחשיבות התמרון, אך בפועל נמשכה גם אחריה העדיפות הברורה להפעלת הכוח האווירי.

לתהליך הזה של מתן עוד ועוד עדיפות לכוח האווירי יש כמה סיבות, והן נוגעות להתפתחויות טכנולוגיות (בתחומים כגון תקיפה מנגד, חמקנות, חימוש מדויק וכתב"מים) ולשינויים במאפייני המלחמה, בזהותם של האויבים (ירידה באיום מצד צבאות סדירים של מדינות לאום) ובדפוסי פעולתם. הוא מושפע מאוד גם מן האילוצים החברתיים שהתפתחו לאחר מלחמת יום הכיפורים ובעשורים שאחריה, ובפרט מן השינוי שחל ביחסם של חלקים נרחבים בחברה הישראלית למלחמה ולמחירה. עיקרו של השינוי הוא השאיפה לדרך מלחמה המצמצמת את האבדות לכוחות צה"ל, והוא נתפס, הן על ידי הדרג המדיני והן על ידי הדרג הצבאי הבכיר, כאילוץ המונע הפעלה מסיבית של כוחות יבשה למשימות שעלולות לגרום לנפגעים רבים או לשליטה לזמן ממושך בשטח עוין.

גריי כתב נכון כי ההקשר האסטרטגי "אינו רק נתון. הוא גם מה שאנשי האוויר מצליחים להפיק ממנו" (Gray, 2012, pp. 308–309). ואכן אי אפשר לראות בעדיפות שניתנה לכוח האווירי רק תוצאה של הקשר נסיבות מסוים או של הבנות שהתפתחו בדרג המדיני ובדרג הצבאי הבכיר. ממבט לאחור על העשורים האחרונים עולה כי חיל האוויר ידע לפתח ידע רלוונטי ויכולות שאפשרו לו לנצל את ההקשר ואת הנסיבות. זהו תהליך ארוך שנמשך מאז שנות ה־80 של המאה הקודמת, ובמרכזו רתימת טכנולוגיות מתקדמות (בתחומי החימוש המדויק, החמקנות וכלי הטיס הבלתי מאוישים; חלק מן הטכנולוגיות בתחומים אלה התפתחו ביוזמת

משרד הביטחון ובהובלתו) לפיתוח יכולות מבצעיות הרלוונטיות לבעיות האסטרטגיות של ישראל. יכולות אלו והשינויים בתפיסת ההפעלה מאפשרים להשיג הישגים גבוהים במחירים נמוכים יחסית. עם זאת, עד לסוף שנות ה-90 הראייה של חיל האוויר הייתה טקטית מאוד, נגעה למשימות הספציפיות של חיל האוויר ונעדרה מודעות מערכתית ואסטרטגית.

באיחור מסוים הובן גם בחיל האוויר כי העדיפות שמעניקה ההנהגה המדינית והצבאית לבניין הכוח האווירי ולהפעלתו מחייבת גם שינויים תפיסתיים עמוקים ושינויים בדפוסי החשיבה והתכנון בחיל האוויר עצמו. חיל האוויר פעל לאורך השנים בעיקר בסביבה הטקטית, הצטיין בה ועוצב בדמותה. לסביבה זו יש מאפיינים ייחודיים, ובדיעבד אין ספק כי השפעתם על חיל האוויר הייתה עצומה. הם השפיעו על התרבות הארגונית של חיל האוויר, על השפה והמושגים ששימשו בסיס לשיח המבצעי, על המבנה הארגוני של החיל ואפילו על אופיים של המפקדים ברמות הגבוהות והנמוכות. גם דפוסי החשיבה בחיל האוויר תאמו את הסביבה הטקטית, ובמשך שנים ארוכות הוא ראה בעצמו בעיקר 'קבלן הפיצוצים' של הצבא המופעל לפי רעיונות מערכתיים שעיצבו הפיקודים המרחביים והמטכ"ל. אין כוונתם של דברים אלה כי חיל האוויר המעיט בערך עצמו, אלא שעניינו בתפיסת הלחימה הכוללת של ישראל היה מצומצם יחסית ונגע בעיקר בהשפעותיה על משימותיו. גישה זו לא הייתה רק נחלתו של חיל האוויר עצמו, והיא תאמה את התפיסה במטה הכללי ואת תפיסתם של כוחות היבשה בנוגע לתפקידו ולמעמדו של הכוח האווירי. היחסים בין חיל האוויר למטה הכללי ולכוחות היבשה היו במידה רבה יחסים של 'קבלן' ו'לקוח', וחיל האוויר קיבל משימות וביצען בדרך כלל על הצד הטוב ביותר.

בסוף שנות ה-90 ובתחילת שנות ה-2000 החלה להתגבש בחיל האוויר ההבנה כי הוא אינו יכול עוד להיות רק 'קבלן פיצוצים', וכי הוא צריך לפתח גם יכולות של 'אדריכל', דהיינו להשתתף בעיצוב תפיסת ההפעלה הכוללת והרעיונות המערכתיים ולא רק בניהול המבצעים האוויריים. בעקבות ההבנה הזאת הלכה והתפתחה בחיל האוויר תפיסה מגובשת יחסית המעניקה לו תפקיד מרכזי במאמץ להשגת ההכרעה הצבאית. תפיסה זו הייתה בחלקה תוצאה של רעיונות שהתפתחו בחיל האוויר ובחלקה הפנמה של גישות שהתפתחו בדרג הצבאי הבכיר ובדרג המדיני. אחרי מלחמת לבנון השנייה גברה הביקורת על התפיסה הזאת, אבל היא עדיין נוכחת מאוד הן בחשיבה הביטחונית הישראלית והן בהחלטות שהתקבלו במבצעים שנערכו אחריה. אחד מן התוצרים המאוחרים של תפיסה זו הוא רעיון 'המהלומה הרב-ממדית' – אחד מן המרכיבים המרכזיים ב'תפיסת ההפעלה לניצחון' שמוביל הרמטכ"ל אביב כוכבי. שני עשורים אחר כך, נכון לבחון עד כמה אכן הצליח חיל האוויר לאמץ דפוסי חשיבה רלוונטיים, ועד כמה הם באים לידי ביטוי בדיונים על אודות תפיסת המלחמה הכוללת של ישראל.

המודל הישראלי מקנה למפקד חיל האוויר השפעה רבה וייחודית, והיא באה לידי ביטוי בשלושה אופנים: מפקד חיל האוויר מקבל החלטות בזמן אמיתי כאשר הוא אינו יכול להתייעץ עם הדרגים שמעליו או כאשר ההתייעצות מבוססת בעיקר על המלצתו, דוגמת ההחלטה על יירוט המטוס הלווי בפברואר 1973; החלטותיו והמלצותיו של מפקד חיל האוויר משפיעות על הפעלת הכוח במבצעים ובמלחמות, דוגמת ההשפעה הדרמטית שהייתה לבני פלד על תהליך קבלת ההחלטות במלחמת יום הכיפורים; ולמפקד חיל האוויר יש השפעה עצומה בתחום בניין הכוח, בעיקר בכל הקשור לרכש של כלי טיס. משמעות הדברים אינה שדעתו

והמלצותיו של מפקד חיל האוויר מתקבלות תמיד, אבל אין ספק שהשפעתו גדולה מהשפעתם של מפקדי הזרועות האחרים ושל רוב קציני המטכ"ל.

דן טולקובסקי סיפר שכאשר שאל אותו פעם בן־גוריון "למה אתה תמיד רב עם הרמטכ"ל?" הוא ענה לו "כי אתה מזמין אותי אליך כשאני רב עם הרמטכ"ל" (אלרון, 2016, עמ' 321). ואכן מאז שנכשל המאבק של חיל האוויר על עצמאותו בתחילת שנות ה־50, אין מחלוקת על כפיפותו של מפקד חיל האוויר לרמטכ"ל (על תפקידו של הרמטכ"ל ועל מעמדו המיוחד ראו פינקל, 2018, עמ' 18–24). עם זאת, למפקד חיל האוויר יש גישה ישירה לדרג המדיני, והיא נובעת בעיקר מנוכחותו בדיונים ובאישורי מבצעים וממרכזיותו של חיל האוויר. בשנות ה־60 נראה היה כי גישה ישירה זו מובילה לעיתים לעקיפת סמכותו של הרמטכ"ל, כפי שאירע למשל בתקרית שהתרחשה באפריל 1967 ובה הופעל הכוח האווירי בדיאלוג ישיר בין מפקד חיל האוויר הוד לראש הממשלה לוי אשכול, ששהה בעת התקרית בבור של חיל האוויר. אבל נראה כי עם השנים הצליחו בדרך כלל הרמטכ"לים להתאיב בעמדת השפעה שמנעה מן הדרג המדיני להפעיל ישירות את חיל האוויר. הדרג הצבאי הבכיר (רמטכ"לים ובכירי המטכ"ל מצבא היבשה) גילה לעיתים ספקנות רבה בנוגע ליכולותיו של הכוח האווירי ואף התאכזב לא פעם מביצועיו. עם זאת, גם הוא התגייס בדרך כלל לבניין כוח, ראה בו מרכיב חשוב בסל היכולות הצבאיות, ידע להשתמש בו והעניק לו בתורו את העדיפות המסורתית. הבעיה העיקרית שליוותה את הרמטכ"לים הייתה הצורך לקבל החלטות הנוגעות להפעלת הכוח האווירי בשעה שחסרו להם הידע, הניסיון והאינטואיציה הנדרשים. ביקורו של הרמטכ"ל יצחק רבין בבסיסים תל נוף וחצור ערב מבצע 'מוקד' נועד להגביר את ביטחונו לקראת המבצע. לאותה המטרה שימשה גם הטיסה של הרמטכ"ל מרדכי גור במודל מבצעי לפני מבצע אנטבה. אבל ככל שעבר הזמן הבעיה הלכה והצטמצמה, וידע בסיסי רלוונטי על הפעלת הכוח האווירי נמצא היום במטכ"ל (בין השאר עקב נוכחותם של קציני חיל האוויר במגוון תפקידים במטכ"ל) ואצל הרמטכ"לים.

יתרה מזו, כפיפותו של חיל האוויר לרמטכ"ל והיותו חלק מצה"ל נראות בדיעבד מן הסיבות העיקריות לאופן התפתחותו של חיל האוויר. מבנה זה אילץ את החיל למצוא פתרונות רלוונטיים לבעיות השעה ולהתאים עצמו להשתנות הסביבה האסטרטגית והאופרטיבית. לעניין זה הייתה חשיבות מיוחדת להפעלת הכוח במבצעים שבין המלחמות ולחיכוך האינטנסיבי עם האויב במבצעים אלו. לחיכוך שוטף זה היה תפקיד מרכזי גם בעיצוב דמותו של חיל האוויר.

בתחום בניין הכוח הדברים שונים. אומנם בוויכוח שהתנהל בתחילת שנות ה־50 הצליח המטכ"ל לשכנע את הדרג המדיני שלא לרכוש מטוסי בוכנה נוספים ולהמתין לרכש מטוסי סילון מתקדמים יותר, בניגוד לעמדתו של חיל האוויר שביקש להגדיל את סד"כ מטוסי הבוכנה (אלרון, 2016, עמ' 325–332). ואולם המקרה הזה הוא כנראה חריג מאוד. בענייני בניין הכוח נותרה בעינה השפעתם הגדולה של חיל האוויר ושל מפקד חיל האוויר על המטכ"ל ועל הרמטכ"ל. פינקל (2018) טען כי "בחינת ההיסטוריה של בניין הכוח האווירי העלתה כי לא היה רמטכ"ל שהשפיע מהותית על תחום ההצטיידות במטוסים [...] או על ארגונו הבסיסי של חיל האוויר" (עמ' 61). פינקל תלה זאת ביתרון הידע והניסיון של מטה חיל האוויר ובקושי להתמודד עם טיעוניהם בגישה הישירה של חיל האוויר לדרג המדיני ובתפיסה כי חיל האוויר הוא 'אי של מצוינות' וכי אין טעם להפריע להתנהלותו העצמאית יחסית. עם זאת, דווקא הדרג המדיני ידע לכפות על חיל האוויר החלטות אסטרטגיות

בתחום בניין הכוח, גם כאשר מפקד חיל האוויר התנגד להן והתנגדותו זכתה לתמיכת הרמטכ"ל. ממבט לאחר עולה כי ברוב המקרים הצדק היה עם הדרג המדיני דווקא (שהסתייע לא פעם בגורמים המקצועיים במשרד הביטחון – המנהל לפיתוח אמצעי לחימה ותשתית טכנולוגית, מפא"ת).

אין ספק כי חיל האוויר גילה לאורך השנים קוצר ראות בתחומים מסוימים. הבולט שבהם הוא כנראה תחום ההגנה האקטיבית – חיל האוויר התנגד לו במשך שנים ואפילו נלחם באופן פעיל נגד חלק מן הפרויקטים. התנגדות זו נבעה כנראה משילוב בין אי־הבנת עוצמתה של בעיית הטילים והרקטות ובין האתוס ההתקפי והחשש מפגיעה ביכולות ההתקפיות ובדוקטרינה ההתקפית. לאלו הצטרף גם העניין הארגוני של כפיפות מערכות ההגנה האווירית, אך הוא נפתר לכאורה בשנות ה־60, כאשר נקבע שגם הן תהיינה שייכות לחיל האוויר. אבל גם לאחר פתרונו הפורמלי, נדרשו עוד עשרות שנים, עד לעשורים הראשונים של שנות ה־2000, כדי שתופנם בחיל האוויר חשיבותה של ההגנה האקטיבית, מרכזיותה ומקומה בליבה המבצעית של החיל. איום הטילים, הרקטות וכלי הטיס הבלתי מאוישים הולך וגובר ויחייב להמשיך ולפתח את מערך ההגנה האווירית של ישראל.

לחיל האוויר היו גם כישלונות גדולים, והוא נקלע לאורך השנים למשברים קשים: העמוק שבהם נבע כנראה מהפגיעה בעליונות האווירית עקב הופעת סוללות הטק"א המתקדמות יותר ומן ההשפעות של פגיעה זו על מלחמת ההתשה ועל מלחמת יום הכיפורים; בשנות ה־90 התברר כי לחיל האוויר אין יכולת אמיתית למנוע את החדירה של טילים ורקטות בהיקף נרחב לשטח ישראל ואת השפעתה האסטרטגית (סימנים ראשונים לכך היו עוד בשנות ה־80); הכניסה של 'דור האויבים החדש' למרחב האורבני ואימוץ האסטרטגיה של פעולה בנוכחות האוכלוסייה האזרחית ובחסותה יצרו אף הם הגבלות קשות על הפעלת הכוח האווירי. לצד משברים אלו התמודד חיל האוויר עם תאונות קשות – אסון הנ"ד בשנת 1977 ותאונת היסעורים בשנת 1997 – ועם תקלות וכישלונות מבצעיים – יירוט המטוס הלווי בשנת 1973, תקיפת כוחות צה"ל במלחמת לבנון הראשונה, חדירת כלי טיס לשטח ישראל בליל הגלשונים בשנת 1987 ונחיתתו המפתיעה, ללא גילוי מוקדם, של טייס ה־MIG-23 שערך לישראל בשנת 1989.

ממבט לאחר נראה כי חיל האוויר הצליח בדרך כלל להתאושש מן הכישלונות ומן המשברים והפגין יכולת למידה והשתנות שאפשרו מציאת פתרון לבעיות מבצעיות, התאמה לזירות פעולה חדשות ופיתוח יכולות ותפיסות ייחודיות וחדשניות. עם זאת, בחלק מן המקרים ההתאוששות הייתה טקטית והחמיצה התפתחויות מערכתיות ואסטרטגיות. חיל האוויר (כמו צה"ל כולו) איחר מאוד להבין את המשמעות האסטרטגית של השינויים שחלו בתפיסת הלחימה של האויב בשנות ה־90, וספק אם הוא מבין את מלוא היקפם והשפעותיהם גם כיום. התפיסה הזאת מאתגרת את תפיסת הלחימה הכוללת של ישראל, מערערת את הגישה הישראלית לסוגיית הניצחון במלחמה, ולמרות מגבלותיה הברורות יש לה גם הישגים מוכחים.

אחת התופעות החוזרות במקרה הישראלי קשורה לפערי ידע בנוגע ליכולותיו של הכוח האווירי ובעיקר בנוגע למשמעות שתהיה להפעלתו. הדוגמה הבולטת לכך היא ההתמודדות עם סוללות הטק"א שהגיעו לזירה בסוף שנות ה־60, הצליחו לערער את העליונות האווירית הישראלית במלחמת ההתשה והובילו לכישלון פעולת חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים. חלק מן הבעיה נבע מפערים בידיעה ובעיקר בהבנה של כלל השחקנים: בחיל האוויר לא ניתוח נכון את האתגר המבצעי הכרוך בתקיפת הסוללות; אנשי היבשה לא הבינו

את ההשפעות של 'בעיית הטילים' על קרב היבשה; ובדרג הצבאי הבכיר לא זיהו את ההשפעות העמוקות של פער זה על תפיסת ההפעלה הכוללת של הצבא.

תופעה דומה אך לא זהה קשורה לפערי ציפיות ולהערכת יתר של ההשפעה שתהיה להפעלת הכוח האווירי. זוהי בעיה ידועה בעניינים צבאיים, אך דומה שהיא מחריפה בהקשר להערכת התוצאות של הפעלת כוח אווירי. הדימוי העוצמתי של תקיפה אווירית הוביל לא פעם למחשבה כי עצם הפעלת הכוח בעומק שטחו של האויב (ובעיקר בבירותיו) תגרום לשינוי באופן התנהגותו של האויב. עניין זה בא לידי ביטוי עוד במלחמת העצמאות, במבצעי התקיפה בעמאן, בדמשק ובקהיר, שלא השיגו את ההישגים המצופים, אך גם בתקיפות העומק במלחמת ההתשה ובמלחמת יום הכיפורים, שלא הובילו להפסקת הלחימה, בתקיפות בשטחי הרשות הפלסטינית בתקופת האינתיפאדה השנייה, שלא הפסיקו את גל הטרור, במלחמת לבנון השנייה ובשורת המבצעים בעזה.

מן הניתוח הרטורוספקטיבי המוצג בספר זה עולות גם כמה מסקנות אופרטיביות יותר. נורקין (2020) מייחס במאמרו חשיבות מיוחדת ליכולת לממש את 'המהלומה הרב־ממדית' כמהלך פתיחה מפתיע במלחמה. ואכן הניסיון הישראלי תומך בתפיסה כי מהלך פתיחה מפתיע, רב־עוצמה, מתוכנן היטב ונתמך על ידי מודיעין איכותי יכול להביא לידי ביטוי מיטבי את יכולותיו של הכוח האווירי. הדוגמה המובהקת לכך היא מבצע 'מוקד' במלחמת ששת הימים. מהלכי פתיחה מפתיעים נערכו גם נגד הסורים במבצע 'ערצב 19' במלחמת לבנון הראשונה, נגד חזבאללה במבצע 'משקל סגולי' במלחמת לבנון השנייה ונגד חמאס במבצעים 'עופרת יצוקה' ו'עמוד ענן'. ההצלחות של מהלכי פתיחה מפתיעים גם בעשורים האחרונים מלמדות כי אפשר עדיין לבצע מהלכים כאלו למרות הקושי הגדול להסתיר מן האויב פעילויות בהיקף נרחב. עם זאת, הפתעות אלו היו יותר טקטיות־אופרטיביות, והסבירות לבצע בעת הזאת ביוזמה ישראלית מהלך פתיחה אסטרטגי, מפתיע ורחב היקף, דוגמת מבצע 'מוקד', נראית נמוכה. עניין זה רלוונטי לדיון להלן באופן ההתמודדות עם פרויקט 'דיוק הטילים' של חזבאללה.

עניין נוסף הוא התלות העמוקה והמובהקת של חיל האוויר במודיעין (ובעיקר במודיעין למטרות). תלות זו אפיינה את חיל האוויר מאז ומתמיד, אך היא התעצמה מאוד מאז שנות ה־70, עם כניסת החימוש המדויק לזירת המלחמה. מלחמת יום הכיפורים המחשה את הצורך במודיעין עדכני ומדויק על האויב ובקיצור ניכר של משך הזמן מאיתור המטרה ועד לתקיפתה. בשנים שאחרי המלחמה הועמד לשם כך המודיעין במרכז תפיסת ההפעלה של חיל האוויר, ובבנתה מערכת מודיעינית־מבצעית שלמה למימושה. מערכת זו התמקדה בתחילה בניידות של מטרות איכות, דוגמת סוללות הטק"א, אחר כך בהסתרתן וכיום באסטרטגיה השלמה של היעלמותן. תפיסת הניידות, ההסתרתן וההיעלמות של הצד השני העמיקה מאוד את התלות של חיל האוויר במודיעין משום שכדי לתקוף את האויב צריך קודם כול לחשוף אותו.

היכולת לייצר כמות גדולה של מטרות בזמן קצר היא הבסיס להפעלת הכוח האווירי, והדרישה לייצר עוד ועוד מטרות משקפת גם היא את הצורך הגדול במודיעין ללחימה. 'מפעלי מטרות' גדולים פועלים כיום כדי לספק מענה לדרישה זו ומתמודדים דרך קבע עם שאלת ה'איכות' לעומת ה'כמות'. כאשר אין יכולת ממשית להצביע על מספר מצומצם של 'מטרות איכות', נהפכת הכמות להיות בעלת ערך בשל ההנחה (שתקפותה תלויה מאוד במאפייני העימות) כי לכמות יש אפקט מצטבר על יכולתו ועל רצונו של האויב להמשיך בלחימה.

מספר המטרות מושפע כמובן גם מהסד"כ של האויב וממאפייני פריסתו. חזבאללה וחמאס פעלו להגדלה ניכרת של מספר הטילים והרקטות שלהם וביזרו את פריסת כוחותיהם, ולכן נדרש כיום לתקוף מספר רב מאוד של מטרות כדי להשפיע על המערכה.

אולם אין דירק במודיעין טקטי על מיקום היעדים והמטרות. רעיון 'המהלומה הרב-ממדית' מחייב למשל גם מודיעין על הערכת המצב של האויב, על תפיסת המציאות העומדת בבסיסה, ובעיקר – על רצונו להמשיך להילחם. מודיעין זה אינו יכול להיות רק מודיעין כללי המבוסס על היכרות מוקדמת עם האויב. הפעלת הכוח מעמתת גם את האויב עם תפיסותיו ומאלצת אותו לחשוב מחדש על יכולותיו ועל רצונו להמשיך את הלחימה. שוב ושוב מתברר כי מידע כזה קשה להשגה, ולא פעם מתגלה כי ההנחות המוקדמות על השקפתו של האויב הן שגויות. למודיעין אינטימי על עמדותיהם העדכניות של מקבלי ההחלטות בצד השני יש אפוא חשיבות עליונה במהלך הלחימה. מודיעין זה צריך לשמש להבנת מצבו של האויב ולהבנת תפיסתו בנוגע לסיום הלחימה. יש לו גם חשיבות מיוחדת כאשר מתנהל משא ומתן על תנאי הסיום, וכאשר המאמץ הצבאי צריך להתנהל במקביל למאמץ המדיני ובשילוב עימו ולתמוך בו כדי לסיים את הלחימה בתנאים עדיפים לישראל. בעשורים האחרונים חלו שני שינויים גדולים גם במבנה הכוח האווירי – כניסתם לשירות בהיקף הולך וגובר של כטב"מים למגוון משימות, והצטיידות במערכות הגנה אווירית, בעיקר נגד איום הטילים והרקטות שנהפך למרכזי. שני התחומים מתבססים בעיקר על טכנולוגיות ישראליות ייחודיות והפכו להיות מרכיב מרכזי ביכולת הכוללת של הכוח האווירי להתמודד עם אתגרי התקופה. בד בבד התגלע גם ויכוח על יעילות השימוש במשימות תקיפה בטק"ק מדויקים במקום במטוסים. שינויים אלו מעוררים שאלות כבדות משקל על דמותו העתידית של הכוח האווירי, הן בקשר לכמות של הפלטפורמות המאוישות ולמידת השימוש בהן (לעומת כטב"מים וטק"ק מדויקים) והן בקשר ליחס בין אמצעים הגנתיים לאמצעים התקפיים מבחינת כמותם ומידת השימוש בהם. דילמה נוספת קשורה להיקף ההצטיידות בפלטפורמות המתאפיינות בסיכויי גילוי נמוכים ('חמקנות'), תכונה הנהפכת לכרטיס הכניסה לסביבה רוויית איומים.

הדיון על הצורך בהקמת 'חיל הטילים' עלה כמה וכמה פעמים בעשורים האחרונים והוא מהדהד דיונים דומים שנערכו בעבר במקומות שונים בעולם ובעיקר בארצות הברית. בהקשר הישראלי, ראשיתו בטיעוניו של ישראל טל בדבר הבעייתיות שבהסתמכות על הכוח האווירי בלבד בתקיפות בעומק האויב (טל, 1996, עמ' 221), והמשכו בטיעונים של גורמים שונים הרואים בטק"ק מדויקים את התחליף למטוסים: השר לשעבר שטייניץ כתב בשנת 2005 על היתרונות של שיגור טילים "ממשאיות פשוטות שינועו ברחבי הארץ או מספינות זולות שישוטו במרחבי הים" (שטייניץ, 2005, עמ' 74); שר הביטחון לשעבר אביגדור ליברמן עסק בכך בכהונתו הקצרה יחסית בשנים 2016–2018; עוזי רובין, המומחה להגנה מפני טילים, קרא לגיוון יכולות התקיפה של ישראל (רובין, 2020); והאלוף יצחק בריק קרא לשינוי 'הקונספציה האווירית' שהשתלטה לשיטתו על החשיבה הביטחונית הישראלית ולהקמת 'חיל טילים' (בריק, 2020). בד בבד נחשפו גם כמה פרויקטים של פיתוח רקטות וטילים מתוצרת חברות ישראליות. הטיעונים של המצדדים ברעיון זה דומים – הטילים זולים, פשוטים להפעלה, קשים ליירוט ובעלי כושר שרירות גבוה בעת תקיפתם, ואילו המטוסים יקרים מאוד, מסובכים להפעלה, קלים ליירוט ועלולים להיות מנוטרלים עקב תקיפות של טילי האויב המדויקים על שדות התעופה שמהם הם פועלים.

כל הטיעונים שנויים במחלוקת עמוקה (ראו נספח). הטיעון על פגיעותם של שדות התעופה למתקפת טק"ק מדויקים מחייב דיון מעמיק גם ללא קשר לוויכוח על 'חיל הטילים'. מבחינה של הנושא עולה כי כדי לשתק את פעולתו של חיל האוויר נדרש לתקוף אותו באמצעות מספר גדול מאוד של טילים מדויקים, שעדיין אינו בנמצא אצל האויב אך אפשר שיושג תוך שנים אחדות. לכן סביר להניח כי הוויכוח בעניין זה יימשך ואפשר שגם ישפיע בעתיד על דמותו של הכוח האווירי של ישראל.

כך או כך, מקובל להניח כי כוח אווירי חזק הוא חיוני בכל משך הלחימה ובסיומה. מספרן המועט של מערכות הנשק העיקריות, מחירן הגבוה ופגיעותן הרבה מחייבים לשמור על הכוח האווירי ולהימנע משחיקתו. מן העובדה שדיווחי (המטעים) של מפקד חיל האוויר בני פלד ב־12 באוקטובר 1973 הובילו את הרמטכ"ל דוד אלעזר להשיג מהר הפסקת אש, אפשר ללמוד על החשיבות העצומה שיש לשרידותו של חיל האוויר. כיום עניין זה קשור לא רק להפלת כלי טיס על ידי אמצעי ההגנה האווירית של האויב, אלא גם לשימור הרציפות התפקודית (במהלך המלחמה) לנוכח מתקפה של טק"ק מדויקים ולנוכח שיבושים אפשריים בספקטרום האלקטרומגנטי. בעשרות השנים האחרונות נהנה חיל האוויר מעליונות אווירית כמעט מוחלטת, ויש סימנים המעידים שמצב זה עלול להשתנות במתארי לחימה עתידיים.

מבט לעתיד: חיל האוויר והמלחמה הבאה

הקשר בין העבר לעתיד בענייני ביטחון לאומי הוא מורכב, ובכל זאת, לקראת סופו של הספר, נכון להגיד כמה מילים על העתיד. המטרה אינה כמובן לצפות במדויק את העתיד, אלא לעזור למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב לחשוב על העתיד, ובעיקר על דמותה האפשרית של המלחמה הבאה ועל תפקידו של הכוח האווירי בה. בשנים האחרונות חזבאללה וחמאס, הנתמכים על ידי איראן, הם האויבים המרכזיים והבולטים שנגדם מפעילה ישראל את כוחה הצבאי. כפי שתואר בפרק 4, לדפוסי הלחימה של ארגונים אלו (ושל גורמים נוספים) יש מכנה משותף, והם נובעים מרעיונות אסטרטגיים ואופרטיביים דומים שהתגבשו 'בצד השני של הגבעה' בעשורים האחרונים. בבסיסם מונחת הכרה עמוקה בעליונותה הצבאית־טכנולוגית של ישראל (המגולמת במידה רבה בכוח האווירי שלה), אך גם הערכה כי אפשר לקזז עליונות זו באמצעות פגיעה בנקודות התורפה של ישראל — הרגישות לאבדות, הקושי להתמודד עם מלחמה ממושכת והמגבלות הנובעות מן העדיפות שניתנת להפעלת הכוח האווירי (עקב מגבלותיו הבסיסיות והצורך במודיעין מדויק) ומן הרתיעה מתמרון קרקעי. תפיסה זו הלכה והשתכללה עם השנים והדגישה את הצורך של ארגונים אלו לשפר את יכולת ספיגתם והישרדותם כדי לאפשר להם אורך נשימה וכדי לשמר את כוחם הצבאי לנוכח יכולות התקיפה של ישראל; את הצורך שלהם לבסס יכולת הרתעה אמינה, בראש ובראשונה כדי למנוע עימות רחב היקף שאינם רוצים בו; ואת רעיון ה'התשה' כמפתח לניצחון עקב הרגישות הישראלית למלחמה ממושכת ולאבדות והצורך הישראלי בהכרעה מהירה, ברורה וחד־משמעית. תפיסה זו היא שהובילה את הארגונים הללו להצטיידות המסיבית בנשק בליסטי (טילים ורקטות) ובטילים מתקדמים נגד טנקים ונגד מטוסים; לרכש ולפיתוח של מערכות הגנה אווירית מתקדמות; ולאימוץ שיטות לחימה המדגישות הסתרה, מיגון, פיזור של הכוחות הלוחמים, הקטנת החתימה שלהם והסתתרות בתוך סביבה אזרחית ובתוך מתקנים אזרחיים. היא הובילה

אף למאמצי ההצטיידות של איראן ושל סוריה (ובעבר גם של לוב ושל עיראק) בנשק כימי וגרעיני כדי לבסס יכולת הרתעה אמינה.

העימותים שהתחוללו מאז מלחמת לבנון השנייה המחישו לאויביה של ישראל כי תפיסה זו הגיעה במובנים רבים למבוי סתום. אומנם היא הצליחה להרתיע את ישראל והובילה לחוסר יכולתה של ישראל להכריע אותם צבאית באופן ברור וחד־משמעי, אך תוצאות העימותים שבהם הפעילה ישראל את כוחה הצבאי בעוצמה גבוהה (בעיקר באמצעות הכוח האווירי) היו קשות לאויביה ושיקפו את מגבלותיה של התפיסה שהם בחרו בה ושל האמצעים שעמדו לרשותם למימושה. תוצאות אלו היו חלק מן הגורמים שהובילו לחיזוק ההרתעה הישראלית ולתקופות השקט הארוכות הן בגבול לבנון (מאז מלחמת לבנון השנייה) והן בגבול עזה (בשלוש וחצי השנים שלאחר מבצע 'צוק איתן' ובמידה רבה גם אחריהן).

כפי שאירע גם בעבר, הבנות אלו עוררו מחשבה ופעולה גם בצד השני. בשנים האחרונות אפשר לזהות ניסיון של אויבי ישראל לגבש תפיסת לחימה משופרת ומעודכנת ולממשה באמצעות המרכיבים הבאים: הגדלה נוספת של כמויות הרקטות והטילים, הן כדי לשפר את יכולת השרידות שלהם והן כדי להרוות את מערכות ההגנה האווירית של ישראל; הצטיידות ברקטות ובטילים בעלי יכולת דיוק גבוהה, היכולים לפגוע בנקודות התורפה האזרחיות (חשמל, גז ותשתיות לאומיות אחרות) והצבאיות (בסיסי חיל האוויר ומפקדות צבאיות) של ישראל; הצטיידות ברחפנים ובכטב"מים אחרים, גם הם לצורך פגיעה מדויקת; הצטיידות באמצעי הגנה אווירית משופרים כדי לנטרל את השפעת חיל האוויר, שלתפקידו המרכזי בתפיסת הלחימה הישראלית הם מודעים היטב; שיפורים במערכי הגנת החופים והלחימה הימית; פיתוח יכולות בממד הסייבר; ותוכניות להפעיל כוחות קרקעיים בשטח ישראל, בין השאר באמצעות שימוש במנהרות התקפיות, כדי לשבש את יכולת הפעולה ההתקפית וההגנתית של צה"ל וכדי להגביר את הפגיעה בכושר העמידה של העורף.

מאמצי בניין כוח אלו קשורים כנראה לשינוי יסודי יותר שמתחולל אולי במחשבה הצבאית של הגורמים המזוהים עם הציר שמובילה איראן. שינוי זה גורם להם לעבור מתפיסת ניצחון המבוססת על התשת האוכלוסייה בישראל ('ניצחון באמצעות אי־הפסד') לתפיסה שונה המבקשת לפגוע מכמה זירות בו־זמנית בתשתיות לאומיות וביכולות צבאיות חיוניות של ישראל כדי להוציא את המערכת הישראלית משיווי משקל ולערערה. הזירה שבה תפיסה כזאת יכולה לבוא לידי ביטוי באופן המובהק ביותר היא הזירה הצפונית, ובה צריך צה"ל להיערך לשני מתארים עיקריים: 'מלחמת לבנון השלישית' – רק עם חזבאללה בלבנון, אך עצימה והרסנית בהרבה ממלחמת לבנון השנייה; ו'מלחמת הצפון הראשונה' – עם חזבאללה בלבנון, אך גם עם כוחות בסוריה ובעיראק ואולי גם באיראן ובזירות נוספות. התרחיש הרב־זירתי של 'מלחמת הצפון הראשונה' יכול לכלול גם עימות עם גורמי הכוח ברצועת עזה.

בשני התרחישים יפעיל צה"ל את יכולותיו ההתקפיות הקטלניות – ביבשה, באוויר ובים – ויגרום נזק נרחב ביותר לאויביו, בחזית ובעומק. גם הכוח האווירי יפעל בהיקף נרחב ויממש את רעיון 'המהלומה הרב־ממדית'. אבל במלחמה כזאת גם ישראל צפויה להתמודד עם ריבוי אתגרים: ירי מסיבי של טק"ק לעורף, שחלקם מדויקים (ומספרם יעלה ככל שיעבור הזמן) וחלקם יצליח לחדור את מערכות ההגנה האווירית; תקיפות של כטב"מים ושל רחפנים על העורף; חדירת כוחות קרקעיים לשטח ישראל בהיקף של אלפי לוחמים; ומתקפה תודעתית רחבה כדי לערער את כושר העמידה של הציבור ואת האמון שלו בהנהגה המדינית והצבאית.

המרכיב ההתקפי של צה"ל – ביבשה, באוויר ובים, בחזית ובעומק – ייתקל במערכות הגנה אווירית וימית משוכללות ובמערכי הגנה קרקעיים מורכבים, לרבות שימוש בתווך תת־קרקעי ובטילים מתקדמים נגד טנקים. מערכות ההגנה האווירית של ישראל אינן יכולות כאמור למנוע לחלוטין פגיעות בעורף הישראלי, ותינתן פגיעה בתשתיות לאומיות חיוניות והרס והרג במרכזי הערים. זאת ועוד, תיתכן בעתיד גם פגיעה ביכולות בסיסיות של צה"ל, כגון הרכיבים השונים של הכוח האווירי (בסיסי חיל האוויר, מערך השליטה, ההגנה האווירית), אמצעי המודיעין, מערך הלוגיסטיקה ומערך הגיוס.

המערכה בזירה הצפונית עלולה להתנהל אפוא בשני ממדים שונים: בממד האחד יתקפו אויביה של ישראל את העורף באש תלולת מסלול בהיקף שטרם נראה בעבר; ובממד השני תתקוף ישראל את כוחות האויב בשטחו באמצעות מאמץ אש ואולי גם באמצעות תמרון קרקעי. אולם אפשר שברושם שיווצר יהיה קשר רופף בלבד בין שני הממדים. נוכח הפגיעות בערי ישראל והיעדר ההכרעה הצבאית הברורה והחד־משמעית עלולות לשרור בציבור הישראלי תחושות של כישלון ושל החמצה, דוגמת התחושות ששררו בעקבות מלחמת לבנון השנייה ובמבצעים בעזה. תחושות אלו ישררו למרות ההרס האדיר שימיט צה"ל על מערכי האויב (גם אם יהיו ממוקמים בלב אוכלוסייה אזרחית) ולמרות המספר הגבוה של לוחמיו ואזרחיו שייפגעו במהלך הקרבות. בהקשר זה היה מבצע 'שומר החומות' במאי 2021 צלצול השכמה המחייב מחשבה עמוקה על דמותה של המלחמה הבאה, על המפגש בין תפיסת המלחמה של ישראל לתפיסתם של אויביה ועל פערי הציפיות בציבור הישראלי בכל הנוגע למלחמה ולמחירה.

צה"ל מנהל כבר כמה עשורים דיון במשמעותם העדכנית של המושגים 'הכרעה' ו'ניצחון' ובאופן מימושם בעת הנוכחית באמצעות תפיסת הפעלה מעודכנת. בבסיס הדיון עומדת השאלה אם ההכרעה הצבאית הברורה והחד־משמעית, שאפיינה לכאורה את מלחמות העבר, אפשרית במלחמות מן הסוג הנוכחי. אסטרטגיית צה"ל שפורסמה ב־2018 ו'תפיסת ההפעלה לניצחון' של הרמטכ"ל אביב כוכבי (ראו פרק 8) משיבים על כך, ובצדק רב, בחיוב. תפיסת ההפעלה העדכנית המתוארת בהם מבוססת על שילוב של אש מדויקת נגד אלפי מטרות מתוכננות ומזדמנות ('המהלומה הרב־ממדית') עם תמרון יבשתי, מהיר וגמיש, האמור לחדור לשטח האויב, לפגוע ביעדים בעלי ערך עבורו ולהביא לתבוסתו ('התמרון הרב־ממדי'), ועם שיפור ניכר ביכולות ההגנה של צה"ל בכל הזירות והממדים ('ההגנה הרב־ממדית').

טקסטים דומים נכתבו גם בעבר, ולמרות זאת, כפי שהוצג בספר זה, בכל העימותים האחרונים העדיפה ישראל להפעיל בעיקר את כוח האש שלה באמצעות חיל האוויר והארטילריה. הסיבה הישירה לכך היא הבחירה הישראלית באסטרטגיה של 'הרתעה' על פני אסטרטגיה של 'הכרעה'. הדגש הניתן להפעלת כוח האש (על בסיס מודיעין מדויק) הוא נכון לאסטרטגיית ההרתעה, אך ברור לגמרי כי לצה"ל נדרשת גם יכולת תמרון טובה, האמורה להיות מרכיב מרכזי במאמץ להשיג הכרעה צבאית של האויב במקרה של מלחמה. עם זאת, ספק אם יש כיום בידי הצבא יכולת מעשית כזאת הרלוונטית נגד אויבים כגון חזבאללה וחמאס ומסוגלת להתמודד עם התהליך ארוך השנים שבו גוברים האילוצים החברתיים והפוליטיים על הפעלת הכוח הצבאי. התפיסה הישראלית הנוכחית, כפי שהיא משתקפת מן ההחלטות בפועל על הפעלת הכוח הצבאי, שונה מהותית מן השאיפה שעדיין קיימת להכרעה צבאית ברורה וחד־משמעית במלחמת בזק קצרה, ולכן היא מעוררת תסכול הן בקרב מקבלי ההחלטות והן בקרב הציבור. עקב התנהגות האויב היא גם מובילה לפגיעה

ב'בלתי מעורבים' השוהים בקרבת הגורמים הלוחמים ומשמישים להם 'מגן אנושי'. ועדיין, במצב זה ספק אם יש גישה יעילה יותר להתמודדות עם 'דור האויבים החדש'. מן הניסיון שנרכש במבצעים בלבנון ובעזה עולה כי בסופו של דבר, ככל שנמשכת הלחימה יש לנזק המצטבר השפעה על רצונו של האויב להילחם, הן בזמן העימות עצמו והן בעתיד. תקופות השקט הארוכות יחסית אחרי המבצעים בלבנון ובעזה נובעות ישירות ממנו, ולכוח האווירי יש ביצירתו תפקיד מרכזי שיישמר גם בשנים הקרובות.

עם זאת — ההכרעה הצבאית באמצעות מהלך מוחץ להבסת האויב לא עברה מן העולם, וזה"ל עלול להידרש לממשה. מה מלמד אפוא המקרה הישראלי על תרומתו של הכוח האווירי להכרעה הצבאית ולניצחון במלחמה? בהיעדר יכולת לתפוס שטח, גרימת נזק לאויב (במונחים של הרג והרס) היא התפוקה העיקרית שמציע הכוח האווירי למקבלי ההחלטות בדרג הצבאי הבכיר ובדרג המדיני. המסקנה הנגזרת מניתוח יחסי הכוחות הנוכחיים היא כי הכוח האווירי של ישראל יכול לגרום נזק עצום, הן לכוח הצבאי של האויב והן לתשתית הלאומית האזרחית שלו. אבל התשובה לשאלה אם הכוח האווירי יכול להכריע מלחמות לבדו אינה יכולה להיות כללית כי היא תלויה בראש ובראשונה בהקשר שבו יתרחש העימות — במטרות הצדדים, באינטרסים שלהם ובצירוף של גורמים נוספים ושל נסיבות קונקרטיות. אחרי הצלחת הכוח האווירי במבצע של נאט"ו בקוסובו בשנת 1999 לא היה אפשר עוד להגיד שתוצאה כזאת אינה אפשרית כלל. עם זאת, הלקח האמיתי מקוסובו הוא חשיבות ההקשר הכולל של העימות ונסיבותיו הספציפיות לעניין זה, ובדיעבד ההקשר של העימות, נסיבותיו ותוצאותיו נראים ייחודיים מאוד. יכולתה של 'המהלומה הרב-ממדית' להשיג הכרעה צבאית (להבדיל מלגרום נזק עצום לאויב) ולתרום לניצחון במלחמה תלויה אפוא אף בהקשר הנסיבות של העימות העתידי. המסקנה המעשית הברורה היא שהנהגה מדינית וצבאית אחראית אינה יכולה לוותר על קיומם של כוחות יבשה מצוידיים, מאורגנים ובעלי תפיסת תמרון מתאימה לאתגרי ההווה. תפיסה זו צריכה להתאים להתמודדות עם השינויים במאפייני המלחמה, עם צורת הפעולה הנוכחית של האויבים ועם השינויים בחברה הישראלית וביחסה למלחמה ולמחירה.

נספח

הוויכוח בין בריק לגורן ולידלין על העדיפות לכוח האווירי

הוויכוח בין בריק לגורן ולידלין על העדיפות לכוח האוויר

באוקטובר 2020 התנהל מעל דפי עיתון 'הארץ' ויכוח בין שלושה אלופים במילואים. ראשיתו במאמר שכתב אלוף (מיל') יצחק בריק שכותרתו 'הטיל מכופף את זנב המטוס' (בריק, 2020). במאמר תקף בריק בחריפות רבה את העדיפות שניתנת לחיל האוויר וטען כי היא קונספציה מוטעית. הוא קרא להקמת 'חיל טילים' ולמתן עדיפות גבוהה יותר לצבא היבשה ולתמרון לעומק שטחו של האויב. בריק היה מפקד חטיבה ומפקד אוגדה בחיל השריון, מפקד גיס ומפקד המכללות הצבאיות. הוא לחם ופיקד במילואים על פלוגה במלחמת יום הכיפורים ועוטר בעיטור העוז. הוא כיהן יותר מעשור בתפקיד נציב קבילות חיילים ונהפך בשנים האחרונות למבקר הקולני ביותר של תפיסת ההפעלה של צה"ל, של ההחלטות על בניין כוחו ושל מוכנותו למלחמה (ראו גם בריק, 2021).

לבריק ענו שני אלופים במילואים מחיל האוויר, לשניהם רקע מבצעי ופיקודי עשיר. הראשון הוא אלוף (מיל') רן גורן, טייס קרב שלחם במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום הכיפורים. גורן היה ראש להק מודיעין, ראש להק אוויר וראש מטה חיל האוויר, והוא סיים את שירותו בצה"ל בתפקיד ראש אגף כוח האדם במטכ"ל. בתגובה לבריק הוא כתב מאמר שכותרתו 'בריק, אתה טועה: אין תחרות למטוס הקרב' (גורן, 2020). כמה ימים אחר כך הצטרף לגורן אלוף (מיל') עמוס ידלין ופרסם מאמר שכותרתו 'הקונספציה של בריק מוטעית ומסוכנת – אין תחליף לחיל האוויר' (ידלין, 2020). ידלין היה טייס קרב בחיל האוויר, לחם במלחמת יום הכיפורים והשתתף בתקיפת הכור בעיראק. הוא היה ראש להק מודיעין, ראש מטה חיל האוויר, מפקד המכללות הצבאיות ונספח צה"ל בארצות הברית. בתפקידו הצבאי האחרון היה ראש אגף המודיעין במטכ"ל. בעת שהתנהל הוויכוח כיהן ידלין בתפקיד ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS).

בריק: "הטיל מכופף את זנב המטוס"

תמצית טענתו של בריק (2020) היא כי העדיפות המתמשכת שניתנת בישראל לחיל האוויר נובעת מקונספציה מוטעית ויוצרת נחיתות אסטרטגית לעומת ההתפתחויות שחלו אצל אויביה.

בבסיס גישתו של בריק מונחת ההנחה כי איראן והארגונים שהיא תומכת בהם החליטו "שעדיף להם לבנות מערך טילים ורקטות סביב גבולות ישראל מלתחזק חילות אוויר גדולים וחזקים". בריק סבור כי התפתחויות שונות מובילות לכך שלטילים ולרקטות יש כיום יכולות "שעולות בפרמטרים רבים על יכולות המטוסים" – עלויות נמוכות יחסית, הפעלה שאינה דורשת מיומנות ומקצועיות רבה, זמן פריסה קצר, זמן התרעה מצומצם ויכולת פגיעה מדויקת. ואילו הפעלת מטוסים "היא פעולה מורכבת מאוד" – דורשת זמן רב יותר, מצריכה תכנון מדוקדק, כרוכה בסיכונים ויקרה.

הפער הזה יוצר בעיני בריק "בעיה אסטרטגית: חיל האוויר לא יכול לתת מענה ראוי במלחמה רב־זירתית שבה ישוגרו אלפי טילים ורקטות כל יום אל העורף הישראלי". בריק מתריע על כך שבמשך שנים רבות "בנתה המנהיגות הצבאית והמדינית קונספציה שלפיה חיל האוויר הוא הגורם המכריע בשדה הקרב", אך לפי בריק הקונספציה הזאת שגויה, ואין לסמוך על חיל האוויר. כדי לבסס את טענתו הוא נשען על שלושה כישלונות של חיל האוויר: במלחמת יום הכיפורים כשל חיל האוויר כיוון ש"הכין את עצמו למלחמה שעברה,

ולא למלחמה הבאה"; במלחמת לבנון השנייה "הצליח חיל האוויר לפגוע בטילים הכבדים וארוכי הטווח של חיזבאללה בלבנון ולנטרל את רובם, אך הוא לא הצליח להפסיק את ירי הטילים והרקטות לטווח הקצר והבינוני לאורך כל ימי הלחימה", וכישלון זה חשוב בעיניו של בריק שכן "במלחמה הבאה לא יהיה לתושבי הצפון לאן להתפנות, משום שמאות טילים יפגעו גם במרכז הארץ בכל יום, בעיקר טילים כבדים (הנושאים מאות קילוגרמים חומר נפץ) ומדויקים"; והכישלון השלישי שמייחס בריק לחיל האוויר הוא נגד ירי הרקטות של ארגוני הטרור מעזה — "חמאס והג'יהאד, ברצותם הם מתחילים לירות על יישובינו, וברצותם מפסיקים, ואין בכוחו של חיל האוויר להושיע".

את הבעיה המרכזית רואה בריק בצפון:

היום יש בידי חיזבאללה וחמאס עשרות אלפי טילים בטווחים ארוכים, המכסים את כל מרכזי האוכלוסייה שלנו: גוש דן, מפרץ חיפה, ירושלים, ומאות מהם מדויקים. גם אם נצליח להשמיד 60% מהטילים הללו, הרי ה־40% הנותרים יחזירו את ישראל לעשרות שנים לאחר: הם יפגעו בתשתיות החשמל, המים, הדלק, התעשייה והכלכלה, בבסיסים של חיל האוויר ושל חילות היבשה, במרכזי שלטון, בשדות תעופה, במטרות אסטרטגיות אחרות ובמרכזי אוכלוסייה.

לבריק יש אמון נמוך מאוד ביכולתו של חיל האוויר לשמור על רציפות תפקודית:

במלחמה הבאה צפויה מציאות שחיל האוויר לא חווה כמותה מעולם — שיגור טילים מדויקים של האויב אל בסיסיו. שיגור זה יסב נזקים כבדים למסלולי ההמראה ולבסיסים, באופן העלול לפגוע קשות בקצב ההמראות של המטוסים לתקיפת מטרות אויב. כדי להתגבר מהר על נזקים כאלה נדרשת יכולת גבוהה של צוותים, וכשירות גבוהה בכל בסיסי חיל האוויר, האחרים להבטחת רציפות תפקודית, שמשמעה תיקון המסלולים שנפגעו מפגיעת הטילים, איסוף הרסיסים, פינוי פצועים, כיבוי שריפות ועוד.

טענתו של בריק היא כי אין לחיל האוויר יכולת כזאת, והוא מבסס את טענתו בין השאר על תפקודו הלקוי של חיל האוויר בשיטפון שאירע בבסיס חצור בתחילת ינואר 2020 — כמה מטוסי קרב ניזוקו על אף שהבסיס היה אמור להיערך לשיטפון כזה, שהתרחש כבר בעבר.

לפי בריק "צה"ל השליך את יתרונו על חיל האוויר בהשקעות עתק על חשבון שאר מרכיבי המערכת, תוך פגיעה בזרוע היבשה וגניזת רעיון הקמתו של חיל טילים". לטענתו העדיפות לחיל האוויר ניתנת על חשבונה של זרוע היבשה; זו נשחקה בשנים האחרונות עקב קיצוצים בסד"כ של היחידות הקרביות, מחסור באימונים וחוסר יכולת לתחזק כראוי את האמצעים במחסני החירום: "עדיפות זו הביאה את צה"ל למצב קריטי של חוסר מוכנות למלחמה הבאה". זאת ועוד: "המב"מ (המערכה בין המלחמות) המתנהלת כבר שנים, מסיחה את דעת מפקדי הצבא והפוליטיקאים מהכנת צה"ל למלחמה הבאה".

בריק יצא גם נגד העדיפות שניתנת בשנים האחרונות לבניין מערך ההגנה האקטיבית של ישראל. להשקפתו הבעיה של מערך זה אינה ביכולותיו הטכנולוגיות אלא בנחיתותו המספרית לעומת מאגרי הטילים והרקטות של האויבים:

מערכת ההגנה שבנה צה"ל נגד טילי האויב – 'כיפת ברזל', 'חץ' ו'שרביט קסמים' – גם היא אינה נותנת מענה מספק בשל העלות האדירה של כל טיל (טיל חץ עולה שלושה מיליון דולר לכל יחידה, כיפת ברזל עולה קרוב ל-100 אלף דולר לכל יחידה). עלותם האדירה של טילים אלו אינה מאפשרת להחזיק מלאים גדולים. ברגע שתפרוץ המלחמה, יאזל מלאי הטילים בתוך זמן קצר.

בריק מצדד ברעיון להקים 'חיל טילים' ישראלי. הרעיון נבחן כמה פעמים בעשורים האחרונים ולא התממש. לטענתו בגלל ליקויים בתהליכי החשיבה וקבלת ההחלטות המובילים לדבקות בקונספציה האווירית השגויה. לפי בריק הפתרון הדרוש להתמודדות עם איום הרקטות והטילים של האויב הוא "הקמה של חיל טילים, כדי לשפר את היכולת ההתקפית של צה"ל לטווחים בינוניים עם יכולות פגיעה מדויקת, בזמנים קצרים מאוד מרגע ההחלטה לשגרם, וכך להעמיד מול האויב איום דומה לזה שהוא מעמיד מולנו".

לסיכום קובע בריק:

התפיסה המקובלת היום בקרב הפיקוד הבכיר של צה"ל וחלק מחברי הממשלה היא, שחיל האוויר הוא צבאה של מדינת ישראל. אף שאבד כלח על תפיסה זו, היא ממשיכה להתקיים בעיקר בגלל היהירות והאגו של מפקדי חיל האוויר הבכירים, שאינם מוכנים לוותר על האתוס שיצרו. הם נלחמים כדי שאף שקל לא יעבור למערכים אחרים על חשבון תקציבים לרכש מטוסים חדשים. לזה מצטרפת חולשה הרמטכ"לים מול הקונספציה השגויה שחיל האוויר יוכל לתת מענה הולם במלחמה רב־זירתית.

גורן: "אין תחרות למטוס הקרב"

מאמרו של בריק הסעיר כנראה את ותיקי חיל האוויר. גורן, הראשון שענה לו, התמודד בפתח המאמר שלו עם טענותיו של בריק על כישלונותיו של חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים, במלחמת לבנון השנייה ובעימות עם חמאס בעזה. על פי השקפתו של גורן חיל האוויר אכן התקשה לפעול נגד מערכי הטק"א הסוריים בתחילת מלחמת יום הכיפורים (במבצע 'דוגמן 5'), אך "בהמשך המלחמה הושמד כל מערך הטק"א המצרי לאורך התעלה, וחלק נכבד ממערך הטק"א הסורי; וכך חיל האוויר פעל באופן חופשי וסייע למהלך צליחת התעלה ותקיפת הארמיה השלישית הנצורה, וגם לכוחות הקרקע ברמת הגולן".

בנוגע למלחמת לבנון השנייה טען גורן כי "הפסקת שיגור הרקטות קצרות הטווח [...] לא הייתה כלל משימתו" של חיל האוויר אלא של כוחות היבשה בפיקודו של פיקוד הצפון, וכי ירי הרקטות נמשך משום שפיקוד הצפון "השתהה במבצעיו הקרקעיים, וכשפתח בהם לקה בביצועם".

לטענתו של בריק בנוגע לחוסר היכולת של חיל האוויר להפסיק את ירי הרקטות מעזה הגיב גורן בשאלה: "האם במציאות מורכבת של שיקולים ואילוצים פנימיים וחיצוניים, יש דרך לעצור באופן מוחלט את שיגור הרקטות מרצועת עזה?" גורן השיב לשאלה זו בשלילה: "גם אם יוקצו לזרוע היבשה כל המשאבים שדורש בריק, ממשלת ישראל לא תשגר כוחות קרקע חדשות לבקרים כדי לעצור את הרקטות", וטען כי "גם 'חיל טילים' [...] לא יצליח להפסיק את הירי". לכן "צריך להבין שבאמצעים צבאיים אין דרך לעצור לחלוטין את שיגור הרקטות מרצועת עזה".

בנוגע לאיום הטילים סבר גורן כי בריק מגזים מאוד בתיאור של עוצמת הבעיה: "יש להבחין בין רקטות קצרות טווח, שמצויות בידי אויבנו בכמויות גדולות, לבין טילים ארוכי טווח עם ראשים קרביים גדולים יחסית, ולאחרונה גם מנגנוני דיוק פגיעה, שכמותם מוגבלת". גורן הסכים עם בריק "שבמלחמה הבאה יספוג העורף יותר תקיפות טילים משהורגל בעבר", אבל טען כי "ברובם המכריע יהיו אלה טילים ורקטות קצרי טווח בעלי ראש קרבי קטן, שנזקם אינו גדול", וכי "הנזק לרכוש יהיה משמעותי, אך פחות הרסני לגבי מבני תשתית". לכן על פי הערכתו: "מספר הנפגעים בנפש מרקטות קצרות טווח וחסרות דיוק יהיה נמוך יחסית". גורן סבר גם כי הלקחים שהופקו ממלחמת לבנון השנייה ימומשו בעימות עתידי, ולכן "יש להניח שמצב כמו זה שהתקיים במלחמת לבנון השנייה לא יחזור, וישראל לא תשב בחיבוק ידיים לנוכח שיגורי הרקטות, אלא תפעל קרקעית ואווירית מוקדם יותר ובאופן מוצלח יותר מכפי שעשתה אז".

גורן הדגיש כי האיום הגדול יותר הוא מצד הטילים ארוכי הטווח המדויקים, אך נגדם לשיטתו נכון להביא לידי ביטוי את העדיפות של הכוח האווירי: "ראש קרבי של טיל מסוג זה שווה ערך לפצצה בינונית אחת". לכן כמות הטילים המדויקים "קטנה מכמות הפצצות שיכול חיל האוויר להטיל במחצית מטס". בניגוד לבריק טען גורן כי טילים מדויקים ארוכי טווח הם דווקא יקרים, וכי הפעלתם דורשת מיומנות ומקצועיות, ולכן "כמותם לעולם תהיה מוגבלת". לפי גורן אפוא הטילים המדויקים הם נשק מתכלה שיאזל אחרי מטחים אחדים. זאת ועוד, הטילים המדויקים הם פגיעים ולכן "ניתנים להטעיה באמצעי לוחמה אלקטרונית וסייבר".

גורן אינו מוטרד כמו בריק מן האיום על חיל האוויר בבסיסיו ומפחית מעוצמתו: "לצורך שיתוק שדות תעופה והשמדת מטרות תשתית אסטרטגיות בעומק ישראל נדרשת כמות חימוש גדולה לאין שיעור מכמות החימוש שנושאים הטילים המדויקים ארוכי הטווח שבידי האויב". לכן "קביעותי של בריק, כי גם אם יוותרו בידי האויב רק 40% מהטילים הם 'יחזירו את ישראל עשרות שנים לאחור', וכי 'גם אם רק עשרות טילים מדויקים ישוגרו אל מטרות אסטרטגיות ומרכזי אוכלוסייה, הם עלולים להכות בישראל מכה אנושה', משוללות כל בסיס מקצועי". בניגוד לבריק האמון של גורן בחיל האוויר גבוה, ולטענתו "חזקה על חיל האוויר שהוא מכין עצמו בדרכים שונות למתקפת טילים על שדות התעופה, ושיבוש פעילותם לא יהיה קריטי וודאי לא תשובש פעילות חיל האוויר כולו".

ידלין: "הקונספציה של בריק מוטעית ומסוכנת"

ידלין התבונן בוויכוח מזווית רחבה של מי שהיה טייס קרב ומילא קשת נדירה של תפקידים בכירים בחיל האוויר, בצה"ל ובמכון למחקרי ביטחון לאומי. ידלין פתח את המאמר במתקפה ישירה על בריק וטען כי "יש שנתרו הלומי קרב מהמלחמה ההיא, אך אין הדבר נכון לחיל האוויר". לפי ידלין לקחי מלחמת יום הכיפורים הופקו בהצלחה, ומאז הוכיח חיל האוויר את יכולותיו בשורה של מקרים:

עשר שנים של תחקור, למידה, אימונים ובניין כוח, הביאו את חיל האוויר ליכולת מבצעית ייחודית בעולם, שהוכחה בהשמדת מערך הטק"א הסוריים בבקעת הלבנון ב־1982. מאז, הוא לומד ובונה את כוחו להתמודדות עם מערכי האויב המרכזיים שמאיימים על ישראל, ממערכי הגנה אווירית מתקדמים, דרך מערכי טילי קרקע־קרקע שמאיימים על העורף הישראלי, ועד פגיעה במטרות אסטרטגיות בעורף האויב ובכוחות היבשה שלו, במקביל להתמודדות עם ארגוני הטרור שפועלים בחסות אותן מדינות.

ידלין תיאר את הפתרון הכולל שעיצב חיל האוויר נגד הטק"ק "המבוסס על מענה משולב: הרתעה, הגנה אקטיבית, הגנה פסיבית, תקיפה ושיתוף פעולה בינלאומי", וטען כי גם אם אינו מושלם הוא "טוב בהרבה מכל פתרון מערכתי אחר".

לגישתו של ידלין את בעיית הטילים המדויקים שתיאר בריק לא יכולים ליצור עשרות או אפילו מאות טילים מדויקים שיהיו בידי האויב: "כדי שמה שמתאר כאן האלוף בריק יקרה, נדרש שיהיו לאויב 10,000 טילים ארוכי טווח ומדויקים. המציאות שונה לחלוטין – אין לאויב אפילו אלף טילים מדויקים וארוכי טווח". כמו גורן גם ידלין הסכים "שהעורך ייפגע קשה במלחמה הבאה", וגרס כי "החזית האזרחית תספוג אש ואבדות מעבר למה שהכרנו בעבר". אבל הוא דחה את טענתו של בריק כי יש לצמצם את חיל האוויר "לטובת חיל טילים וצבא היבשה", וטען כי כוחות היבשה המתמרנים מוגבלים בפעולתם נגד הטילים: "לא עוצרים טילים עם טנק מרכבה, ואין שום יכולת לתמרן למרחבי מערב עיראק, צפון סוריה או איראן כדי לעצור טילים. בריק ודאי מודע לכך, שאפילו בדרום לבנון ובעזה צבא היבשה מתקשה לתמרן".

לטענה של בריק על החיוניות של חיל טילים השיב ידלין כי "בניגוד למוצג במאמרו של האלוף בריק, מדובר בפתרון יקר בהרבה מפתרון המטוסים, ויעילותו המבצעית נמוכה משמעותית. אין אף מדינה בעולם שפיתחה מערך טילים קונוונציונלי כמענה לטילים קונוונציונליים". הסיבה לכך לפי ידלין היא יעילותם הנחותה של הטילים לעומת יעילותם הגבוהה של מטוסי הקרב: "אפילו חוקר ביצועים מתחיל לא יכול לטעות בחישוב עלות תועלת של מערך טילי מול מערך מוטס. הטילים הם חד-פעמיים ומכוונים למטרה אחת. המטוסים ימריאו עשרות פעמים, וכל מטוס יישא הרבה מאוד ראשי נפץ". ידלין טען אפוא כי מערך הטק"ק הוא "מערך נחות ונכה", וחסרונותיו עולים בהרבה על יתרונותיו – הדיוק של הטילים אינו מספק, אין להם יכולת להתמודד עם מטרות ניידות, הם אינם מתאימים להפעלה בשטח אורבני, אין להם כושר חדירה ועלותם (בעיקר של הטילים לטווח הארוך) גבוהה.

לכן לפי ידלין היעילות הכוללת של אותו 'חיל טילים' שבריק הציע להקים "פחותה משמעותית מזו של חיל האוויר". ידלין הסביר כי טילים אינם יעילים במערכה נגד ההתבססות האיראנית בסוריה שכן "רק מעט מהתקיפות היו יכולות להתבצע בטילי קרקע-קרקע, בוודאי לא בחשאיות ובחתימה נמוכה שמושגת באמצעות מטוסי החמקן של חיל האוויר". בעיה אחרת שזיהה ידלין קשורה לאמינות של המערכים: "חשוב להבין שמערך טילי קרקע-קרקע נבחן מערכתית רק במלחמה כוללת, והסיכוי לכישלון קריטי שלו גבוה בהרבה מאשר בחיל אוויר המתאמן ופועל מבצעית באופן שוטף ביום-יום".

לסיכום אמר ידלין:

אסור לזלזל באיום הטילים והרקטות [...] [עם זאת], לא חיל הטילים הוא הפתרון להגנת העורף. ישנם מעט תרחישים מבצעיים שבהם טילים יעניקו מענה טוב יותר ממטוסי קרב. נכון להקצות בצה"ל היקף משאבים מוגבל לרכש טילי קרקע-קרקע כמרכיב כוח משלים לחיל האוויר. אך חיל טילים כפתרון מערכתי כולל, על חשבון מטוסי הקרב – זאת קונספציה מוטעית ומסוכנת.

- אבירן, ר' (1986). **המעורבות הסורית בלבנון (1975-1985)**. צה"ל — הוצאת מערכות.
- אבירן, ר' (1987). **מלחמת לבנון — מסמכים ומקורות ערביים**. צה"ל — הוצאת מערכות.
- אביעד, ג' (2007). שיתוף הפעולה בין טייסות המסוקים וכוחות היבשה במלחמת ששת הימים בראי התפתחותה של תורת הלחימה המשולבת. בתוך ח' גולן וש' שי (עורכים), **נחשונים: 40 שנה למלחמת ששת הימים** (עמ' 144-149). צה"ל — הוצאת מערכות.
- אבן-אפשטיין, ג' (2017). **אלוף השמים: סיפורו של אלוף ההפלות של חיל האוויר**. קוראים הוצאת ספרים.
- אדמסקי, ד' (2005). **איך עצרו את הדובים? רב אלוף חיים בר-לב והעימות הישראלי-סובייטי במלחמת ההתשה**. המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס — האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אדמסקי, ד' (2006). **מבצע קוקוז: ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה**. צה"ל — הוצאת מערכות.
- אדמסקי, ד' (2010). **תרבות אסטרטגית וחדשנות צבאית: השפעת התרבות האסטרטגית על המהפכה בעניינים צבאיים ברוסיה, בארצות הברית ובישראל**. צה"ל — הוצאת מערכות; מודן הוצאה לאור.
- אדרת, ע' (2021, 21 בינואר). "אם חלילה לא ננצח, זה אבוד": נחשפו פרטוקולים ממלחמת יום כיפור. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-MAGAZINE-1.9470256>
- אולמרט, א' (2014). מלחמת לבנון השנייה — מבט לאחור. **צבא ואסטרטגיה**, 6(1), 15-3.
- אולמרט, א' (2018). **בנוף ראשון**. משכל — הוצאה לאור.
- אורן, א' (2013, 27 במרס). "אני נתתי את ההוראה": ניתנה פקודה, לירות במטוס שנית. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.1977465>
- אורן, א' (2017, 12 באוקטובר). 30 שנה להבטחה שלא מומשה: כך נסק והתרסק פרויקט הליביא. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.4512224>
- איזנקוט, ג' (2015). **אסטרטגיית צה"ל**. צה"ל — לשכת הרמטכ"ל. <https://www.idf.il/media/5679/>
- איזנקוט, ג' (2018). **אסטרטגיית צה"ל**. צה"ל — לשכת הרמטכ"ל. <https://www.idf.il/media/34416/strategy.pdf>
- אלגמסי, ע' (1994). **זכרונות אלגמסי: מלחמת אוקטובר 1973**. צה"ל — בית הספר למודיעין. <https://archive.kippur-center.org/arab-sources/el-gamasy-book.pdf>
- אל"ם א' (2003). הפעלת הכוח האווירי במלחמת המפרץ השנייה. **מערכות**, 390, 16-29.
- אל"ם יב" (1986). הלוגיקה של הפקת לקחים צבאיים. **מערכות**, 305, 24-29.
- אלרון, ז' (2016). **לקראת הסיבוב השני: התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון, 1952-1955**. צה"ל — הוצאת מערכות; מודן הוצאה לאור.
- אלרן, מ' ובורם, ש' (עורכים). (2007). **מלחמת לבנון השנייה: היבטים אסטרטגיים**. ידיעות ספרים; המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- אלשאולי, ס' (1987). **חציית התעלה**. צה"ל — הוצאת מערכות.
- אמבר, ע', אייל, א' וכהן, א' (1988). **שורשי חיל האוויר — התפתחות התעופה הביטחונית בארץ-ישראל עד הקמת המדינה**. משרד הביטחון — הוצאה לאור.
- אמיר, ר' (עורך). (2011). **מגבירים עוף: חיל האוויר — אתגרים ומשימות**. משרד הביטחון — הוצאה לאור.
- אמיתי, מ' ולכיש, ד' (1995). קווים בהתפתחות חיל האוויר — 1956-1967. בתוך ז' לכיש ומ' אמיתי (עורכים), **עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל האוויר בשנים 1956-1967** (עמ' 15-108). משרד הביטחון — הוצאה לאור.
- אמ"ץ-תוה"ד (2003). מבצעים מוכוונים תוצא (אפקטים). **תפיסות ותורות בצבאות העולם**, 5, 32-5.
- אפרת, י' (2016). **המראה**. הוצאה עצמית.
- <http://www.iaflibrary.org.il/Product.asp?ProdID=1282>
- ארליך, ר' (2012). **הדרך למלחמת לבנון הראשונה** [הרצאה]. המרכז למורשת המודיעין — מרכז המידע למודיעין ולטרור. https://www.terrorism-info.org.il/Data/articles/Art_20363/H_106_12_1141328929.pdf
- אשל, א' (2000). לא קבלו ביצוע. **מחשבות באוויר**, 25, 20-22.
- אשר, ד' (2003). **לשבור את הקונספציה**. צה"ל — הוצאת מערכות.
- אורן, מ' (2018). **למען ביטחון ישראל**. משכל — הוצאה לאור.
- באור, י' (2013, 6 באוקטובר). הרדידות של מטס חיל האוויר מעל אושוויץ. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/magazine/.premium-1.2133289>
- בג"ץ (1994/4541). **אלים מילר נ' שר הביטחון**. פד"י מט(4) 94 (1995).
- בג"ץ (1999/1284). **פלוגת נ' ראש המטה הכללי**. פד"י נג(2) 62 (1999).
- בג"ץ (5757/04). **הס 30 א' נ' האלוף דן חלוץ ואח'**. פד"י נט(6), 97 (2005).

- בג"ץ (6024/06). **ד"ר יוסי ביילין נ' ראש ממשלת ישראל** (פורסם באר"ש ב־1 באוגוסט 2006).
 בן־אליעזר, א' (1999). הכוח האווירי לשנות האלפיים. **מערכות**, 368, 28–30.
 בן־אליעזר, א' (2019). **מלחמה במקום שלום: מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל**. מודן הוצאה לאור.
 בן־אליעזר, א' (2001). מאומה במדים לצבא פוסט־מודרני: פוליטיקה צבאית בישראל בזמנים חדשים, **תרבות דמוקרטית**, 5–4, 55–97.
 בן־אליעזר, א' (2003). החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל, בתוך מ' אלחאג' וא' בן־אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** (עמ' 29–75). הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה; פרדס הוצאה לאור.
 בן־גוריון, ד' (1981). צבא ומדינה. **מערכות**, 280–279, 2–11.
 בן־גוריון, ד' (1955). **צבא ובטחון**. צה"ל — הוצאת מערכות.
 בן דוד, ד' (2011). שילוב כלי טיס בלתי מאוישים בלוחמה הצבאית והאווירית. בתוך ר' אמיר (עורך). **מגבירים עוף: חיל האוויר — אתגרים ומשימות** (עמ' 86–93). משרד הביטחון — ההוצאה לאור.
 בן־דור, ג' (1998). יחסי צבא–אזרחים בישראל באמצע שנות ה־90. בתוך א' שפירא (עורכת), **עצמאות: 50 השנים הראשונות** (עמ' 471–486). מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל.
 בן ישראל, י' (2000). טכנולוגיה והכרעה — הרהורים על צה"ל בעקבות קוסובו. **מערכות**, 371, 34–43.
 בן ישראל, י' (2004). המהפכה בעניינים צבאיים וגילוייה במלחמה בעיראק. בתוך ש' פלדמן ומ' גרונדמן (עורכים). **לאחר המלחמה בעיראק** (עמ' 69–89). משרד הביטחון — ההוצאה לאור.
 בן ישראל, י' (2007). **מלחמת הטילים הראשונה: ישראל — חזבאללה (קיץ 2006)**. אוניברסיטת תל אביב.
 בן ישראל, י' (2013). **תפיסת הביטחון של ישראל**. משרד הביטחון — ההוצאה לאור; מודן הוצאה לאור.
 בר, מ' (1990). **קווים אדומים באסטרטגיית ההרתעה הישראלית**. צה"ל — הוצאת מערכות.
 בר־זוהר, מ' (2016). **שמעון פרס: הביוגרפיה המלאה**. משכל — הוצאה לאור.
 ברייטס, א' (2001). **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה**. זמורה ביתן — מוציאים לאור.
 ברייטס, א' (2021). **מלחמה משלו: חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים**. כנרת זמורה דביר — מוציאים לאור.
 בר־זוכבא, מ' (1976). תדמית הטנק לקראת קדש ואחריו. **שריון**, 10, 11–19.
 בר־זוכבא, מ' (1982). "כי רכב ברזל לו כי חזק הוא": השריון במלחמת "שלום הגליל" ובעקבותיה. **מערכות**, 285, 29–33.
 בר־סימנטוב, י' (1982). אפקטיביות הפעלת חיל האוויר במלחמת ההתשה. **מערכות**, 283, 45–50.
 בראון, א' (1992). **משה דיין במלחמת יום הכיפורים**. הוצאת עידנים.
 בראון, א' (2008). לאן נעלם התמרון? **מערכות**, 420–421, 4–15.
 בראון, א' (2016). מבט מפוכח על מלחמה מסוג אחר. **מערכות**, 468–469, 22–29.
 בראון, א' (2019, 3 בינואר). **"נקודת השיא של ההצלחה": עומס יתר של סיכונים למב"מ בסוריה**. מבט על, 1124.
<https://www.inss.org.il/he/publication/the-culminating-point-of-success-risk-overload-in-the-campaign-between-wars-in-syria/>
 בראון, א' (2021). **המחקר המודיעיני: בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים**. המרכז למורשת המודיעין — מרכז המידע למודיעין ולטרור.
 בראון, א' וולנסקי, כ' (2010). המהפכה בעניינים צבאיים של הציר הרדיקלי. **מערכות**, 432, 4–17.
 ברונפלד, ש' (2011). **מ"עית" ל"קורנס": תחילתה של ידודות אווירית**. מכון פישר למחקר אסטרטגי אוויר וחלל מיסודה של עמותת חיל האוויר. <http://www.iaflibrary.org.il/Product.asp?ProdID=1260>
 ברונפלד, ש' (2017). מ"הקץ האלקטרוני" של 1970 לחורף 1973. **בין הקטבים**, 11–12, 143–173.
 ברטוב, ח' (1978א). **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום (כרך א)**. ספרית מעריב.
 ברטוב, ח' (1978ב). **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום (כרך ב)**. ספרית מעריב.
 בריק, י' (2020, 15 באוקטובר). הטיל מכופף את זנב המטוס. **הארץ**.
<https://www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.9237926>
 בריק, י' (2021, 15 במרץ). **הקונספציה המסוכנת של חיל האוויר**. מידה.
<https://mida.org.il/2021/03/15/>
 ברק, א' (2021). מ'הכרעה' ל'ניצחון': התרת הבלבול בטרימינולוגיה הצבאית בישראל. **עדן אסטרטגי**, 24(2), 29–16.
 ברקאי, א' (2013). **בשם שמייים: טייסת "האחת" במלחמת יום הכיפורים**. כנרת זמורה ביתן דביר — מוציאים לאור.
 גולן, ש' (1992). 12.10.73 — עמדות הרמטכ"ל והדרג המדיני: צליחת התעלה, הצורך בהפסקת אש והדרך להשיגה. **מערכות**, 327, 2–11.
 גולן, ש' (2004). מלחמת יום הכיפורים: הוויכוח על צליחת התעלה ב־12 באוקטובר 1973. בתוך י' רייפן־רונן וא' זהר (עורכים), **יחסי מדינה–צבא בישראל 1948–1974: יום עיון לזכרה של גולדה מאיר שנערך באוניברסיטת תל אביב** (עמ' 111–121). ספרא וסייפא — ביטאון העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית ליד אוניברסיטת תל אביב.

- גולן, ש' (2007). **מלחמה בשלוש חזיתות: קבלת החלטות בביקוד העליון של צה"ל במלחמת ששת הימים**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- גולן, ש' (2014). הסקאד שהרתיע את ישראל. **מערכות**, 457, 55–61.
- גולן, ש' (2017). **של"ג בלבנון: קבלת ההחלטות בביקוד העליון במלחמת "שלוש הגלילות"**. צה"ל – הוצאת מערכות; מודן הוצאה לאור.
- גולן, ש' (2018). **המלחמה להפסקת ההתשה: קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת ההתשה בזירה המצרית**. צה"ל – הוצאת מערכות; מודן הוצאה לאור.
- גולן, ש' (2020). **טילים על ישראל: קבלת ההחלטות ברמה האסטרטגית במלחמת המפרץ הראשונה**. צה"ל – הוצאת מערכות; מודן הוצאה לאור.
- גורדון, ש' (1997). **קשתו של פאריס: טכנולוגיה, דוקטרינה ובטחון ישראל**. ספרית פועלים.
- גורדון, ש' (1998). **מסדר האבירים האחרון: אסטרטגיה אווירית מודרנית**. הוצאת רמות – ליד אוניברסיטת תל אביב.
- גורדון, ש' (1999). **חיל האוויר בלבנון. מחשבות באוויר**, 22, 25–26.
- גורדון, ש' (2003). **מנהיגות אווירית: תרבות מבצעית מודרנית**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- גורדון, ש' (2008). **שלושים שעות באוקטובר: החלטות הרוח גורל על הפעלת חיל האוויר בתחילת מלחמת יום כיפור**. ספרית מעריב.
- גורדון, ש' (2012). **מ'חניבעל' למלחמה: החלטות אסטרטגיות במלחמת לבנון השנייה**. צה"ל – הוצאת מערכות; מודן הוצאה לאור.
- גורן, ר' (2020, 20 באוקטובר). בריק, אתה טועה: אין תחרות למטוס הקרב. **הארץ**.
<https://www.haaretz.co.il/opinions/.premium-1.9254963>
- גולסקא, ע' (2016). **אשכול, תן פקודה! צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים, 1963–1967**. צה"ל – הוצאת מערכות; משרד הביטחון – ההוצאה לאור; מודן הוצאה לאור.
- גפני, י', אל"ם א', אל"ם ב', סא"ל ל' וסא"ל א' (2020). "עליונות ספקטראלית": הספקטרום האלקטרומגנטי כמדד לחימה. **בין הקטבים**, 28–30, 131–147.
- גרינברג, י' (2004). תכנון סדר הכוחות של צה"ל בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים. **עיונים בתקומת ישראל**, 14, 393–427.
- גת, מ' (1986). ארגונו של חיל האוויר: נובמבר 1947 – ינואר 1949. **מערכות**, 304, 24–29.
- גת, ע' (1980). על משבר התמרון. **מערכות**, 275, 43–45.
- גת, ע' (2001). בדלנות, פיוס בלימה ומלחמה מוגבלת. **מערכות**, 376, 2–8.
- דובר צה"ל (2017). **צבא הגנה לישראל – דו"ח מסכם שנה קלנדארית 2017**.
<https://www.idf.il/media/38549/idf-report-2017.pdf>
- דיין, מ' (1967). **יומן מערכת סיני**. עם הספר.
- דיין, מ' (1976). **אבני דרך: אוטוביוגרפיה**. עידנים; דביר.
- דרוקר, ר' ושלח, ע' (2005). **בומרנג: כישלון המנהיגות באינתיפאדה השנייה**. כתר הוצאה לאור.
- דרורי, ד' (2016). **דן שומרון – מנהיגות שקטה**. ידיעות ספרים.
- הוד, מ' (1969). **עדות מפקד חיל האוויר האלוף מרדכי הוד**. ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון.
- הוכבאום, י' (1986). חימוש מונחה מדויק בצבאות העולם: תפיסות והקשרים תורניים חדשים. **מערכות**, 302–303, 6–10.
- הירש, ג' (2009). **סיפור מלחמה סיפור אהבה**. משכל – הוצאה לאור.
- הכט, ע' (1981). טנק מול מסוק. **מערכות**, 278, 43–44.
- הלפרין, מ' ולפידות, א' (1987). **חליפת לחץ: דפים בספר הטיסות של חיל האוויר**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- הראל, ע' (2017, 24 באוגוסט). מפקד חיל האוויר הפורש, אמיר אשל, מסכם תקופה. **הארץ**.
<https://www.haaretz.co.il/magazine/.premium-1.4384344>
- הראל, ע' ויששכרוף, א' (2004). **המלחמה השביעית: איך ניצחנו ולמה הפסדנו במלחמה עם הפלסטינים**. משכל – הוצאה לאור.
- הראל, ע' ויששכרוף, א' (2008). **קורי עכביש: סיפורה של מלחמת לבנון השנייה**. משכל – הוצאה לאור.
- הרצחב, ח' (2019). **לבנון: המלחמה האבודה**. חיים הרצחב.
- הרכבי, י' (1990). **מלחמה ואסטרטגיה**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- וושלר, ע' (2000, 1 באוגוסט). עסקי אוויר | 6/6/1982 – 24/5/2000: סיכום פעילות חיל-האוויר בשמי לבנון. **בטאון חיל האוויר**, 134.
<https://www.iaf.org.il/558-19270-he/IAF.aspx>
- ויצמן, ע' וגולדשטיין, ד' (1975). **לך שמים לך ארץ**. ספרית מעריב.
- ולד, ע' (1987). **קללת הכלים השבורים**. הוצאת שוקן.
- ועדת וינוגרד (2007). **מלחמת לבנון השנייה: דין וחשבון חלקי**.

- <https://web.archive.org/web/20140810150454/http://www.vaadatwino.gov.il/pdf/דוח%20חלקי.pdf>
ועדת וינוגרד (2008). **מלחמת לבנון השנייה: דין וחשבון סופי**. [http://reut-institute.org/data/uploads/Articles and Reports from other organizations/Full Winograd Report.pdf](http://reut-institute.org/data/uploads/Articles%20and%20Reports%20from%20other%20organizations/Full%20Winograd%20Report.pdf)
- ועדת אגרנט (1975). **ועדת החקירה – מלחמת יום הכיפורים**. הוצאת ספרים עם עובד.
- חלוץ, ד' (2001). הכוח האווירי כמשנתה הכרעה. בתוך בין "הכרעה" ל"ניצחון": יום עיון משותף למרכז לחקר הביטחון הלאומי ולמכללה לביטחון לאומי, צה"ל, שהתקיים ב-28 בינואר 2001, **עיונים בביטחון לאומי**, 2, 91–100.
- חלוץ, ד' (2010). **בגובה העיניים**. משכל – הוצאה לאור.
- טובי, ט' (2019). השליטה באוויר: תיאוריות צבאיות על אודות כוח אווירי. מערכות, 485–486, 30–35.
- טל, ח' (2014, 23 ביולי). **אלוף (מיל') בני פלד, נובמבר 2000** (ריאיון פרידה). <https://youtu.be/047C-bZwSws>
- טל, י' (1981). הטנק בהווה ובעתיד. **מערכות**, 281, 2–7.
- טל, י' (1988). מתקפה ומגננה במערכות ישראל. **מערכות**, 311, 4–7.
- טל, י' (1996). **ביטחון לאומי: מעטים מול רבים**. דביר.
- טל, י' וטל, י' (2019). **ישראל טל: פרקים למלחמת יום הכיפורים**. משכל – הוצאה לאור.
- טלאס, מ' (1988). **הפלישה הישראלית ללבנון**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- ידלין, ע' (2000א). **המערכה האווירית בבלקן: מה נכון ומה אסור ללמוד ממנה**. צה"ל – אגף המבצעים/חטיבת התורה וההדרכה.
- ידלין, ע' (2020ב). תגובה: כוח אווירי יהיה הכוח שיכריע מלחמות. **מחשבות באוויר**, 25, 6–8.
- ידלין, ע' (2001). תגובה: הכוח המשמעותי היחיד. **מחשבות באוויר**, 26, 12–14.
- ידלין, ע' (2020, 31 באוקטובר). הקונספציה של בריק מוטעית ומסוכנת – אין תחליף לחיל האוויר. **הארץ**.
<https://www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.9273295>
- יואיש, מ' (1983). "שובר הסתערות" – נשק מהפכני לשדה הקרב העתידי. **מערכות**, 286, 76–81.
- יואיש, א' (1993). **עליונות אווירית: סיפורו של חיל האוויר הישראלי**. כתר הוצאה לאור.
- יניב, א' (1994). **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל**. ספרית פועלים.
- ישראל, י' (2007). כך השתעבד צה"ל לאש וזנח את התמרון. **מערכות**, 415, 4–9.
- כהן, א' (1992). **ההגנה על מקורות המים: מדיניות הפעלת חיל האוויר לתקיפה בגבול ישראל סוריה, 1956–1967**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- כהן, א' (1997). **גשר אווירי לעצמאות: להק תובלה אווירית (1947–1949)**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- כהן, א' (2004א). **תולדות חיל האוויר במלחמה לעצמאות (כרכים א–ג)**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- כהן, א' (2004ב). **תולדות חיל האוויר במלחמה לעצמאות: כרך א, ממטוסים קלים למטוסי קרב והפצצה, אוקטובר 1947–יוני 1948**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- כהן, א' ולביא, צ' (1990). **השמיים אינם הגבול: סיפורו של חיל האוויר הישראלי**. ספרית מעריב.
- כהן, א"א (2001). עשור למלחמת המפרץ – הלקחים שנלמדו. **מערכות**, 374–375, 42–45.
- כהן, א"א, אייזנשטאט, מ' ובסביץ, א' (1999). 'סכינים, טנקים וטילים': המהפכה הביטחונית הישראלית. עיונים בביטחון המזרחי מס' 41. מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים – אוניברסיטת בראילן.
- כהן, ס' (2001). **צה"ל והחברה הישראלית: מבט מחדש**. מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים – אוניברסיטת בראילן.
- כוכבי, א' (2020). הקדמת הרמטכ"ל. **בין הקטבים**, 28–30, 7–10.
- כפיר, א' ודור, ד' (2019). **רבע לשמונה: מוטי הוד – משדות דגניה ועד קצה הרקיע**. משכל – הוצאה לאור.
- כץ, י' (2020). **קוד אריזונה: כך השמידה ישראל את הכור הגרעיני בסוריה**. כנרת זמורה-דביר – מוציאים לאור.
- לוטוואק, א' (2001). מלחמה פוסט־הרואית. **מערכות**, 374–375, 4–9.
- לוטוואק, א' (2002). **אסטרטגיה של מלחמה ושלום**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- לוי־ברזילי, י' (2002, 24 באוגוסט). יפי נפש, נמאסתם. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1558851>
- לויטה, א' (1988). **הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה**. הקיבוץ המאוחד.
- לויטה, א' (1989). האם אכן דרוש רענון הדוקטרינה הצבאית של ישראל? **מערכות**, 317, עמ' 36–39.
- לכיש, ד' (1992). הפצצת בירות ערב במלחמת העצמאות. **מערכות**, 324, 44–57.
- לכיש, ד' ואמיתי, מ' (עורכים). (1995). **עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל האוויר בשנים 1956–1967**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- מאטיס, ג' (2009). התוצאות השליליות של המבצעים מוכוונים התוצא. **מערכות**, 426, 66–71.
- מונק, י' וגרץ, נ' (2015). **במבט לאחור: קריאה חוזרת בקולנוע הישראלי 1948–1990**. האוניברסיטה הפתוחה.
- מזכירות הממשלה (2003, 19 בינואר). **הענקת אות מלחמת ההתשה**.
<https://www.gov.il/he/departments/policies/2003-jan2889>

- מזכירות הממשלה (2007, 25 במארס). **הענקת אות מערכה לציון השתתפות במלחמת לבנון השנייה לפי חוק העיטורים בצבא הגנה לישראל, התש"ל-1970**. https://www.gov.il/he/departments/policies/2007_des1469.
- מפקדת חיל האוויר (1967). מבצע "מוקד" – פקודת מבצע 11/67 [מסמך פנימי, 16 במארס 1967].
- מרגלית, ל' (2008). מדוע הפצצות השכנוע לא משכנעות? **מערכות, 420-421**, 36-43.
- נאור, מ' (1988). **לסקוב**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור; כתר הוצאה לאור.
- נבו, ע' (2016). **מזכיר צבאי: שיחות עם חיים משגב**. קונטנטו נאו.
- נורקין, ע' (2020). מהלומה רב-ממדית בתפיסת הניצחון. **בין הקטבים, 30-28**, 229-239.
- נחשתן, ע' (2011). הכוח האווירי בישראל – מגמות לעתיד. בתוך ר' אמיר (עורך). **מגביהים עוף: חיל האוויר – אתגרים ומשימות** (עמ' 122-130). משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- נסראללה, ח' (1999, 19 במארס). ריאיון. אלי-חואדית'.
- נסראללה, ח' (2003, 27 במאי). ריאיון. אלי-ג'זירה.
- נסראללה, ח' (2006, 21 ביולי). ריאיון. אלי-ג'זירה.
- נסראללה, ח' (2008, 22 בפברואר). נאום. אלי-מנאר.
- סאדאת, א' (1978). **סיפור חיי**. עידנים.
- סא"ל א' (2000). מלחמה אסימטרית. **מערכות, 371**, 10-23.
- סא"ל י' (2017). עוצמה אווירית רלבנטית מול חמאס וחיזבאללה. **בין הקטבים, 12-11**, 79-91.
- סא"ל רועי (2020). ממב"מ למערכה רב-זירתית רציפה. **מערכות, 489**, 36-43.
- סגולי, א' ורודניק, ר' (2017). מבצע "מוקד" – עוגן או משקולת תפיסתית. **בין הקטבים, 12-11**, 111-127.
- סטארי, ד"א (1983). הרחבת שדה הקרב: אמצעי להגדלת סיכויי הניצחון. **מערכות, 286**, 65-75.
- ספקטור, י' (1991). **חלום בתכלת-שחור**. כתר הוצאה לאור.
- ספקטור, י' (2008). **רם ובורו**. משכל – הוצאה לאור.
- סקילס, ר"ח (1997). **ניצחון ודאי במדבר: צבא היבשה במלחמת המפרץ**. צה"ל – אגף המבצעים/חטיבת התורה וההדרכה/המחלקה להיסטוריה.
- עבודי, י' ולכיש, ז' (2007). מבצע "מוקד" – השמדת חילות האוויר הערביים במלחמת ששת הימים. בתוך שמואלביץ', א' (עורך). **זירת קרב: קרבות הכרעה בארץ ישראל** (עמ' 285-297). משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- עברי, ד' (2007). השמדת מערך הטק"א במלחמת שלום הגליל. **מערכות, 413**, 68-71.
- עילם, ע' (2009). **קשת עילם: הטכנולוגיה המתקדמת – סוד העוצמה הישראלית**. משכל – הוצאה לאור.
- עין דר, א' (2020). עלינויות אווירית: השליטה בשמיים – צורך חיוני לצבא מנצח – אתגרי צה"ל בהווה ובעתיד. **בין הקטבים, 30-28**, 99-116.
- עמירב, א' (1981). על שרידות הטנק בשדה הקרב: הצעות לשיפור. **מערכות, 278**, 53-57.
- עמילא, ס' (1978). הגנה קונבנציונאלית בתנאי נחיתות מספרית. **מערכות, 265**, 2-6.
- עמידור, י' (2000). שיתוף פעולה בין זרועי – מתחיל בהכשרה. **מחשבות באוויר, 24**, 9-10.
- עמידור, י' (2001). האומנם כוח אווירי הוא שיכריע במלחמות? **מחשבות באוויר, 26**, 10-11.
- עמידור, י' (2002). **הרהורים על צבא וביטחון: מאמרים, מכתבים והרצאות**. צה"ל – הוצאה פנימית.
- <https://www.xn--7db12a.com/wp-content/uploads/2015/07/> יעקב-עמידור-הרהורים-על-צבא-וביטחון.pdf.
- עמידור, י' (2005). מהלומה כפרדיגמה קוגניטיבית של אפקטים. **מערכות, 403-404**, 54-57.
- עמיר, ע' (2000). **אש בשמים**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- עמית, מ' (1987). מערכת סיני – מבחנו הראשון של צה"ל כצבא סדיר. **מערכות, 306-307**, 2-4.
- פדחצור, ר' (1993). מלחמת המפרץ בעיניים ישראליות. **מערכות, 330**, 5-17.
- פורמן, ג' (2004). **א"א: היה או לא היה**. משכל – הוצאה לאור.
- פיפ, ר' (2017). **להפציץ כדי לנצח: כוח אווירי ואכיפה במלחמה**. צה"ל – הוצאת מערכות; צה"ל – אגף המבצעים/חטיבת התורה וההדרכה; מודן הוצאה לאור.
- פינקל, מ' (2018). **הרמטכ"ל: מחקר השוואתי של שישה היבטים בתפקודו של מפקד הצבא**. צה"ל – הוצאת מערכות; משרד הביטחון – ההוצאה לאור; מודן הוצאה לאור.
- פינקל, מ' (2019). בניין הכוח למבצע "ערצב 19" (1973-1982). **בין הקטבים, 21-20**, 89-117.
- פינקל, מ' (2020). **הרמטכ"ל: כיצד הוא לומד, מתכנן ומתארגן**. צה"ל – הוצאת מערכות; משרד הביטחון – ההוצאה לאור; מודן הוצאה לאור.
- פינקל, מ' (2020). "אסטרטגיית צה"ל" – ניתוח המסמכים משנת 2002 עד 2018 – מה הם מלמדים על הרמטכ"לים ועל צה"ל? **עדכן אסטרטגי, 23** (4), 3-13.
- פלד, ב' (2004). **ימים של חשבון**. מודן הוצאה לאור.
- פלד, י' (1993). התפיסה המערכתית של ישראל: האמנם מתחייב שינוי? **מערכות, 318**, 2-5.

- פרס, ש' (1991). **יומן אנטבה**. עידנים.
- פקר, ר' (2013). **יומן מבצעים**. משכל – הוצאה לאור.
- צחור, ז' (1995). הכל תלוי בחיל האוויר: פרשת "רותם", פברואר 1960. בתוך ז' לכיש ומ' אמיתי (עורכים), **עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל האוויר בשנים 1956–1967** (עמ' 225–248). משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- צידון־צ'אטו, י' (1995). **ביום בליל ובערפל**. ספרית מעריב.
- קדיש, א' (2017). לא על חיל אוויר לבדו: חיל האוויר וצה"ל במלחמת ששת הימים, קריאה חוזרת בספרו של עזר ויצמן, "לך שמים – לך ארץ". **בין הקטבים, 11–12**, 22–35.
- קובר, א' (1995). **הכרעה: הכרעה צבאית במלחמות ישראל–ערב 1948–1982**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- קובר, א' (2001). ניצחון והכרעה במלחמות המודרניות והפוסט מודרניות. בתוך בין "הכרעה" ל"ניצחון": יום עיון משותף למרכז לחקר הביטחון הלאומי ולמכללה לביטחון לאומי, צה"ל, שהתקיים ב־28 בינואר 2001, **עיונים בביטחון לאומי, 2**, 13–24.
- קיני, ת' וכהן, א"א (2001). **סופה בשמי עיראק: המערכה האווירית במלחמת המפרץ**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- קיפניס, י' (2012). 1973 – **הדרך למלחמה**. כנרת זמורה ביתן דביר – מוציאים לאור.
- רבין, י' (1979). **פנקס שירות**. ספרית מעריב.
- רבין, י' (1983). **המלחמה בלבנון**. הוצאת ספרים עם עובד.
- רובין, ע' (2015). **ההגנה האקטיבית של ישראל במבצע "צוק איתן"**. מרכז בגין-סאדאט למחקרים אסטרטגיים – אוניברסיטת בר־אילן.
- רובין, ע' (2019). **ממלחמת הכוכבים עד כיפת ברזל: המאבק על ההגנה האקטיבית בישראל**. אפי מלצר בע"מ – מחקר והוצאה לאור.
- רובין, ע' (2020, 16 ביוני). פרויקט דיוק הטילים של ישראל. **מבט מבס"א מס' 1607**, מרכז בגין-סאדאט למחקרים אסטרטגיים – אוניברסיטת בר־אילן. <https://besacenter.org/he/> **דיוק-טילים-ישראל/**
- רוגל, ד' (1981). הפרות הקדושות של שדה הקרב ועגליהן הצעירים. **מערכות, 278**, 42–43.
- רום, ג' (2008). **צבעוני ארבע**. משכל – הוצאה לאור.
- רוזן (פקר), ר' (2002). **נץ בשחקים**. משכל – הוצאה לאור.
- ריין, ב' (2007). מלחמה נחושה או הפגנת סרק? **מערכות, 415**, 47–59.
- רס"ן ניצן (1980). "פרות קדושות" במבחן שדה הקרב העתידי. **מערכות, 272**, 15–17.
- רס"ן ניצן (1981). שדה הקרב העתידי – קונספציה אחרת. **מערכות, 278**, 46–49.
- שביט, א' (2013, 2 בספטמבר). מטס 301 עוד לא נחת: ארי שביט במסע לתוך התודעה של מפקדי חיל האוויר. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/magazine/premium-1.2112587>
- שטייגמן, י' (1986). **מבצע "קדש": חיל האוויר בשנים 1950–1956, התעצמות ופעילות**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- שטייגמן, י' (2018). מהפצות העומק במלחמת ההתשה לפרוץ מלחמת יום הכיפורים. **מערכות, 479**, 46–51.
- שטייגמן, י' (2019). המתקפה האווירית המקדימה שלא הייתה והשפעתה על מלחמת יום הכיפורים. **מערכות, 485–486**, 62–67.
- שטייניץ, י' (2005). טילים, רבותי, טילים! **מערכות, 403–404**, 70–74.
- שי, א' (1976). מצרים לקראת מלחמת יום הכיפורים: מטרות המלחמה ותכנית המתקפה. **מערכות, 250**, 15–38.
- שיף, ד' (1981). **צה"ל בחילו – אנציקלופדיה לצבא ולביטחון: כרך 3, חיל האוויר**. רביבים.
- שיף, ד' ועירי, א' (1984). **מלחמת שולל**. הוצאת שוקן.
- שיף, ד' ועירי, א' (1990). **אינתיפאדה**. הוצאת שוקן.
- שלום, ד' (2007). **רוח רפאים מעל קהיר: חיל האוויר הישראלי במלחמת ההתשה (1967–1970)**. באויר – פרסומי תעופה וחלל.
- שלח, ע' ולימור, י' (2007). **שבויים בלבנון: האמת על מלחמת לבנון השנייה**. משכל – הוצאה לאור.
- שלינג, ת' (1981). **חימוש והשפעה**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- שמיר, י' (2015). **סיכומי דבר**. משכל – הוצאה לאור.
- שפירא, ד' (1994). **לבד בשמיים**. ספרית מעריב.
- שקדי, א' (2021). **למה מי זה מייקל?!** משכל – הוצאה לאור.
- תא"ל י' (1995). פרויקט ה"ליבא": תהליך קבלת החלטות, 1980–1987 – סיבה ומסובב. **מערכות, 341**, 26–35.
- תמיר, מ' (2005). **מלחמה ללא אות**. צה"ל – הוצאת מערכות.
- תמרי, ד' (1989). שמרנות מחשבתית בצה"ל – האמנם? **מערכות, 317**, 23–35.
- תמרי, ד' וכליפי, מ' (2009). תפיסת ההפעלה של צה"ל. **מערכות, 423**, 26–41.
- תמרי, ד' (2011). הכוח האווירי לאן? **מערכות, 437**, 4–13.
- תמרי, ד' (2020). מלחמת ההתשה: שלוש מלחמות, סיפור אחד. **עדן אסטרטגי, 23**(1), 42–54.

- Brun, I. (2010). The Second Lebanon War, 2006. In J. A. Olsen (Editor), *A history of air warfare*. Potomac Books, Inc.
- Brun, I. (2011). Israeli air power. In J. A. Olsen (Editor). *Global air power*. Potomac Books, Inc.
- Churchill, W. S. (1948). *The Second World War: Vol. 1, The gathering storm*. Houghton Mifflin Company.
- Clancy, T. & Horner, C. (2005). *Every man a tiger: The Gulf War air campaign*. Berkley Books.
- Clark, C. & Kainikara, S. (Eds.) (2010). *Pathfinder — Collection — Volume 4*. Air Power Development Center.
- Davis Biddle, T. (2019). *Airpower and warfare: A century of theory and history*. Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press.
- Deptula, D. A. (2001). *Effects-based operations: Change in the nature of warfare*. Aerospace Education Foundation.
- Department of Defense (1992). *Conduct of the Persian Gulf War: Final report to congress*. United States Department of Defense.
- Gordon, M. R. & Trainor, B. E. (1995). *The generals' war: The inside story of the conflict in the Gulf*. Little Brown & Co.
- Gray, C. (2012). *Airpower for strategic effect*. Air University Press.
- Halberstam, D. (2002). *War in a time of peace: Bush, Clinton, and the generals*. Touchstone.
- Higham, R. & Parillo, M. (Eds.). (2013). *The influence of air power upon history: Statesmanship, diplomacy, and foreign policy since 1903*. University Press of Kentucky.
- Keegan, J. (1999, June 6). *Please, Mr. Blair, never take such a risk again*. London Daily Telegraph.
- Mitchell, W. (1988). *Winged defense: The development and possibilities of modern air power — Economic and military*. Dover Publications. (Original work published 1925).
- Olsen, J. A. (2007). *John Warden and the renaissance of American air power*. Potomac Books, Inc.
- Powell, C. (1995). *My American Journey*. Ballantine Books.
- Schwarzkopf, N. (1993). *It doesn't take a hero: The autobiography of General H. Norman Schwarzkopf*. Bantam Books.
- UK Ministry of Defence (2017). *Joint doctrine publication 0-30 (JDP 0-30)* (2nd Edition). Ministry of Defence.
- United States Strategic Bombing Survey (1945). *Summary report (European War)*. United States Government Printing Office.
- United States Strategic Bombing Survey (1946). *Summary report (Pacific War)*. United States Government Printing Office.
- Van Creveld, M. (2011). *The age of airpower*. PublicAffairs.
- Waller, D. (2005). *A question of loyalty*. Harper Perennial.
- Warden, J. A. (1988). *The air campaign: Planning for combat*. National Defense University Press.
- Warden, J. A. (1995). Enemy as a system. *Airpower Journal*, Spring (9), 40–55.
- Wells, H. G. (1908). *The war in the air*. George Bell & Sons.

השימוש שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה במשך יותר משבעה עשורים משקף חשיבה יצירתית, קבלת החלטות נועזת ויכולת ביצוע מדויקת. לאורך התקופה הפך חיל האוויר מגוף קטן ודל במטוסים ובטייסים למרכיב מרכזי בעוצמה הצבאית הכוללת של ישראל. מאז שנות ה־90 מעניקה הצמרת המדינית והצבאית עדיפות ברורה לשימוש בכוח האווירי במבצעים ובמלחמות על פני שימוש בכוחות היבשה.

הטענה המרכזית בספר היא כי עדיפות זו התפתחה בעקבות שינויים חברתיים ופוליטיים, התפתחויות טכנולוגיות ותמורות שהתרחשו במאפייני המלחמה, באופי האויבים ובעוצמת האיומים שישאל מתמודדת עימם. על רקע שינויים אלו ידע חיל האוויר להציע למקבלי ההחלטות יכולות ותפיסות שאפשרו הפעלת כוח יעילה וצמצום הסיכונים הצבאיים והמדיניים המאפיינים את הפעלת כוחות היבשה. עם זאת, הספר חושף גם את מגבלותיו של השימוש בכוח אווירי, את רגישותו לצורות הפעלה שגויות, את תלותו העצומה במודיעין, את פערי הציפיות בנוגע ליכולותיו, את הקושי שלו להתמודד עם 'דור האויבים החדש' שהתפתח בעשורים האחרונים ואת האיומים החדשים על העליונות האווירית ארוכת השנים שביסס.

לכוח האווירי יהיה תפקיד מרכזי במלחמה הבאה והוא יגרום נזק גדול מאוד לאויב. אבל הוא לא יצליח למנוע הרס והרג בעורף הישראלי. פער בסיסי זה ביכולותיו של הכוח האווירי הוא אחת הסיבות לכך שהנהגה מדינית וצבאית אחראית אינה יכולה לוותר על כוחות יבשה מצוידים, מאורגנים ובעלי תפיסת תמרון רלוונטית לאתגרי ההווה והעתיד.

תא"ל (מיל.) איתי ברון, לשעבר סגן ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי, שירת בלהק המודיעין של חיל האוויר במשך יותר משני עשורים וכיהן בתפקיד ראש מחלקת המחקר של הלהק. לאחר מכן היה מפקד מרכז דדו לחשיבה צבאית בינתחומית וראש חטיבת המחקר באגף המודיעין של צה"ל. איתי מלמד על כוח אווירי, על מודיעין ועל ביטחון לאומי באוניברסיטת תל אביב, באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת רייכמן.